

॥ ओम् ॥

॥ समर्पणम् ॥

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

अखण्डानन्द ! आदर्शपुरुष ! इच्छापूरक ! ईश्वर ! उमेशप्रिय ! एकलिङ्गा-
र्चक ! ऐश्वर्यानिधे ! ओङ्कारवेद्य ! कमलाकान्त ! खरविध्वं-
सक ! गोरक्षक ! घनश्याम ! चमत्कारिन् !

छलिबिनाशक ! जगदीश !

ताडकांतक !

दलितोद्धारक ! धर्म-ध्वज !

न्यायकारिन् ! पितृपूजक ! फलदातः ! बुद्ध-

बन्ध ! मातृभक्त ! यज्ञकर्तृ ! रावणारे ! लक्ष्मणप्रिय ! बालि-

हन्तः ! शांतिस्थापक ! भरतभक्तिपोषक ! सीताप्राणाधार ! हनुमदाराध्य !

क्षमासागर ! त्रातः ! ज्ञानदयासिन्धो ! श्रीमर्यादापुरुषोत्तम

रामचन्द्र ! प्रणतिपुरस्सरं शवरीफलोपममेतं

ग्रन्थस्वरूपं फलं स्वीकृत्य कृतार्थं कुरु

निवेदकजनं ।

कृतार्थं कुरु निवेदकजनम् ।

शुद्धं वा यदिवाऽशुद्धं यत्किञ्चिल्लिखितं मया ।

तत्सर्वं कृपयाऽऽदाय प्रसन्नो भव राघव

मनोजवं मारुततुल्यघेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां प्रियम् ।

वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शरणं प्रपद्ये ॥

॥ श्रीदधिमध्यै नमः ॥

॥ भूमिका ॥

श्रीशारदासमेतं स्मारं स्मारं गणाधिपं देवम् ।
चरणद्वंद्वं वंदे श्रीशालग्रामशास्त्रिधर्यस्य ॥

महाशयाः ! भारतीयेतिहासग्रंथेषु श्रीरामायणस्य स्थानं सर्वोपरि विराजते । पूर्वं कवीन्द्रो महर्षिर्षात्मीकिः श्री रामायणं विरच्य मर्यादापुरुषोत्तमस्य श्रीमद्भगवतो रामचन्द्रस्य दिव्यां कीर्तिं लोकेषु प्रसारयामास । अथाऽध्यात्मरामायणाऽग्निवेशरामायणयोर्निर्मितिरभूत् । ततोऽनेके कविचूडामणयः कालिदासभवभूतिज्ञेमेन्द्रभोजराजप्रभृतयो रघुवंशवीरचरितरामायणसंजरीरामायणचम्पूादिविविधग्रंथान् विरच्य श्रीसीतारामादिदिव्यपात्राणां विमलं यशः समग्रभूमंडले संचारयां वभूवुः । अत्रान्तरे भापाकवीश्वरास्तुलसीदासकेशवदासकृत्तिवाससप्रभृतयो रामचरितमानस रामचन्द्रिकारामायणादिभक्तिरसप्रधानानि महाकाव्यानि रचयित्वा कलिसलप्रस्तानां जीवानां महोपकारं चक्रुः । दिनेष्वेतेषु विद्यालयेषु सर्वत्र यथा पंचतंत्रहितोपदेशादिसद्ग्रंथैर्नीतिशिक्षा दीयते । तथैव यदि रामायणादिभिर्पि वैशिष्ट्येन धार्मिकशिक्षा मिलेत्तदा महोपकारोभवत्प्रजानामित्यालोच्य पूर्वोक्तकवीनां ग्रंथानुसरणेनैवाऽस्य ग्रंथस्य रचना मया कृता । प्रयासोऽयं बालबोधार्थमेव । ग्रंथेऽस्मिन् यत्र कुत्राऽपि काचित् त्रुटिर्भवेत् । सा विद्वद्धिः संशोधनीया । यतोऽहमल्पज्ञः । अल्पज्ञकृतं च कार्यं भवति दोषयुतं । सर्वदा सर्वत्र च निर्दोषस्तु स एक एव जगदीश्वरः । ग्रंथस्यास्य मुद्रणसमये गुणग्राहकवर्याः १०५ श्रीविभूषिताः श्री कोटाधिपतियुवराजपदालंकृता महाराजकुमारश्रीभीमसिंहमहोदया विशेषधन्यवादाहं ये साहाय्यं दत्त्वा समोत्साहमवर्धयन् । परमेश्वरस्तान् दीर्घायुषः कुर्यादिति शम् ।

संवत् १९९४
अक्षयतृतीया
श्री जानकीनिवासः, पुष्करं.

निवेदकः
शिवदत्त त्रिपाठी
अजमेर वास्तव्यः

अथ श्रीगद्यरामायणं प्रारभ्यते

निर्विघ्नविश्वनिर्माणसिद्धये यदनुग्रहम् ।

मन्ये स वज्रे धातापि तस्मै विघ्नजिते नमः ॥

जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।

अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

अस्ति खल्विहैव सकलाश्चर्यैकपात्रे भरतक्षेत्रे ब्रह्मलोकोपमो दिव्याश्रमो महर्षिवाल्मी-
कैः । तत्रैकदा कुशासने समुपविष्टो महामुनिर्दधीचपिप्पलादादिमुनिवरैः परिवेष्टितो निग-
भागमविहिताः कथाः कुर्वन्नासांचक्रे । अत्रान्तरे देवर्षिर्नारदो वीणां वादयन् हरिगु-
णावलींश्च गायन् तत्राजगाम । एतदालोक्य मुनिवृन्दसमेतः प्राचेतसः सहस्रोत्थाय
ः स्वाध्यायसम्पन्नं तं ब्रह्मपुत्रं विधिवत्पूजयामास । अथ सत्संगलाभाय वाल्मीकिः
ऋतिपुरस्सरं तं जगाद । मुनिपुंगव ! साम्प्रतमस्मिंल्लोके को नु गुणवान्, वीर्यवान्,
दयालुः, कृतज्ञः, प्रियदर्शनः, सत्यवाक्यः, समर्थः, विद्वान्, दृढव्रतः,
तवान्, जितक्रोधः, द्युतिमान्, धृतिमान्, शमदमसम्पन्नश्चास्ति ? किम्बहुना
य रोपाद् देवा अपि विभ्यति ? एतदहं श्रोतुमिच्छामि ? ऋषिराज ! त्वमेवंविधं
ज्ञातुं सर्वथैव समर्थोऽसीत्यभिधाय वाल्मीकजन्मा मुनिर्विरराम । निशम्यैव मुनि-
वचनं प्रहृष्टो ब्रह्मर्षिर्नारदः प्रत्यवदत् । विद्वन् ! यद्यपि त्वया संकीर्तिताः सर्वे
णा एकत्र दुर्लभास्तथापि सम्यग् बुद्ध्वाऽहं सर्वगुणाढ्यं नरं वक्ष्यामि तच्छ्रूयताम् ।
अस्ति कौसलेषु पृथ्वीभूषणमयोध्यानाम नगरी । या सुधाधौतैः प्रासादैरभरावती
हसन्तीव विभाति । तत्रेच्चाकुवंशप्रभवः श्रीरामचन्द्राभिधानो नरेन्द्रचूडामणी राज्यं
करोति । स महानुभावः अदीनात्मा, आरिन्दमः, आर्यः, आजानुवाहुः, कम्बुग्रीवः,
गूढजत्रुः, घनश्यामः, चतुरः छद्मनिग्रही, जाज्वल्यमानः, त्यागी, दयालुः, धर्मज्ञः,
नीतिनिपुणः, प्रजापालकः, प्रतापवान्, पीनवक्त्राः, बुद्धिमान्, भाग्यशाली, महावीर्यः,
मितभाषी, महोरस्कः, महेश्वासः, यशस्वी, रिपुंजयः, लक्ष्मीवान्, चाग्मी, विशालाक्षः,

विपुलांसः, विचक्षणः, वेदवेदांगतत्त्वज्ञः, शुचिः, शुभलक्षणः, समः, सर्वज्ञः, सत्य-
 संधः, समाधिमान्, सर्वलोकप्रियः, साधुः, सुविक्रमः, स्निग्धवर्णः, सुललाटः, सुशिराः,
 सुशिक्षितः, स्मृतिमान्, हृदयंगमः, क्षमावान्, त्राता, ज्ञाननिधिश्च विद्यते । किम्बहुना ।
 स महाभागः सोमवत् प्रियदर्शनः, वीर्यं विष्णुसदृशः, गांभीर्यं समुद्र इव, धैर्येण हि-
 मालयोपमः, क्रोधे कालाग्निस्तुल्यः दाने धनदसदृशः, क्षमया च पृथिवीसमानोऽस्ति ।
 पुरैकदा राजा दशरथः प्रकृतिहितकाम्यया तं श्रेष्ठगुणयुक्तं ज्येष्ठसूनुं श्रीरामचन्द्रं यौव-
 राज्येन संयोक्तुमित्येष । अत्रान्तरे पूर्वं दत्तवरा कैकेयी तस्याभिषेकसंभारान् दृष्ट्वा
 वरेणैकेन रामविवासनं द्वितीयेन च भरताभिषेचनं ययाचे । ततः सत्यपाशसंयतो
 राजा प्रतिज्ञापरिपालनाय प्राणप्रियं रामं विवासयामास । पितृभक्तो रामः पितृष्वचन-
 निर्देशात् कैकेयीप्रियकारणाच्च वनं जगाम । अथ सौभ्रात्रमनुदर्शयन् प्रियो भ्राता
 लक्ष्मणस्तमनुससार । ततः सर्वलक्षणसम्पन्ना जनकात्मजाऽपि यथा रोहिणी शशिनं
 तथा राममनुजगाम । अथ पौरैर्दूरमनुसृतो दाशरथिर्गङ्गाकूलमवाप्य सपैरं सूतं
 विससर्ज । अथ धर्मनिष्ठो राघवो निषादाधिपतिं गुहमासाद्य गङ्गातीरकृतोदजोऽतिष्ठत् ।
 ततः सीतालक्ष्मणसमेतः स गुहं पुरस्कृत्य वनेन वनं गत्वा च बहूदकानदीस्ततार ।
 अथ ते चित्रकूटमवाप्य भरद्वाजशासनाद्रम्यमावसथं च कृत्वा तत्र सुखेन रममाणाश्चिरं
 न्यवसन् । अत्रान्तरे पुत्रशोकातुरो दशरथः सुतं विलपन् स्वर्गं जगाम । ततो
 वशिष्ठप्रमुखैर्द्विजै राज्याय नियुज्यमानःसमर्थोऽपि भरतो राज्यं न ववाञ्छ । अथार्यभावं
 पुरस्कृत्य रामपादप्रसादको रामानुजो वनं गत्वा तत्र च रामं समवाप्य प्रणतिपूर्वकम्
 याचत् । महाशय ! त्वमेव धर्मतो राजाऽसि । अतोऽयोध्यां प्रशाधि । निशम्यैतद्भरत-
 वाक्यं परमोदारो रामोऽवदत् । भ्रातर्ममैवं वद । पितृप्रदत्तं राज्यं त्वमेव लभस्व ।
 ततो बहुविधैराख्यानैर्विबोधितोऽपि भरतो यदा राज्यं नैच्छत्तदा महात्मा रामोऽस्य राज्याय
 न्यासस्वरूपे पादुके प्रादात् । ततो भरतः काममनवाप्यैव रामपादानुपस्पृशन् न्यवर्तत ।
 सोऽथ राजसिंहासने रामपादुके प्रतिष्ठाप्य रामाऽऽगमनकाक्षया नन्दिग्रामे राज्यसकरोत् ।
 अत्रान्तरे सत्यसंधो रघुपतिरत्यासन्नतया मंत्रिवृद्धादीनां तत्रागमनमालक्ष्य दण्डकान्
 प्रविवेश । ततो राजीवलोचनो रामो महारण्यं प्रविश्य विराधं राक्षसं जघान । सोऽथ
 महामुनिं शरभंगं दृष्ट्वा तद्वचनादगस्त्यसुतीक्ष्णध्ववाहादीन् मुनिवरान् संपूजयामास ।
 ततो रघुनाथोऽगस्त्यप्रसादादैन्द्रं शरासनमक्षयसायकौ तूणी खड्गं च जग्राह । अथ
 तत्र वनचरैः सह वसतस्तस्य समीपे दिग्भ्यो विदिग्भ्यश्च मुनयः समाजग्मुः ।

ततः सोऽभिकल्पेभ्यस्तेभ्यो मुनिभ्यो राक्षसवधं प्रतिशुश्राव । अथैकदा तत्रैव वसता तेन जनस्थाननिवासिनी कामरूपिणी शूर्पणखा नाम राक्षसी विरूपिता । ततः शूर्पणखावाक्याद्योद्गुमुद्यतान् सानुगान् खरदूपणादीन् राक्षसान्निजघान । किम्बहुना । तेनैकाकिना तत्र राक्षसां चतुर्दशसहस्राणि निहतान्यासन् । एवं ज्ञातिवधं श्रुत्वा क्रोधमूर्छितो रावणो मारीचं नाम राक्षसं सहायं वरयामास । ततः सोऽब्रवीत् । रावण ! बलवता तेन सह ते विरोधो न क्षमः । अथ कालचोदितो रावणस्तद्वाक्यमनादृत्य सपदि मारीचेन साकं तदाश्रमपदं जगाम । अथ मायाविना तेन तौ नृपात्मजौ दूरमपवाह्य शून्यागारस्थां तां सार्धं रामभार्या सहसा जहार । ततः कृतार्थो रामो जानकीमनवाप्य शोकाविष्टचेतसा पुनःपुनर्विललाप । सोऽथ सीतां मार्गमाणो वने गृध्रं जटायुपं निहतं दृष्ट्वा तमाश्वास्य च तस्य दाहसंस्कारमकरोत् । ततः स मार्गेयं घोरदर्शनं कवधं जघान । स प्राणप्रयाणसमयेऽवदत् । वीरराघव ! सम्प्रति धर्मनिपुणां शर्वरीं पश्येति निगद्य वीरगतिमवाप । ततो दयानिधी रामः शर्वरीं समभ्ययात् । सा गृहागतान् महामान्यान् विधिवत् पूजयामास । अथ पंपातीरे रघुवरो हनुमता संगतोऽभवत् । ततो हनुमद्वचनाद्रामभद्रः सुग्रीवेण सहामिलत् । अथ रामः सुग्रीवाय सर्वमात्मवृत्तान्तं शशंस । ततः सुग्रीवोऽपि तस्मै निजकथामावेद्य तेन च साकमग्निसार्क्षकं सख्यं चकार । अथ राघवेण वालिवधं प्रति प्रतिज्ञातम् । तच्छ्रुत्वा चानरो वालिवधार्थं राघवं प्रेरयामास । यद्यपि रघुपतिर्महाधनुर्धर आसीत्तथापि सुग्रीवो वीर्येण राघवे नित्यमेव शंकित आसीत् । ततोऽवसरज्ञः सुग्रीवो रामप्रत्ययार्थं महापर्वतसन्निभं दुंदुभिकायं दर्शयामास । एतदालोक्य स्मिताननो रामचन्द्रः पादांगुष्ठेनैव तम् संपूर्णं दशयोजनं चिक्षेप । ततस्समहावाणेनैकेन सप्ततालान् भित्त्वा गिरिं रसातलं चाऽपि विभेद । एतदालोक्य विश्वासमापन्नो हरीश्वरो रामं पुरस्कृत्य किष्किन्धाव्यां गुहां च गत्वा जगर्ज । तच्छ्रुत्वाऽतिचकितो वाली तारामनुमान्य युद्धार्थं निश्चक्राम । ततः सुग्रीववचनाद्रामः शरैरेकेन वालिनं निहत्य तद्राज्ये स्वसुहृदं सुग्रीवं प्रतिष्ठापयामास । अथ कृतकृत्यो चानरेश्वरः सर्ववानरान् समाहूय तान् जानकीमनुसंधातुं दिशो विदिशश्च प्रस्थापयामास । ततः संपातिवचनान्मारुतिः शतयोजनसंपूर्णं लवणार्णवं समुत्तीर्य रावणपालितां लंकां ददर्श । सोऽथ चञ्चाङ्गस्तामन्विष्यन्नशोकवर्निकां गत्वा तत्र रामभ्यानपरायणां सीतां समीक्ष्य च स्वात्मानं कृतकार्यं मेने । ततः स तस्यै रामसुग्रीवसख्यादि सर्ववृत्तं विनिवेद्य रामदत्तमभिज्ञानं चापि समर्पयामास । ततः

पावनिवैदेहीं समाध्वास्य प्रासादतोरणं च मर्दयामास । अथ महावीरः पंचसेना-
ग्रगान् हत्वा, सप्तमंत्रिसुतान् विनिष्पिष्य शूरमत्तं चाऽपि निहत्य ब्रह्माक्षकृत
बन्धनमवाप । ततः समर्थोऽपि स राक्षसजानितां पीडां विपेहे । सोऽथ पै-
तामहाद्वराच्चतुः पंचघटिकानंतरं मुक्तिमधिगम्य कृतार्थो बभूव ॥ ततः प्रतिनिवर्तमानो
महाकपिः सीतां विहाय सर्वां लंकां दग्ध्वा च रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायात् । सोऽथ
रामं प्रदक्षिणं कृत्वा वैदेहीं तत्त्वतो मया दृष्टेति न्यवेदयत् । ततः स सुग्रीवो रघुपतिः
समुद्रतीरं गत्वा सूर्यसंकाशैः शरैस्तं क्षोभयामास । अथ भीतः सरित्पतिरात्मानं दर्श-
यामास । ततो राघवः समुद्रवचनान्नलं सेतुं कारयामास । अथ दाशरथिस्तेन सेतुना
लंकां गत्वा रणे रावणं निजघान । ततो रामः सीतामवाप्य परां ब्रीडामाससाद । अथ
रामो जनसंसदि जानकीं यत्परुषवचनं जगाद । तच्छ्रुत्वाऽमृष्यमाणा सा साध्वी सहस्र
ज्वलनं प्रविवेश । ततो रामोऽग्निवचनाद् विगतकल्मषां सीतां विज्ञाय गुरुजनानुरोधेन
जग्राह । शुभकर्मणाऽनेन सदेवर्षिगणं सचराचरं च त्रैलोक्यं संतुष्टमभूत् । तस्मिन्नवसरे
सर्वदैवतैः संपूजितो रामोऽतितरां विरेजे । ततो रघुवरो राक्षसेन्द्रं विभिषिणं लंकाराज्ये-
ऽभिषिच्य सफलोद्यमो बभूव । अथ रघुनाथो देवताभ्यो वरं समवाप्य युद्धे हतान्
वानरान् संजीवयामास । ततः सुहृद्वृतो रामः पुष्पकविमानमारुह्य साकेतं प्रतस्थे । अथ
सत्यपराक्रमो रघुवीरो भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ततो भरतांतिके हनूमन्तं प्रेषयामास । अथ
लब्धावसरो रामः सुहृदगणं पुरस्कृत्य पुष्पकविमानं समारुह्य च नंदिग्राममाजगाम ।

अथ सभ्रातृको रामस्तत्र जटां हित्वा सीतां पुरस्कृत्य च रविकुलराजधानीं जगाम ।
ततः स पूर्वजराज्यं समवाप्य सफलमनोरथो बभूव । तस्मिन्नामराज्ये लोकस्तुष्टः पुष्टः
सुधार्मिकश्च वर्तते । किं बहुना सर्वलोका निरामया निर्भया दुर्भिक्षादिकष्टविवर्जिताश्च
विधत्ते । अत्रत्याः पुरुषाः पुत्रमरणं न द्रक्ष्यन्ति । अयोध्यावासिन्यो नार्योऽप्यविधत्वा
नित्यं पतिव्रताश्च भविष्यन्ति । कुत्रापि जलवातवाहिज्वरादिकृतं भयं नोत्पत्स्यते । सर्वाणि
नगराणि राष्ट्राणि च धनधान्ययुतानि सन्ति । यथा कृतयुगे लोकाः सुखिन आसन् । तथैव
रामराज्येऽपि प्रजा सर्वसुखमनुभवन्ति । महानुभावो रामो बहुसुवर्णकैरश्वमेधैरिष्ट्वा विद्वद्भ्यः
संख्यातीतं च गोकुलं प्रदास्यति । ततो ब्राह्मणेभ्योऽपरिमितं च वित्तं दत्त्वा शतगुणान् राजवं-
श्यानपि स्थापयिष्यति । सोऽथ लोकेऽस्मिन् चातुर्वर्ण्यं स्वे २ धर्मे सन्नियोद्यति । किम्यहुना
रामो दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च धर्मराज्यं कृत्वाऽन्ते देवदुर्लभं ब्रह्मलोकं समवाप्स्य-
ति । य इदं वेदसम्मितं पुण्यपवित्रं श्रीरामचरित्रं पठेत् । स सर्वपापाविनिर्मुक्तो

भूत्वा ब्रह्मसायुज्यं समवाप्स्यति । ब्राह्मणो रामायणं पठन् शब्दब्रह्मनिष्णातो भवतु ।
क्षत्रियो रामचरितं पठित्वा भूपतिपदं लभताम् । वैश्यो रामगुणावलीं गायन् महा-
धनाढ्यतामेतु । एवं शूद्रोऽपि श्रीरामस्तुतिं कुर्वन् महोच्चपदं लब्ध्वा सुखमवाप्नुयादिति शम् ।

एवं देवर्षिवचनं श्रुत्वाऽतिसंतुष्टो वाल्मीकिर्मुहुर्मुहुर्हिरण्यगर्भागभुवं महामुनिं
प्राशंसत् । ततो नारदमुनिर्महर्षिमापृच्छद्य विहायसं जगाम । अथ मुनिवरो मुहूर्तमात्र-
माश्रमे स्थित्वा माध्याह्निककृत्यं संपादयितुं तमसातीरं जगाम । तत्र पार्श्वस्थं शिष्यं
भरद्वाजमवादीत् । वत्स ! पश्य पश्य । तीर्थमेतत्तु सज्जनचित्तवन्निर्मलं विभाति । तात !
कलशोऽत्र न्यस्यताम् । वल्कलं च मम दीयताम् । अद्याऽहं कालातिक्रमणात्तमसातीर्थ-
मेवाऽवगाहिष्ये । निशम्यैतद् गुरुवचनं भरद्वाजो वाढामित्युक्त्वा मुनये वल्कलं समर्प-
यामास । ततो वनश्रियं निरीक्षमाणो महर्षिस्तस्याभ्याशो स्वच्छन्दं विचरतं क्रौंचमिथुनं
विलोकयामास । अत्रान्तरे पश्यतस्तस्य कश्चित्पापनिश्चयो निपादस् तस्मान्मिथुनादेकं
निजवान । ततो महीतले लुठतं शोणितपरीतांगं च तं विलोक्य क्रौंचीकरुणां गिरं
रुराव । तच्छ्रुत्वा मुनिहृदयालीनः शोकानलसमीरितः करुणारसो दयया श्लोकच्छला-
न्निर्गतोऽभवत् ।

मा निषाद ! प्रतिष्ठांत्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत् क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

एवं ब्रुवतो वीक्षतश्च तस्य हृदि महाचिन्ता बभूव । अहो ! शकुनिशोकपीडितेन
मया किमिदं व्याहृतम् ? ततः शिष्योऽपि तदनुत्तमं गुरुवाक्यं प्रतिजग्माह । ज्ञात्वैत-
न्मुनिरतीव संतुष्टोऽभवत् । अथो मुनिवरस्तस्मिंस्तीर्थेऽभिपेकं कृत्वा तमेवार्थं विचि-
न्तयन् स्वाश्रमं न्यवर्तत । अत्रान्तरे तत्र वेदमूर्तिर्भगवांश्चतुर्मुखो मुनिं द्रष्टुं स्वयमु-
पागमत् । एतदालोक्य विस्मयाविष्टो वाल्मीकिः सहस्रोत्थाय प्रांजलिस्तस्थौ । ततो मुनिः
पाद्यार्घ्यासनवन्दनैर्विधिपूर्वकं श्रीपरमेश्वरं संपूज्य तं दिव्यासने प्रतिष्ठापयामास । अथ
भगवान् पद्मयोनिः परमार्चिते आसने समुपविश्य वाल्मीकयेऽप्यासनं समादिदेश । ततः
स्वयंभूर्महामुनिमनामयं पृष्ट्वा सस्मितं प्रोवाच । महामुने ! आपन्नानुकम्पनं महतां
सहजधर्मः । त्वयात्वयं श्लोक एव बद्धो नाऽत्र विचारणा कार्या । सरस्वतीयं मच्छंदादेव
ते प्रवृत्ता । सांप्रतं यथा नारदाच्छ्रुतं तथा श्रीमद्भगवतो रामचन्द्रस्य कृत्स्नं चरित्रं
वर्णय । मत्प्रसादाद् रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां वैदेह्या अपि च राक्षसानां रहः किंवा
प्रकाशं च यद् यद् वृत्तं तत् तत्सर्वं ते विदितं भविष्यति । किं बहुना । यावन्महीतले

गिरिसरित्समुद्राश्च स्थास्यंति तावज्जोकेषु श्रीरामायणकथाप्रचलित्यतीत्यादिश्य भगवानब्ज-
योनिरन्तर्हितोऽभवत् । अथ मुनिरुदकमुपस्पृश्य प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु स्थित्वा च श्रीमद्वे-
दपुरुषं सस्मार । ततो योगवलेन नारदोक्तं समग्रं रामचरित्रं ज्ञात्वा सप्तकाण्डात्मकं रामा-
यणाख्यं महाकाव्यं रचयामास । ततः कोन्वेतत्प्रयुंजीयादिति मुहुर्मुहुश्चिन्तयन्नास्ते ।
एतस्मिन्नेवावसरे कुशीलवाख्यौ राजपुत्रौ तत्रागत्य गुरुवरपादावगृहीताम् । एतदालोक्य
प्रसन्नो मुनिवरस्ताभ्यां शिवानि सन्तिवति शुभाशीर्वादं दत्वा मध्येसममेतत्काव्यं गायत-
मित्यादिदेश । ततो बाढमित्युक्त्वा तौ जनसंसदि तत् काव्यमगायताम् । तच्छ्रुत्वा
श्रीरामाश्चमेधोत्सवेसमागता मुनयोऽतिसंतुष्टिमवाप्यनानाविधैः पारितोषिकैस्तौ प्रसा-
दयामासुः । तस्मिन्नेवावसरे कांचनासनासीनो रघुपतिर्भरतादीन्पुरस्कृत्य कुशीलवाभ्यां
समुच्चारितं श्रोत्ररसायनं महाकाव्यं च श्रुत्वाऽतितरां जहर्ष ।

अस्ति सरयूतीरे जनलोचनानन्ददाता कौसलो नाम जनपदः । तत्र भुवनविश्रुता-
ऽयोध्यानाम महापुरी मन्वादिसूर्यवंशीयभूमिपालानां महिमानं प्रकाशयंती सुशोभते ।
या पतिव्रतेव पराधृष्या, पद्मिनीव श्रीसम्पन्ना, महाधुरूपधीरिव सत्याढ्या, पृथ्वीव
बहुकौतुका च वर्तते । अथैकदा तत्र शक्रवैश्रवणोपमो दशरथो नाम राजा बभूव ।
यस्य राज्ये निशासु तमो, दंतिषु मदो, मुक्ताफलेषु जाड्यं, पत्रेषु छेदः सस्यसंग्रहणे च
खलो बभूव । तस्यान्तःपुरशतेऽपि गुणाधिक्यात् कौसल्यासुमित्राकैकेयीचेति तिस्रः
प्रियाः पत्न्यो बभूवुः । यद्यपि राजा वीर्यवान् ऋतुकालाभिगामी चाभूत्तथापि दैव
योगतस्तस्य नैकस्यामपि कस्यांचित्सुतः समुदपद्यत । अथैकदा म्लानमुखंभूपं विलोक्य
विजने कौसल्योवाच । आर्यपुत्र ! दिवसधूसरशशांक इव कथमद्यश्चः क्षीणकलोऽसि ?
कृपया वेदनाकारणं समाचक्षस्वेति प्रियावचनं श्रुत्वा राजोवाच । देवि ! यद्यप्यस्म्यहं
सर्वसुखी तथाऽपि केवलं पुत्रराहित्यमेव माम् पुनः पुनरुद्वेजयति । एतदाकर्ण्य महा-
राज्ञी सप्रश्रयं जगाद । कृपानाथ ! विद्यमानेषु राजहितैपिषु च विप्रवर्येषु का चिन्ता
सन्तानस्य ? एवं प्रियावचनं निशम्य समाश्वस्तो राजा सुमंत्रं प्रेषयित्वा मंत्रिमण्डलं
सपुरोहितं विप्रवृन्दं च समाजुहाव । अथ समायानेषु तेषु राजा सविनयं जगाद ।
महाशयाः ! पुत्रार्थं लालप्यमानस्य मे सुखनास्ति । अतस्तदर्थं हयमेधेन यद्या-
मीति मम विचारोऽस्ति । एतदाकर्ण्य सुसंतुष्टो वशिष्ठोऽब्रवीत् । राजन् !
सर्वा एव सम्पदस्तपोऽधीनाभवन्त्यतः शीघ्रमेव यज्ञानुष्ठानं कुरु । सुकृतकल्प
पादपोऽयं सद्योऽर्चित्यं हि फलं सूते । त्वं श्रियज्ञपुरुषप्रसादात् सर्वथैवाभिप्रेतान्

पुत्रान् समवाप्स्यसीत्याभिधाय मुनीश्वरो विरराम । एतन्मुनिवचनमाकर्ण्य सर्वेऽपि महर्षय-
स्तथास्त्विति व्याहरन्तो वशिष्ठवाक्यं समर्थयामासुः । अथाऽनुज्ञामवाप्य गतेषु सर्वेषु
सुमंत्रो राजानमुवाच । महाराज ! पुरा मुनिमण्डलस्थो भगवान् सनत्कुमारो भाविनीं
त्वत्कथां जगाद । अंगेष्वेकदा लोमपादाख्यो राजा भविष्यति । तस्य देशे यदा विप्रशाप-
समुद्भवाऽनावृष्टिर्भविष्यति तदा स ब्राह्मणान् समाहूय तत्प्रतीकारं परिप्रद्यति । तच्छ्रुत्वा
ते वदिष्यन्ति । राजन् ! बालब्रह्मचारिणं महामुनिविभाण्डकसुतं श्रीऋष्यशृंगं सर्वोपायै-
स्त्वमिहानीय तस्मै कन्यां दत्त्वा च सुखी भवेति विप्रमण्डलवाक्यं श्रुत्वा राजा सचिवा-
नाहूय मुनिपुत्रागमनोपायमनुयोदयति । विधिवशात् तेष्वेव दिनेषु दशरथभूपालेन
सहंगराजस्य सत्यं भविष्यति । ततः सचिवानुरोधोत्पन्नो यदा दशरथात् पालनार्थं
कन्यां याचिष्यते तदा राजा सुहृद्वाक्यनिर्वाहार्थं तस्मै शान्तां नाम कन्यां दास्यति ।
ततोऽमात्या यदा गणिकाधीनं मुनिपुत्रागमनमिति व्याहरिष्यन्ति तदा राजा गणिकावृन्दमाहूय
स्वाभिप्रायं श्रावयिष्यति । तच्छ्रुत्वा पूर्वं तु वारांगना भीत्या तमानेतुं सहमता न भवि-
ष्यन्ति । किन्तु पारितोषिकलोभाद्यथाकथंचित् साहसमवलम्ब्य वनं गत्वा च स्वार्थं साध-
यिष्यन्ति । ततः समागते मुनिपुत्रे देवो वर्षिष्यति । अथ परितुष्टो राजा तस्मै शान्तां
वित्तीयं सफलप्रयासो भविष्यति । महाराज ! स एव तव जामाता यदा बृहदयज्ञं
कारयिष्यति तदा त्वं पुत्रवान् भविष्यसीत्याभिधाय सूतो विरराम । निशम्यैवं मंत्रिवच-
नं राजा पुत्रोत्पत्तिसंबन्धिनीं चिन्तां परित्यज्य मुनिवशिष्टाज्ञामनुसरन् हयमेधार्थं समु-
द्यतोऽभवत् । अथैकदा रोमपादभूपतिप्रेरणयाऽगदेश्वारमुख्यास्तपःस्वाध्यायनिरतं
विषयानभिज्ञं च मुनिसुतं प्रलोभयितुं वनं विविशुः । ततो विभाण्डकमुनिभीत्याऽऽश्र-
मस्य नाऽतिदूरे लताजालान्तरेषु स्थित्वा मुनिपुत्रागमनं प्रतीक्ष्यमाणास्तस्थुः । पितृप्रियो
महर्षिसूनुस्तेषु दिनेषु नातिचक्राम । अथ कदाचिद् यदृच्छयानिर्गतो वैभाण्डकि-
राश्रमाद्वहिर्विचित्रवेशा वारांगना विलोक्याऽतीव विस्मयाविष्टो बभूव । एतदालोक्य
प्रत्युत्पन्नमतयो ललना मधुरस्वरं गायन्त्यो मुनिपुत्रमुपागम्याऽपृच्छन् । ब्रह्मन् ! को
भवान् ? कथं चैकाकी वने विचरति ? ज्ञातुमिच्छामो वयं भवद्वृत्तम् ? तच्छ्रुत्वा
सोऽब्रवीत् । भो भो ब्रह्मचारिणः ! अहमृष्यशृंगाभिधानो विभाण्डकमुनेरौरसः पुत्रोऽस्मि ।
शुभदर्शनाः ! इहैवास्माकमाश्रमपदमस्ति । कृपया भवन्तस्तत्र पदार्पणं कुर्वन्तु । अहं
भवतां विधिपूर्विकां पूजां चिकीर्षामि । एवमाकर्ण्य प्रियवचनं ताः सर्वा अपि वारवनिता-
स्तं दिव्याश्रमं विलोकयितुं सत्वरं तत्र जग्मुः । ततो मुनिसुतो गतानां तासामर्घ्यपाद्या-

चमनकन्दमूलफलादिभिः पूजां चकार । अथ ता अपि सत्कृतिं स्वीकृत्य प्रत्युपकाराय
 विविधान् मोदकान् तस्मै विनिवेद्य च मुनिभयात् स्वनगरं न्यवर्तत । एवं गतागतेन
 स्वल्पैरेव दिनैः स मुनिमुतस्तत्केलिविभ्रमकलाविलासरासिको बभूव । ततस्तासां प्रणय-
 पुरस्सरैरयत्नालिङ्गनैर्हयमाणः स शनैः शनैस्ताभिर्निजपुरं नीतः । अथ तस्मिन्यंगाविषयं
 प्राप्तेऽनावृष्टिप्रभवा विपत् सुधाधारैः पयोधरैरिव सहसा प्रशशाम । ततो लोमपादस्तत्प्रीत्या
 तस्मै शान्तां नाम दुहितरं समर्पयामास । अथैकदा वशिष्ठानुमतो राजा दशरथोऽगविप-
 याद् बधूसखमृष्यशृंगमानिनाय । एतदालोक्य वशिष्ठो राजानमब्रवीत् । महीपाल ! आमु-
 खापातिकल्याणं सर्वार्थसिद्धिं सूचयति । ततो महीपतेर्महारंभसंभारो भूरिदक्षिणश्चाश्वमेधः
 प्रावर्तत । तस्मिन् यज्ञे सुरमुनिनराणां च सुमहान् समाजोऽभवत् । देवलकोऽपि भूलो-
 काच्छश्वदाप्यायते । यतोऽग्नौ ब्राह्मणैर्हुतंहविर्दिवाकसां तृप्त्यै भवति । अथ राजशतक्रतोः
 क्रतौ समाप्ते ऋष्यशृंगः पुत्र्यामिष्टिमकरोत् । अत्रान्तरे दशाननेन विप्रवासितसम्पदो
 विरांचिप्रमुखा देवा अच्युतं शरणं गत्वा प्रोचुः । भगवन् ! रावणो नाम राक्षसो ब्रह्मवरदानेन
 देवानप्यसुरान् करोति । कृपासागर ! स युधि मनुष्यादृते सर्वभूतानामबध्योऽस्ति ।
 कृपया त्वमितो गत्वा दशरथभूपालस्य पुत्रतां व्रज । लक्ष्मीनाथ ! स्वयोगमास्थाय स्वाऽऽ-
 त्मानं चतुर्धा विभज्य धरामवतीर्य च त्रैलोक्यकंटकं रावणं जहि । निशम्यैवं देववृन्द-
 मभ्यर्थनां तथास्त्विति भगवान् विष्णुर्जगाद । ततो निवृत्तेषु देववर्गेषु पूर्णाहुतिसमये
 दोभ्यां पायसपूरितं स्वर्णपात्रमादाय पावकात् कृष्णपिण्गलं महद्भूतं प्रादुर्वभूव । सोऽथ
 प्राजापत्यपुरुषो मुनिशासनान् नरेश्वराय पुत्रीयपायसपात्रं प्रतिपाद्य तिरोहितोऽभवत् ।
 अथ भूपालः पायसार्धं कौसल्यायै प्रादात् । अर्धं सुमित्रायै शेषं च केकय्यै विततार ।
 ततो विसृष्टाखिलभूपेन संपूजितो मुनिः कान्तां शान्तां समादाय निजाश्रमं ययौ ।
 अथ पतिभक्तिपरायणा कौसल्या चैत्रशुक्लनवम्यां पुनर्वसुनक्षत्रे कर्कलग्ने मेघ-
 राशिस्थे सूर्ये उच्चस्थे ग्रहपंचके चाऽदितिर्दिवाकरमिव द्विषतां विरामं रामं प्रासूत ।
 ततः पुत्रजन्मपरितुष्टो राजा ब्राह्मणेभ्यः सूतमागधवंदिभ्यश्चापि यथायोग्यं धनं दत्त्वा
 जानपदानपि लोकान् प्रसादयामास । अथावसरे केकयी भरणं सुपुत्रे । ततः सुमित्रा-
 ऽपि लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुतावजनयत् । अथ चत्वारोऽपि संस्कृता राजकुमारा दिक्पालोपमा
 शुशुभिरे । ततो विद्याविसंभक्रीडासु लक्ष्मणो रामं शत्रुघ्नश्च भरतमनुससार । तस्मिन्न-
 वसरे राजा वरुणः सागरैरिव किंवा कैटभारिर्भुजैरिव दिदीपे । अथोपनयनसमये
 वसिष्ठः समादिदेश । राम ! सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय-

प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्नं प्रमदितव्यम् । धर्मान्नं प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । कुशलान्नं प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानिकर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्यस्माकं सुंचारितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयार्थो ब्राह्मणास्ते पातव्याऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः वा यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा तेतेषु वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । तानि त्वयोपास्यानि । विचिकित्सा वा स्यात् तेषु वर्तेरन् सप्त च । ततस्ते स्वल्पेनैव समयेन शस्त्रास्त्रग्रामकोविदा वंभूवुः । अत्रान्तरे विरंचिशासनान् महेन्द्रादयो देवा अपि विष्णुसहायार्थं सुग्रीवादीन् वानराञ्जनयामासुः । अथैकदा हेमवेत्रांशुमालिनः प्रतीहाराः सहसा प्रविश्य प्रणम्य च सभासीनं नृपमवोचत् । देव ! तीव्रतपःपुंजपिंजरिताम्बरो महामुनिर्विधामित्रस्त्वां द्रष्टुमागच्छति । तच्छ्रुत्वा हर्षपीयूषनिर्भरो राजा वशिष्ठसमेतः समुत्थाय तं मुनिवरं प्रत्युद्ययौ । ततः स महामुनिः सभां प्रविश्य शुभासनमवाप्य तेन च संपूजितः प्रीत्या तमनामयं पप्रच्छ । अथ राजा विनयेन वार्ष्णीं सफलां कुर्वाणोऽब्रवीत् । भगवन् ! ते स्वागतम् । एषा त्वदर्शन-सुधासारसिका सुकृतवल्ली पुरयपुष्पाञ्ज्वला च प्रहर्षमतुलं फलं सूते । तपः, तीर्थाभिषेकः, सत्समागमश्चैते जन्मरजसः परिमार्जनोपायाः संति । प्रभो ! उच्यताम् । किं ते प्रियं करवाणि ? जनोऽयं तु त्वदाज्ञानुग्रहेणैव कृतकृत्यो भवतु । निशम्यैवं नृपवचनं विश्वामित्रः प्रत्यवदत् । सहस्रांशुवंशे जन्म, विनयोऽज्वला गुणा रुचिराचारस्य भवतः सर्वं श्लाघ्यमेव । महीपाल ! शोणितसाख्यवर्षिणः पिहितदिक्चक्राश्च मारीचाद्या राक्षसा दीक्षितस्य मम यज्ञं बाधन्ते । अतस्तेषामुग्रतेजसां वधाय महावीरं रामं मे सम्प्रयच्छ । राजन् ! विधाता तपोवनस्थानां मुनिजनानां क्रतुपरित्राणार्थमेव क्षात्रं तेजः सृजति । बालोऽयं राम इति मत्वा वृथा संशयं मा कृथाः । इमे वासिष्ठप्रमुखामहर्षयस्ते सुतस्यास्य प्रभावं सम्यगवगच्छन्ति । निशम्यैतन्मुनिवचनं कम्पिताशयो राजा सविनयं प्रोवाच । भगवन् ! कथमयं बालको रक्षःक्षयक्षमोऽस्ति । दीक्षितस्य तव

क्रतुरक्षायै स्वयमहं सज्जोऽस्मि । एषाऽक्षौहिणी भवदीयैव । प्रभो ! पुत्रलाभमनोरथैर्नव-
 वर्षसहस्राणि ममायुषो व्यतीतानि । पश्चिमे वयसि समुचितोऽयं पुत्रो मे जातः । अतो
 राजीवलोचनं रामं पारित्यक्तुं नाहमीश्वरः । निशम्यैवं भूपवचनं किञ्चिदसूयारचितस्मितः
 कौशिकः पुत्रवत्सलं भूपं जगाद । अहो ! कातरस्येव तव मतिः स्नेहविह्वला जाता ।
 अहह ! त्वमस्य वीरस्य पराक्रमं न जानीषे ? पूर्वं प्रतिज्ञाय कार्यकाले मोहमुपगतोऽसि । एषो-
 ऽहं यथागतं व्रजामि । सत्यच्युतस्त्वं सुखी भवेत्यभिधाय विरते मुनीश्वरे पृथ्वी विचचाल
 देवाश्च भयमापेदिरे । ततः शमिवरो वशिष्ठोऽब्रवीत् । राजन् ! इच्छाकुवंशजस्त्वं स्व-
 प्रतिज्ञां वृथा मा कृथाः । लोके प्रतिज्ञापरिपालनं हि महत्त्वरक्षणं विद्यते । विद्वांसो देहं
 क्षणभंगुरं मत्वा कीर्तिमेव सततं रक्षन्ति । अमितप्रभावेऽस्मिन् पुत्रे मुधा शंकां कर्तुं
 त्वन्नार्हसि । शिष्टरक्षणार्थं दुष्टनिग्रहार्थं च क्षत्रियो लोके जायते । प्राज्यतज्जसा कौशि-
 केन सुरक्षितोऽयं राघवो विरञ्चित्रातो देवराज इव सर्वथैव दुर्जयो भाविष्यति । किम्बहुना
 अस्य महामुनेः प्रभावेण रामभद्रः सदैव कुशलं समवाप्स्यति । पुरा तेजोनिधिः
 कृशाश्वो विरञ्चिवराज्यासुप्रभे भार्ये प्राप । ततस्तस्य तयोर्विविधविग्रहं पुत्रशतं
 जातम् । अस्त्रविदो यदुदिव्यमस्त्रमण्डलं जगुः । स कृशाश्वोऽस्मै विश्वामित्राय समग्रं
 अस्त्रमण्डलं प्रादात् । राजन् ! विहाय संकोचं महामुनये राघवं समर्पयेति वसिष्ठेनोक्ते
 महीपतिर्वाढमित्यूचे । ततो राजा शुभशंसिभिर्निमित्तैः स्वाभ्युदयं विज्ञाय कौशिकाय
 कृतस्वस्त्ययनं सलक्ष्मणं च रामं समर्पयामास । ततोऽतिसंतुष्टो मुनिः काकपक्षाङ्गौ
 धनुर्धरौ बद्धखड्गौ च राजकुमारौ नीत्वा स्वाश्रमं गन्तुमारभत । अथ गव्यूतिमात्रं गत्वा
 सरय्या दक्षिणे तटे स्थित्वा च रामाय बलातिबले विद्ये प्रादात् । एवं जयरूपबलप्रदे
 विद्ये समवाप्य रघुनाथः सिद्धार्थो बभूव । ततः सानुजो रामस्तत्र निशां नीत्वा प्रातरेव
 मुनिमनुययौ । सोऽथ गंगासरयूसंगमे पुण्याश्रमं दृष्ट्वा कस्याश्रमोऽयमिति गुरुमपृच्छत् ?
 तच्छ्रुत्वा गुरुवाच । रामभद्र ! पुराऽत्र सूर्तिमान् कामदेवः कृतोद्वाहं देवाधिदेवमुमापतिं
 च लक्ष्मीकर्तुं सुचिरं तपश्चचार । अथैकदा भगवांस्त्रिपुरान्तकस्तपोवनेऽस्मिन् तं विलो-
 क्य सहसा दृशैव भस्मसाच्चकार । ततो विन्ध्याचलान्तिके तदंगानिचये निपतिते सोऽ-
 गविषयः सर्वसम्पदां निलयो बभूव । योऽनंगोऽप्यङ्गनापांगसंयोगाज्जगज्जितवांस्तस्यै-
 व कामदेवस्याऽयमाश्रमोऽस्ति । एतदाकर्ण्य मुनिवचनं विस्मयाविष्टो राघवो निशामेकां तत्रा-
 तिवाह्यं प्रातरेव ततः प्रतस्थे । सोऽथ नावा सरयूं तीर्त्वा तत्र घनस्वरं च श्रुत्वा
 किमेतदिति मुनिमपृच्छत् । ततः सोऽभ्यधान् । राम ! पुरा ब्रह्मदेवः कैलासशिखरे

मनसा सरो निर्मितवान् । तदद्यश्चोमानसं सर इति कथ्यते । तस्मात् सरसः प्रसूता इयं
 सरयू सरिद्वराऽस्ति । जाह्नवीसंगतस्य तत्प्रवाहस्याऽयं जगद्वन्धनिःस्वनोऽस्ति । एवमा-
 कर्ण्य गुरुवाक्यं रामस्तं तीर्थसंगमं भूयो भूयः प्रणनाम । ततो दक्षिणतीरस्थं
 वनमासाद्य रामः कौशिकमपृच्छत् । मुनिराज ! घोरसत्वसंपातयुतं कस्येदं वनम् ?
 एतदाकर्ण्य मुनिरुवाच । वत्स ! पुरा पृथिव्यां करुषमलदाख्यौ जनपदावास्ताम् । यदा
 वृत्रवधादिन्द्रो ब्रह्महत्यामवाप । तदा क्षुत्क्षामकंठः पाकशासनः पुण्यश्लोकैर्महामुनिभिः
 पवित्रसलिलैः क्षालितो निर्दोषोऽभवत् । ततः स्वस्थो महेन्द्रः कारुपाख्यं शरीरजमलं
 दृष्ट्वा देशयोर्धन्यतावहं वरं प्रादात् । पुराऽत्र सुकेतुर्नाम यक्षोऽभवत् । विरोचिवरान्तस्य
 ताटका नाम कामरूपिणी नागायुतवला च कन्या बभूव । अथैकदा सुकेतूराक्षसराजाय
 सुंदाय तां सुंदरीं सुतां प्रादात् । तस्यामस्य मारीचो नाम दुर्जयः सुतोऽभवत् । अथ
 कदाचित् भैरवस्वना सा मोहात् पुत्रं पुरस्कृत्याऽगस्त्यप्रधर्षणे मतिं चक्रे । मुनिस्तां सपदि
 विकृता भवेत्यशपत् । अथ जनकण्टको मारीचोऽपि तच्छापाद्राक्षसतां जगाम । तदाप्र-
 भृति सा दुष्टा मालवानां करुपाणां च क्षयं कुर्वाणाऽत्र निवसति । रघुनाथ ! कार्यगौरवात्
 स्त्रीविचारं परित्यज्य गोत्रजान्तकरीं घोरामिमां राक्षसीञ्जहि । एवमनुश्रूयते । पुराऽपि
 दीर्घजिह्वाख्या विरोचनसुता विश्वक्षयोदिता शक्रेण हताऽभूत् । एवं शक्ररहितं
 लोकमिच्छन्ती दैत्यमाताऽपि शरणागतवत्सलेन विष्णुना सहसा निहता ।
 राम ! जगद्वन्धुस्त्वं मुनिवृन्दहितमेव समालम्ब्य वज्रधारेण पत्रिणा ताटकासेतां
 निपातय । निशान्यैवं गुरुशासनं रामः क्षणं ध्यात्वोवाच । देव ! सर्वधर्म-
 निर्णयेऽहं तु भवद्वचनमेव प्रमाणं मन्ये । अपरं च पित्राऽप्यहं भवच्छासने नियुक्तो-
 ऽस्मि । अतः सर्वात्मना मया भवदाज्ञैव परिपालनीयेत्याभाष्य धन्विचरोऽधिज्यमादाय
 च वज्रशैलनिष्पेपनिः स्वनं ज्याघोषमकरोत् । तच्छ्रुत्वा त्रिदशवर्हिणोऽतिसंतोषमवाप्य
 ननृतुः । अत्रान्तरे कोपं कृत्वा प्रलयाभोधरच्छविः करालवदना च सा रामाभिमु-
 खमायाता । एतदालोक्य । रघुनन्दनः क्रोधादापतती तां सहसा बाणेन जघान । एवं
 रामशरविद्धगानी सा कूलंकषैर्जलाश्लिन्ना तमालवनमालेव सद्यो धरातले निपपात । एवं
 तस्यां हतायां भुवनत्रये च प्रसन्ने देवराजो रामं प्रशंसन् मुनिमुवाच । कौशिक !
 स्वच्छयशसेऽस्मै रामाय पुनरप्यस्त्रविचारहस्यं प्रयच्छ । यतः स्वगुणैरेव पात्रतां
 नीताः साधवः किं किमभिलपितं नाप्नुवन्ति ? एवं सुरेशेन प्रोक्तो मुनीश्वरो रघुवीराय
 सायुधां कृशाश्वशिखितामस्त्रविद्यां प्रादात् । ततो ब्रह्मास्त्रं, कालचक्रं, धर्मचक्रं,

विष्णुचक्रं, पैनाकं, आग्नेयं, वारुणं, वायव्यं, नारायणास्त्रं, क्रौंचं, नागास्त्रं, कंकालं, कापालं, मुसलं, गन्धर्वास्त्रं, वैद्याधरं, मोहनं, प्रमथनं, वर्षणं, शोषणं, संतापनं, नैषादं, मानवं, वामनं, शामनं, सोमास्त्रं, शैशिरं, रौद्रास्त्रं चेति नानास्त्रसमुदायं राघवो विश्वामित्राज् जग्राह । ततस्तेन मुनिसकाशाज्जृम्भकरहस्यानि ससंहाराण्यप्यशेषतः संप्राप्तानि । सोऽथ पाणिना तानि संस्पृश्य प्रातिपूज्य च विससर्ज । अथ काननं व्रजन् रामः कौशिकं पप्रच्छ । भगवन् ! इदं प्रफुल्ललताकुंजमंजुगुंजद्विहंगमं, मनोनयननिर्वाणं च कस्य काननं वर्तते ? एवं सविनयं रामप्रश्नं श्रुत्वा मुनिरभाषत । वत्स ! सिद्धाश्रमोऽयम् । श्रीभगवान् विष्णुर्वात्मनरूपं धृत्वाऽत्रैव भुवनत्रयं क्रांत्वा च त्रैलोक्यजयिनो बलेः कृत्स्नां जगतीं जहार । अस्मिन्नेव सिद्धमुनिजनसेविते पुण्यप्रदेशे मम यज्ञभूमिरस्तीति मुनिनोक्ते सिद्धाश्रमं प्राप्तो रघुनन्दनः सज्जोऽस्मि यज्ञरक्षार्थमित्यूचे । ततो विश्वामित्रो राघववाक्येन संतोषमवाप्य वीतविघ्नेन चेतसा दीक्षितोऽभवत् । ततः सलक्ष्मणो रामो मुनिगिरा निद्रां परित्यज्य क्रतुत्राणाय पडहोरात्रं स्थाणुरिव निश्चलस्तस्थौ । अथ सप्तमेऽहनि मुनिवेद्यां प्रज्यलिते जातवेदसि भीमनिर्घोषैर्नक्तचरैर्व्याप्तं नभोऽभूत् । तस्मिन्नवसरे रक्तास्थिवर्षिणान्तेपां मेघौघविपुलैर्वलैरुग्रतिमिरैश्च भस्ता इव दिशो बभूवुः । ततस्तेषां गंभीरसंरम्भैर्वोरविक्रमैर्भ्रान्तेव भुवनत्रयी बभूव । एतदालोक्य रामो लक्ष्मणं सस्मितं प्रोवाच । भ्रातः ! मखविघ्नकारिणामेपां सैन्यसम्पदस्तु पश्य । विकारैर्दूषितात्मनां मन इव मलिनतां नीतं व्योम प्रतिभातीत्यभिधाय रामो यन्मारुतास्त्रं प्राक्षिपत् । तेन दिशो विदिशश्च दोलाविलासं लेभिरे । मायाविशारदो मारीचश्चापि योजनशतान्ते निपपात । ततो रामो ज्वालाजटिलाम्रेणाग्नेयास्त्रेण राक्षसाधिपं सुबाहुं ददाह । अथ कोपाकुलो राघवो वायव्यास्त्रेण सपदि सर्वास्तदनुगान् हत्वा महामुनेः क्रतुक्षेत्रं सर्वतो निर्विघ्नं चक्रे । एवं सुन्दसुते मारीचे जलधितटे निपतिते उपसुंदात्मजे सुबाहौ च भग्रे सिद्धचारुणगन्धर्वकिन्नरयोपितां नवेऽस्मिन् रामचरिते कोऽप्यपूर्वः कथारसो बभूव । अथ महायज्ञे संपूर्णे महर्षयो रामं प्रोचुः । रघुनाथ ! त्वत्पराक्रमरक्षितोऽयं मखः कौशिकेन संप्राप्तः । एतेष्वेवदिनेषु महेन्द्रतुल्यविभूतेः श्रीमिथिलेश्वरस्य जनकस्य राजकल्पवृक्षफलं धनुर्यज्ञो भविष्यति । तत्र गत्वा महेश्वरधनुः पश्य । किम्बहुना । यत्प्रगल्भा अपि देवा तत् संकल्पे धर्तुं न शक्ताः । एवं मुनिजनवचनं समाकर्ण्य विश्वामित्रं पुरस्कृत्य सलक्ष्मणो रामो मिथिलां प्रतस्थे । अथ ते सन्ध्यासमये शोणं समासाद्य तत्तटे जपहोमादिकाः क्रियाश्चक्रुः ।

अथ तत्र सुखासीनं विश्वामित्रं रामोऽपृच्छत् । देव ! कोऽयं स्म्यतमः प्रदेशः ?

एतदाकर्ण्य मुनिवरोऽब्रवीत् । रघुवीर ! पुरा कुश इति विश्रुतो ब्रह्मपुत्रो नृपो बभूव ।
तस्य कुशनाभः, कुशाम्बः, असूर्तरजसः, वसुश्चेति चत्वारो महावीर्याः पुत्रा अभूवन् ।
तेषु कुशनाभो महोदयं कुशाम्बः कौशाम्बीं अमूर्तरजसः प्राग्य्योतिषं वसुश्च गिरिव्रज-
मावासयामास । अथ गच्छता कालेन राजर्षिकुशनाभस्य घृताच्यां कन्यानां शतं
बभूव ! ततो यौवनवसन्तेन विभूषिताः सविभ्रमास्ता लता इव विलासललिता
अभूवन् । अथैकदा समीरणः क्रीडोद्याने ता विलोक्य रागात् संगमं ययाचे । किन्तु
कन्यकास्ताः पितृभयात् तस्याभ्यर्थनां नामन्यन्त । ततः क्रुद्धो देवः सर्वगात्राणि
प्रविश्य सर्वास्ताः कुञ्जीचकार । एतज्ज्ञात्वा तत् कन्याशतं पितरमुपसृत्य सविनयमभा-
पन्त । तात ! सर्वात्मको वायुरस्मान् प्रधर्षयितुमभिलपति । वयं पितृमृत्यो भवदाज्ञां
विना किमपि कर्तुं न प्रभवामः । निशम्यैवं कन्यकागणवार्तामतिसेतुष्टो राजा प्रत्यु-
वाच । पुत्र्यः ! धन्या यूयम् । क्षमामवलम्ब्यैव कुलव्रतं पालितं गुप्ताभिः । लोके
क्षमातुल्यं सद्गुणानं नास्ति । अत्रान्तरे चूलीनाम महामुनिरुद्ध्वरेता ब्राह्मं तपः समा-
चचार । तत्रैकदा उर्मिलातनया सोमदा नाम गन्धर्वी समागत्य पुत्रकामनया तपस्यन्तं
मुनिं पर्यचरत् । अथ गच्छता कालेन तत्सेवया पारितुष्टो मुनिस्तां परिणीय तस्यां
ब्रह्मदत्ताख्यं पुत्रं जनयामास । अथैकदा महीपतिः कुशनाभः कुलशीलादिगुणोपेतं
ब्रह्मदत्तमहीपमवलोक्य तस्मै सर्वा एव कन्याः प्रादात् । ततः स्पृष्टमात्रे पाणौ
सर्वा एव कन्या विकुञ्जा विगतज्वराश्च बभूवुः । अथ कुशनाभः पुत्रेष्ट्यां गाधिनामकं
पुत्रं सत्यवतीनामिकां पुत्रीं च समवाप्तवान् । राम ! तस्य महात्मनोऽहं पुत्रोऽस्मि ।
या च सत्यवती मे स्वसा ऋचीकाय दत्ता । सा कौशिकीति विख्याता सरिदभवत् ।
कल्मषापहोऽयं देशस्तथैव पुण्यनद्या समन्वितो विभाति । काकुत्स्थ ! कथाः कथयतो
ममार्धरात्रौ गतः । सर्वे तरवो निष्पन्दा मृगपक्षिणश्च निलीनास्तित्ति । त्वमपि
संप्रति निद्रामभ्येहीत्यभिधाय मुनीश्वरो विरराम । अथाऽन्येषुः सर्वे शोणसमेतां जाह्नवीं
समुत्तीर्य दिनांते गंगापुलिने स्थितिं चक्रुः । ततस्तत्र कौतुकाद्रामेण गंगावतरणं पृष्टो
मुनिमण्डलस्थो महर्षिः प्रोवाच । रघुनन्दन ! पुरा हिमाद्रमेनायां गंगागौर्यौ दुहितराव-
भूताम् । तयोर्ज्येष्ठा देवसरिद् गङ्गाकनिष्ठाचोमा बभूव । एतदाकर्ण्य रामो महामुनि-
मपृच्छत् । गुरुदेव ! कृपया गंगावतरणप्रसंगं श्रावयेति वचनमाकर्ण्य मुनिवरोऽब्रवीत् ।
राम ! पुराऽयोध्यायां सूर्यवंशशिरोमणिः सगरो नाम महीपातिर्बभूव । तस्य ज्येष्ठापत्नी-
विदर्भराजतनया केशिनी कनिष्ठा च सुपर्णतनया सुमतिरिति विश्रुताऽभवत् । अथ

गच्छता कालेन भृगुवरात्केशिनी पुत्रमसमंजं सुपर्णा च गर्भतुम्बं लेभे । अथ कालेन राजा तुम्बभेदाद् विनिःसृतान् पष्ठिपुत्रसहस्राणि प्राप । अथ कदाचिज्ज्येष्ठोऽसमंजः सरय्वां वहून् बालकान् प्रक्षिप्य जहास । एतदाकर्ण्य न्यायनिपुणो राजा तमुत्तराधिकारिणमपि सहसा पुरान्निर्वासयामास । अथैकदा राजा स्वपौत्रमंशुमन्तमामंत्र्य हयमेधाय दीक्षितोऽभवत् । अत्रान्तरे वासवो राक्षसीन्तनुमास्थाय तं यज्ञियाश्वमपजहार । तच्छ्रुत्वा राजा सर्वान् पुत्रानाहूयादिदेश । पुत्रकाः ! यूयमितो गत्वाऽशु घोटकं विचिन्वध्वम् । निशम्यैवं भूपनिदेशं ते ओमित्युच्चार्य दिशो विदिशश्च बभ्रमुः । ततस्ते पृथ्वीप्रदक्षिणां कृत्वा पितरमुपगम्य च प्रोचुः । तात ! समग्रा मही परिक्रान्ता । सत्त्वन्तश्च रणे निपूदिताः किन्तु क्वाऽपि वाजिहर्तारं नोपलभामहे । संप्रति किं करवाम ? सुनिरूप्याज्ञापयतु भवान् । निशम्यैवं पुत्रगणवाक्यं कोपकम्पितो राजाऽब्रवीत् । वत्स ! पुनर्गत्वा वसुधातलं खनत । स्वस्त्यस्तु । किम्बहुना । हयहर्तारमासाद्यैव कृतार्था निवर्तध्वम् । एतत् पितृवचनमाकर्ण्य सर्वेऽप्यराजपुत्रास्तथास्त्विति व्याहृत्य च यथाभिमतं देशं गताः । ततः केचिद् गच्छन्तो वसुधातलं चरन्तुः । अपरे पूर्वदक्षिण-पश्चिमोत्तरस्थान् दिग्गजान्प्रणम्य कृतार्थताममन्यन्त । ततः सर्वे मिलित्वा पातालतलं जग्मुः । यत्र साक्षाद्विष्णुस्वरूपो भगवान् कपिलदेवः समाधिनिरतोऽतिष्ठत् । ततस्ते-विचरन्तस्तस्याश्रमे चरन्तं हयमवलोक्य हर्षपारावारस्य चरमसीमानमवापुः । अथ ते प्रमादात् तमेव हयहर्तारं निश्चित्य यावत्तं सहसा ग्रहीतुमुपाद्रवंति तावत्तद्दृष्टिनिष्ठाः सर्वे भस्मकूटावशेषतां प्रययुः । अथ कदाचिद् राजा चिरगतान् पुत्रान् विज्ञाय नप्तरमाहूय प्रोवाच । वत्स ! त्वं शूरः कृतविद्यश्चाऽसि । अतो यत्र कुत्राऽपि गत्वा पितृणां समाचारमन्वेष्य । एवं सगरेण विसृष्टः स धन्वी दिग्गजगिरा पाताललोकं प्रविवेश । ततो यत्र ते पितरो भस्मराशीकृतास्तत्र गत्वा दुःखशोकाकुलो भूत्वा च छिन्नमूलद्रुम इव सहसा पपात । अत्रान्तरे समागतो वैनतेयस्तमाश्वस्य प्रोवाच । पुरुषव्याघ्र ! मा शुचः । महाबला इमे कपिलकोपाग्निना दग्धाः । सम्प्रत्येतेषां पापापनुत्तये मंदाकिनी-मत्रानयेत्यादिश्य सुपर्णो जगाम । ततोऽशुमान् धैर्यं धृत्वा चरन्तं हयं समादाय च पित्रे वृत्तसमेतं समर्पयामास । अथ राजा विद्युत्पातोपमं तद्वचः समाकर्ण्य यथा-कथंचिद्यज्ञं समापयामास । रघुवर ! एवं द्वात्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा मनस्विमुकुटमणिः सगरः स्वर्गलोकमयात् । ततोऽशुमान् राजसिंहासनमलंचकार । सोऽपि समये गुणाढ्याय दिलीपाय राज्यं दत्त्वा रम्ये हिमवच्छिखरे सुदारुणं

तपस्तेपे । अथ पितरि देवलोकं प्राप्ते दिलीपोऽपि कथं गंगावतरणं स्यात्,
 कथं चैतेषां सलिलक्रियाभवेदिति चिन्तापरो बभूव । ततः सोऽपि वर्षसहस्राणां विंशतिं
 राज्यं कृत्वा वंशप्रदीपाय भगीरथाय श्रियं दत्त्वा च त्रिदशेश्वरलोकं जगाम । एवं सगरपुत्रा-
 णामितिहासं श्रुत्वा स राजर्षिर्मात्रिषु राज्यभारमाधाय गोकर्णे गंगावतरणार्थं दीर्घं तप-
 श्चक्रे । अथ वर्षशतान्ते प्रजापतिः स्थाणुनिश्चलं तं समभ्येत्य वरं गृह्णेत्यवदत् ।
 तच्छ्रुत्वा सोऽब्रवीत् । भगवन् ! व्योमगंगावतीर्णेन सलिलेन भस्मीभूतान् पितृगणा-
 नासावयितुमिच्छामि । एतद्राजर्षिवचनं श्रुत्वा विरञ्चिरुवाच । महाभाग ! गंगावतरणेन
 तु ते मनोरथः पूर्णो भविष्यति । परंतु गंगावेगं पृथ्वीयं कथं धारयिष्यति ? एतदर्थं
 त्वं पूर्वं महादेवं समाराधयेति निगद्य ब्रह्मदेवोऽन्तर्दधे । अथ दृढनिश्चयो राजा कानिचिद्
 दिनानि निराहारः कानिचिद्दहानि जलं पीत्वा चोर्ध्वबाहुस्तपस्तेपे । संवत्सरे पूर्णं विधुशेखरो
 राज्ञे प्रत्यक्षदर्शनं दत्त्वा प्रोवाच । राजन् ! तव प्रीत्यै शिरसाऽहं शैलराजसुतां धार-
 यिष्यामीत्यादिश्यान्तर्हितोऽभवत् । ततो विरञ्चिशसासनात् स्फीतफेनादहासिनी त्रिद-
 शवाहिनी धूर्जटेः शिरसि पपात । साऽथ देवदेवस्य जटाजूटे चिरं भान्त्वाऽपि मूर्ख-
 बुद्धिः शास्त्ररहस्यमिव पारं न प्राप । ततः संवत्सरे समाप्ते भगीरथेन तपसा पुनः पुनः
 प्रार्थितो भवो जटां निष्पीड्य जान्हवीं तत्याज । ततो हरशीरः शृंगपतिता जग-
 द्बन्धसिद्धमुनिर्भिवन्द्यमाना च जगतीतलेऽवततार । साऽथ मत्स्यकच्छपादिजलचरगणस-
 मेता महात्मनो जन्होर्यज्ञवाटं संप्लावयामास । ततो महामुनेस्तस्या अवलेपं ज्ञात्वा क्रोधात्
 सर्वमेव जलमपिवत् । ज्ञात्वैवं यदा संगंधर्वा मुनयस्तमनुनिन्युस्तदा महातेजास्तां
 श्रोत्राभ्यामसृजत् । तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् गंगा जान्हवीति निगद्यते । ततो भगी-
 रथस्थानुगा सा पातालतलं गत्वा पुण्यसलिलस्पृष्टभस्मभ्यः सगरसुतेभ्यः सद्गतिं प्रादात् ।
 ततो राजा विरञ्चिवचनात् तत् सलिलैस्तेषां सलिलक्रियां कृत्वा कृतकृत्यो बभूव ।
 रघुनंदन ! एवं भगीरथेनानीता गंगा भागीरथीति विश्रुताऽभवत् । रघुवीर ! इदानीं
 कनिष्ठाया हरवल्लभाया अपि विवाहयोग्याया वृत्तान्तं शृणु । श्रीमती
 मेनकात्मजा गौरी उग्रेण तपसा देवाधिदेवं पिनाकिनं वरं समवाप्य चिरं दिव्य-
 कैलासादिगिरिसानुषु विजहार । तत्र स्पर्धानुबंधेन रतिसंगमे प्रवृत्ते यद्यपि तयोः
 पार्वतीपरमेश्वरयोर्दिव्यं वर्षशतं व्यतीयाय । तथापि तस्यां तनयो नाऽजायत । अथ
 विरञ्चिप्रमुखादेवास्त्रैलोक्यसंक्षयात् त्रस्ताः । अतः समुद्भूतं तेजः कोनुं धर्तुं शक्यतीति
 चिन्तयां बभूवुः । ततस्ते शरणं गत्वा तौ प्रणिपत्य च महारतस्य विरतिं ययाचिरे ।

अथ भूतभावनो भगवान् भवः प्रीत्या तानुवाच । देवाः ! निजपदात् ह्यभितं मे तेजः
 को धारयिष्यतीति ? श्रीचन्द्रचूडेनोक्ते प्रणताः सुराः प्रोचुः । भगवन् ! इयं भूतधात्री
 भवत्तेजो धारयितुं शक्ता । निशम्यैव सुरगणवचनं हरः क्षितौ वीर्यं विससर्ज ।
 ततस्तेन तेजसा सगिरिकाननां महीं व्याप्तां दृष्ट्वा देवास्तद्ग्रहणाय सानिलं दहन् चोपि
 समचोदयन् । एवं बन्धिना व्याप्तं तत्तेजः श्वेतपर्वतो बभूव । तथा दीप्तं जातरूपमयं
 महच्छरवणं चाऽप्यभूत् । ततः कुपिता गिरिजा स्वदारेषु न कदाचिद्वोऽपत्यं भविष्यतीति
 शशाप देवान् । अपरंच भूमिरियं संततिस्नेहरहिता बहुभोग्या च भविष्यतीत्युक्त्वा ललज्जे ।
 अथ हिमगिरौ हरो देव्या सह पुनस्तपश्चक्रे । यतः परकार्यमुखा महापुरुषाः स्वसुखेषु
 तु बार्हिमुखा एव तिष्ठन्ति । अत्रान्तरे ब्रह्मवाक्यात्सेनाधिपार्थिनो देवा गंगायामपत्यं
 जनयेति जातवेदसं प्रोचुः । ततस्तेन गर्भाधानाय देवापगा संप्रार्थिता । साऽपि सुरगण-
 प्रीत्यर्थं दिव्यस्वरूपं दधे । साऽथ तत्तेजो दुःसहं वीक्ष्य समन्ततो व्यकीर्यत । एवं
 सर्वतो विकीर्णोऽनलस्तामपि वीर्येणापूरयत् । अथ सर्वस्रोतःसु पूर्णेषु सा हुंताशनं
 बभापे । देव ! व्यथितमानसाऽहं ते तेजो धर्तुं सर्वथा नोत्सहे । ततो बन्धिवचसा गंगा
 तद्भासुरं गर्भं यत्र शरवणे तत्याज । तत्र सहस्रांशुसमप्रभः कुमारः समुदपद्यत । स
 एव कृतिकाक्षीरविवर्धितत्वात् कार्तिकेय इति संज्ञामवाप । सोऽथ तारकासुरं हत्वा
 सर्वं देवकार्यं चकार । यत्तेजो हिमालये पतितं तद्विरण्यमभूत् । एवं विस्तीर्णं
 तत्तेजः स्थानभेदाद्रजतपारदलोहताम्रत्रपुसीसकादिधातुरूपेण परिणतिमवाप्य पृथक्
 पृथक् संज्ञामवाप । अथाऽन्येद्युः शनकैर्ब्रजन्तस्ते गंगापुलिनमेखलां विशालां नगरीं
 प्रापुः । ततो रामः सुमतिभूपतेरतिरमणीयां पुरीं दृष्ट्वा तत्कथां पप्रच्छ । तच्छ्रुत्वा
 विधामित्रोऽब्रवीत् । दाशरथे ! पुरा कृतयुगे दितिसुता दैत्या आदितिसुता देवाश्च
 मिलित्वाऽमृतलाभाय क्षीरसागरमंथनं निर्धारयामासुः । ततस्ते वासुकिं योत्कं मंदरं च
 मंथानं कृत्वा सहसा ममंथुः । तत्रादौ यद् विषं न्यसरत् । तेन सदेवासुरमानुषं संकलं
 जगददहत् । ततो देवाः संभूय महादेवं शरणमयासिपुः । स महाभागो विष्णुवचसा विषं
 पीत्वा सर्वेषां कष्टं निवारयामास । ततो देवगणाः पातालं प्राविश्य विष्णुं तुष्टुवुः ।
 अथ भगवान् करुणां कृत्वा कामठं रूपं धृत्वा च पर्वतं पृष्ठोपरि दधार । ततो वर्षसह-
 स्रेण रत्नानि निःसर्तुमारोभिरे । अप्सु निर्मथनाद्या वरास्त्रियो न्यसरन् । ता अप्सरस इति
 जगति विश्रुता अभूवन् । ततस्तासां च या या असंख्याताः परिचारिका अभूवन् । तास्ताः
 सुरासुरैर्गृहीताः सर्वसाधारणा बभूवुः । अथ या वरुणसुता वारुणी जाता । तां दितिः

सुतास्तत्यजुरदितिसूतवश्चाऽगृह्णन् । तेन दैतेया असुरा आदित्याश्च सुरा बभूवुः ।
 अथोच्चैः श्रवान्यसरत् । तं देवराजोऽग्रहीत् । ततः कौस्तुभमणिर्निःसार । भगवान्
 विष्णुस्तंजग्राह । अथो नानौपधिवर्गैः समेतः सुधापूर्णकमण्डलुश्च वैद्यचूडामणिर्ध-
 न्वन्तरिः प्रादुर्बभूव अत्रान्तरे अमृतार्थे देवासुरसंग्रामो भवितुमारब्धः । तत्र सर्वलोकक्षयं
 दृष्ट्वा विष्णुर्मोहिनीरूपं धृत्वा च तूर्णसुधाकलशमपाऽहरत् । ततो विष्णुप्रसादादेवेन्द्रोऽशेषा-
 न्दानवान् निहत्याऽमरावतीं शशास । एवं हतेषु पुत्रेषु परमदुःखिता दितिः स्वामि-
 तमुपसृत्यजगाद । कान्त ! त्वत् प्रसादाच्छक्रहन्तारं पुत्रमाप्तुमिच्छामि ।
 निशम्यैतद् भार्यावचनं कश्यपोऽब्रवीत् । सुमुखि ! यदि त्वं पूर्णं वर्षसहस्रके शुचिर्भ-
 विष्यसि । तदा तु वलज्येष्ठं शक्रानिपूदनं सुतं समवाप्स्यसीत्याभिधाय गते महामुनौ
 दृढसंकल्पा दितिः सुदारुणं तपश्चक्रे । अथैकदा छिद्रान्वेपणदक्षो मघवा समित्कुशामि-
 कुसुमादिभिस्तां पर्यचरत् । किम्बहुना । गात्रसंवाहनैरपि तस्याः श्रममपाहरत् । एवं
 दशाने वर्षसहस्रे पूर्णं परमसंतुष्टा दितिरिन्द्रं वभापे । वत्स ! शिवमस्तु । त्वमचिरात्समकक्षं
 भ्रातरं समधिगमिष्यसीत्याभिधाय शीर्षस्थाने पादौ कृत्वा च मध्याह्ने सुष्वाप । विलोक्यैवं
 विपर्ययं प्रसन्नात्मा देवराजस्तच्छरीरं प्रविश्य वज्रेण तत्रस्थं गर्भसप्तधा चिच्छेद ।
 अथ विदारितो गर्भो यदा सुस्वरमरोदीत् । तदाऽकस्माद् दितिरवुध्यत । अथ सुराधिपो
 ऽस्य रोदनेन दितिं प्रबुद्धां ज्ञात्वा मारोदीमारोदीरितिवदन् तं गर्भं विदारयांबभूव ।
 एतदालोक्य न हन्तव्यं न हन्तव्यमिति दितिरुवाच । अथ मातृवचनगौरवाच्छक्रो
 वहिर्निर्गत्य करौ संयोज्य दितिमभापत । देवि ! त्वमशुचिः सुप्ताऽसि । अतोऽवकाशं
 लब्ध्वा रणे शक्रहन्तारं गर्भं सप्तधा कृतवानस्मि । मातः ! सततमात्मानं गोपायी-
 तेति श्रुतिवाक्यमनुस्मरन् रिपुदमनमकार्षम् । सम्प्रति ममापराधं क्षंतुमर्हसि । रामभद्र !
 मारोदीरितिशक्रवचनेन ते देवा मरुत्संज्ञका वभुवुः । अत्रैव पुनीतक्षेत्रेऽलंबुपायामि-
 द्वाकुर्विशालाख्यं सुतं जनयामास । तेनेयमावासिता नगरी विशालेति प्रसिद्धिमवाप ।
 अत्रान्तरे विदितवृत्तान्तो विशालाधिपतिः सुमतिस्तत्रागत्य विश्वामित्रं पुरस्कृत्य च राम
 लक्ष्मणावपि संपूजयामास । ततो राजा कौशिकाद्राजकुमारयोः परिचयमवाप्य परम-
 प्रीतो बभूव । अथाऽन्येभ्यः पुरातनैश्चिन्हैरंकितं स्थानं दृष्ट्वा रामो विश्वामित्रं पप्रच्छ ।
 गुरुदेव ! कस्यायमाश्रमः ? तच्छ्रुत्वा महामुनिरुवाच । कौसल्यानंदन ! आसीत्पुराऽत्र
 गौतमो नाम महर्षिः । तस्य तपःश्रीरिव दिव्यरूपिणी योपिदहल्याऽभिधाना बभूव ।
 अथैकदा तत्स्वरूपवर्चा श्रुत्वा मन्मथासक्तो देवराजो मुनिवेषं विधाय विजनेऽहल्यां

प्रोवाच । वरवरिणि ! संगमार्थिनो मम मनोरथमाशु पूरय । एतत् प्रियवचनमाकर्ण्य शक्रोऽयमित्यवज्ञाय चाहल्या तं संपूर्णसंकल्पं चक्रे । उक्तं च कुंजरकर्णाग्रात् किंवा पिप्पलपर्णादथवा विद्युद्विलसनादपि विलोलं ललनामनो भवति । अत्रान्तरे समागतो गौतमः स्वसदृशं शक्रं लज्जया तूर्णं गच्छन्तं च विलोक्य कोपकम्पितः प्रोवाच । दुर्मते ! मम रूपं समालम्ब्य यत् त्वं कुकृत्यं कृतवानसि । तेन दोषेण त्वं विफलो भविष्यसीत्यशपत् । सोऽथ भार्यामपि शशाप । दुष्टे ! रामसंदर्शनावधि त्वं शीलपरित्यागादस्मात् काननेऽस्मिन् निरालम्बा भस्मशाचिनी च शिलाभवेति शशाप । सोऽथ सिद्धचारुणसेवितं हिमवच्छिखरं च गत्वा तीव्रं तपस्तेपे । रघुनन्दन ! त्वमिदानीम् शापादहल्यां संतारय । यतः साधुसमागमश्चिरगूढपरिक्लेशविनाशायैव भवति । एतन्मुनिराजवचनं समाकर्ण्य सलक्ष्मणो रामस्तत्र गत्वा नीहारजालसंघन्नां सुधाकरकलामिव शिलारूपिणीन्तां ददर्श । ततो रामदर्शनमवाप्य परित्यज्य शिलाभावं सा पूर्ववद् दिव्यांगनावभूव । अथ मुनिवधूः शंकां विहाय तौ पूजयित्वा च तुष्टाव । यत्पादपंकजपरागपवित्रगात्रा, श्रीभागीरथी भवविरंचिमुखान् सुरान् पुनाति । साक्षात्स एव मम दृग्विषयो यदास्तेऽतः किं वर्यते मम पुराकृतभागधेयम् । एवमालोक्य देवाः पुष्पवृष्ट्या स्वकीयामपि परितुष्टिं प्रकटयामासुः ।

अथ विश्वामित्रपुरोगमा जनकराजस्य पृथुलश्रियं मिथिलां दृष्ट्वा मुनिसेवितं मखक्षेत्रं विविशुः । तत्र दीप्ततपसां मुनीनां भुजशालिनां भूभुजां च ब्रह्मक्षत्रमयी काचिदपूर्वाशोभाऽदृश्यत । एवं दृष्टकौतुकः स राघवः कौशिकः क्वचिदेकान्ते स्थितिं चक्रे । अत्रान्तरे जनकभूपतिः स्वयं प्राप्तं विश्वामित्रं श्रुत्वा शतानन्दं पुरोहितं च पुरस्कृत्य दर्शनार्थं स्वयं प्रत्युद्ययौ । सोऽथ मनीषिणां मान्यं महामुनिं विधिवत् संपूज्य धन्यताभरणां प्रीतिं समवाप । ततो मुनिर्विनयावनतं भूपतिमनामयं पृष्ट्वा प्रोवाच । राजन् ! सदाचारविभूषणस्त्वं धन्योऽसि । अहोवत ! विदग्धेन भवता कान्ताकटाक्षचटुलैर्विभवैरक्षयं यशः समुपार्जितम् । गंगोदकमिव शुभ्रं तव यशः श्रुत्वा नितराम्मेऽन्तरात्मा प्रसीदति । निशम्यैवं कौशिकवचनं जनकः प्रत्यवदत् । भगवन् ! यज्ञसंभारोऽयं विभवाडम्बरः । किन्तु तव पावित्र्यदर्शनं सर्वयज्ञफलप्रदं मन्ये । धीरगंभीरव्यंजनोर्जितमानसो सुकुमाराविमौ राजपुत्रौ कस्य ? मम मनोऽनयोर्दर्शनेन किमप्युत्सुकतामेति । निशम्यैवं प्रीतियुक्तं जनकवचनं कौशिकः प्रोवाच । राजन् ! सुकृतशालिनो राज्ञो दशरथस्यैतौ तनयौ स्तः । अयं गुणनिधीरामः । अस्य चानुजोऽयं लक्ष्मणः । मन्मथरक्षायै राक्षसक्षयकारिणोऽस्य पुष्पो-

वज्रलाकीर्तिर्लोकिककर्णवत्सतां याता । महानुभावोऽयमहल्यां समुद्धृत्य विशालां विलोक्य
च शिवधनुर्द्रुं त्वत् क्रतौ समायातोऽस्ति । तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो जनकोऽब्रवीत् । ऋषिराज !
तदा तु धन्योऽहम् । यस्य गृहे स्वयं रामः सम्प्राप्तः । अत्रान्तरे विश्वामित्रगिरा रामेण
शापान्मोचितां जननीं ज्ञात्वा शतानन्दोऽब्रवीत् । राघव ! धन्यो राजा दशरथो यस्य
पुण्यकल्पतरुफलं भवादृशः सुतो जातः । अपरं च शक्रविजेता कौशिको यस्य गुरु-
स्तस्य महिमा केन वर्ण्यते ? पुराऽयं गाधिनन्दनो विश्वामित्रः सप्ताब्धिमेखलां पृथ्वीं श-
शास । अथैकदा स महासैन्यसमेतः काननान्तेषु विचरन् वशिष्ठाश्रमं जगाम । ततः
पूज्येन मुनिवरेण पूजितः प्रणयाच्च निमंत्रितः कृच्छ्रादिव तथेत्यूचं । अथ वशिष्ठोऽपि
कामधेनुमभ्येत्य प्रोवाच । देवि ! मयाद्य ससैन्यो राजा विश्वामित्रो निमंत्रितः । अत-
स्त्वं कृपां कृत्वा तस्मै विविधां भोज्यरत्नांशुकश्रियं प्रयच्छेत्युक्त्वा तां विधिवत् संपूज-
यामास । अथ मुनिवरपरिचर्याऽतिसंतुष्टा सा तस्मै तदर्थितं सर्वं प्रादात् । ततः सब-
लघाहनो नरपतिर्विविधैर्भोगैस्तृप्तो महार्घस्तनैश्च सत्कृतोऽतिविस्मयं जगाम । ततो राजा सर्व-
सम्पदां कारुणं शबलां धेनुं विज्ञाय तपोनिधिमुपसृत्य च प्रोवाच । लोकैः कामधेनुः परं रत्नमस्ति ।
राजा च रत्नभाजनं विद्यते । ज्ञात्वैतद् गवां सहस्रेण मह्यमेतं संप्रयच्छ । एतदाकर्ण्य
वशिष्ठः प्रत्यवदत् । राजन् ! नाऽहं गवामयुतैः स्वर्णराशिभिर्वापि क्वचिच्छबलां
दास्यामि । मम हव्यकव्याग्निहोत्रादीनि सर्वाणि कार्याण्यस्या एवाधीनानि सन्ति । अतो-
ऽहं श्रेष्ठां तपः सिद्धिमिव पुण्यामिमां संत्यक्तुं नोत्सहे । श्रुत्वैतत्कौशिकोऽब्रवत् । महामुने !
हेमशालिनां गजानां शशांकशुभ्राणां हयानां चायुतैरथवा गवां कोटिभिः शबलां मे देहि ।
ब्रह्मन् ! निर्वन्धोऽन्तेऽनुशयप्रदो भवति । एवमाग्रहातिशयेनोक्तो वशिष्ठः पुनरुवाच ।
राजन् ! नाऽहं जीवितसर्वस्वं शबलां ते ददामीति व्रुवाणो मुनिर्यदा कामधेनुं ददौ । तदा
बलवान् गाधिनन्दनस्तां बलाज्जहार । एवं बलीयसा भूपालेन ह्रियमाणा धेनुरतिदुःख-
मवाप्य वशिष्ठं शरणं गत्वा च गद्गाद्गिराऽब्रवत् । भगवन् ! हव्यकव्योपयोगिनीनिर्दोषा-
ऽहं कथं त्वया त्यक्ता ? एतदाकर्ण्य कृपानिधिर्मुनिवरस्तामुवाच । देवि ! न मया त्वं
परित्यज्यसे किन्तु मत्सकाशात् त्वंप्रसभं ध्रियसे । किं बहुना । राजा तु बलवान् वयं च
ब्राह्मणा दुर्बलाः । किं त्वमधुना शस्त्रवीचीवलसंकुलां बाहिनीं न पश्यसि ? निशम्यै-
तन्मुनिवचनं शबलोवाच । मुने ! यथा ब्रह्मतेजो महद्बलमस्ति तथा क्षात्रं तेजो बल-
वन्नास्ति । विभो ! यद्यप्ययं क्षत्रियः शौर्याधिकस्तथापि त्वदनुप्राणिताया मम बलं
पश्येत्युक्त्वा हुंकारेणैव वीरान्पल्हवान् ससर्ज । साऽथ युद्धे विश्वामित्रसैनिकैः क्षपितान् तान्

दृष्ट्वा योनितो यवनम्लेच्छान्, शकृतः शकान्, सृष्ट्वा काम्बोजदरदवाल्हिकतुरूपकान-
प्यमृजत् । ततो विकृताकारैः प्रदीप्तनानायुधैश्च तैर्म्लेच्छैर्युद्धयमानः क्षितिपतिः क्षणेन
निहताशेषसैनिकोऽभवत् । एतदालोक्य भूपतेः पुत्रशतं सुसंरब्धं वशिष्ठमभ्याद्रवत् ।
अथ वशिष्ठः समाकृष्टमहाचापखड्गान् जवादापतितांश्च तान् दृष्ट्वा हुंकारेणैव भस्मसा-
द्विदधे । एवं हतपुत्रो गतसचिवः सैन्याविरहितश्च राजा निरुद्धकच्छायो दावदग्धपर्वत-
इव बभूव । ततो भूपः प्राज्यं राज्यं परित्यज्य हिमवत्तटं च गत्वा पादांगुष्ठधृतिश्चिरमुग्रं
तपश्चचार । अथैकदा वरप्रदो महेश्वरः स्वयमागत्य प्रार्थिने तस्मै दिव्यमस्त्रमामं प्रादात् ।
ततोऽस्त्रवलसंपन्नः स वशिष्ठाश्रमं गत्वा तं त्रस्तशिष्यजनोज्झितं चक्रे । ज्ञात्वैवं वशिष्ठः
कालदण्डमिव महोत्कटं ब्रह्मदण्डमादाय संगरे तस्य सर्वाण्येव दिव्यास्त्राणि ददाह ।
ततः क्षीणसर्वाङ्गां यदा ब्राह्ममस्त्रममृजत् तदा कोपाकुलोमुनिर्ब्रह्मदण्डेन तदप्यफलं
व्यधात् । किम्बहुना । तस्मिन् समये तस्य तद्भैरवं वपुर्द्रष्टुं देवगणा अपि न सेहिरे ।
ततो भग्नदर्पो विश्वामित्रोऽतिदुःखमवाप्य धिक्क्षेत्रं वलमित्युक्त्वा पुनरपि तपसे
वनं जगाम । उक्तं च—

धिग्वलं क्षत्रियवलं ब्रह्मतेजो वलं वलम् ।

एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥

सोऽथ भार्यासहितो दक्षिणांदिशमाश्रित्य तीव्रं तपस्तेपे । येन परमर्षयोऽपि विस्म-
यमवापुः । तत्र तस्य हविष्यन्दमहिष्यन्ददृढनेत्रमहोदयाः पावकवर्चसः पुत्रा जाताः । अर्था-
ऽस्य पूर्वजा हतशेषाश्चाष्टौ पुत्रा भुविख्यातिमवाप्य राज्यभागिनो बभूवुः । ततः पूर्णे
वर्षसहस्रे ब्राह्मण्यकामं तं राजर्षिं स्वयं ब्रह्मदेवः समवाप्य प्रोवाच । संयमिना त्वया
राजर्षिसंमतास्तु लोका विजिताः । मनुष्यजन्मफलं चापि लब्धम् । इत्यभिधाय पद्मयो
नावन्तर्हिते मन्युसन्तप्तो मुनिः शुचा श्वसन् नागइवाहतोऽभवत् । अहोनु ! महीयसा
यत्नेनाऽपि मया ब्राह्मण्यं नाधिगतम् । ममैतत्तपः खलसंगतमिव निष्फलतां यात-
मित्युक्त्वा स पुनरप्युग्रं तपश्चकार । उक्तं च । श्रेष्ठपुरुषाः कार्यमारभ्य फलं विना न
परित्यजन्ति । अत्रान्तरे सत्यसुधाधौताननद्युतिस्त्रिशंकुर्यागेन सशरीरो दिवं गन्तुं स्वपुरो-
हितं वशिष्ठं च समाहूय परम यत्नवानभूत् । सोऽथ तस्य क्रतोरशक्यतया वशिष्ठेन प्रत्या-
ख्यातस्तत्पुत्रानभ्येत्य प्रोवाच । महाशयाः ! यज्ञे कृतार्थतां याचमानोऽकल्मषश्चाऽहं
गुरुणा परित्यक्तः । गुरुवद्गुरुपुत्रा अपि माननीया इति विचिन्त्य युष्माञ्छरणमा-
गतोऽस्मि । सम्प्रति विप्रह्वान्दिवं गंतुं भवद्भिर्यष्टुमिच्छामि । अहह ..! सत्यमुक्तं

विद्वद्भिर्यद्विधुरे विधौ पीयूषादपि मृत्युर्भवति । सुहृदः शत्रुतां गच्छन्ति । समाराधिता-
 अपि लोकाः प्रकुप्यन्ति । किम्वहुना । साधुसमागमः पापं प्रमार्ष्टि, शुभोदकं च प्रसूते
 अथ युष्माभिरपि परित्यक्तोऽन्यं गुरुं गमिष्यामि । निशम्यैवं भूपवचनं वाशिष्ठाः
 प्रोचुः । रे मन्द ! सत्यवादिना गुरुणा त्वशक्यत्वात् परित्यक्तोऽसि । दुर्वृत्त ! यत् त्वं मर्यादा-
 मतिक्रम्य परान् व्रजसि । तस्मात् सद्यश्चाण्डालो भवेत्यशपन् । सोऽथ निजपुरीं गत्वा
 तत्रैकां निशामतिवाह्य च प्रातरेवाऽधोनीलाम्बर उपरि रक्तवासाः कल्मषभूपणैश्च भूपितो
 भूत्वा चाण्डालत्वं परिदर्शयामास । एवं श्रीविहीनः निजकुलच्युतं व्याकुलिताशयं च तं
 दृष्ट्वा सर्वे पौरा मंत्रिणश्च सहसा तत्यजुः । अहोवतैषा कर्मसंगतिर्यान्वृणां पौरुषमुन्मूल-
 यत्येव । यतः कुशलाद्यद्यतो राजा प्रत्युत शोच्यतां यातः ? ततश्चिन्तातुरस्त्रिशंकुः
 करुणाशालिने विश्वामित्राय सर्ववृत्तान्तं निवेदयामास । तच्छ्रुत्वा दयासागरः कौशिको-
 ऽवदत् । माभैषीः । सुखार्थिन् ! एषोऽहं तव क्रतुसमीहिते सज्जोऽस्मि । त्वमनेनैव शरीरेण
 सुरलोकं प्रयास्यसीत्यभिधाय यज्ञसंभारे शिष्यवर्गान् प्रचोदयामास । ततो मुनिस्तस्य
 निन्द्यतनोर्याजकोऽभवत् । यतो महात्मनां चरितं तु सदा दुःखितत्राणचतुरं हि भवति ।
 अथ सर्वं मुनिकुलं सत्कारपूर्वकं निमंत्रयितुं तद्विसृष्टाश्छात्रास्तूर्णं दशपि दिशो जग्मुः ।
 ततो विश्वामित्र प्रभावात् प्राप्ते मुनिगणे केचिच्छिष्याः परावृत्य प्रोचुः । कृपानाथ ! वाशिष्ठ-
 तनयान् विहाय सर्वे निमंत्रिता मुनयः समायाताः । प्रभो ! तेषां महोदयार्दीनां दर्पाविष्टं वचस्तु
 श्रूयताम् । यत्र चाण्डालो याज्यः क्षत्रियश्चायाजकस्तत्र वयं ब्रह्मर्षयः कथं यज्ञसभासदो
 भवेम । अहोतु ! महाविप्लवकारिणा तेन विश्वामित्रेण कल्पान्तेन गिरय इव सर्वे
 ब्राह्मणा अधःपातिताः । निशम्यैवं शिष्यवाक्यं कोपकंपितः कौशिकोऽशपत् । ते वाशिष्ठाः
 सप्तजन्मशतानि मृत्युदग्धा निर्धृणाः श्वमांसादाश्च मुष्टिका नाम भविष्यन्ति । अथ दुर्वृ-
 त्तो महोदयस्तु निपादतां प्रयास्यतीत्युक्त्वा दृढनिश्चयो महामुनिर्विरराम । ततो विश्वामि-
 त्रपृष्ठपोषकैर्मुनिवृन्दैर्विहितारंभो विधिः पूर्णोऽभवत् । तस्मिन्नवसरे यज्ञभागार्थं
 समाहूता देवता यदा नागच्छन् । तदा कुपितो मुनिः श्रुवमुद्यन्य जगाद । राजन् !
 महाश्वर्यकारिणो मम तपोत्रलं पश्य । संप्रति त्वं मम तेजसा सशरीरो दिवं गच्छेति
 मुनिनोक्तमात्रे नृपो दिवमाचक्रमे । उक्तं च । लोके प्रदीप्तमंत्रतपसां महात्मनां किम-
 साध्यमस्ति ? अथ शक्रो देवलोकमारूढं त्रिशंकुं दृष्ट्वा त्वमधःशिरा पतत्युक्त्वा च
 हुंकारेण तमपातयत् । ततः पतँस्त्रिशंकुस्त्रायस्वेति मुनिमभ्यधात् । एतदालोक्य मुनिः
 क्रुधाऽत्रैव तिष्ठाऽत्रैव तिष्ठेति तमूचे । ततो मुनिरपरप्रजापतिरिव दक्षिणमार्गगानन्यान्

सप्तर्षिन् नक्षत्रमालां चाऽपि सप्तर्जं । एवं नवीनां सृष्टिं रचायितुं समुद्यतं मुनिं दृष्ट्वा संत्र-
स्ता दिवौकसो दैन्यव्यंजनमंजलिं च कृत्वा तं प्रोचुः । मुनिराज ! महीपतिरयं गुरु-
शापादशुचितां यातोऽस्ति । अतः सशरीरो दिवं गन्तुं सर्वथा नार्हति । तच्छ्रुत्वा
कौशिको देवानुवाच । भो देवाः ! त्रिशंकुस्वर्गगमने ममापि प्रतिज्ञा नान्यथा भवितु-
मर्हति । भूपालोऽयं सत्कृतैर्नक्षत्रैः सहात्रैव तिष्ठतु । निश्म्यैतन्मुनिवचनं शापशंकिता
देवास्तमूचुः । महानुभाव ! त्वदाज्ञया वैश्वानरपथाद्वहिर्योगसंख्याविहीनान्यक्षयाणि नक्ष-
त्राण्यत्रैव तिष्ठन्तु । अथ तवाज्ञया राजाऽप्ययं सर्वथा तत्रैव तिष्ठतु । तथा तवेयं दिव्य-
कीर्तिर्लोके सदैव स्थिरा भवत्वित्याभिधाय देववृन्दे तिरोहिते मुनिः क्रतुं समाप्य समा-
यातान् मुनिगणानपि विससर्ज । ततो मुनिस्तपस्तप्तुं पुष्करं तीर्थमगात् । अत्रान्तरे
साकेते श्रीमानम्बरीपनामा नृपो बभूव । अथैकदा यजमानस्य तस्य यज्ञीयं पशुं महेन्द्रो
जहार । सोऽथ विप्रवाक्यात् तमनुसंधातुं पृथ्वीं विचचार । अथ गच्छता कालेन स
तपोवनमासाद्य भृगुतुंगे स्थितं ससुतं सदारं च कमपि ऋचीकनामानं मुनिं समवलोक-
कयामास । सोऽथ तं प्रणम्य प्रसाद्य यथावृत्तमस्मै विनिवेद्य च गवां शतसहस्रेण तं
पशुं सुतं ययाचे । एवं भूपवचनं श्रुत्वा ऋचीकः प्रत्यवदत् । राजन् ! ज्येष्ठो विक्रयं
नार्हति । यतो ममायं दयितः पुत्रोऽस्ति । वंशश्चास्मिन् प्रतिष्ठितो वर्तते । एतदाकर्ण्य
भार्याऽप्युवाच । योऽयं शुनकाख्यः कनीयान् स मम दयितः सुतोऽस्ति । अतोऽहमिमं
प्राणप्रियं सुतं सर्वथा त्यक्तुं नोत्सहे । प्रायो जगति ज्येष्ठः पुंसां प्रियः कनिष्ठश्च
योपितां प्रियो भवति । निश्म्यैवं मातृवचनं मध्यमः शुनःशेपो राजानं सस्मितमवा-
दीत् । राजन् ! ज्येष्ठः पितुर्न विक्रेयस्तथा कनिष्ठो मातुरीप्सितोऽस्ति । अहं मध्यमो
वान्धवत्रिहीनोऽर्थादद्य विक्रीतोऽस्मीतिमुनिपुत्रेणोक्ते राजा गवां शतसहस्रेण तमेव निनाय ।
ततोऽयोध्याभिमुखं गच्छन् महीपालः पुष्करे निशामवसत् । तत्रादावेव शुनःशेपो विश्वा-
मित्रं समभाषत । भगवन् ! तपोनिधिं त्वां शरणमहं संप्राप्तोऽस्मि । ऋचीकनामकेन
मुनिना मध्यमसुतोऽहं विक्रीतोऽस्य राज्ञः क्रतौ पशुतां गतवानस्मि । कृपया रक्ष्यतामिति
तेनोक्ते कौशिकः स्वसुतान् प्रोवाच । भो भो पुत्राः ! मद्दिगरा भवतामेकः पशुतां
यातु । यतः सर्वात्मना मम शुनःशेपो रक्षणीयः । एवं पितृवचः श्रुत्वा पुत्राः प्रोचुः ।
अहो ! परपुत्ररक्षार्थं भवता स्वपुत्रः कथं त्यज्यते ? अयं स्वपुत्रनिधनोद्यमस्तु श्वमां-
साशनतुल्य एवास्तीति पुत्रवचः श्रुत्वा विश्वामित्रः क्रुधा प्रोवाच । रे पितृदूषका ! यूयं
श्वमांसादिनः श्वपाकतामेव व्रजन्त्विति शशाप । ततो मुनिः शुनःशेपं प्रोवाच । वत्स !

गच्छे राज्ञो महाक्रताविदं गाथाद्वयं पठित्वा मां स्मृत्वा च शुभमवाप्स्यसि । एतद्गु-
रुशासनमासाद्य मुनिपुत्रको भूभुजा सह तत्क्रतुक्षेत्रं प्रययौ । सोऽथ सदस्यानुमतो
रक्ताम्बरविलेपनः पवित्रपाशैर्वद्धो वैष्णवं रूपमासाद्य च मनसा कौशिकं सस्मार । ततो
गाथाद्वयं पठन् विशमनास्पदं यूपं प्राप । अथ प्रीतः शतक्रतुर्भूपतये क्रतोर्वहुगुणं फलं
दत्त्वा शुनःशेपं ररक्ष । अथ कौशिकोऽपि पुष्करे सहस्राब्दं दुष्करं तपः कृत्वा व्रतान्ते
स्वयं ब्रह्माणमागतं ददर्श । ततो देवगणसहितः स विरांचिर्ब्राह्मण्यं विना दिव्यं तपः-
फलं दत्त्वा च सहसान्तर्दधौ । अथ दृढनिश्चयो विश्रामित्रोऽपि तत्प्राप्त्यै सुरशंकास्पदं
पुनस्तीव्रतरं तपश्चकार । ततः कदाचिन्नाककामिनी मेनकाऽभ्येत्य पुष्करे स्नानं
विदधे । तस्मिन्नवसरे कौशिको विलासस्मितसुधासेकपल्लविताधरां, चंचलकटाक्ष
विक्षेपरचितश्रवणोत्पलां कान्तिकल्लोलिनीमिव तां च विलोक्य सहसा प्रीतिविधेयतां
ययौ । उक्तं च । स्मरो महतामपि चित्ताब्धिमंदरो भवति । ततः स्मराकुलो मुनि-
स्तस्यां निर्भरासङ्गप्रणययंत्रितो भूत्वा दशवर्षायुतं कालमपि क्षणं मेने । ततो मुनिस्तपः-
क्षयादनुशयमवाप्य नदीवेगः शरदीव ह्रियाल्पको बभूव । ततो मुनिर्मनसो रागं
प्रक्षाल्य विवेकविमलो जातः । सोऽथ मेनकां विसृज्य चिरं विपुलं तपश्चक्रे । अथो
दयाद्रितटे कौशिकीतीरवासिनस्तस्य तपोयुक्तस्य वर्षाणां सहस्रं शनकैरयासीत् । अथै-
कदा तपोभीता देवाः प्रजापतिं समभ्येत्य कौशिको ब्रह्मर्षिपदं लभतामित्यूचिरे । ततो
देवैः संप्रार्थितो विधाता कौशिकं समभ्येत्य प्रोवाच । मुने ! नाद्याऽपि निर्द्वन्द्वोऽसि ।
इन्द्रियगणं सर्वथा विजित्य कालेन ब्रह्मसंमतं ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसीत्यादिश्य स्वयम्भू-
स्तिरोदधे । अथ गते विरंचौ महामुनिरूर्ध्वबाहुर्निरालम्बस्तपश्चक्रे । ग्रीष्मे पंचानलः
शीते च सलिलान्तरमाश्रितोऽभवत् । एवमुग्रतपस्तस्य भीत्या त्रिदिवौकसां संभ्रमो-
ऽभूत् । ज्ञात्वैवं शक्रस्तज्जिगीषया देवांगनां रंभां प्राहिणोत् । साऽथ शापचकिता-
ऽपि शक्रवाक्यान् मधुमदनाभ्यां सह कौशिकस्य तपोवनं प्रायात् । ततो मुनिः प्रकुल-
लताजालभ्रमद्भ्रमरमण्डले, स्मरवन्दिनि कलालापिनि कोकिलकुले, नयनानंदकौमुदीं
विलाससरसारंभां रंभां ददर्श । सोऽथ दीर्घतपा अपि स्निग्धचक्षुषा तां क्षणमैक्षत् । उक्तं
च । शोपितेऽप्यस्मिन् शरीरेऽभिलापो न शुष्यति । ततः स प्रणिधानेन सर्वं रह-
स्यं ज्ञात्वा वत्सरायुतं शिला भवेति शशाप । एवमधुना सार्धं भग्नमनोरथे मन्मथे
याते कामक्रोधादिविकारेण मुनिः पश्चात्तापमगमत् । सोऽथ करुणया विप्रप्रसाद-
पर्यन्तं तस्याः शापं विधाय वर्षायुतं मौनी तथाऽभोजनोऽतिष्ठत् । एवं क्रोधमात्स-

र्यवर्जिते निरालम्बे स्थाणुभूते च तस्मिन् शक्रेरिता विष्णाव्रकाशं लेभिरे । अथ-
 वर्षसहस्रान्ते यदा व्रतावधिः समाप्तस्तदा पारणासमये स्वयं शक्रोऽपि विप्ररूपं-
 धृत्वा तत्रागत्य च भुक्तवान् । ततो वर्षसहस्रं स निरुच्छ्वासो बभूव । किम्वहुना ।
 तत्तालुविवरोत्थैर्वृमैर्द्यौः सम्पूरिताऽभूत् । अथ सदेवासुरपन्नगे लोके समुद्भ्रान्ते,
 तिग्मांशौ मन्दतेजसि, जलधिमण्डले लुभिते, गिरिसंघाते विदीर्णे, महीतले च
 कम्पमाने सुरैरभ्यर्थितो ब्रह्मा स्वयं मुनिं समुपाययौ । ततो ब्रह्मा क्षीणमोहायः
 तस्मै ब्रह्मर्षिपदवीं प्रादात् । यया स सांगोपांगान् सर्वान् वेदान् स्ववशेऽक-
 रोत् । ततः प्राञ्जलिः कौशिकः प्रीतं प्रजापतिं प्रोवाच । प्रभो ! ब्रह्मसूनुर्वशिष्ठो मां
 ब्राह्मणोऽसीति भाषताम् । ततो देवैः समाहूतो वशिष्ठस्तं समभ्येत्य स्वस्तिब्रह्मर्षये तुभ्य-
 मित्युवाच । अथ देवगणैः सह तिरोहिते पितामहे कौशिको वशिष्ठेन सख्यं कृत्वा
 सुखितो बभूव । एवमयं महानुभावो विविधाश्चर्यचरितोऽस्ति । वत काकुत्स्थ ! धन्यो-
 ऽसि । यस्य महामुनिर्गोप्तास्तीत्यभिधाय शतानन्दो व्यरमत । एवमाकर्ण्य पुरोहितवचनं
 जनकः प्रीत्या पुनः पुनः कौशिकमपूजयत् । ततो दिनान्ते राजा मुनिमामन्त्र्य स्वसदनं
 ययौ । अथ प्रभाते भूपालो मुनिं समेत्य प्रणतिपुरस्सरं प्रोवाच । महामुने ! राघवाभ्यां
 सह भवान् शैवं धनुर्द्रुमर्हति । भगवन् ! धनुषोऽस्य प्रभावं तु स्वयं जानीषे । पुरा राजर्षि-
 निमेषेऽप्यष्टो देवराताख्योऽस्माकं पितामह आसीत् । कपर्दिना स्वधनुस्तस्य हस्ते न्यस्तम् ।
 भगवान् भर्गो दक्षयज्ञवधे प्राज्यतेजसा देवान् विधूय लीलाय्यापृतकार्मुकोऽभ्यधात् । ये मे
 यज्ञभागमकृत्वा यज्ञभागमलभन्त तेषां पत्निभिः प्रवरांगान्धेपः शातयत्विति वादिनं शर्व
 देवाः प्रसादयामासुः । ततः प्रसन्नो भगवान् नीललोहितो मम पितामहाय देवराताय तद्धनुः
 प्रादात् । तदेव परमार्चितं शैवं धनुरस्माकं गृहेऽद्यावधि वर्तते । कान्तिसंपदां जननी हलाकृष्टमही-
 जाता सीताभिधाना मे सुताऽस्ति । यः शौर्यनिकपोपमं धूर्जटिधनुराधिज्यं करिष्यति । स
 श्लाघ्यां जानकीं कीर्तिमिव समवाप्स्यति मुनिराज ! दर्पप्रचण्डदेर्दण्डा वैदेहीविवाहोत्सुकाः
 के महीपारचण्डीशचापदण्डेन न विडम्बिता ? यदा तस्य ग्रहणेऽप्यसक्ता अभूवन् ।
 तदा धारणस्य तु कथा का ? अथ तुलागेपितविक्रमास्ते भूमिपालाः संभूय मे
 नगरावधं चक्रुः । ततः पूर्णे वर्षे देववरात् क्षीणसैन्यान्धिना मया चतुरंगं महद्वलम्
 प्राप्तम् । ज्ञात्वै ते ध्वस्तमानमनोरथा भूपाः स्वपुराणि ययुः । यदि रामः कार्मु-
 कारोपणे पणे शक्तः स्यात् । तदा तु शौर्यशुल्कां कुवलयेक्षणां तां मे कन्यां समवाप्स्य-
 तीति कथयित्वा महीपतिः खण्डपरशोर्धनुरानीयतामिति सर्वान् सचिवान् समादिदेश ।

ततोऽष्टचक्रशकटाकृष्टमंजूकाशितं नृणां पंचाभिः शतैश्चार्नातं धनुर्दृश्यत । अथ जनक-
राजेन निवेदितं धनुर्दृष्ट्वा विश्वामित्रो रघुनन्दनं जगाद । राम ! त्रिभुवनविश्रुतमिदं कार्मुकं
गृहीत्वाऽस्य पुरुषोचितो व्यापारः क्रियताम् । निशम्यैतद् गुरुवचनं रामस्तन्माहेश्वरं
धनुः प्रणम्य जगद्विस्मयाकुलितं च कुर्वन् लीलया जग्राह । अथोद्भूतविक्रमः स
क्षणादधिज्यं धनुराशय समाकृष्य च धन्विनां दर्पेण सहैव तद् वभञ्ज । अथ भव्यमा-
नस्य धनुषो ध्वनिरकाण्डताण्डवारभे नन्दनोद्यानवर्हिणामाचार्यतां ददौ । एवं भग्न-
कार्मुकशब्देन लोलसप्ताग्निमेखला वसुधाव्यूश्चकंपे । ततो विस्मयोत्साहहर्षप्रणयनिर्भरः
स पार्थिवोऽभीष्टसिद्धिं समवाप्य मुनिमुवाच । भगवन् ! धन्या खलु मे पुत्री यया रामः
पतिः प्राप्तः । किम्वहुना यस्याः कीर्तिः सप्ताण्यवप्रणयिनी भूयात् । बहुधा विसदृशासं-
गकारिणो विधेर्वाच्यताद्य रामसीतासमागमाच्च चिरान्निवृत्ता मे दूतास्तूण्यमयोध्यां
गत्वा दशरथाय निवेदयंतु । यतः पुण्यवान् स महाभागः पुत्रपरिणयोत्सवेऽत्र समायातु ।
एवमभिधाय स मिथिलेश्वरो जवशालिभिर्वाजिभिः शीघ्रगान् संकल्पानिव नृपाय दूतान्
प्रेषयामास । ततो हर्षपीयूषत्रर्पिणस्तेपि तूर्णतरं तत्र गत्वा सभासीनं मही-
पालं विदितवृत्तान्तं चक्रुः । अथ श्रीमान् दशरथो वशिष्ठवामदेवमार्कण्डेयपुरस्स-
रैर्महामुनिभिः सह मिथिलां प्रतस्थे । तस्मिन्नवसरे समुद्रतुल्येन सैन्येन गच्छता
तस्य शस्त्रप्रभाजालवीचीवलयिता दिशो व्यराजन्त । ततो राजा जनको मिथिलां संप्राप्तं
दशरथं श्रुत्वा श्लाघ्यसंबन्धिसंपदः पुरस्कृत्य च प्रत्युद्ययौ । सोऽथ वशिष्ठप्रमुखान् मुनीन्
प्रणम्य स्वजन्म प्रशंसन् जगतीपतिं जगाद । अहोवताऽहमद्य पुण्यवतामवतंसत्वं
प्राप्तवानस्मि । यस्य गृहान् भगवान् वसिष्ठो भवांश्च समायातः । जगत्यस्मिन् द्वावेव
पुत्रवतां श्रेष्ठौ जातौ । राववेण पुत्रेण त्वं विष्णुना च स कश्यपः । राजन् ! त्वं
राववार्थं मम शौर्यशुल्कां सुतां गृहाण । किम्वहुना । सम्बन्धेऽस्मिन् मणिकांचनयोगः
संजात इति जनकेनोक्तो हर्षादशरथः प्रोवाच । नरनाथ ! भवता प्रीतिमिव समर्पितां
कन्यां बहुमन्यामहे । उक्तं च । सुविपुले वंशे जन्म, विद्याविभूषिता मतिः, महाजनैश्च
सह सम्बन्धो गुरुजनाशीर्वादफलं कथ्यते । अपरं च । गुणसौभाग्यपूर्णभाग्योदयो
यदसौ कौशिको रामस्य श्रेयसे सक्तः । इति रघुनाथेनोक्ते प्रणयार्जिता मुनयस्तपोनिधिं
कौशिकं परिणयं च प्रशशंसुः । एवं जनकेन यथार्हं पूजितस्य महीभुजः महानन्द-
चन्द्रसुधासिक्ता रजनी सुखेन जगाम । ततो जनकेन पुरोहितं शतानन्दं विसृज्य निजो-
नुजः कुशध्वजः समाहूतः । स चाज्ञामवाप्य तूर्णं समभ्यायात् । अथ वेत्रभृतां

गिरा वंदिवृन्दे मूकतां श्रिते वाग्मिवरो वशिष्ठः प्रस्तावोचितं वाक्यं जगाद । राजन् !
 शुद्धाभिजनयोर्युवयोरयं श्लाघ्यः सम्बन्धो जातः । सांप्रतं तव पुत्र्या वैवाहिको विधिः
 प्रवर्तताम् । अत्रान्तरे प्रीतिलालसो युधाजिद् भागिनेयं भरतं द्रष्टुं तत्राजगाम ।
 सोऽपि राजतः पूजामवाप्यातुलं हर्षं लेभे । ततो जनकोऽब्रवीत् । रामाय सीतां लक्ष्मणाय
 चोर्मिलां ददामि । अयं सानुजो भरतः कुशध्वजस्य जामाता भवत्विति भूमिपालेनोक्ते
 महादानपुरस्सरो महार्हमंगलोदारश्च महोत्सवः प्रावर्तत । ततो मुनिवरोऽब्रवीत् ।
 तत्रादावव्यक्तप्रभवस्य ब्रह्मणो मरीचिरभवत् । मरीचैः कश्यपः, कश्यपाद्विवस्वान्,
 विवस्वतो मनुः, मनोरिद्धाकुः । इद्धाकोर्विकुक्षिः, विकुक्षेर्वाणः, वाणादनरण्यः,
 अनरण्यात्पृथुः, पृथोस्त्रिशंकुः, त्रिशंकोर्धुधुमारः, धुंधुमाराद्युवनाश्वः, युवनाश्वान्मा-
 न्धाता, मान्धातुः, सुसंधः, सुसंधेर्ध्रुवसंधिः, ध्रुवसंधेर्भरतः, भरतादसितः, आसितेः
 सगरः, सगरादसमंजः, असमंजादंशुमान्, अंशुमतो दिलीपः, दिलीपाद् भगीरथः,
 भगीरथात्काकुत्स्थः, काकुत्स्थाद्रघुः, रघोः कल्माषपादः, कल्माषपादात् शंखनः, शंख-
 नात्सुदर्शनः, सुदर्शनाद्रक्तवर्णः, रक्तवर्णाच्छ्रीध्रगः, श्रीध्रगान्मरुः, मरोः प्रशुश्रुकः,
 प्रशुश्रुकादंवरीषः, अम्बरीषात्रहुषः, नहुषाद्ययातिः, ययातेर्नाभागः, नाभागादजः ।
 अजादशरथः, अस्मादशरथाह्लोकपालोपमाः पुत्रा रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्ना अजायन्त ।
 राजन् ! एतेभ्य कन्यका दत्त्वा कृतार्थो भवेति वसिष्ठेनोक्ते जनकोऽप्यभाषत । आसी-
 ज्जनकानां पूर्वजो निमिः । निमेर्मिथिः । मिथेर्जनकः । जनकादुदावसुः । उदावसोर्न-
 दिवर्धनः । नंदिवर्धनात्सुकेतुः । सुकेतोर्देवरातः । देवराताद् बृहद्रथः । बृहद्रथान्महावीरः ।
 महावीरात्सुधृतिः । सुधृतेर्धृष्टकेतुः । धृष्टकेतोर्हयश्चः, हयश्चान्मरुः । मरोः प्रतीन्धकः । प्रतीन्धकात्
 कीर्तिरथः । कीर्तिरथाद् देवमीढः । देवमीढाद्विवुधः । विवुधान्महीध्रकः । महीध्रकात्कीर्ति-
 रातः । कीर्तिरातान्महारोमा । महारोम्णः स्वर्णरोमा । स्वर्णरोम्णो ह्रस्वरोमा । ह्रस्व-
 रोम्णो द्वौ पुत्रौ स्तः । तयोर्ज्येष्ठोऽहं सीरध्वजः । कनिष्ठश्चायं कुशध्वजः । पितरि स्वर्ग-
 मारूढे पुत्रवन्मयाऽयं परिपालितः । अथैकदा सांकाश्याधिपतिः सुधन्वा विपुलैर्वलैर्मिथि-
 लान्तिरुध्य दूतमुखेन कुलदैवतमस्माकं शांभवं धनुर्ययाचे । ततोऽहमपि पुराभिर्गत्य युद्धे
 तं विग्रहरुचिं यशोविग्रहशेषतान्नीतवान् । एवं तस्मिन्वीरगतिं प्राप्ते तत्पुरं सांकाश्यं कुश-
 ध्वजाय दत्त्वाऽहं निवृत्तोऽभवम् । अथोभावपि मिथिलेशसाकेतनाथौ गोदानविधिं समाप-
 यामामतुः । ततो वैवाहिकमण्डपे समायतेषु श्रीरामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नेषु वसिष्ठपुरोगमा
 महामुनयोऽपि तत्र समागच्छन् । अत्रान्तरे शतानंदानुमत्या जनकः प्रपामध्ये विधिवद्वेदीं

रचयामास । ततोऽग्निसाक्ष्ये राजीवलोचनो रामः सर्वाभरणभूषितायाः सीतायाः पाणिं जग्राह ।
 अथ भरतो माण्डवीं लक्ष्मण उर्मिलां शत्रुघ्नश्च श्रुतकीर्तिं परिशिनाय । ततः पुष्पस-
 माकीर्णे परिणयोत्सवे सम्पूर्णे गीतवाद्यनृत्याकुलवधूवदनेन्दुशतार्चिता रत्नांशुविषया
 च शर्वरी दिनवज्जगाम । राजा यौतुकेऽतुलितं धनं प्रादान् । रथानामयुतं घोटकानां
 नियुतं गजानां पटशतं पत्तीनां लक्षं दासीनां च त्रिशतं ददौ । ततो राजा वसिष्ठादीन्
 सम्पूज्य प्रस्थापयामास । प्रस्थानसमये सीतामालिंग्य जनकोऽब्रवीत् । वत्स ! नित्यं
 श्वश्रुशुश्रूषणपरा भव । सदैव रामं ह्यायेव सेवस्व । ततः साश्रुलोचना मातरोऽब्रुवन् ।
 पुत्र्यः ! पितृकुलात् श्वशुरकुलं गत्वा यशास्विन्यो भूयास्त । ततो जयशब्दमुच्चरन्ती
 जन्या प्रतस्थे । अथ प्रभाते भगवान् विश्वामित्रः क्षितीश्वरौ समामंथ्य तपसे स्फटि-
 काचलकंदरां जगाम । ततो राजा दशरथोऽपि रत्नराशिसमेतमनुत्तमं कन्यारत्नं समा-
 साद्य मिथिलेशमापृच्छद्य च तनयैः सह प्रतस्थे । अथ व्रजतस्तस्य मत्तेभर्कणतालानि-
 लोत्थितैर्भृगवल्लयैः सर्वतः श्यामला दिशो बभूवुः । ततः खलसंपदिव विविधोद्वेग-
 विधायिनी दुर्निमित्तपरंपरा दृष्टिगोचराऽभवन् । सूर्यस्तमसावृतो बभूव । निर्वातेन-
 ध्वस्ता क्षितिश्चिरमकंपत । रजस्तिरस्कृता लोकाः सन्मार्गपरिपंथिनो बभूवुः । भीषणा
 आनीला वभ्रमुः । एवं सन्देहान्दोलिते समुनिगणे राजवृन्दे च पावकसंघ इव जाम-
 दग्न्यः प्रत्यदृश्यत । ततो भयशङ्किता वमिष्टप्रमुखामुनयस्तं वीक्ष्य स्वस्तीति वदन्तोऽस्य
 पूजां प्रचक्रिरे । अथ चोरविक्रमो भार्गवोऽपि राघवमालोक्य सक्रोधमुवाच । राम !
 साम्प्रतं यत् त्वया चण्डीशकांदण्डे कृतं तत् सर्वमहं बालचेष्टितं मन्ये । बलिने कालाय
 नमोऽस्तु । येनेदं जगज्जीर्यते । अधुना ममेदगद्गुततरं वैष्णवं धनुर्दृश्यताम् । यद्धि
 वीरोऽसि तर्हि धृत्वा च समाकृष्यताम् । शिशोऽस्मिन् विज्ञातसारस्त्वं क्षत्रियकालान्नेर्म-
 माऽपि द्वन्द्वयोग्यतां यास्यसीति सावज्ञं ब्रुवाणे परशुरामे ससंभ्रमो दशरथः पुत्रप्रीत्या तमुवाच ।
 भगवन् ! वीतरागेण भवता शक्राग्रे शस्त्रं विन्यस्यापि कथं युद्धादरः क्रियते ? मुनिराज !
 त्वं कश्यपाय सगिरिसागरां पृथ्वीं प्रदाय संन्यासाश्रममवलंभ्याऽपि कथं योद्धुमागतोऽसि ।
 प्रभो ! मुनिप्रणयिनी पुण्या संतोपशीलता क्व ? क्षत्रियोचितः कलुषोऽयं युद्धानिर्वन्ध-
 श्च क्व ? क्षमा, विवेकः, शमः संतोषः, परहिताद्यमश्च सर्वत्रैव मैत्रमनसां महात्मनामुचि-
 तम् । दृष्टिः स्निग्धा, मैत्रं मनः पीयूषवर्षिणी च वाणी सत्यतपसां महामुनीनामेतास्ताः
 पुण्यभूमयः संतीति दशरथेनोक्ते भार्गवस्तमनादृत्य राममेव जगाद । उक्तं च । क्रो-
 धान्धः क्वाऽऽत्मनः प्रभुर्भवति ? राम ! जगति द्वे धनुषी दिव्ये गणिते । तयोः शांभवं

तु त्वया भग्नं वैष्णवं च मम पार्श्वे वर्तते । पुरा पितामहोत्साहितयोर्वैकुण्ठशक्तिकण्ठयोर्धनुः
 प्रभवसंघर्षादुत्तमं युद्धमभूत् । तत्र हरिस्त्रिपुरारिणाऽकृष्टं कार्मुकं हुंकारेणैव चित्रार्पित-
 मिवाचलं चक्रे । ततो देवैर्निवारितो रुद्रो युद्धाग्रहं परित्यज्य निजधनुर्जनकेषु निचि-
 क्षेप । ज्ञात्यैवं विष्णुरपि स्ववैष्णवं धनुर्भार्गवकुले प्रतिपादितवान् । कार्तिवीर्यापराधेन
 जगत् निर्भूमिपं कृत्वा महेन्द्रपर्वतस्थोऽहं धनुर्भगं श्रुत्वाऽत्र समागतोऽस्मि । रघुनाथ !
 त्वमिदानीं वैष्णवं चापं गृहीत्वा स्वपौरुषं दर्शयेत्यभिधाथ विरते भार्गवे राघवः प्रत्य-
 षदत् । मुनिराज ! क्षत्रियेष्वपराधोचितस्ते क्रोधो न निन्द्यः । किन्तु तदा विजयोचितः
 कश्चित् क्षत्रियो न जातः ? योऽध्येषु नापराध्यति स पराभवमपि नाप्नोति । रजोध्वस्तं
 क्षत्रवृत्तं धूमश्यामपात्रकोपममस्ति । तेजश्च ते शान्तमतोमादृशमत्र संरंभः क इति कथयित्वा
 मुनिसकाशात्तशरं चापमादाय राघवस्तूर्णमधिष्यं विदधे । ततो रामो भार्गव-
 तेजसा सह तत्समाकृष्य सासूयमुवाच । मुने ! त्वं ब्राह्मणोऽसीन्यतो मे पूज्यो मनी-
 पिणां च मान्यो भवसि । ज्ञात्वैवं शरीरान्तकरं शरं ते नहि विसृजामि । किन्त्वनेन
 तव तपोर्जितांल्लोकान्हन्मीति वादिनि काकुत्स्थे ब्रह्मपुरस्सरा देवास्तत् कौतुकं द्रष्टु-
 मुपाययुः । तस्मिन्नवसरे सुरमुनिसिद्धगन्धर्वाणां पश्यतां भार्गवो विगतप्रभ-
 दीप इव बभूव । ततो मंदस्वरो जामदग्न्यो राममुवाच । रघुवीर ! मम महीयसीं
 गतिन्तु रोद्धुन्नार्हसि । कश्यपार्पितभुवो ममाऽत्र निवासोऽप्यनुचितः । अहमधुनैव
 गगनवर्त्मना महेन्द्रशैलं गच्छामि । त्वमनेन मम लोकाञ्जहि । त्वामच्युतं निजनाथम-
 वैमि । इच्छामात्रेणाऽपि प्रलयोदयकारिणा च त्वया जितस्यापि मे लज्जाधूसरमाननं न
 भवतीति परशुरामेणोक्ते राघवो यं शरं चिक्षेप । स मधुमास इव विशदा दिशश्चक्रे ।
 ततो रामं प्रदक्षिणीकृत्य भृगुसुते गते रघुवरस्तं शरं समुद्रे चिक्षेप । अथ हर्षपूरि-
 तमनसो दशरथस्य पवनोद्धूतध्वजपट्टाट्टहासिनी सा सेना चचाल । ततो भूमिपुरं-
 दरो महोत्सवोत्साहप्रमोदालिंगिताङ्गनाम् भूरिभूषामयोध्यां प्रविवेश । तत्र पौरस्त्रियोऽपि
 त्रिभुवनश्लाघ्यलावण्यललिताननां जानकीं वीक्ष्य महोत्कण्ठतामिव ययुः । अथ
 कौसल्याद्या देव्यो वधूसखान् पुत्रान्वीक्ष्य मूर्तिमद्भिरानन्दैः प्रफुल्लिता इव वभुः । धन्या
 सेयं शशिमुखी सीता तथाधन्योऽयं च कमलेक्ष्णो राम इति कौतुकोदारो जननिःस्वनः
 सर्वत्रैवाऽभूत् । श्रीरस्तु ! कल्याणमस्तु ।

इति श्रीगद्यभारते बालकाण्डः समाप्तः ॥

अथायोध्याकाण्डं प्रारभ्यते

जितं भगवता येन हरिणा लोकधारिणा ।

अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

अथ मैथिलीचदनांभोजमधुपस्य रामस्य संभोगसुभगः कोऽप्यूर्ध्वो रसोद्भवो बभूव ।
 अथैकदा पितुराज्ञया शत्रुघ्नसहितो भरतो मातामहपुरं जगाम । ततः सानुजे भरते
 कैकेयपुरे स्थिते दशरथः स्वतस्त्रिजगत्पातिमपि स्वविषयमहीमात्रे पतिं कर्तुं मतिं विदधे ।
 सोऽथ मंत्रिभिः सह संमंथ्य वृद्धश्रवः पुरोधसः समानपुरोहितान् समाहूय समादिदेश ।
 महाशयाः ! विदितमेव हि भवतां शिवतातिमेव मतिं दधानाः देवद्विजपूजापरायणा
 मानधनाः प्राणिनां दयमानमानसाः परां निर्वृत्तिमुपेत्य देवभूयं गताः सर्वे नः
 पूर्वपुरुषाः । या जरा नियतमपरिहार्या सा मदंगे समुपागता । तस्मात् सौजन्यभाजने
 निर्मत्सरे जनानुरागानिलये मत्समे चाऽस्मिन् वत्से विश्वंभराभारमवतार्य विश्रान्तिसु-
 खमनुभावितुमभिलपामि । निशम्यैवं भूपवचनं ब्राह्मणा मंत्रिणः भूपतयः पौराश्च वभाषि-
 रे । राजन् ! यत्ते मनसि वर्तते । तत् समीप्सितं क्रियताम् । अनंतगुणोऽयं रामोऽ-
 खिलां महीं धर्तुं शक्नोति । किं बहुना । तस्य रामस्य करस्तु त्यागांगदोदारः, तनुः
 कीर्तिप्रणयिनी लक्ष्मीश्च यशस्तिलकिताऽस्ति । ततस्तत्त्वाविदां वरिष्ठस्य वसिष्ठस्य वचनात्
 सामात्यः पौरवर्गो रामाभिषेकोपकरणाहरणाय तत्त्वरे । अथाऽतिसंतुष्टो राजा विनयाभिरामं
 राममाहूय प्रोवाच । वत्स ! तवोत्तमांगे राजमुकुटं विधातुमहाय तिष्यदिने यतिष्ये ।
 पुत्र ! मनुवंशऽस्मिन् त्वं सद्वृत्तो भूमिभूषणं च जातौऽसि । संप्रति मदाज्ञया क्रमप्रा-
 प्तामिमां पृथ्वीं पाहि । दिनेष्वेतेषु विपरीतानि निमित्तानि दृष्ट्वा मे मनस्त्वरते । जग-
 त्यस्मिन् भवांभोधिबुद्बुदस्यायुषो गतिं को जानाति ? एतदाकर्ण्य पितृवचनं रघुनाथो
 बाढमित्युक्त्वा तातेन विसृष्टश्च कौसल्याभवनं जगाम । सोऽथ तस्यै भूपमनोरथं विनि-
 वेद्य तां प्रसादयामास । ततो वसिष्ठेन समादिष्टो रामः सीतया सह कुशसंस्तरे समुपविश्य
 पाचकं पूजयित्वा च श्रीमन्नारायणं ध्यायंस्तस्थौ । अथ नानावर्णाभिः पताकाभिः सम-

लंकृते पुरे मंगलतूर्यधोपः पौराणामानंदातिशयं द्योतयामास । अत्रान्तरे कैकेय्याः
 कौमारदासी मंथरा प्रासादाद्धर्षसमाकुलं नगरं विलोक्यातीव विस्मिता बभूव । साऽथ
 धात्रीं गत्वाऽपृच्छत् । कस्मादद्य प्रमुदिता राममाता ब्राह्मणेभ्यो महार्थान् संप्रयच्छति ?
 तच्छ्रुत्वा साऽब्रवीत् । दिष्ट्या श्रीरामचन्द्रस्य प्रातर्यौवराज्यमहोत्सवो भविता । एत-
 दाकर्ण्य वज्रभिन्नेव सा कुञ्जा दुःखमवाप्य कैकेयीमंदिरं प्रायात् । ततः सा शयनासक्तौ
 कैकेयीं विबोध्य प्रोवाच । मूढहृदये ! उत्तिष्ठ । तवाऽयं को निद्रादरः ? अथवा निर्विवेकानां
 दुःखं नान्तरं विशति । पूर्वं त्वया सपत्नीसंगमे यत् सौभाग्याभरणं मुखं धृतं तदेवाधुना
 दौर्भाग्यलज्जाचिन्तितं वह । निशम्यैतन्मंथरावचोऽतिचकिता कैकेयी किंस्वित्ते पत्युस्तु
 कुशलमिति पप्रच्छ । ततः कुञ्जोवाच । अयि ! किन्न जानीषे ? यन्महद्भयमुपस्थितम् ।
 श्वः प्रातरेव रामस्य यौवराज्यमहोत्सवो भविता । अहो नु ! तव पतिर्दशरथः
 सर्वथैव कुटिलाचारोऽस्ति । यः कंठे शिलां बध्वा त्वां जलधौ क्षेप्तुमुद्यतोऽभवत् ।
 सुभगे ! त्वं तु महीभुजा केवलैर्वाक्यैरेव लालिताऽसि । फलेन तु श्रीमती कौसल्यैव संयो-
 जिताऽस्ति । तवेदं गुणसौभाग्यवर्जितं रूपं धिक् । त्वं तु हैमी पुत्रिकेव पत्युर्बल्लभासीति
 मन्ये । मुग्धे ! कौसल्यातनयो रामो राजा भविता । तव तनयश्च भरतो दास इति श्रुत्वाऽपि
 किन्ते हृदयं सहस्रधा न विदीर्यते ? एतदाकर्ण्य हर्षनिर्भरा कैकेयी हेमाभरणं पारि-
 तोषिकमस्यै दत्त्वा प्रोवाच । मंथरे ! गुणशालिनो रामस्य दिष्ट्याभिषेकः श्रुतः । स
 महानुभावो मे भरतादप्यधिको मत इति ब्रुवाणां कोपकंपिता मंथरा तदाभरणं दूरे
 प्रक्षिप्याऽब्रवीत् । मूढे ! विपादावसरे कथमुन्मादिनीव नृत्यसि ? अथवा प्रत्यासन्नविना-
 शानां धियः प्रागेव नश्यति । प्रभावः, कीर्तिः कुलं, ऐश्वर्यं, शक्तिश्च यस्यैकपदे नश्यति
 तस्य क्षय एव महोत्सवोऽस्ति । यद् दैवविमोहिता त्वं यत् परिणामं न शोचसि । तस्याऽ-
 भ्रपात इव प्रातर्दुःसहः फलपाको भविता । त्वं स्वपुत्रमोहं परित्यज्य परपुत्रे रामे
 स्निग्धासीति चित्रम् ? हरिणो जननीं वेत्ति किन्तु मृगाशनो व्याघ्रो न जानाति ।
 अधुना तावद्भरतो रामाद्रक्षणीयो यावद् गूढं न निपात्यते । तव पुत्रस्य भाग्ये तु दास-
 त्वमेव लिखितम् । पुरंदरः कया रीत्या भ्रातृणां दितिजानां क्षयमकरोत् ? गरुडोऽपि यथा
 नागक्षयं कृतवान् स वृत्तान्तः किं त्वया नाकर्णितः ? एवं वक्रं श्रुत्वाऽपि कैकेयी यदा
 रामं पुनः पुनः शश्लाघे । तदा सा नानाविधैः सपत्नीकथाप्रसंगैस्तस्या मानसं दूषया-
 मास । उक्तं च । खलसंगमोऽयमपरः कालकूटप्रकारः । येन सत्त्ववतामपि क्षिप्रं विकारः
 क्रियते । ततः किल्विपशीकरैः स्पृष्टा कैकेयी किं करोमीति मंथरां पप्रच्छ । साऽब्र-

वीत् । देवि ! पुरा दंडकारण्ये शम्बरासुरयुद्धे वेदनापनोदनवेतनार्थं यद्राज्ञां प्रातिज्ञातं तद्वरद्वयं याचस्व । तयोरेकस्य संरंभो भरताभिपेचनं द्वितीयस्य च वन्यवृत्त्यैव रामविवास-
नम् । अर्थात् पितृगिरा रामश्चतुर्दशसमा वनं यातु । वद्वमूलश्च भरतः सुचिरं श्रियं
लभताम् । पुरा देवासुरयुधि स्वपुरे जयन्ते शंभरेण शतकतोर्धोरः सैन्यक्षयः कृतः ।
तस्मिन्नवसरे स्वयं दशरथो देवराजस्य सहायकोऽभवत् । त्वयाऽपि यदा शस्त्रक्षततनुभू-
पो रक्षितस्तदा कृतज्ञेन तेन ते द्वौ वरौ दत्तौ । भवत्या च निजेच्छया तौ तस्मिन्नेव
न्यासीकृतौ । पतिप्रिया त्वं तूर्णमेव तदर्थनां कुरु । कुपितायाः सवाष्पायितचक्षुषश्च
तव सोऽवज्ञां न करिष्यति । एतदाकर्ण्य मुग्धहृदया कैकेयी क्षणात् पश्चात्तापफलं हर्षं
भेजे । उक्तं च । प्रायेण शिशवः स्त्रियो भूपाश्च वने कुरंगा इव नीचलुब्धकैर्ह्विन्यन्ते ।
पूर्वं वाल्ये कैकेय्या कश्चिन्मूर्खो ब्राह्मणो विडम्बितः । तच्छापात्तस्याः कीर्तिपराङ्मुखी
मतिर्जाता । पुरा किल शैशवे रामेणापि प्रणयक्रोपतश्च चरणेनाहता मंथरा चिरं कोप-
मुवाह । साऽप्यवसरमवाप्य तत् प्रतीकारपरा बभूव । ततः कैकेयी मंथरां परिष्वज्याऽस्यै
हेमकुण्डले च दत्त्वा तां वृहस्पतिवधूमिव महाबुद्धिमतीं मेने । साऽथ विरूपमपि तद्वपुः
पुनः पुनः प्राशंसत् । यतो वशीकृता मूर्खा निन्देनाऽपि हि गुणसंपत्तिं पश्यन्ति । ततो
वरार्थिनी सा तद्विरा तूर्णं कोपागारं जगाम । यतः स्त्रियो मूर्खाश्च प्रायः खलवाक्ये-
ष्वेव सादरा भवन्ति । साथ त्रिमुक्तमाल्याभरणा म्लानवसना च महीतले च विचेष्टन्ती
अपयशसा व्याप्तेव बभूव । अत्रान्तरे दयितादर्शनोत्सुको राजाऽन्तःपुरं प्रविश्यापि तत्र
चारुलोचनां कांतां न ददर्श । सोऽथ छत्रधारिणीवाचा कोपभवनस्थां तां श्रुत्वा चकितः
सत्वरं गत्वा च त्यक्तभूषणां तामवलोकयामास । सोऽथ तत्रोपविश्य पाणिना स्पृशन्
प्रोवाच । सुन्दरि ! पर्यंकादीन् विहाय वसुधापृष्ठे किं शेषे ? ततः साऽपि भूपाल-
मालोक्याधिकां रूपं जग्राह । प्रायस्तरुण्यः स्थविरे वरे प्रागल्भ्यमेव ससुपयांति ।
राजोवाच । देवि ! कोऽयं ते प्रौढः कोपपाग्रिहः ? येनेदं भूषणं ममाऽप्यग्रतो नाभि-
नंदसि । प्रिये ! ब्रूहि ते प्रियंकरं कं दरिद्रं धनिकं कुर्याम् ? धनिकं च तवाऽहितं
क्षणमात्रेण निर्धनं विदधीय । सुमुखि ! प्रवृद्धस्याऽस्य कोपस्य सत्वरं कारणं ब्रूहि । किं
वहुना । त्वत्क्रोपे हेतुतां गतः स्वात्मापि मे वध्यः । दयिते ! मम स्वान्तं सर्वथा तव वशे
स्थितं ज्ञात्वाऽपि यन्न भापसे ? अतोऽयं ते वृथा श्रम इति मन्ये । भामिनि ! मौन-
मुत्सृज्य प्रसादस्मितपुष्पिता लतेव मधुरालापैः कर्णरसायनं किर । प्रियतमे ! प्रसीद ।
वद किं तवेप्सितं करवाणि ? अत्र वहुनोक्तेन किम् ? ते प्रिये स्वप्राणानपि प्रदास्यामि ।

अयि सुभगे ! लोकेऽस्मिन् मम प्राणेष्वपि प्रियतरो राजीवलोचनो रामोऽस्ति । तस्योपरिशये कथय त्वद्वितं करोमीति नरनाथेनोक्ते तप्तनिश्वासधूसराधूरपल्लवा कैकेयी प्रत्यभाषत । पुरा प्रसादाभिमुखो ब्राह्मणो मे यां विद्यां प्रादात् । तया भवान् देवासुरसंग्रामे मया रक्षितः । तत्संतोषाद्यौ वरौ मह्यं दत्तवानसि । यौ च मया त्वयि निक्षिप्तौ तावेवाद्य मे संप्रयच्छ । निशम्यैवं प्रियतमावचनं सस्मितो राजा करेण तद्वदनमुन्नम्य प्रोवाच । प्राणप्रिये ! एतावतैव कोऽयं तं कोपाविभ्रमः ? तौ वरौ ते स्वाधीनौ यद्रोचते तत् सत्वरमाभिधीयताम् । तच्छ्रुत्वा कुटिला कैकेयी प्रोवाच । सर्वा एव देवताः सत्यप्रतिज्ञस्य राज्ञः वचः श्रृण्वन्तु । वरेणैकेन तु चीराजिनजटाधरो रामश्चतुर्दशवर्षाणि विजनं वनं प्रयातु । अपरेण च वरेण ममात्मजो भरतो यौवराज्यं लभतामित्युक्त्वा सा विरराम । एतदाकर्ण्य राजा मूर्ध्नि वज्रेण समाहतो गिरिरिव महीतले निपपात । सोऽथ संज्ञामवाप्य व्याघ्रीमिव पुरःस्थितां कैकेयीं प्रोवाच । भद्रे ! किमिदं मम प्राणहरं वचो भाषसे ? कमलेक्षणो रामः कमपराधं ते वृत्तवान् ? पूर्वं तु ममाग्रे त्वं राघवगुणान् वर्णयामास । अद्य किं जातम् । अहह यत्र योषितां प्रभुत्वमस्ति । तत्र सर्वसंपदान्तर्जन्यः पौरुषप्रतिरोधिन्यश्च सकला विपदस्तिष्ठति । सत्यमुक्तं महामुनिभिर्यत् स्त्रीषु सादरं मनो व्यसनवृत्तस्य महाफलं वर्तते । अहोवत प्रीतिलुब्धेन मुग्धेन च मया त्वं घोरहालाहलेक्षणा कालभुजंगी सेविता । या वरदंशेन मम प्राणानप कर्षति । शुभ्रगुणयुतो रामः सर्वलोकसम्मतोऽस्ति । पंकजिन्या शशीव स कथं ते द्वेष्यतां यातः ? सर्वास्ववस्थासु प्रियं जीवलोकहितकर्तारं च तनयं कथं त्यजामि । भरताय राज्यं गृहाण । परन्तु रामं वनं मा गमयेत्युक्त्वाऽऽश्रुपरीताक्षो दशरथः पादयोर्निपपात । एतदालोक्य रक्तान्तलोचना कैकेयी प्रोवाच । राजेन्द्र ! किं त्वं भ्रान्तोऽसि । यदुक्तमप्यन्यथा कुरूपे ? किम्वहुना । यदि प्रभातेऽजिनचीरयुक्तो रामो वनं न व्रजेत्तदाऽहं तवाग्रे वधं विषमक्षणं वा कृत्वा प्राणां स्त्यक्ष्यामीति मे दृढनिश्चयः । लोके सत्यसंधानां भवादृशाम् रथ्यावस्करमार्जन्य इव पंककलंकिता असत्यचपलाश्च वाचो न भवन्ति । पुरा शिविना स्वमांसं दत्तम् । अलर्केण च नेत्रद्वयं प्रदत्तम् । परन्तु सत्यप्रतिज्ञानां प्रतिश्रुते क्वाऽपि नाऽनुतापो बभूव । ततो राजा दुर्वृद्धिं तां निश्चलां विलोक्य हा राम ! हा रामेति वदन् मूर्छितो भुवि निपपात । सोऽथ चेतनामवाप्य प्रोवाच । अधुनाऽहं सत्यपाशेन संयतः पुत्रस्नेहेन च समाकृष्टः किं कर्तव्यमूढोऽस्मि । नूनं प्राणापहारिणा कालेनैव त्वं मयि क्षिप्तास्यन्यथाऽयं तव सदाचार

विपर्ययः कथं जातः ? उक्तं च । पापसङ्कल्पा नृशंसाः श्रुतिस्मृतिपुराणाङ्गां च परित्यज्य परप्राणापहारेणैव स्वात्मनः श्रियं वाञ्छन्ति । भक्ताया मम निर्दोषः सुतो राजा विवासित इति ब्रुवाणां कौसल्यां गतत्रपोऽहं किं वक्ष्यामि । अहो ! स्त्रीजितेन राजा गुणवान्पुत्रो निर्वासित इति लोकेऽप्यशोविर्वर्धिनीं गिरं कथं श्रोष्यामि । नूनं विधानात्वं केवलैः कित्त्वपैरेव निर्मिताऽसि । यतस्तव दारुणे हृदये करुणाकणोऽपि नास्ति । अहो वताऽहं कान्तरूपेण सृत्युनैवाकृष्टोऽस्मि । यस्य विचिन्त्यमानोऽपि प्रतीकारो न विद्यते । दुष्टे ! श्रीरामे वनं गते मयि च हते भृशं शुचा राज्याविस्मृतवैधव्या पूर्णमनोरथा भव । एवं प्रलपतस्तस्य नक्षत्राश्रुकणाकुला शशिभूमा रात्रिर्ययौ । कदा वयं सर्वाभरणसंपन्नमभिषिक्तं च रामचंद्रं द्रक्ष्याम इत्युत्सुकधिया सर्वे पुरवासिनो बभूवुः । अत्रान्तरे वसिष्ठाद्यैर्महामुनिभिः क्रमादभिषेकविधौ सुकल्पिते सुमन्त्रस्तूर्णं महीपतेरंतःपुरं प्रायात् । सोऽथ शनैर्निभृतं प्रविश्य भूपतिं च सुखसुप्तं ज्ञात्वा तत् प्रबोधाय मधुरां गिरं जगाद । देव ! तव प्रजाः सूर्योदय इव भवतोऽभ्युदयं प्रतीक्षन्ते । श्रीराघवस्य राज्याभिषेकार्हाः पुष्ययोगोऽतिवर्तते । पृथ्वीनाथ ! उत्तिष्ठ । सूर्योदयोत्सवे दिशः पीताम्बरा भांति । सत्पुत्रमणिदर्पणे वंशक्रमागतां कीर्त्युज्ज्वलां च श्रियं पश्य । निशम्यैवं सुमन्त्रवचनं गाढमत्सरा कैकेयी शनैरुवाच । भद्रपुरुष ! राजाऽद्य प्रजागरेण स्वस्थचित्तो नास्ति । राममेवाऽनु चिन्तयन् रात्रिं निनाय । त्वं सत्वरमितो गत्वाऽस्य संमतं पुत्रमिहानयेत्युक्त्वा सा चण्डी सासूयं क्षितिपालमैक्षिष्ट । एतदालोक्य दिनधूसरः शशीव विवर्णवदनो राजा दीर्घं निःश्वस्य प्रोवाच । सुमन्त्र ! सत्यसमयाख्येन कालपाशेन वेष्टितं मामवलोक्य किमुपेक्षसे ? अत्रान्तरे भृशं कैकेय्याः परुपाचरैरुद्वेजितो राजा विह्वलया गिरा सुमन्त्रं जगाद । महामात्य ! नाऽहं रात्रौ निद्रां लब्धवान् । यतः शोकवतां निद्रा कुतः ? त्वमिदानीं जवशालिना रथेन गत्वा मे बहिश्चरं जीवितं राममिहानय । ततः संशयाकुलः सुमन्त्रस्तूर्णं गच्छन् मार्गे रामस्य गुणालंकरणं यशः शुश्राव । सोऽथ मेरुकन्दर-सुन्दरं राममंदिरं समवाप्य कक्ष्याः शनैः समुत्तीर्य चान्तरमन्तः पुरं प्राप । ततः स आवेदितोऽन्तः प्रविश्य रघुनन्दनं च दृष्ट्वा प्रणनाम । अथाज्ञामवाप्योपविश्य च राघवं प्रोवाच । युवराज ! कैकेयीमन्दिरस्थो राजा स्थितिमत्ता मग्न्यं भवन्तं विलोकयितुमिच्छति । एतदाकर्ण्य गाढमित्युक्त्वा च रथारूढो रामः पौरजनाशिषः शृण्वन् जगाम । मार्गे रामं विलोक्य पौरांगना मिथः प्रोचुः । अयं धनदोऽप्ययक्षराजः विष्णुरप्यन्युतः कामोऽपि च साङ्गोऽस्ति । सोऽथ लक्ष्मणसमेतो वृद्ध-

कंचुकिरक्षितं पातालमिव रत्नोशुकंपिशोदरं पितुरन्तःपुरमवाप्य च विगतप्रभं भूपं ददर्श ।
ततः स मातापितरौ प्रणम्य सेवायां समुपस्थितोऽस्मीत्यवोचत् । ततो वाष्पाविलविलो-
चनो राजा रामं विलोक्य पुत्रेत्युक्त्वा वक्तुकामोऽपि द्विया नम्राननोऽभूत् । अथ राघवो
राज्ञो विक्रियां वीक्ष्य विसंज्ञ इव किमेतदिति चिन्तासन्तापं समाययौ । ततः स कैकेयीं
सविनयमपृच्छत् । मातः ! कुतोऽयं भूपतेर्गभीरः खेदविप्लवो जातः ? वयं तु
निदेशो स्थिताः स्मः । विभवश्च निःसपत्नः पुनः किं खेदकारणमित्युच्यताम् ? यद्य
पुण्यैर्विनापराधं मयि प्रभुः प्रकुपितस्तर्हि त्वमेव तूर्णं प्रसादय । मातस्त्वं तु सुतवत्सलाऽसि ।

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥

निशम्यैवं राघववचनं सादरा कैकेयी प्रोवाच । वत्स ! यदा नरपतिर्विषण्ण एव नास्ति ।
तदा कुतोऽस्य कोपसंभावना ? किन्तु कृतज्ञोऽयं मे प्रवरौ वरौ प्रतिश्रुत्य सम्प्रति च सत्य-
लोभयोरनुतापेन वाच्यतां प्रयातः । तत्सर्वं तु त्वदधीनमेव । परन्तु राजा त्वां वक्तुं लज्जते ।
एतदाकर्ण्य मर्यादापुरुषोत्तमो रामो जगाद । अहोवत ! मदायत्तेऽपि गुरुकार्ये संश-
यावकाशः ? अहन्त्वस्य शासनादीप्तं दहनं घोरमकरालयं वा प्रविशामि । तच्छ्रुत्वा
कीर्तिपराङ्मुखी कैकेयी प्रसन्नचेतसा सत्त्वसिन्धुं रामं जगाद । राघव ! पुरा देवा-
सुरसंग्रामे मयाऽयं राजा रक्षितः । तस्मिन्नवसरे यौ वरौ विततार । तावद्य मया या-
चितौ । राम ! तयोरेकेन चतुर्दशसमास्तवारण्ये विवासनं द्वितीयेन च भरतस्य यौव-
राज्येऽभिषेचनं वाञ्छामि । किम्बहुना । भवान् वल्कलवसनोऽधुनैव वनं गत्वा सत्यपा-
शान्महीपालं रक्षत्विति मातृवचनं श्रुत्वा प्रहसिताननो रामोऽवदत् । मातः ! योऽनाज्ञप्तो-
ऽपि पितृकार्यं कुरुते स उत्तमः पुत्रः । उक्तः करोति स मध्यमः । किन्तु य उक्तोऽपि न
कुरुते । सोऽधमो लोके गण्यते । एषोऽहमविक्रियो विजनं वनं गन्तुं सज्जोऽस्मि । त्वं
चिन्तां मा कुरु । मम हृदये तु महतीयमेकैव चिन्ता ज्वलति । यन्मां कृतागसमिव
मत्वा स्वयं नृपो न भापते ? जवशालिभिर्दूतैर्भरतो मातुलगृहादभिषेकाय तूर्णमिदं आनीयता
मिति ब्रुवाणं रामं निर्लज्जा कैकेयी तूर्णमद्यैव गम्यतामिति पुनः पुनः प्रोवाच । ततो
रामो महोत्साहजवं सत्वधवलं सत्यसंकल्पं च हयं समारुह्य वनं गन्तुं निश्चयं चक्रे ।
सोऽथ यशोनिधिः सर्वगवाष्पस्य निःसंज्ञस्य च भूपतेश्चरणौ निपीड्य सहसान्तः पुरा-
न्निश्चक्राम । ततो वनवासाहिताधिया कोपाकुलितचक्षुषा च लक्ष्मणेन समेतो रामः
सत्वरं कौसल्यामन्दिरं प्रायात् । तत्राभिषेकोत्सुका देवाराधनपरायणा च सा रामेण

निवेदितं तदवृत्तान्तं श्रुत्वा सहसा मुमोह । अथ प्रतिलभ्य चेतनां सुखदुःखयोश्चक्रभ्रान्ति-
परावृत्तिं वदन्ती सा विललाप । अहोवत् । धर्मधुरंधर !

विपिने क्व जटानिवंधनं, तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं, ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥

सौम्य रघुवंशमणे ! वत्स । संसारेऽस्मिन् वन्ध्या एव स्त्रियो धन्याः । याः स्वप्ने-
ऽपि पुत्रस्नेहविषव्यथां न जानन्ति । राम ! यदि त्वं सत्यमेव वनं यासि । तदा तु
ममपि नय । किं गौर्बालवत्सं विहाय कुत्रचित्तिष्ठति ? पूर्वपुण्यगुणप्राप्तः पुत्रलाभ-
स्तदैव सुधायते । यदा च तद्वियोगोपकालकूटच्छटा नावकाशमेति । विपिने जाता जर्जरी
कंदकिनी च लता वरं किन्त्वेकवत्सा सर्वदा दुःखभागिनी जननी न । अहो ! क्षीणपुण्याया
मम तनयोऽयं लोकाभिरामो रामो विजनं वनं याति । तस्य माता च दुःखेन जीवति ।
क्षीणामीदृशं कष्टप्रदजीवनं धिक् । हा ! गुणाढ्यो रामस्तु पित्रा निर्वासितस्तथापि जननी
जीवति । मन्ये मातृस्नेहः क्वाऽपि तिरोहितोऽभवत् । एवं प्रलापिनीं भुवि पतितां च
मातरं समाश्वास्य धैर्यसिन्धू रामोऽवदत् । देवि ! महाकुलप्रसूतोऽहं पितृवचनं पालयि-
ष्यामि । पुराऽपि पितुराज्ञया भार्गवो रेणुकाकण्ठं चिच्छेद । मातः ! वात्सल्यविकल्पा
त्वं वृथा विषादं मा कृथाः । वनवासावधौ निवृत्ते मां पुनरप्यवलोकयिष्यसि । अत्रा-
न्तरे कोपाकुलो लक्ष्मणो मथराकृत्यं ज्ञात्वाऽब्रवीत् । धर्मावतार !

अहो खलुभुजंगस्य विचित्रोऽयं वधक्रमः ।

अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥

अहो दारुणं दुःखमापतितम् । व्यसनाकुलो राजा वार्ष्णेये स्त्रीवश्यतां गतोऽस्ति ।
अतो वयमपि तदाज्ञया स्वकीयं पदं न त्यजामः । यद्ययं वक्रो नयक्रमो भरतेन प्रयुक्तः
स्यात् । तदा तु ममाप्येतदवक्रतरं धनुर्गुरुतां यातीति लक्ष्मणेनाभिहिते जननी रामं
पुनर्वनवासनिषेधाख्यां जीवितदक्षिणां ययाचे । तच्छ्रुत्वा मातरमनुनीय रामोऽब्रवीत् ।
लक्ष्मण ! तव क्षमाभृत्तुल्यं धैर्यं समुद्रसदृशं गांभीर्यं च जाने । सम्प्रति त्वं क्रोधं परित्यज्य
क्षमामवलम्बस्व । विमलंचेतः क्रियताम् । शान्त्या च कोपो विनिवार्यताम् । महात्मनां
चरित्रं तु सदैवौचित्यचारु भवति । गुरौ भक्तिर्दुःखे धैर्यं कोपे क्षमा कृशे च दया ।
एतास्ता यशसो विशदाः साम्राज्यविभवस्रजो वर्तन्ते । सन्तः क्व ? दौर्जन्यं च क्व ?
गुणाः क्व ? वक्रता च क्व ? विवेकः क्व ? पारुष्यं च क्व ? परस्परमेतद्दूरम् । ततो
मातरमपि पुनरुवाच । जनानि ! मम प्रवासे दैवमेव कारणं विजानीहि । अत्र पौरुषस्य

गतिर्नास्ति । अतो वृथा कोपसम्भ्रमैः किम् ? यत् कुर्वतो विनश्यति अकुर्वतश्च फलति । तदहं त्वद्भुतशक्तेर्देवस्यैव सर्वं विजृम्भितं मन्ये । एतदाकर्ण्य सर्वथा सत्यधृतिर्लक्ष्मणो राममुवाच । आर्य ! मां छायातुगामिनमवेहि । पौरुषं पूर्वकर्मैव त्वां कदापि क्वचिन्न त्यद्यामि । तच्छ्रुत्वा रामो लक्ष्मणस्य सुदृढं निश्चयं विज्ञाय तथास्त्विति प्रत्युत्तरं प्रादात् । ततो राघवो मातरमुवाच । अम्ब ! यथा ते भर्ता देववत् पूज्यस् तथा चायं ममाऽपि पिता धर्तते । मातः ! राजा यथा तव मुखात् पुत्रप्रवासकटुकां वाचं न शृणोति तथा कृथा इत्यभिधाय तत्पादयोः पपात । एवमालोक्य गुणवत्पुत्रगौरवयंत्रिता माता यथाकथंचिदाशीर्वादपुरस्सरामाज्ञां प्रादात् । ततो लक्ष्मणानुगो रघुनन्दनो मातृमन्दिराद्विनिर्गत्य धैर्येण सह जनचेतांस्यपाहरन् महोत्कण्ठाकुलाशयां सीतामन्तःपुरे ददर्श । अथ सीता पितुराज्ञया भर्तुर्विप्रवासकथां श्रुत्वा दुःखिताऽपि धैर्यमवाप्य तेन सह गंतुमुद्यता बभूव । ज्ञात्वैतद्रामोऽवदत् । देवि ! मयि काननं याते दुःखविस्मारणैर्नयैर्भवत्या कौसल्या सेव्या । अपरं च मद्विप्रवासयोगेऽपि भरतश्रोत्रगाभिन्त्यः परुषा गिरो न कार्याः । यतः स एव वृत्तिप्रदो राजाऽस्ति । निश्चयैवं भर्तृवचोऽश्रुपूरिताक्षी कोपकंपिता च सीता प्रोवाच । अहोवत ! आर्यपुत्रस्याऽसदृशं वचः श्रूयते । किं कदाचित् प्रणयिनी प्रियाऽपि पारित्याज्या भवति ? मे पित्रा कन्यादानसमये वृथैव हर्षोऽनुभूतः । यत् स्वकीर्तिमिव मां भर्ता पूर्वापरमविचार्यैव त्यक्तुमुद्यतः ? लोके पितृमातृसुतादयः सर्वे स्वभाग्यभागिनो हि भवन्ति । किन्तु पुरुषाणां भार्यैवैका भाग्यभागिनी श्रुता चावलोकिता । पतिर्नारीणां वयरूपसुखसौभाग्यानामेव स्वामी नास्ति किन्तु स तस्या जीवितस्याऽप्यधिपतिर्वर्तते । प्रभो ! सुखदुःखानुगां स्वैरविहारविस्त्रंभसाक्षिणीं स्वस्य चेतोवृत्तिमिव मां संत्यक्तुं नार्हसि । यथा त्यागहीना विभूतिः सत्यहीना सरस्वती प्रशमहीना च विद्या न शोभते । तथा पतिं विना भार्याऽपि न प्रकाशत इत्यभिधाय पादयोः पपात ।

गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राऽभ्यागतो गुरुः ॥

एवं जाया वचः श्रुत्वा तस्या दृढनिश्चयं च ज्ञात्वा रामोऽब्रवीत् । सुमुखि ! सत्यमुक्तं त्वया । परं वने घोररूपा मानुषभोजिनश्च राक्षसा निवसन्ति । समन्ततः सिंहव्याघ्रवराहाश्च संचरन्ति । कट्फलफलमूलानि भोजनार्थं कुत्र लभ्यन्ते क्वचिच्च नोपलभ्यन्ते । सर्वत्र कुशकण्टकाकीर्णश्च मार्गो दृश्यते । अतो बहुविघ्नं वनं मत्वा स्वाम्रहाद्विरमेति पतिवचः श्रुत्वा स्फुरद्वक्त्रां सीता प्रत्युवाच । प्रभो ! त्वत्समीपे स्थितां

मां वने को धर्षयेत् ? फलमूलादिकं च यद्यत्तव भुक्तावशोपितं स्यात् । तदेवामृततुल्यं मत्वा भोक्ष्ये । वाल्ये कश्चिज्ज्योतिःशास्त्रविशारदो ब्राह्मणो मां वीक्ष्य प्रोवाच । वत्से ! तव पत्या सह वने वासो भविष्यति । तद् द्विजवाक्यं सत्यं भवतु । यदि मामत्र त्यक्त्वा वनं गच्छसि । तदा तंऽग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामीति निगद्य सीता विरराम । एवं सीताया दृढनिश्चयं ज्ञात्वा रामोऽब्रवीत् । देवि ! त्वं शीघ्रमेव मया सार्द्धं वनं चल । अथ रामेण प्रतिपिद्धोऽपि लक्ष्मणोऽरण्यगमने यदा निश्चयं न तत्याज तदा राघवोऽवदत् । भ्रातः ! त्वमपि सत्वरमागच्छ । एतदाकर्ण्य प्रहृष्टो लक्ष्मणो स्वशरासनं वरुणदत्तमन्य-
दक्षय्यमायुधं च नीत्वा समाययौ । ततो रामभद्रः सुयज्ञप्रभृतिभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽसंख्यं धनं दत्त्वा त्रिजटादीन् द्विजानपि सकांचनैर्गोसहस्रैः परितोपयामास । अथ रामः सेवकेभ्यः पौरेभ्यश्चापि यथायोग्यं धनं विततार । अथ सीता मुख्यान्याभरणाण्यरु-
धत्तैश्च दासीगणेभ्योऽपि वसुराशिं प्रादात् । ततो वीरवरो रामः प्रलापमुखराक्षरं पितरं समभ्येत्य प्रणम्य च प्रोवाच । तात ! वनवासार्थं प्रस्तुतोऽस्मि । कृपयाऽनुज्ञापय । एवं प्रजानां मानसैः सह राघवे गंतुं प्रवृत्ते वाष्पाम्बुरुद्धनयनो नरपतिर्जगाद । धनं नानारत्नानि सैन्यं च राममेवानुसरतु । गृहीतकुसुमां लतामिव भरतो राजश्रियं लभतामिति वाक्यं समाकर्ण्य चकिता कैकेयी प्रोवाच । भवता वत सत्योपादिग्धमनृतं भाषितम् । हृतसर्वस्वं राज्यं च नीत्वा भरतः किं करिष्यति ? राजन् ! रामवात्सल्य-
दोषेण सत्यमनृतं ना कृथाः । किं सगरेण ज्येष्ठपुत्रोऽसमंजसो न त्यक्तः ? एवं नृपः शापाभिभूतायास्तस्या वचो निशम्य रामेणाभ्यर्थितश्च सैन्यरत्नादिदानान्यवर्तत । ततोऽ-
तिदुःखितो महामात्यः सिद्धार्थो जगाद । राजन् ! ज्येष्ठपुत्रपरित्यागाद्वः कुलं सर्वथा भग्नम् । असमंजसस्तु पौरदारकान् सरयूमध्ये चिक्षेप । तत्क्रुधा राज्ञा सग-
रेण स निरस्तोऽभूत् । गुणनिधी रामोऽयं कथं नाम त्यागमर्हतीति कथयित्वा निःश्वसन् मन्त्री विरराम । ततो रामः प्रसन्नरूनसा सीतालक्ष्मणाभ्यां सह कैकेय्या स्वयमर्पितं चीराम्बरं जग्राह । अथ श्रीराघवो विलपंतौ मातापितरौ समाश्रास्य पौराणामाक्रन्दनिः-
स्वनं च शृण्वन् सुमन्त्रप्रेस्तिरथेन प्रतस्थे । अथ स्यन्दनरेणुना सह रामे दृष्टिनिष्ठे महीपालशिङ्गन्नमूल द्रुम इव धरण्यां निपपात । अथ रामोऽपि तमसातटे रजनीमेकामति-
वाह्य प्रातर्गोमतीं ततार । ततोऽन्येद्युः प्रियंवदः प्रणयिनः पौरान् सान्त्वैर्विनिवर्त्य कौस-
ल्लानतिचक्राम । अथ राघवो रम्यं मन्दाकिनीतटमवाप्य तत्रैगुदीपादपतले निशां निनाय । ततः प्रभाते गुणज्ञेन निषादपतिना गुहेन संपूजितः श्रममपनीय प्रतस्थे ।

अथ धृतिसागरो रामचन्द्रः सुमंत्रं विसृज्य तन्मुखेनैव पितरं समाश्वासयामास ।

सद्यः पुरीपरिसरेऽपिशिरीपमृद्धी, सीताजवात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।

गंतव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा, रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥

ततो न्यग्रोधक्षीरं समानीय लक्ष्मणं पुरस्कृत्य च जटा बबन्ध । अथाऽन्येद्युर्नवा गंगां समुत्तीर्य क्वाऽपि न्यग्रोधमूले रजनीं निनाय । ततो गंगायमुनयोः संगममवाप्य तत्र भरद्वाजेन मुनिना पूजितोऽभवत् । ततस्तदगिरा चित्रकूटानिकटस्थं पुण्यं तपोवनं प्राप । तत्र लताकुंजमंजुगुजद्विहंगमं काननं विलोक्य रामो जनकात्मजां जगाद । प्रिये ! इमा स्मरसहायस्य मधोरतिरम्या विलासोत्सवभूमयः सन्ति । पश्येमा विकीर्णप्रसूना लताःपल्लवांजलिभिरातिथ्यमिव कुर्वन्ति । एवं राघवो विविधैर्विनोदवाक्यैः सीतां संतोष्य लक्ष्मणाद्वैदर्भीरुभिर्वास्तुपूजां विधाय बलिवैश्वदेवविधिमपि व्यधात् । अथाऽन्येद्यु रामो नानामृगद्विजाकीर्णं महामुनेर्वाल्मीकेराश्रमं जगाम । तत्र समासीनं मुनिवरं विलोक्य सीतालक्ष्मणाभ्यां सह प्रणनाम । एतदालोक्य मुनिः सहसोत्थाय समालिङ्ग्य च परमानन्दमवाप । ततो राघवः सत्कारमवाप्य सविनयं प्रोवाच । महामुने ! पितुराज्ञां पुरस्कृत्य वयं दण्डकान् समायाताः । अतो यन्मे सुखवासाय स्थानं भवेत्तद्वद । तच्छ्रुत्वा मुनिः सस्मितमवादीत् । सर्वभूतनिवास ! ये शान्ताः समदृष्टयश्च महात्मनः सन्ति । तेषां हृदयं तेऽधिमन्दिरमस्ति । राम ! त्वन्नाममहिमा केन वा कथं वर्ण्यते ! यत्प्रभावादहं ब्रह्मर्षिपदं लब्धवानास्मि । पुराऽहं वने जन्ममात्राद्विजत्वमवाप्य किरातैः सह वर्धितोऽभवम् । तत्र शूद्रायां मे बहवः पुत्राः समुत्पन्नाः । अथैकदा काननं मया सप्तर्षयो दृष्टाः । तानवलोक्य धनुर्वाणधरोऽहं तेषां सर्वपरिच्छदान् ग्रहीतुमधावम् । ज्ञात्वैवं मुनयो मामब्रुवन् । द्विजाधम ! किमर्थमस्मान् पीडयसि ? ततोऽहं तानवदम् । ब्राह्मणाः ! गृहे मे पुत्रदारादयो बुभुक्षिताः सन्ति । तेषां पालनार्थाय किंचिदादातुमिच्छामि । एतदाकर्ण्य ते प्रोचुः । भद्र ! पूर्वं त्वं गत्वा स्वकुटुम्बकं तु पृच्छ । मया प्रतिदिनं यो यः पापसंचयः क्रियते । यूयं तद्वागिनो भविष्यथ वा नेति मुनिगणवचनं श्रुत्वाऽहं गृहं गत्वा च तान् पृष्ठवान् । तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः । तत् सर्वं पापं तवैव । वयं तु फलभागिनः स्म इत्याकर्ण्य जातनिर्वेदोऽहं सपदि धनुरादीन् परित्यक्तवान् । ततोऽहं मुनिदर्शनाच्छ्रुद्धान्तःकरणो भूत्वा मुनिशरणमुपेयिवान् । अथ ते प्रोचुः । वत्सोत्तिष्ठ । सत्समागमोऽयं सफलो भवत्वित्यभिधाय ते मह्यं तारकसंज्ञकं राममन्त्रं दत्त्वा च यथाभिमतं देशं गताः । ततोऽहमेकाग्रमनसा श्री-

राममन्त्रं जपन् बाह्यं सर्वं विस्मृतवान् । एवं बहुतिथे काले व्यतीते सर्वसंगविहीनस्य
ममोपरि वल्मीकोऽभवत् । ततो वर्षशतान्ते सुनिवराः पुनरागत्य बहिर्निष्क्रमस्वेति मां
जगदुः । अथाऽहं वल्मीकानीहाराद् भास्कर इव निर्गतोऽभूवम् । ततस्ते ममास्थानं
विज्ञाय प्रोचुः । वल्मीकसंभवात् त्वं वाल्मीकिरिति विश्रुतोभवेति निगद्य स्वाश्रमं गताः ।
अत्रान्तरे सुमन्त्रो धैर्यशून्येन चेतसा रामरहितेन रथेन हर्षशून्यामयोध्यां विवेश । ततो
भग्नमनोरथाः पौरा अरामं रथमालोक्य हा हतभाग्या वयं हा हतभाग्या वयमिति
चुक्रुशुः । ततः सुमन्त्रो विगतप्रभं नृपमन्दिरं प्रविश्य तत्र शोकविह्वलं राजशशिनं दृष्ट्वाऽ-
तीव दुःखितो बभूव । ततो वधूपरिवृतो दशरथः सुमन्त्रमवलोक्य हा रामं त्यक्त्वाऽऽ-
गतोऽसीत्याभिधाय विलपन् पर्यंकात् क्षितितले निपपात । सोऽथ चेतनां लब्ध्वा गदगद-
गिरा सुमन्त्रं रामवृत्तान्तं पप्रच्छ । तच्छ्रुत्वा कृताञ्जलिः सुमन्त्रोऽस्मै धैर्यप्रणयनिर्भरं
तत्संदेशं निवेदयितुमारेभे । देव ! अयोध्याभिमुखो रामः प्रणतोऽञ्जलिं कृत्वा मद्व-
त्क्रसंक्रान्तां तव विज्ञप्तिं विदधे । तात ! त्वन्निदेशं मूर्ध्ना चिन्तामणिमिव समुद्रहन्
सन्तोषराज्येऽस्मिन् परां प्रीतिं संप्राप्तवानस्मि । धैर्यसिन्धो ! मद्वियोगजः संतापस्त्वया न
कार्यः । यतश्चतुर्दशवर्षाण्यहं क्षणवत् क्षपयिष्यामीति ब्रुवाणे काकुत्स्थे किञ्चिदागतविक्रियः
सौमित्रिः निःश्वसन्नूचे । वत ! चिन्तामणिगुणं सुरद्रुमोपमं च पुत्रं परित्यजता भूभुजा
स्वव्यसनेनेव कुलं यशश्च दरिद्रतान्नीतम् । एवं लक्ष्मणवचनं श्रुत्वाऽपि सासुलोचना
जानकी किञ्चन नोवाच । एतदाकर्ण्य भृशं व्यथितो राजा हा रामेति निगद्य मोहान्निः
स्यन्दतामगात् । ततः प्राप्तचेतनो भूपो रामं जटाधरं श्रुत्वा सन्तापादश्रुगदगदं विल-
लाप । सोऽथ सानुजं रामं विशेषतश्च जानकीं शोचन् प्रोवाच । हा विपरीतो विधि-
र्विनायकं प्रकुर्वाणो वानरं रचयामास । एवं पंचत्वकाक्षिणस्तस्य पंचैव त्रियामास्तहस्र-
यामतां प्रयाताः । ततः पष्ठेऽहनि शोकाविष्टो राजा निशीथे कौसल्यामुवाच । देवि !

यश्च रामं न पश्येत् यं च रामो न पश्यति ।

निंदितः स भवेन्नोके स्वात्माऽप्येनं विगर्हते ॥

धन्याः खलु वने वाताः काल्हाराः सुखशीतलाः ।

राममिदीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥

वताऽस्मिन् संसारे जंतवः स्वयं प्ररोपितस्यैव कर्मशाखिनः शुभाशुभफलप्राप्तिं भुंजते ।
पुरा मया यद् दुष्कृतं कृतं तदद्य स्मृतम् । तस्यैवापध्यस्याऽयं जीवितपाहो विपाकः समुप-
स्थितः । कुमारोऽहमेकदा जलदलाञ्छने काले मृगयाकेलिलालसया सरयूतटं गतवान् ।

तत्र निशायां लक्ष्यज्ञेन मया जलमग्ना महिपक्रोडकुंजरा विद्धाः । ततो निरालोके समये
मया निमज्ज्कुंभसम्भवो गजवृंहितगंभीरो ध्वनिः समाकर्णितः । अथाऽहं तं शब्द-
मुद्दिश्य तीक्ष्णं शरं प्राहिण्वम् । येन सकुम्भो विद्धो मुनिसुतो हा हा वत ! केन
नृशंसेन नेत्रहीनयोः पित्रोः पुत्रोऽयं वाणेन हत इति चुक्रोश । मयि हते नूनं तावेव
तपस्विनौ हतौ स्तः । यतस्तयोर्विपमेऽध्वनि दृष्टिर्यष्टिश्चाऽहमेव । हा मातः ! क्व ग-
मिष्यसि ? हा पितः ! किं करिष्यसि ? विप्रोऽहं शरेण विद्धो निधनं प्राप्तवानस्मीति
मुनिपुत्रस्याऽतिकरुणं वचः श्रुत्वा भयसन्त्रस्तोऽहं तत्पार्श्वमगाम् । ततोऽहं तत्
पादयोः पतित्वाऽवदम् । स्वामिन् ! दशरथोऽस्म्यहम् । अजानता मया विद्धोऽस्यतो
मां कृपया क्षन्तुमर्हसि । एतदाकर्ण्य स मुनिवर सुतो गद्गद्गिरा भूपतिं प्रोवाच ।
राजन् ! मामैषीः । त्वां ब्रह्महत्या न स्पृश्यति । यतोऽहं वैश्योऽस्मि । क्षुत्तृड्भ्यां
पीडितौ पितरौ मां प्रतीक्षते । तस्मात् त्वमविचारयन् तयोस्तूर्णमुदकं देहि । नोचेत्पिता
क्षुपितस्त्वां भस्मसात् कुर्यात् । त्वं ताभ्यां पूर्वं जलं दत्त्वा प्रणम्य च सर्वं वृत्तमावेदय ।
सम्प्रति मे देहाच्छल्यं समुद्धर । यतोऽहं पीडितः प्राणांस् त्यज्यामि । निशम्यैवं मुनि-
सुतवचनं तदेहतो वाणमुत्पाट्य सजलं कलशं च नीत्वा यत्र दंपत्यास्तां तत्राऽहं गतवान् ।
ततोऽन्धौ दंपती प्रसर्पतो मे शब्दं श्रुत्वा गद्गदाक्षरं प्राचतुः । पुत्र ! केलिशालिना त्वया
चिरेणागच्छताचाऽऽवयोर्मनो भयसंदेहदोलामारोपितम् । एह्येहि यज्ञदत्त ! शीघ्रमेहि ।
पाणिनाऽस्मदंगं च स्पृश । न कदाचित् त्वं प्रकोपितः । पुनः कथं चिरादायातोऽसि ?
निशम्यैवं तयोर्वचनं कम्पमानकलेवरोऽहं वज्रोपमं तद्वृत्तान्तं न्यवेदयम् । अहं पापात्मा
दशरथोऽस्मि । न च तव पवित्रचारितः सुतः । मयैवाऽधुना स ते प्रियपुत्रो गजधिया
निहतः । संप्रति क्रोधजो दुःसहशापो मय्येव निपात्यताम् । किम्बहुना । अस्य
किल्बिषशोकाग्नेरग्रे सोऽतिशीतल इति मन्ये । एवं वाग्वज्रं पतितं ज्ञात्वा स मुनिः
सहसा मुमोह । ततो लब्धबोधः क्षणं ध्यात्वा च प्रोवाच । हा भवितव्यता सर्वथैव
दुर्लभ्या । अरे ! निर्दय ! त्वद्वाणमारितः स मम प्रियपुत्रो यत्र शेते तत्र तु मां सत्वरं
नय । यतः स एव मम चक्षुः आधारयष्टिश्चाऽस्ति । किम्बहुना जीवितं चाऽप्य-
स्ति । एषा मम भार्याऽपि मृतवत्सा गौरिव विलपति । सभार्योऽहं क्षतजोक्षितं
तं द्रष्टुमिच्छामि । तस्य प्राणास्तु क्वाऽपि संप्रस्थिताः । अतस्तत् संस्पर्शः पुनः कुत इति
ब्रुवाणः स जायासखो मया शनैः शनैर्नीतः । सोऽथ तं देशमवाप्य धराशायिनः
पुत्रस्य मुखमुन्नम्य भृशमाकुलोऽब्रवीत् । पुत्रैषा जननी त्वामाह्वयति । कर्णसुधां गिरं

किर । अत्रान्तरे मातोवाच । वत्स ! त्वदालंबनजीविताऽहं क्व आस्यामि ? पुत्र !
जीवनपर्यन्तं गुरुजनभक्तिरतोऽभवः । कारणादस्मात् पुण्यात्मनां लोकान् समवाप्नुहि ।
वत्स ! त्वया सहावयोस्त्रिदशालये संगमोऽस्त्विति सुचिरं विलप्य शरीरमस्य च सत्कृत्य
यथोचितां क्रियां चक्रे । ततो दिव्यवपुर्दिव्यं विमानं च समास्थितो मुनिदारको व्योम्नि
द्योतयन् पितरौ प्रोवाच । भगवन्तौ युवयोः शुश्रूपयैव परमां गतिं सम्प्राप्तवानस्मि ।
पितरौ नाऽत्र भूपतेः कश्चिदपराधः । किन्तु भवितव्यतैव खल्वीदृशी । जगत्यास्मिन्
जंतुः स्वकृतैः कर्मभिर्जायते, वर्द्धते, जीर्यते नश्यति च । कोऽपि कस्याचित्कर्तानेत्युक्त्वा-
ऽन्तर्हिते तस्मिन् वृद्धो मुनिर्मांभवदत् । राजन् ! त्वयाऽप्यस्य पापस्यावश्यं फलं
भोक्तव्यम् । यथाऽहं महता पुत्रशोकेन त्रिये तथा त्वमपि तप्तो जीवितं त्यक्त्यसीति
शप्त्वा सभार्यो मुनिः प्राणांस्तत्याज । कौसल्ये ! सोऽयं शापपादयो ममाद्य फलितः ।
एषा विहिता कर्मसंततिर्नहि नाम चलति । पुरुषाग्रे सद्भृत्या इव शुभाशुभफलोदया
नित्यं सन्निहितास्तिष्ठन्ति । एते पुत्रवियोगाग्नितापक्लेशासाहिष्णवस्तरलसंचाराश्च प्राणा
क्वाऽपि गन्तुं समुद्यताः सन्ति । हा कमललोचनो रामो मया न दृष्टः । कुतोऽहं तं
विक्रान्तं पुनरागतं द्रक्ष्यामि । संसारे सीतैव धन्या या ज्ञायेव राममनुसरति । हा राम !
हा नेत्रमुधासंदोहवांधवेति मुहुर्मुहुर्विलप्य जगतीपतिर्जीवितं तत्याज । अथ शोक्तापिता
कौसल्या नृपतिं सुप्तं विज्ञाय तन्निद्राभंगभीत्या निःशब्दप्रविलापिनी तस्थौ । अथ प्रभाते
सूतमागधवादिभिः प्रबोध्यमानोऽपि भूपतिर्यदा नाऽबुध्यत । तदा विगतश्वासं प्रशान्तं
पावकमिव सहिषीजनस्तमपुनर्दर्शनाय ददर्श । ततस्तं रजनीपतिमस्तं गतमवलोक्य ऽन्तः-
पुरे जनः शोकान्धकारसंरुद्धश्चक्रंद । अथ प्रलापमुखराननाः कौसल्याद्या देव्योऽश्रुकणै-
श्छिन्नहारमुक्ताफलभ्रमं चक्रुः । एवं सवृद्धबालललनागणे शोकव्याकुलिते मार्कण्डेयवशिष्ठप्र-
भृतयो महामुनयो राजक्लेवरं तैलद्रौण्यां संस्थाप्य भरताय शीघ्रगामिनो दूतान् विससृजुः ॥

इति श्रीगद्यरामायणेऽयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥

अथारण्यकाण्डं समारभ्यते ।

—:—o—:—

जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।
 अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥
 त्यक्त्वा जीर्णदुकूलवद्वसुमती वद्धोऽबुधिर्विदुवत् ।
 वाणाग्रेण जरत्कपोतक इव व्यापादितो रावणः ॥
 लंका काऽपि विभीषणाय सहसा मुद्रेव हस्तेऽर्पिता ।
 श्रुत्वैवं रघुनायकस्य चरितं को वा न रोमांचति ?

अथ सप्तभिर्दिनैर्दूतेषु कैकेयपुरं यातेषु बन्धुवर्गसमासीनो भरतो वयस्थान् स्वैरं
 समभ्यधात् । सुहृदः ! मयाऽद्य निशावसानेऽतिदारुणः स्वप्नोऽवलोकितः । यस्य फलं
 प्राणसंशयादप्यधिकतरं मन्ये । शुष्कं समुद्रं, दिवः पतितं चन्द्रं कीर्णकेशीं सुंदरीमिव
 तमोरुद्धां चायोध्यामपश्यम् । ततो गुरुः शैलशिखरात्पतित्वाऽजलिना तैलमपिबत् ।
 किम्वहुना । खरयुक्तेन रथेन दक्षिणान्दिशं गच्छन् पुनरालोकितः । सहृदयाः ! स्मारं
 स्मारं स्वप्नफलं मे चेतो नितरां विपीदति । एष विषमः स्वप्नो न जाने किं करिष्यतीति
 भरतेनोक्ते चकिताः सखायो धातुविकारेण स्वप्नानामप्रमाणतां वभापिरे । सोऽथ
 तद्गिरा कृतजप्यः संपूजितसुरद्विजश्चाऽपि स्वप्नफलं विचिन्तयन् धैर्यं न लेभे ।
 अत्रान्तरे संवृताशयास्ते दूता राजमंदिरं प्रविश्य तस्मै वसिष्ठानुशासनं निवेदयामासुः ।
 पितुः सर्वत्र कुशलमिति तैर्मिथ्यैव निवेदितम् । तच्छ्रुत्वा भरतः सत्वरं मातामहं जगाम ।
 ततो मातुलेन पूजितः ससैन्यो भरतो लक्ष्मणानुजं च पुरस्कृत्य स्वराजधानीं प्रतस्थे ।
 सोऽथ स्वल्पैरेव दिनैः पुण्या नदीः शैलवनानि च समुत्तीर्य ध्वस्तशोभामयोध्यां ददर्श ।
 सोऽथ निरानंदां निर्भूषणां विधवामिव तां पुरीं वीक्ष्य दुःखितचेतसा मातृमंदिरमयासीत् ।
 तत्र पुत्रदर्शननिवृत्तां कैकेयीं विलोक्य प्रणम्य च पप्रच्छ । मातः ! कस्माज्जनोऽयं
 म्लानमुखस्तीव्रशोकसमाविष्टश्च लक्ष्यते ? मृगाक्षीभिस्तातस्य कर्पूरशुभ्रं मधुरध्वनिपेशलं
 च यशः किन्न गीयते ? भूपमंदिरे नरनाथान् नामभिः सूचयतां वैत्रिणां किन्नु शब्दो न

श्रूयते ? एवं भरतवचनं समाकर्ण्य कैकेयी प्रोवाच । वत्स ! सत्यव्रतस्ते तातो निशि रामरामेति बहुशो विलप्य तद्दर्शनाशया यशोऽवशेषतां यातः । सलक्ष्मणो रामस्तेन वने विवासितः । अतः सोऽतिधीरोऽपि तद्वियोगविषयथां सोढुं न शशाक । एवं तया दुःसहवाग्वज्रताडितो भरतः परशुना मूले कृतो बालस्तालतरुरिव भूतले निपपात । सोऽथ लब्धसंज्ञः क्षणं चक्रारूढ इव कष्टमनुभूय हा तात ! हा तातेति मुहुर्मुहुर्विललाप । ततः शोकसागरनिमग्नोऽपि स धैर्यमवलम्ब्य नेत्रे प्रमृज्य च जननीं पप्रच्छ । मातः ! आर्येण किमप्रियं कृतं । येन स्तेन इव स आत्मजो वने परित्यक्तः । किंस्विद् गुरुतरं पातक मार्येण कृतम् ? नहि नहि रामचरिते कलंककलना कुतः ? एवं सानुनयेन भरतेन पृष्ठा जननी स्त्रीस्वभावात् तत्त्वं जगाद । वत्स ! मया त्वदर्थं राजा याचितः । स च कृती तत् कृतवान् । तत्रैकेन वरेण रत्नविवासनं द्वितीयेन च तवाभिप्रेकमयाच । नूनं स रामः पितुराज्ञया चतुर्दशसमा वने विचारिष्यति । त्वमस्मिन्नवसरे निष्कण्टकं राज्यं कुरु । एवं मात्रा निवेदितं निन्द्याभिप्रायं श्रुत्वा भरतः श्रृपाकीर्गर्भसंभूतमिवात्मानममन्यत । सोऽथ स्वजीवितं निरपेक्षो निःश्वासाऽनिलैश्चिन्ताग्निं जीवयन्निव प्रोवाच । वत भवत्या वनेन विसर्पिणा पातकपेकेन कुलं, आत्मा, यशश्च मे लिप्तम् । ज्येष्ठपुत्रो विवासितः, दैवतं पतिर्निहतः, राजधानी च विरूपिताऽहं च श्वश्रे निपातितः । त्वयैतत् सर्वं युक्तमेव कृतम् ? त्वयाऽहमीदृशः पापो लुब्धश्च कदा कुतश्च ज्ञातः ? यस्मै गुरुवधादिष्टं राज्यमेतद्ददासि ? हा पतितं मान्धिक् । महाशापेन हतोऽस्मि । यस्य ना नापवादजननी त्वमत्रपा जननी जाता । अहो ! एकवत्साया धेनोरिव कौसल्यायाः प्रियपुत्रस्त्वया पुत्रिण्याऽपि रामः स्वयमरण्ये प्रवाजितः ? पुरा गोमाता सुरभिर्लागलादितौ सुतौ दृष्ट्वा वज्रिणा पृष्ठा रुदित्वावाच । देवराज ! भुवि कार्पिकपीडितौ पुत्राविमौ विलोक्य भृशं सीदामि । लोकेऽस्मिन् देहिनां पुत्रादन्यत्र परमा प्रीतिर्नास्तीत्युक्त्वा यदा बहुपुत्राऽपि सुरभिः शुशोच । तदैकपुत्रा कौसल्या कीदृशं कष्टमनुभवतीति नाऽहं जाने । तव यशोभूलिधूसरोऽहमेव तातस्य क्षये हेतुरस्मि । हा ! कथमार्यस्य वात्सल्याभि-मुखमाननं द्रव्यामीत्युक्त्वा तारस्वरेण रुरोद । ततो विदितवृत्तान्तः शत्रुघ्नः कोपं कृत्वा नाग इव श्वसन् भुवि पतितं भरतमुत्थापयामास । अथ सोऽब्रवीत् । सर्वमेतद्युक्तं लक्ष्मणेनैव कृतम् । यो वीरो भूत्वाऽपि राघवविवासनं क्लेशवत्सेहे । योपि जननी तु सर्वथैवाऽवध्या । हाऽऽर्यप्रवासस्याऽस्य प्रतिक्रिया नास्तीति कष्टम् ? अत्रान्तरे भरतात्पा-रितोषिकं गृहीतुकामा मंथरा तत्र समागच्छत् । तां विलोक्य । पोकुलकोऽरिहन्ता

गुल्फदेशे समादाय विकीर्णभूपणां चकर्प । सोऽथ क्रोशन्त्यास्तस्या वदनं पांसुमुष्टिभिः
 संपूर्य निष्पिष्टतद्भूपणभृतां भुवं चक्रे । सेयं निन्द्यानां किल्बिषकन्दानां जन्मदात्रीति
 कथयित्वा शरणागतां तां चिरेण तत्याज । ततो भरतः शोकाग्निं संस्तभ्य राममातरं च
 समुपसृत्य वाष्पाम्बुधौततच्चरणम्बुजो ववन्दे । सोऽथ तया निवेदितं कैकेयीचरितं
 श्रुत्वा लज्जारजोदूषितमात्मानमात्मना शुशोच । ततः कौसल्या तं वाष्पव्याकुलिताक्षरं
 जगाद । जगति पूर्णमनोरथा कैकयेव धन्या । या यौवराज्याभिषिक्तं पुत्रं द्रक्ष्यति । ते
 जनकः स्वर्गतोऽप्रजश्च काननं यातोऽधुना जनन्या समुपार्जितं राज्यं भजताम् । पुत्र !
 सुमित्रासहितां मां वनं गन्तुमनुजानीहि । अहन्त्वद्यैव नवीनचन्द्रमिव लक्ष्मणान्वितं
 रामचन्द्रं विलोकयितुं ब्रजामीति शोकविधुरं तद्वचः श्रुत्वा मधुराशयो भरतः स्वात्मनि
 दोषं शंक्रमान इव बभाषे । मातः ! कथमंके विवृद्धस्याऽपि ममाशयं न जानीषे ?
 त्वमपि विचारय । यज्जनापवादन्यद्वा राजलक्ष्मीः कस्य मानसं प्रीणाति ? असत्यः
 कृतघ्नः, पूज्यावमंता, साधुविद्वेपी, शिशुगोस्त्रीद्विजान्तकः, वयस्यगुरुतल्पगः,
 भृत्ययाचकवंचकः, भक्तत्यागी, विश्वासघातकः, कन्योपजीवी, स्तब्धश्च स तमसां पदं
 प्रयातु । यस्मार्यस्य गमनमनुमतम् । भरतेनेत्थमभिहितालज्जिता च कौसल्या प्रोवाच । पुत्र !
 ते भावं सम्यगहं जानामि । वृथा शपथं मा कृथाः । विशुद्धसत्त्वस्य विवेकिनश्च तव
 व्योम्नो दोषपंक इव कदा केनाऽनुमीयते । एवं राममातुर्वचः श्रुत्वा शोकपीडितो भरतो
 घोरं वियोगं विचिन्तयन् शान्तिं न प्रत्यपद्यत । सोऽथ पितृमरणे भ्रातृवनवासे चात्मानं
 कारणं ज्ञात्वा मोहात् पीतसुरद्विज इव मुहुर्मुहुः शुशोच । एवं भूमौ शयानस्य लज्जानु-
 शयतप्तस्य च तस्य महता कष्टेन रजनी जगाम । अथ प्रभाते मुनिगणसमेता मंत्रिणस्त
 माधिदुर्वलं यक्ष्मक्षीयमाणं निशापतिमिव संपरिवार्य तस्थुः । ततो मनीषिमान्यो वसिष्ठोऽ-
 तिशोकसंतप्तं तं प्रोवाच । वत्स ! कुलीनानां संपत्सु विवेकिनां च विपत्सु विनयधैर्याभ्यां
 स्थैर्यं गांभीर्यं च विभाव्यते । मनीषिणो मोहान्धकारं कष्टप्रदं शोकं च धृतिबल्लीकुठारं
 मत्वा तं न स्पृशन्ति । इयं शोकोद्गातिः पुरुषस्य हेमंतयामिनीव सततं परिवर्धते ।
 विवोक्तो वलीयसा कालप्रवाहेण सुदयितान् हतान् ज्ञात्वा संसारासारतां न शोचन्ति ।
 सम्प्रति त्वं धर्मेण पितुर्नैर्याणिकीं क्रियां कर्तुमर्हसि । संसारेऽस्मिन् गच्छन्तीयं जंतुसंततिः
 केन विधार्यते ? अस्मिन्नललोललोचनांचलचंचले भवे सुखयौवनायूंषि च तरलान्येव
 संति । पुरा भूरिद्युम्नाख्यो नृपो वभूव । पुण्यात्मा दिवंगतोऽपि स बंधुवाष्पोधैः
 क्षीणपुण्यो भूत्वाऽधो न्यपतत् । एवं वसिष्ठेनाभिहिते भरतः कृच्छ्रादिव पितुरौर्ध्व-

दैहिकीं क्रियां चक्रे । एवं शास्त्रीयविधिना भूपतिसंस्कारे वृत्ते निखिलमपि पुरं निवृत्तविभवं बभूव । ततो गताशौचं भरतभूपतिं सचिवा राज्याभिषेकार्थमुपतस्थुः । एतदालोक्य विगतस्पृहो भरतोऽभिषेकसमारंभं सर्वं विनिवार्य रामदर्शनलालसया वन-यात्रोत्सुको बभूव । सोऽब्रवीत् । महाशयाः ! भवतामग्रे मयाऽयमंजली रचितः । ममाधिकारस्तु रामपादाब्जसेवारसमहोत्सवोऽस्तु । काकुत्स्थ-एव राज्यमर्हति । वयं तु तस्य दास्योचिताः स्मः । राघवाणां तु लक्ष्मीः सदैव ज्येष्ठानुगामिनी प्रथिता । यत्र रामपादाब्जरजसा शिरो न रंजितम् । तत्र स्थितमैश्वर्यमप्यहं तु व्यसनमेव मन्ये । किम्वहुना । श्रेष्ठगुणयुक्तं विश्वरक्षामणिं च तं ज्येष्ठं श्रीरामचन्द्रं धनं गत्वा निजश्रिये प्रसाद-यिष्यामीति ब्रुवाणं साश्रुलोचनं भरतं सहमंत्रिभिर्वसिष्ठाद्या मुनयो भूयोभूयः प्रशशंसुः । सोऽथ स्थिरसंकल्पः सर्वाः प्रकृतीः पुरुस्कृत्य वनं प्रतस्थे । तस्मिन्नवसरे वाजिब्रजखुरो-द्धूतधूलीपटच्छलात् स्वर्गे दशरथं द्रष्टुं स्वयं वसुधैवोद्ययौ । एवं रामविनिवर्तने भरतं प्रयातं दृष्ट्वा तदर्शनोत्सुकाः प्रजा अपि प्रीत्या तमेवानुजग्मुः । ततस्सा शस्त्रवीचिनिचया छत्रफेनादहासिनी च भरतवाहिनी शनैःशनैर्भागीरथीकूलमवाप । ततो दिनान्ते तामपारां पताकिनीं दृष्ट्वा निपादपतिगुहश्चिन्तयामास । अहो ! भरतानुपालिता तुरंगगजगामिनी चेयं सेना क्व नु सर्पति ? नूनं विभवलुब्धोऽयं रामं हन्तुमायातोऽस्ति । यतो विभूतयस्तु सदा स्वजनस्नेहहारिण्यः कर्कशाश्च भवन्ति । यद्ययं चक्रसंकल्पः काकुत्स्थमभियाति । तदा तु राजमंत्रिणः स्पष्टमेव व्याहरिष्यन्तीति मनसा निश्चित्योपहारं च नीत्वा गुहो भरतान्तिकं ययौ । सोऽथ भरतं दृष्ट्वा प्रणनाम । ततः सत्कारमवाप्यो-पविष्टो रामनिवर्तने तस्य संकल्पं ज्ञात्वाऽतिसंतुष्टोऽभवत् । अथ भरतस्तदगिरा रामं चीरजटाधरं श्रुत्वा नवीभूतमहाशोकः सहसा क्षितौ निपपात । ततः शोकविह्वलाः कौसल्याद्या मातरस्तं समाश्वास्य निशि सुपुपुः । अथाऽपरोहि भरतो गुहोपदिष्टेन वर्त्मना गंगां समुत्तीर्य घनच्छायां प्रयागकाननं विवेश । सोऽथ तपःश्रियो लीलोद्यानं भरद्वाजाश्रमं समवाप्य तत्र पङ्कसभोजनेन, गन्धर्वगणगीतेन सुरयोपितां नृत्येन च सत्कृतोऽभवत् । अथ प्रभातेऽतिसंतोषमवाप्य रामदर्शनोत्सुको भरतः प्रतस्थे । ततः पश्चाद् व्रजन्तं जननीजनं दृष्ट्वा महर्षिर्भरतमपृच्छत् । तच्छ्रुत्वा सोऽब्रवीत् । महामुने ! विष्णोरदितिरीवेयमार्यस्य माता कौसल्या । इयमुदारहृदया सुमित्रा । यस्याः प्रताप पुंजौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुतौ सुशोभितौ स्तः । प्रभो ! इयं जनापवादजननी मम जननी कैकेयी । ययाऽहं दुस्तरे शोकसागरे निक्षिप्तः । एवं भरतवचनं श्रुत्वा मुनिराजः

प्रोवाच । राजन् ! दैवमेवाऽत्र कारणं । किन्तु न चैवा तत्र माता कैकेयी । ततो भरतो मुनिगिरा चित्रकूटस्थं रामं विज्ञाय तदर्शनार्थं प्रतस्थे । सोऽथ भूभृतस्तस्य सर्पतीं धूमालीं दूरादवलोक्य तं प्रदेशं रामाश्रममेव सममन्यत ।

अत्रान्तरे दयितासखो दाशरथिर्वनान्तेषु कान्ततमाः श्रियः पश्यन् विजहार । तत्रैकदा सीतामुवाच । प्रिये ! इमां गिरिराजस्य मनोनयनहारिणीं शोभां पश्य । अत्र विकासितकुसुमरजःपुञ्जोपजीविनो वायवस्त्वदाननामोदसोदरा वान्ति । इयं शिरीषवल्ली विलोलालिकुलालका पुंनागं समालिङ्ग्य त्वमिव मामुपसेवते । अत्रत्या एते तरवः कौसुमैरजोभिः सच्चरितैः सन्त इव विभान्ति । एषा बालकलिकासक्तशिजानषट्पदा नवमल्लिका स्मरशासनं गायतीवेति निगद्य शशांकवदर्नीं जानकीं वामांके विनिवेश्य च चारुतीरशिलातले निषसाद । सोऽथ शिलापार्श्वे कराम्रेण मनःशिलामवधृष्य बालेन्दुसुन्दरे सीताललाटे तिलकं चक्रे । ततः स हरिणद्विशः सुचारुतिलकोदारं प्रियाननं निमेष-शून्याभ्यां नेत्राभ्यां धिरमपिवत् । अत्रान्तरे कश्चिन्महाकपिस्तत्र समागच्छत् । तं विलोक्य त्रासलोलाक्षी वैदेही राघवं कण्ठे जग्राह । सोऽथ समुत्थाय बालकेसरदलैः सीतायाः कुटिलामलकावलीं विभूषयामास । एवं तत्र सुचिरं विहृत्य तौ स्वमाश्रमं जग्मतुः । ततो लक्ष्मणोपुभिः क्षतानां कृष्णसाराणां वलिशेषेण मांसेन वैदेहीं भोज्यं कल्पयामास । साऽथ मांसशेषस्य रक्षायै प्रियेण समादिष्टा पक्षतुण्डनखाघातैः काकेन भृशमुद्वेजिताऽऽसीत् । ततो ज्ञातवृत्तो रघुनन्दनः कोपात् सत्वरमिषीकामभिमन्त्र्य यदस्त्रं चिक्षेप । तेनाभिसृतः पक्षी वेगाद् भुवनत्रयं बभ्राम । ततोऽनवाप्तपरित्राणः स तपोवनं गत्वा रामपादाब्जयोश्च पतित्वा शरणमयाचत । एतदालोक्य कृपणवत्सलो रामस्तदस्त्राय लोचनमेकं दापयित्वा काकं ररक्ष । अत्रान्तरे मन्थाद्रिजलधिध्वानधीरः पटहनिःस्वनोऽभवत् । ततो घनघोषानुकारिणा ह्यहेषानिनादेन कुपिता मृगेश्वरा उत्पतितुमारेभिरे । किमेतदिति संभ्रान्ताः किन्नर्यो दिशोऽवलोकयामासुः । एवं सैन्यविमर्दपिशुनं शब्दमाकर्ण्य राघवस्तमालमारुह्य पश्येति लक्ष्मणं समादिदेश । ततः सौमित्रिर्वाढमित्युक्ता तरुमारुह्य च छत्रचामरच्छत्रां भरतवाहिनीन्ददर्श । सोऽथ वृत्तादवतीर्य रामं प्रोवाच । रघुवर ! विभवमत्तो भरतः प्राज्यं राज्यमवष्टभ्य कंटकोन्मूलनायैव नूनं त्वां योद्धुमागतोऽस्ति । ऐश्वर्यस्थैर्यकामस्याऽस्य माद्विसृष्टाः शरा एवोपदेष्टारो भवंत्विति लक्ष्मणवाक्यं श्रुत्वा दाशरथिः प्रत्यवदत् । सौमित्रे ! भरते वृथा शंकां मा कृथाः । भरतोऽस्मासु नित्यं भक्तिमानासीत् । धरिस्य तस्य सद्बृत्तं न कदापि परिवर्तिता । सत्कुलजा धीमन्तो

लक्ष्मीमवाप्याऽपि गर्विणो न भवन्ति । निशम्यैतद्रामवाक्यं लक्ष्मणः क्रोधं परित्यज्य धैर्यं दध्रे ।

अत्रान्तरे भरतोऽपि यथोचितं सेनां विनिवेश्य सुमंत्रशत्रुसमेतश्चालितुमारम्भे । ततो जननीजनं समाहूय सविनयं प्रोवाच । भवता मम पृष्ठतः समागन्तव्यम् । सोऽथ रुचिरं रामाश्रममवाप्य संतोषं लेभे । ततो दूरात्सानुजं रघुपतिं चीरजटाधरं विलोक्य सत्कारणमात्मानं च मत्वाऽश्रुगद्गदो विललाप । सोऽथः शोकान्मन्दमन्दैरौत्सुक्याच्च त्वरितैः पदैर्भ्रातुरंतिकं प्राप । स ततोऽभ्रुसंरुद्धदृष्टिः पृथ्वीलग्नशेखरश्च हे आर्येत्युक्त्वा निपातितः किमपि वक्तुं न शशाक । एवं मूर्च्छितं तं समादाय महाभुजो रामोऽङ्गे समारोप्य च वाष्पदुर्दिनवान् वभूव । ततः स्वच्छमानसो राघवः प्रीत्या मूर्ध्नि समाग्राय तं पप्रच्छ । वत्स ! चात्सल्यप्रणयास्पदं त्वां दिष्ट्याऽद्य पश्यामि । कश्चित् तातमनामग्न्य तु विजनं वनं नाऽगतोऽसि ? जगति यस्य कीर्तिर्व्योममानसहंसीव विराजते । स राजश्रीरजनीविभू राजा तु कश्चित्कुशली ? ताः कुलदेवताः कौसल्याद्या जनन्यः कुशालिन्यः कश्चित् ? स मैत्रावरुणोमुनिः पुरोहितः कश्चित्कुशली ? ये प्रौढराज्यप्रवहणे कर्णधारतां संप्राप्तास्ते मंत्रिणः प्राप्ताभिपेक्षस्य तव सम्मताः कश्चित् ? कश्चिद्गूढमंत्रस्तु रक्ष्यते ? यतो भिन्नः स सर्वं भिनत्ति । कश्चित् प्रजाकार्यविचारपरिपंथिनीं विवेकालोकयामिनीं च निन्दां निद्रां तु न भजसे ? लक्ष्मीरक्षामाणिः पण्डित एकोऽपि तव हितैपी कश्चित् ? मूर्खसङ्गभरेण तु पृथ्वीयं वृथैव पीड्यते । कश्चिद्विदुषामुपदेशविधेयतां तु प्रयासि ! कश्चिद्दूर्णगुणैर्व मूर्खवृत्ता तु ते सभा न ? सदैव मित्रपिशुना दोषावलोकितो राजश्रीरजनीवृकाः खलास्तु ते प्रियाः कश्चिन्न ? कश्चित् श्रीसरसीवका धूर्ता मौनव्रतं धृत्वा तु त्वां न मुष्णन्ति ? कश्चिदाखुरोत्खात-भुक्तबीजाधरणीव नगरी चौरैरधिकारिगणैस्तु न सुपिरीक्रियते ? कश्चिल्ललनावदनावज-विभ्रमभ्रमरावलीसक्ता ते दृष्टिर्नान्यकार्याणि पश्यतीति न ? कश्चित्प्रजा अत्युग्रदंडेन तु न बाधसे ? चेत्परित्रातैव निहन्ति तदा लोकेषु शरणं नास्ति ? कश्चिदधर्म मर्यादामुत्क्रम्य त्वर्थान्न समीहसे ? कदर्या एव धनं गणयन्ति । महान्तस्तु धर्ममेव धनं जानन्ति ? राजन् ! मूढव्यसनकारिण्यो विकारवत्यः सविभ्रमाः सु चिरं परिचिता अपि विभूतयो वेश्या इव कस्य प्रियाः संति ? बुद्धिमंतो धर्मार्थकामान् सममेव सेवन्ते । दानं, प्रजापालनं, यजनं, धर्मरक्षणं चैता राज्यकल्पद्रुमस्य विपुलाः फलसंपदो भवन्ति । पराभक्तिर्बाह्येण प्रभुशक्तेर्विभूषणमस्ति । सा हि चतुर्वर्गफलप्रदा परममंगलकारिणी च लोके विदिता । निशम्यैतद्राघववचनं विगतस्पृहो भरतोऽब्रवीत् । प्रभो ! धर्महीनस्य मे राज्येन किम्प्रयोजनम् ? अहोवत ? पापस्य मम

क्रियती दृढता । यस्त्वं मामेवं विधं दृष्ट्वाऽपि दुःसहं वचो भापसे ? साम्प्रतं स्वयमयो
 ध्यामभ्येत्य क्रमागतं राज्यं भज । स ते पिता तु निरर्गलं धर्ममार्गं स्वर्गं गतः । अहो
 लोकेऽस्मिन् कित्त्वपकारिणो मम जन्म निन्दन्तरमस्ति । योऽहं नरेन्द्रनिधने त्वत्प्रवासे
 च कारणमभूवम् । आर्य ! त्वयि वनं याते शोकाग्निताप्तो राजा त्वामेव विलपन्
 गतासुरभवत् । रघुराज ! भूपतिनिधनेन केवलाऽयोध्यैव विगतप्रभा नाऽभवत् ।
 किन्त्वेपा वसुन्धराऽपि कान्तिहीनतामवाप । सर्वगुणाकरे राज्ञि स्वर्गं गते यद्यार्येण
 भोगेन्द्रविपुले दोष्णि न धार्यते । तदात्वेपा मेदिनी नूनं मज्जिष्यति । आर्य ! संप्रति
 सुतवत्सलस्य पितुः क्रिया क्रियताम् । यतः प्रियपाणिच्युतं पानीयं पितरोऽधिकं वाञ्छति ।
 एतद्वज्रपातोपमं वचः श्रुत्वा राघवः कूलंकपैः सलिलैः क्षतःपादप इव धरातले निप-
 पात । सोऽथ संज्ञामवाप्य शुचा शनकैरुवाच । हा नाथ ! क्वाऽस्मान् विहाय यातो-
 ऽसि ? प्रतिवचनं तु देहि । आर्य ! अस्मदर्थपरित्यक्तजीवितस्य तव निःसंज्ञोऽयं रामः
 कथमंजलिं ददातु । हा गुणमहोदधे ! क्व नु ते मुखं द्रक्ष्यामि । क्व वा ते वचः
 श्रोष्यामि । भो सौमित्रे ! तव पिता देवलोकं गतः । वैदेहि ! तव श्वसुरोऽत्र न विद्यते ।
 हाऽद्य वयं सर्वथाऽनाथा जाताः । एवं धृतिसागरे रामेऽपि प्रलापमुखरे सति सर्वे
 लोकाः प्रसरद्वाष्पनिर्भरा रुरुदुः । ततः सुमंत्रः सानुजं रामं समाश्रित्य पितुर्जलांजलिं
 दातुं जान्हवीकूलं निनाय । ततो राघवो वदरेङ्गुदिपिण्याकं दर्भेषु निक्षिप्य प्रोवाच ।
 पृथिवीपते ! इदं ते वन्यमशनं समर्पयामि । प्रसन्नो भूत्वा गृहाण । वयमेतदन्नाः खलु ।
 तस्मादेतेनैव यजामहे । एवं सानुजो रघुनन्दनः पितुः सलिलक्रियां कृत्वाऽऽश्रमं च
 गत्वा पुनरपि पितरं शुशोच । एवं तेषां रुदतां राजपुत्राणां महास्वनं श्रुत्वा ससैनिकाः सर्वे
 पौरमुख्या अपि तत्र समाययुः । ततो यथोचितेन विधिना राघवेण समभिनन्दितास्ते
 सर्वे निजोचितेषु देशेषु समुपाविशन् । अत्रान्तरे वशिष्ठसहिता राममातरोऽपि तत्र
 समाययुः । तास्तत्र भागीरथीतीरे रामेण विहितं पितुर्वदरेङ्गुदिपिण्याकं दृष्ट्वा भृशं
 शुशुचुः । ततः सवशिष्ठं जननीजनं समागतं विलोक्य रामः स्वयं निजं नाम समुदा-
 हरन् प्रणनाम । ततश्चरणालीनजटामण्डलं तं विलोक्य समाकुला जनन्यः पाणिकमलै-
 र्ललाटे मुहुर्मुहुर्गृह्यः । एवं दुःखासक्तचेतसां तेषामवश्यायकणोद्वाष्पा यामिनी शनैः शनैः
 प्रययौ । अथ प्रभाते वशिष्ठप्रमुखैः सह सभार्ये रामे समुपाविष्टे वक्तुकामे च भरते
 पुरःस्थिते किं वक्ष्यतीति सोत्कण्ठे जने स्तिमिते गगनस्था देवा अपि निश्चलास्तस्थुः ।
 ततो भरतो गंभीरजलाधिध्वानधीरया गिरा भ्रातरं सविनयं प्रोवाच । यद्यप्यार्यस्याग्रे मम

वक्तुं प्रगल्भता नास्ति । तथापि सहजप्रणयस्याऽयमुत्सेको भक्तिसंभवो गणनीयः । तात ! निःशेषगुणमण्डने नरपतौ यशःशेषे समग्राऽप्येषा वसुमती त्वां वोढारमभिलपति । यदि योपिद्वशीकृतो राजा मह्यं राज्यं प्रादात् । तर्हि स्वस्थमनसो ममापि मतिविप्लवः कथं स्यात् ? रघुकुलमणे ! राज्यं तु वंशक्रमागतं तवैव । तत्र मादृशां स्पृहा का ? किं कदापि दिक्कुंजरपदे मृगः स्कन्धं समाधत्ते ? विरजसो मम तु त्वत्पादसेवैव राज्यम् । यथा शूद्रोऽध्वरे सोमं नार्हति । तथाऽहमपि सर्वथा राज्यं प्राप्तुमनर्होऽस्मि । आर्य ! तस्मिन् लोकप्रदीपे महीपाले शांते सर्वाः प्रजाः सूर्योदयमिव तवाऽभ्युदयं चाञ्छन्ति । यदि तातशासनात् त्वया राज्यं परित्यक्तं । तदिदं दासेनोपनीतं तु प्रतिगृह्यताम् । प्रभो ! प्रसीद । नाथहीनामिमां पृथ्वीं-पालय । यतोऽयं लोको राजवियोगजां विपदं विस्मरेत् । एवं भरतेनाभिहिते रामो दन्तत्विषा सत्यमुधां वर्पन् समभ्यधात् । आतः ! संचयानामवश्यं क्षयः, समुन्नतेरवश्यं विनिपातः, संगानामवश्यं विरहः, आयुपञ्चावश्यं मृत्युरस्ति । वत्स ! शरीरिणां धनं, विभूतयः, प्रियसंगमाः, भोगाः, आयूषि च क्षयवक्त्रे निपतन्त्येव । न मे पार्श्वे तु कश्चिदुपायोऽस्ति । येन कालगतिः पावकोद्गतिरिवाऽधो विधीयते ? भावा अभावावधयः, जीवितं निधनावधि, किन्त्वयमविवेकोऽनवधिर्येन सर्वदा भ्रमः संजायते ? स पुण्यात्मा धर्मोपदिष्टपथा दिवं प्रयातः । अतो न शोचनीयः । मयाऽपि सत्यव्रतस्य तस्य शासनं नैव त्याज्यम् । किम्बहुना । को हि सत्यधनः सत्यमुत्तृज्याऽसत्यं परिपालयेत् । निशम्यैवं राघववचनं शोकाक्रांतो भरतो जगाद । आर्य ! कैकेय्या किल्बिषकर्मणि क्षिप्तं मां समुद्धर । ते पित्र्यं राज्यं पालय । यतो ज्येष्ठत्वं मे पितृतुल्योऽसि । प्रजापालनमेव क्षत्रियाणां परमो धर्मः । पूर्वं बहुविधैर्यज्ञैरिष्टं वंशरक्षायै पुत्रानुत्पाद्य, राज्ये पुत्रं संमारोप्य च ततो वनं गमिष्यसि । महानुभाव ! नाऽयं वनवासकाल इति श्रुत्वाणं भरतं सर्वे लोकाः कैकेय्याद्या मातरश्च पुनः पुनः प्रशशंसुः । ततो दृढव्रतो रामोऽब्रवीत् । आतः ! त्वया श्रुताभिजनयोः सदृशं भाषितम् । किन्तु सत्यसंधो राजाऽस्य नियमस्य पालने मया प्रमाणीक्रियते । बन्धो ! यथाऽहं गुरुशासनाद्राज्यं त्यक्त्वा वने स्थितस्तथा त्वयाऽपि ममाज्ञया राज्यं कर्तव्यम् । वत्स ! वृद्धभूपतेर्वरप्रदानसत्येन तथाऽस्मद्वात्सल्येन च कदाऽपि सत्यविप्लवं मा कृथाः । एतदर्थमेव पितरो बहुपुत्रतां समीहन्ते । यद्येकोऽपि गत्यां गत्वा तिमिरात्संतारयिष्यति । किम्बहुना । पितुः सत्यं रक्ष । यतः सत्यं हि तीर्थतपोदानयज्ञेभ्योऽपि विशिष्यते । निशम्यैवं रामवचनं प्रजाहितकाम्यया जावालिमुनिरुवाच । अहोनु ! परतंत्रस्य ते मतिर्नूनं भ्रमति ।

यतः शुष्कक्रियामवलम्ब्य सूक्ष्मार्थं नहि पश्यासि । स्वार्थनाशं मा कुरु सांप्रतम् ।

रघुनाथ ! यथा माता जन्मोपकरणम् । तथा पिताऽपि जन्मोपकरणम् । एवं सुहृत्स्वजनवान्धवाश्चाऽपि प्रीतिमात्रोपकरणम् । अत्र ममाऽयमहमस्येति सम्बन्धः सर्वथैव निरर्थकोऽस्ति । राघव ! दशरथांते कथं राज्यं त्यजसि ? तव तस्य च सम्बन्धो नेदानीं समवलोक्यते ? अस्मिन्नल्पसुखे बहुदुःखे च जीविते कुशलः किल सुखलेशं समादायैव व्यवहरति । यथा यथा धर्माशौचशरीराणि निवृण्वन्ते तथा तथा तेभ्यो भृशं दुःखमेव समुपजायते । यथा पुष्पार्थिना पुष्पितवनात् कंटकशाखादि परित्यज्यते । तथा धर्मार्थिनाऽपि क्लेशविस्तरः संत्याज्यः । धर्मस्कन्धोऽयं कुटिलस्तथाऽतिकर्कशोऽस्ति । ज्ञात्वैवं सन्तस्तस्मिन्हेलया न सज्जन्ति । ये मूर्खा धर्मतन्त्रमविज्ञाय निर्बन्धात् क्लेशमेव सहन्ते । ते पाठमात्ररता न कदाचित् सुखमधिगच्छन्ति । महामते ! कस्मात्समन्युरसि ? मयैतन्नास्तिकमतन्नोक्तम् । कुशलास्तु त एव ये गुरुलाघवं विचिन्त्य धर्मं सेवन्ते । तच्छ्रुत्वा रघुनन्दनः कोपं नियम्य प्रोवाच । भगवन् ! भवता यदुक्तं तत्सर्वं वात्सल्यमिश्रितमेव । वस्तुतः सत्यच्युतेन मनुष्येण किम् ? यथा गतायुर्मालया न शोभते । तथा सत्यविहीनो राजाऽपि न राजते । ऋषिराज ! राजाचेद्धर्ममर्यादामतिक्रम्य वर्तते । तदा धर्मोच्छेदेनैताः प्रजाः सर्वथैव निहताः । लोभात्सत्यमुत्सृष्टमहन्नोत्सहे । यतः सत्यहीनस्य संपदः प्राप्ता अपि विनश्यतीति ब्रुवाणं रामं तपोनिधिर्वसिष्ठः प्रोवाच । रघुवीर ! प्रजाहितार्थमेव जावालिनैवमुक्तम् । मनुवंशक्रमायातं निजं राज्यं त्वया न त्याज्यम् । यतो रघुकुलविभूतयः सर्वदैव ज्येष्ठभागिन्यो भवन्ति । विप्रा वेदाचारव्रताः साधवः सच्चरित्रव्रताः, नार्यः पतिसेवाव्रता भूपालाश्च प्रजापालनव्रता भवन्तीति वसिष्ठवचनं श्रुत्वा दृढनिश्चयो रामः प्रत्यवदत् । आचार्य ! यद्यपि भवद्वचनं प्रामाण्यन्तथाऽपि मयाऽपि तु सत्यं न त्याज्यम् । निशम्यैतद्रामवचनं व्यथितेन्द्रियो भरतः सुमंत्रं जगाद । मंत्रिन् ! यद्यार्यस्तपसैव प्रसीदति । तदा तु ममाऽपि कुशैः शय्यां परिकल्पय । अहमपि यावदार्यः प्रसीदति तावद्वने मौनव्रती भवामि । अथवाऽऽर्यो राज्यं कुलक्रमागतं भजतामहमस्य वनवासव्रतं पालयामीति सुमंत्रमभिधाय स्वयं भरतो भूमौ कुशैरास्तरणं चकार । एतदालोक्याऽप्रजोऽवदत् । अनुज ! नैतत् तव कुलोचितं कर्म । प्रायः शय्याश्रितो हि ब्राह्मणो जगद्गति । वत्स ! मद्वचसाऽयोध्यां गत्वा धर्मेण प्रजाः परिपालय । रघूणां कुलसंपदः कथाशेषा मा भवन्त्विति रामवचः श्रुत्वा भरतप्रेरिताः सर्वाः प्रजा रामं यथाचिरे । ततो भाविकथाभिज्ञा महर्षयो भरतं प्रोचुः । राजन् ! रामः

सत्यप्रतिज्ञो भवतु । भवानेव राज्यं भजताम् । वत्स ! रघुसंततिः सत्यपरिभ्रष्टा क्व दृष्टा ?
एतदाकर्ण्य वज्रताडित इव व्यथितमना भरतो भ्रातुः पादयोरुपतत् । एवमालोक्य
रामस्तमंकमारोप्य वभाषे । भ्रातः ! शंकां परित्यज्य निष्कण्टकं राज्यं कुरु । ततो
गुरुर्माध्यस्थ्यभावमवलम्ब्य प्रोवाच । भरत ! भ्रातुः पादुके समादाय प्रजाः पालय ।
एवं गुरुवरवचनं श्रुत्वा भरतो रामपादुके शिरसि निधाय जननीभिः सह शनैः शनैः
प्रायात् । ततो रामानुजो मुनिगणैः पूज्यमानो जाह्नवीं समुत्तीर्य च त्रिभिर्दिनैः
शून्यामयोध्यां प्राप । सोऽथ सुमंत्रं प्रोवाच । मंत्रिन् ! यथा कार्पण्यमलिनी-
लक्ष्मीर्मात्सर्यमलिना च धीर्न प्रकाशते । तथेयमयोध्याऽपि रामरहिता न विराजते ।
एषोऽहं हृदये भूभारचिन्तां पादुके च मस्तके निधाय राघवागमनावधि नन्दिग्रामे राज्यं
करोमीत्यभिधाय तत्र न गतवान् । ततः स सिंहासने श्रीरामपादुके स्थापयामास । एवं
देवबुद्ध्या श्रीरघुवीरपादुके पूजयन् भरतो वसुधामुवाह । अथ सकलं मातृमण्डलं
चाऽप्ययोध्यायां निवसन् भगवद्भक्तिपुरस्सरं कालं निनाय ।

अथैकदा रामश्चिरं संचिन्त्य लक्ष्मणमुवाच । भ्रातः ! एतद्वनं तु सर्वं विलोकितम् ।
सम्प्रति काननान्तरं गच्छामः । निशम्यैवं रामवचनं बाढमित्युक्त्वा लक्ष्मणस्तमनु-
ससार । ततः सीतासखो रामः सौमित्रिणा सह पवित्रचरितस्य महामुनेरत्रेराश्रमं
जगाम । तत्र तं तपोराशिं प्रणम्य तेन कृतातिथ्यस्तत्रैव तस्थौ । अथ जानकी
भर्तृवाक्येन सिद्धमुनिजनवन्दितां पतिव्रताग्रगण्यामनसूयां ववन्दे । ततो रामोऽब्रवीत् ।
महाभागोयं दशवर्षसहस्राणि तपःकृत्वा दुर्भिक्षाल्लोकं ररक्ष जन्हुकन्यां च ससर्ज । सैवेकदा
देवहिताय दशरात्रायतां रात्रिं चक्रे । एतदाकर्ण्य जराशुभ्रशिरोरुहां व्रतक्षामां
महानुभावां च तां जानकी भूयो भूयः प्रशशंस । ततः प्रणतां पुरःस्थितां च
वैदेहीमनसूया जगाद । पुत्रि ! त्वं सतीव्रतं परिपाल्य दिष्ट्या वने पतिसेवया सर्वत्र पूज्यतमा
जाताऽसि । यथा युद्धे संमुखं निहताः शूरा योगिनश्च परमपदं प्राप्नुवंति तथा
भर्तृव्रतपरायणा नार्योऽपि स्वर्गश्रेष्ठं स्थानं समधिगच्छन्ति । यथा प्रजानां दैवतं भूपतिः
सज्जनानां दैवतं पितरौ, शिष्याणां दैवतं गुरुः, विप्राणां दैवतं च वन्हिस्तथैव नारीणां
दैवतं पतिरस्ति । वत्से ! इयं ते सुधामयी कान्तिः, लीलामयं च वचो भर्तृभक्तिप्रणयिना
शीलेनाधिकं शोभते । यथा चन्द्रचूडस्य गौरी श्रीपतेः कमलाऽमृतत्विवश्च रोहिणीसम्भताऽ-
स्ति । तथा त्वमपि रामस्य प्रियतमाऽसि । इदं देवार्हमपरिम्लानं माल्यं इदं वस्त्रं, इदं
त्रिभूषणं, इदं च दिव्यं विलेपनं मत्सकाशाद् गृहाणेत्युक्त्वा मुनिपत्नी तस्यै प्रादात् ।

सीताऽपि प्रणतिपूर्वकं तत्प्रीतिदायं जग्राह । ततो महर्षिप्रियया पृष्टा जानकीस्वजन्म-
कथामब्रवीत् । महानुभावे ! पुरा जनकराजो नाककामिनीम्मेनकां दृष्ट्वा पुत्रलाभाय
तत्संगमे मतिं विदधे । तस्मिन्नेवावसरेऽशरीरिणी वागभूत् । राजन्नचिरात्तेऽयोनिजमपत्यं
भविष्यति । ततो भूपतेः क्रतुक्रियारंभे हेमलांगलकृष्टाया भुवः सुताऽहं संजाता । ततः
कालेन वर्धमानायां मयि पित्रा राजसमाजे धनुरारोपणपणः स्वयम्बरः प्रकल्पितः ।
अत्रान्तरे यदृच्छयाप्तेन धनुर्भङ्गकारिणाऽऽर्यपुत्रेण सेवासौभाग्यभागिन्यहं प्राप्ता ।
एतदाकर्ण्य मुनिपत्नी जानकीमुवाच । पुत्रि ! ते मधुरं वचो मे तृप्तिं न ददाति ।
किम्बहुना । त्वमिव शशिमुखीयं रात्रिः प्रत्यासन्नाऽतः पत्युरंतिकं गच्छेत्पुक्त्वाऽनसूया
विरराम । तच्छ्रुत्वा सीताऽपि तां प्रणिपत्य प्रियपार्श्वं जगाम । अथ राघवो दिव्यवस्त्रा-
भरणभूषितां सीतां विलोक्य विस्मयौत्सुक्यहर्षाणां तुल्यं वश्यतां ययौ ।

अथ प्रभाते सानुजो दयितासखो रामोऽत्रिं प्रणम्य तदाज्ञया दण्डकारण्यं विवेश ।
ततो वासवोपमो मुनिवृन्दैर्विहितातिथ्यश्च स त्रिदिवोपमे तस्मिन्दिव्याश्रमे समुवास ।
ततो मुनिजनास्तं विश्रुतविक्रमं ज्ञात्वा प्रोचुः । तात ! साम्प्रतं नस्तपस्त्वद्वीर्यगुप्तं जातम् ।
वर्णाश्रमगुरवस्त्वद्विधा भूमिपालास्तपस्विनां तपस्त्राणात् हेलया तत्फलभागिनो भवं-
तीत्युक्त्वा रघुनन्दनमपूजयन् । ततो रामस्तत्र निशामेकां स्थित्वा प्रातेरव वनं व्यगाहत ।
अत्रान्तरे ससीतः सलक्ष्मणश्च स वीरः कज्जलश्यामं निशीथमिव राक्षसं ददर्श । ततोऽ-
तिभीता सीता मरुतावर्तवलिता लतेव पतिमैक्षत । अथातिक्रुद्धो राक्षसः शब्देन दिशः
पूरयन् दोर्भ्यां वैदेहीं च समादाय प्रोवाच । युवां धन्विनौ च जटिलाविति चित्रम् ?
स्त्रीसहायौ च प्रमादिनौ विधिनाऽद्य मे भक्ष्यौ समादिष्टौ । यत्र मुनयो दुर्बला राक्षसाश्च
प्रवलास्तत्र धनुषो धारणं वृथैवास्ति । इयं मुनिमानसहारिणी ते योषित् प्रमत्तस्य
राजश्रीरिव मया प्रसह्य ह्रियते । अहं विराधनामको राक्षसोऽस्मि । काननेऽस्मिन् स्थित्वा
प्रत्यहं मुनिमांसमेवादि । निशम्यैवं विराधवाक्यं प्रियापरिभवार्दितो रामो लक्ष्मणमुवाच ।
भ्रातः ! पश्य । या जनकराजसुताऽन्तःपुरे विवृद्धा । साऽद्य मे पत्नी वने घोररक्षसाऽऽ-
कृष्यते ? एतदाकर्ण्य सौमित्रिः प्रत्युवाच । रघुराज ! तव पुरःस्थिते दासे कोऽयमार्यस्य
संभ्रम इत्यभिधाय यान् कोपाङ्कुराकारान् खरान् वाणान् प्राहिणोत् । ते राक्षसं भित्त्वा
क्षितिं विविशुः । एतदालोक्य कोपाकुलो राक्षसः कालानलोल्वणं यच्छूलं लक्ष्मणोरासि-
चिक्षेप तद्रामो द्विधा चकार । एवं दिवौकसां शूले शूले भिन्ने राघवो द्वाभ्यां शराभ्यां राक्षसं
भित्त्वा तृतीयेन चाऽस्य हृदयमपि चिक्षेद । ततो वाणभिन्नहृदयो निशाचरो भुवि पतन्

गद्गदगिरा प्रोवाच । वीर ! शतहृदासुतोऽहं विराधस्त्वयाऽद्य तमोमयाच्छापान्मोचितः ।
 पूर्वजन्मन्यहं तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वोऽभवम् । रंभासक्तं मां ज्ञात्वा तत्कामुकः कुवेरो मां
 शशाप । यश्च त्वत्तो वधावधिरासीत् । सोऽद्य मया क्षपितः । राजन् ! स्वस्तितेऽस्तु ।
 एषोऽहं त्वत्प्रसादतस्त्रिदिवं ब्रजामि । मे कायमवटे क्षिप । यतो रक्षसामेष एव संस्कारो
 विहितः । इतो योजनमुत्क्रम्य शरभंगमुनिं विलोकयेति निगद्य प्राणांस् तत्याज ।
 ततो लक्ष्मणक्षिप्तशरीरः स देवलोकमगान् । एवं काकुत्स्थो विराधं हत्वा सीतां परिष्वज्य
 च लक्ष्मणसमेतः शरभंगाश्रमं जगाम । अस्मिन्नेवावसरे पावकवर्चसा रथेन शक्रः
 समेत्य त्रिदशैः सह मुनिं प्रोवाच । भगवन् ! पूततपसस्तव सुकृतिनां
 लोकास्तु प्रागेव करतलगता आसन् । सम्प्रति ब्रह्मणः पदमवाप्नुहीति निगद्य
 दूराद्रामं च विलोक्य देवैः सह दिवमाचक्रमे । अथ रामोऽपि सुरवृन्दसमेतं देवराजं
 प्रणम्य शरभंगाश्रमं प्राप । ततो ब्रह्मसदनं गन्तुं प्रस्थितोऽपि महामुनिः प्रणयाद्वाधवायाऽऽ-
 तिथ्यं कर्तुं व्यलम्बत । अथ सोऽब्रवीत् । राम ! तपसा मया ये सनातना लोकाः
 संप्राप्ताः तान् गृहाण । यतः पूज्यत्वात् त्वं सर्वमर्हसीत्युक्ते मुनिना विनयावनतो रामो
 वभाषे । मुनिराज ! भवतां दर्शनं मम ब्रह्मधाम्नोऽप्यधिकं सुखप्रदमस्ति ।
 अपर्यन्तैस्तपोभिः किम् ? बहुदम्बरैर्यज्ञैः किम् ? त्वादृशां दर्शने सति जलधृतैस्तीर्थैश्च
 किम् ? कृतोचितोऽहमपि निजपुण्यार्जितांलोकान् गमिष्यामीत्युक्त्वा तस्य विश्वकारुण्य-
 पुण्यतामपूजयत् । ततो मुनिरुवाच । राम ! सुतीक्ष्णमुनेराश्रमे तव वासः समुचित इति
 निगद्य शरभंगो विग्रहं त्यक्तुमुद्यतोऽभवत् । सोऽथ सर्पनिर्मोकवत् सप्तधातुमयं देहं
 पावके त्यक्त्वाऽग्निवर्णः कुमारः समपद्यत । ततः स शक्रपुरस्सरो दिवमाक्रम्य स्वयं
 विधात्रा विहितस्वागतो ब्रह्मधाम ययौ । एवं व्योम्ना शरभंगे गते तदाश्रमवाग्निनः सर्वे
 मुनयो मिलित्वा राममुपाययुः । तेषु केचिद्वैखानसाः, निराहाराः, मरीचिपाः, बालाखिल्याः,
 अश्मकुण्डाः, मृगाजगराव्रताः, पयोभक्षाः, पवनाशिनः, दंतोलूखलिनः, व्योमनिलयाः
 जलमग्नाः, स्थण्डिलशायिनः, नग्नाः, पंचातपाः, वृक्षशाखावलम्बिनः, फलाशिनः,
 पादांगुष्ठाधाराश्च बभूवुः । ततस्ते प्रोचुः । एते महात्मानो गुणगौरवात् त्वां वर्णाश्रमगुरुं
 गणयन्ति । क्षितिपा दातृयतियज्ञशीलतीर्थसेविनाञ्च रक्षणात् फलपट्भागभागिनो
 भवन्तीति सत्यम् । राजन् ! वनेऽस्मिन् राक्षसैर्वयं स्वल्पावशेषतां नीताः । तपः
 क्षयभयात्तेष्वस्माभिः शापो नोज्झितः । वीर ! क्षिप्रं राक्षसान् क्षपय । अतएव वयं
 शरण्यं त्वां शरणं गताः । निशम्यैवं मुनिवृन्दवचनावलीं रचितांजली राघवोऽब्रवीत् ।

महानुभावाः ! लोकेषु भवंत एव शरणार्थिनां शरण्याः । एषोऽहं भवतामर्थे कण्टकशोधने सज्जोऽस्मि । एष मे स्वयमेव निश्चयः । किन्त्वेष शासनानुग्रहोऽधिक इत्युक्त्वा तान् समामंज्य च श्यामसुन्दरो रामः सुतीक्ष्णमुनेराश्रमं जगाम । सोऽथ तपोरार्शि सुतीक्ष्ण-
प्रणम्य तस्याज्ञया स्थितिं भेजे । ततस्तेन कृतातिथ्यो विभावरौ सुखं नीत्वा प्रातरेव रम्यासु तत्तपोवनभूमिषु विचचार । अथैकदा सीता सज्जकार्मुकं सायकेष्वधिकादरं च राघवं दृष्ट्वाऽब्रवीत् । आर्यपुत्र ! कथं नाम यत्नेन निशाचरा मृग्यन्ते ? मुनिसंज्ञय-
दीक्षितास्ते नाद्याऽपि निकारपदवीं श्रिताः ? इदं तेऽधिज्यं धनुर्युद्धं विना नोपशाम्यति । पुरा कश्चिन्मुनिः केनचिन् न्यासीकृतं कृपाणं हस्ते सुचिरं ररक्ष । स खड्गग्रहणप्रसंगेन कमण्डलुं त्यक्त्वा ब्राह्मणोचितां क्रियां च परित्यज्य मनसि शूरतां दधे । सोऽथ काले गते क्रूरतामवाप्य पुण्यान्निजपदादच्यवत । नाथ ! ज्ञात्वैवं सर्वदाऽधिज्यं चापं मा कृथाः । प्रभो ! प्रण्यादेवेदमुक्तोऽसि । परिज्ञानगौरवान्नेति जानकीवाक्यं श्रुत्वा प्रहृष्टो रघुनन्दनोऽ-
ब्रवीत् । प्रिये ! त्वं सर्वमनिन्दितं वक्तुं जानीषे । किंतु राक्षसैरभिभूतानां मुनीनां रक्षायै मया निश्चयः कृतः । यद्यपि प्राणहिंसा महत्पातकं कथ्यते । तथाऽपि दुष्टनिग्रहः क्षत्रियाणां परमोधर्म इत्युक्त्वा मैथिलीसखो रामस्ततो ययौ । सोऽथ दिनांते सतां वृत्त-
मिव स्वच्छं, प्रफुल्लकमलैर्व्याप्तं, च सरो दृष्ट्वा तन्निकटे विश्राम । ततः किमेतदिति कुतूहलात् पृष्टो मुनिरुवाच । राम ! शातकर्णमुनेराश्रमोऽयम् । स महाभागोऽत्र वाताशनो वर्षायुतं तपस्तेपे । अथैकदा भयशंकिता देवास्तपोविघ्नं कर्तुं पञ्च प्रधानाप्सरसो नियोजिताः । ततस्ता नवयौवना हावभावकटाक्षैर्मुनिं वशीकृत्य तस्य पत्नीत्वमगमन् । उक्तं च यथा तरंगिण्यो महागिरिं दारयन्ति तथा वरांग्वा महात्मनामपि चित्तमनायासेन पातयन्ति । सोऽथ मुनिवरो लीलामयं नवंवयः कृत्वा ताभिः सहाऽत्र रममाणस्तिष्ठति । तस्याऽत्र सरोवरतीरे गीतवाद्यरसोत्सेकः सुगतो ध्वनिः श्रूयते ।
एतदाकर्ण्य विस्मितो रघुनन्दनस्तत्र चिरं स्थित्वा ततः सुतीक्ष्णनिर्दिष्टमगस्त्याश्रमं जगाम । सोऽथ सीतासहितो गच्छन् लक्ष्मणं प्रोवाच । वत्स ! एताः संतोषविशदा दिशः पश्य । नूनं पुण्यात्मनस्तस्य दिव्याश्रमोऽयम् । अत्रैतेऽक्षमालावल्या वल्कलिनश्च तरवो मुनय इव भान्ति । किम्वहुना प्रशांतवैराणां सिंहभफणिर्वहिणां प्रेमप्रणयिनी चेष्टाऽपि निर्विकारैव संलक्ष्यते । यथा शमेन शीलवृत्तिः, दानेन च दयालुता विभाति । तथाऽनेन महामुनिना इयं दक्षिणदिशा विराजते । पुराऽत्र घोराविल्वलवातापी दैत्यौ बभूवतुः । यत्प्रतापेनेयं भुवनत्रयी सातंका बभूव । बहुधेत्वलो आतरं मायामेपाकृतिं कृत्वा

ब्राह्मणेभ्यो वधाय तन्मांसभोजनं प्रादात् । ततो वातापिस्त्वप्नानां ब्राह्मणानां कुक्षिं विदार्य
निर्गच्छन्नासीत् । येन महान् ब्राह्मणक्षयो बभूव । अथैकदा तेन मुनीन्द्रोऽगस्त्यो
निमंत्रितः । सोऽथ वातापिमांसेन सिद्धं भोजनमवाप्य तृप्तोऽभवत् । भ्रातरेहीति
भ्रात्राऽऽहूते विहस्य मुनिः प्रोवाच । सखे ! स तव भ्राता तु ममोदरे जीर्णतां यातः ।
निशम्यैवं मुनिवचनं कोपाकुलो दैत्यो यावन्मुनिं हन्तुं धावति । ततः प्रागेव स
सूर्यतेजसा चक्षुषोत्वलं ददाह । एवं कथां कथयतस्तस्य दिवाकरोऽस्तं गतः । ततो
रामो भ्रात्रा सह पश्चिमां सन्ध्यामुपास्याश्रमाद्वहिरतिष्ठत् । अथ रामोऽनुजं मुनिस-
न्निधौ प्रेपयामास । सोऽथ रामशासनात्तत्र गत्वा मुनिं प्रणिपत्य च रामागमनसंदेशं
श्रावयामास । अथाऽऽहूतो वैदेहीसखो मुनीन्द्रं नमस्कृत्य तद्विनिर्दिष्टमातिथ्यं प्राप ।
अथाऽन्येद्युः सुखोपविष्टे काकुत्स्थे मुनिरुवाच । राघव ! त्वं स्वगुणैर्गुरुतां गतः
सत्कारार्होऽसि । यस्य गृहादतिथिः पूजां विना विमुखो याति । स तस्मिन् स्व-
पापं विन्यस्य पुण्यमादाय च गच्छति । राम ! त्वमस्य जगतो राजाऽसि । अतो
विश्वकर्मणा रचितं वैष्णवं चापं ब्रह्मदत्तं सायकं अक्षय्यसायकौ तूष्णं च तुभ्यं ददामि ।
ततोऽभेद्यं कवचं खड्गं मातलिसमेतं कार्यकालोपयोगिनं च रथमपि प्रादात् । रघुवीर !
इयं सती सीता त्वद्भक्तिपीयूषैः स्नात्वाऽस्मिन् कानने ग्लानिं नायाति । स जनकभूपालो
धन्यः । सा साध्वी माताऽपि धन्या । यस्याः इयमात्मजाऽस्ति । प्राय ईदृशाः सत्यव्रताः
स्त्रियो लोके दुर्लभा एव । जगति विभवेष्वनुरागिण्यो विपत्सु च विरागिण्यः स्त्रियो
मिलन्ति । एताः सुवद्धा अपि शीर्यन्ते क्षणेन च म्लानिं याति । पुष्पमाला इव योपितो
दूरत एव शोभन्ते । यासामोष्ठपुटे तु रागः परन्तु हृदि मलिनता तिष्ठति । अतएव कः
सामान्यजनस्तदाशयं ज्ञातुं शक्नोति ? पुरा यदौ भार्गवशापेन दण्डभूभुजाऽयं देशः
परित्यक्तः । ततोऽयं देशोऽतिभयंकरो बभूव । अत्राऽनावृष्टिं रुद्धां च पवनगतिमा-
लोक्य देवकार्यचिकीर्षया गतोऽहं हिमाद्रिशिखराच्छून्यामिमां श्वेतपुरीं संप्राप्तवान् । ततः
कालेन महीयं घोरराक्षसैर्व्याप्ताऽभवत् । तत्र त्वदोष्णि संनद्धे मम संरंभो नोचितः ।
राम ! सृष्टेः प्राक् त्वमेव निर्विकल्पोऽनुपाधिकश्चासीः । त्वदाश्रया त्वद्विपया वा
माया ते शक्तिरुच्यते उक्तं । च उपनिपत्सु ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
 भागोजीवस्स विज्ञेयः स चानन्त्राय कल्पते ॥
 नैव स्त्री न पुमानेप न चैवायं नपुंसकः ।
 यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥

श्रीमद्भगवतो माया द्विविधा । विद्याऽविद्याति भेदात् । तत्र निवृत्तिलक्षणां
 विद्यां ये वेदान्तोपात्मकाः परिचरन्ति । ते त्वद्भक्तिनिरता भूत्वा भवार्णवं संतरन्ति ।
 किं च ये प्रवृत्तिधर्मिणीमविद्यां सेवन्ते । ते संसारचक्रे पतित्वा भ्राम्यन्ति । ईश्वरांशोऽ
 यं जीवात्मा साधुसंगतिमवलम्ब्य ज्ञानादेव मोक्षमधिगच्छतीत्युपादिश्य महामुनिरगस्त्यो
 विरराम ।

ततो रघुनन्दनो गोदावरीतीरमुपगम्य तत्र पंचवट्यां निवासार्थमुदजं परिकल्पया-
 मास । अत्रान्तरे तेजोराशिं वृद्धगृध्रं जटायुषं ददर्श । सोऽथ राक्षसोऽयमिति मत्वा
 सौमित्रिणा सह तमभ्यद्रवत् । विलोक्यैतद् गृध्रराजोऽब्रवीत् । राजन् ! अहं जटायुरि-
 तिविश्रुतो गृध्रराजोऽस्मि । राजा दशरथो मम मित्रमासीत् । पुराऽत्र दक्षाख्यः प्रजा-
 पतिरभूत् । तस्य कन्यका भूतसंतानमातरो बभूवुः । ततोऽदित्याद्यासु देवीषु कश्यप-
 मुनीश्वरात् समन्ततः सुरासुरमुखे विश्वसर्गे संभूते विनता गरुडारुणौ सुतौ जनयामास ।
 गरुडो विष्णुरथोऽनूरुश्च सूर्यसारथिर्बभूव । अरुणस्य तनयोऽहमस्मि । संपाती च ममा-
 ग्रजो वर्तते । निशम्यैवं गृध्रराजवचनं श्रीरामलक्ष्मणौ तं परिष्वज्य पितृसखं पूजयामास-
 तुः । ततो रामः प्रसन्नमधुरा वनस्थलीर्विलोक्य लक्ष्मणमुवाच । वत्स ! एते स्तब्ध-
 कर्णाः कुरञ्जकाः किन्नरयोपितां केलिगीतं शृण्वन्ति । ससौरभाः शीता वाता वान्ति ।
 मंजुगुंजाद्विहंगेषु काननेषु समन्ततः स्वान्तसंतोषसंपदो विश्राम्यन्तीत्युक्त्वा मनोहरे पल्लवगृहे
 रजनीं निनाय । अथैकदा हेमन्तमालोक्य रामो जगाद । भ्रातः ! एतास्तुहिनम्लान-
 पंकजाः पद्मिन्यो वरांगना जरयैव विभांति । दिवाकरः शीलभ्रष्टनृप इव निष्प्रतापतां
 यातः । मुग्धानां दुराशा इव रजन्यो दीर्घतां याताः । यांचयाऽभिमाना इव वासराश्च-
 क्षीणतां प्राप्ताः । तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् । रघुराज ! हिमशीतास्वेतासु रात्रिषु
 त्वद्भक्त्या भरतो भुवि शेते । त्रयोदश समास्तु याताः । सम्प्रति वर्षशेषव्रतो भरतो
 मयूरः पर्जन्यमिव त्वां प्रतीक्षते । निशम्यैवं भ्रातृवचनं स्नेहविकलवो रामो गोदावरीतटे
 स्नात्वा स्वमाश्रमं ययौ ।

अथ कदाचिद्यदृच्छया गता शूपर्णखा नाम रावणस्वसा सिंहस्कन्धं, महाबाहुं,

कमललोचनं मदनद्युतिं स्रवधूकं चापि राममवलोक्य कामातुरा वभूव । साऽथ राममुप-
सृत्य वभापे । को भवान् ? कथं च स्त्रीसमेतोऽत्र समायातः ? जटाभिस्तापसो धनुषा च
क्षत्रियो दृश्यसे । सर्वथाऽयं विपरीताचारो यद्वने स्त्रीसहायता वल्कलधारणं चेति तया
पृष्टः स्वभावसरलाशयो रामो निजजन्मकथां वनवासकारणं च कथितवान् । तच्छ्रुत्वा
पुण्येपुशरपीडिता सा प्रोवाच । राजन् ! अहमस्मि शूर्पणखा नाम खरदूषणस्वसा ।
दशग्रीवकुंभकर्णविभीषणा अपि संति मे भ्रातरः । इमां मंदसंचारां मानुषीं त्यज ।
यतोऽस्याः संभोगे निर्दयोत्सवो न भवति । ज्ञात्वैतन्निर्माल्यमालामिव परित्यज्यैनां हेम-
पद्ममयीं मालामिव मां कण्ठे कुरुष्व । किम्वहुना । देशेष्वमर्त्यसेव्येषु मया सह रमस्व ।
गुल्फरञ्जुरियं योपा तु धीमता त्वया त्याज्यैव । निशम्यैतद्राक्षसीवचनं रघुनन्दनो
विहस्य समीपस्थं लक्ष्मणं च निर्दिश्य प्रोवाच । सुमुखि ! मेऽयं भ्राता युवाऽप्यकृत-
दारविधीं रतिशून्यः स्मर इव त्वादृशीं वधूमभिलपति । एतदाकर्ण्य सा लक्ष्मणं
वभापे । वीर ! दिव्यसंभोगसुभगो भूत्वा मां भजस्व । तच्छ्रुत्वा सौमित्रिः प्रत्यभा-
पत । सुन्दरि ! वनवासिनोऽस्य राजर्षेरहं तु दासोऽस्मि । रूपेणानेन त्वं कथं दासपत्नी
भविष्यसि ? सुभ्रु ! भवादृशी सौभाग्यभागिनी भार्या त्वार्यऽस्यैव समुचिता ।
यतो जगत्रये भवती स्मरविजयवैजयन्तीव विराजते । निशम्यैतत्सा लक्ष्मणलक्ष्यं
विहाय राममुपासरत् । तस्मिन् समये स्मरानिलालोला सा दोलेव गतागतं
चक्रे । ततः स्मरमोहिता सा तत्संगमे सीतामेव विघ्नं मत्वा क्रुधा ताम-
भ्याद्रवत् । एवं राहुच्छायाग्रस्तां शशिकलामिव सीतां दृष्ट्वा तूर्णं राघवो राक्षसी-
मात्रकर्ष । ततः क्रुधा लक्ष्मणं प्रोवाच । वत्स ! परिहासेनालम् । यतो हिंसाः के
लिभाजनं नेति मयाऽद्य स्पष्टमनुभूतम् । सपैः संगः, पिशुनैर्मत्रः, खलैश्च परिहासोऽवश्यं
भयमादत्ते । पश्य पश्य । अस्या अशानितुल्यैः स्वनैस्तर्जितेयं सीता सहसा मोहमुपागतेति
रघुनार्थेनोक्तो लक्ष्मणः सपदि करवालेन तस्या राक्षस्याः कर्णनासिकं चिच्छेद । ततः
कोपाकुला रुधिरक्विलन्नमुखी च सा भ्रातुः खरस्य गृहमेत्याऽखिलवृत्तात्तं निवेदया-
मास । ततो ज्ञातवृत्तः खरो राघवौ निहन्तुं चतुर्दशनिशाचरानादिदेश । अथैव
मस्तिवति व्याहृत्य प्रस्थिताः प्रहारिणस्ते शूर्पणखादिप्रवर्त्मना पंचवटीमभ्येत्य तत्र च
सुखासीनं सीतासखं राघवं ददृशुः । अथ रामोऽपि शूर्पणखाग्रगान् राक्षसान् दृष्ट्वा
लीलयैव चापमारोप्य च तत्क्षणे समरोन्मुखो वभूव । ततस्तैः क्षिप्तामायुधपरंपरां
चित्रलाघवो दाशरथिः सहसा चिच्छेद । अथावसरज्जो रामो यान् संतप्तकनकोक्षितान्
वाणान् प्राहिणोत् । तैर्दिशः क्षिप्रं विद्युत्परिचिता इव वभुः । ततस्ते राक्षसान् विनिर्भिद्य

वसुधां विविशुः । एवं तान्निपतितान्वीक्ष्य भीत्या क्रन्दन्ती राक्षसी सत्वरं पलायिता ।
अथ खरोऽपि तद्गिरा राघवाभिपतंगतां यातान् निशाचरान् ज्ञात्वा स्वयं योद्धुं द्रुतं
प्रययौ । अस्मिन्नवसरे तस्याग्रे भीमकर्मेणां रक्षसां चतुर्दशसहस्राणि निर्ययुः । एवं
राक्षससंभारान्महीतले कंपमाने, रक्षःसैन्यसमुद्भूतधूलिप्रस्ते च नभस्तले रामो लक्ष्मणे
सीतां विन्यस्य सन्नद्धकवचो बभूव । सोऽथ धनुः संधाय सुरद्विषां पुरोऽपरो धूर्जटि-
रिवाऽतिष्ठत् । ततः क्षणेन रक्षोभी राघवाश्रमे पूरिते घोरगंभीरः समरारंभदुंदुभिरध्वनत् ।
तेन महाशब्देन त्रस्ता मृगपक्षिणोऽपलायन्त । तापसाश्च तूर्णमपुनर्वलितानना दुद्रुवुः ।
तस्मिन्नवसरे राक्षसाः पुरःस्थितं तेजोराशिं राघवं दृष्ट्वा चित्रार्पिता इव तस्थुः । अथ
सैन्यं निश्चलमालोक्य खरो दूषणं प्रोवाच भ्रातः ! परसैन्यं तु न दृश्यते पुनः कथ-
मेवंविधागतैर्जिता ? निशम्यैतद् भ्रातृवचनं दूषणः पृथुवेगेन रथेन सैन्यमध्याद्विनिर्ग-
त्याऽप्रतः स्थितं चण्डांशुमिव दुर्धर्पं रामं ददर्श । सोऽथ तूर्णं परावृत्य खरं प्रत्यब्रवीत् ।
एष धनुर्धरो रामो रक्षसां गतिं निरुन्धानस्तिष्ठति । एतदाकर्ण्य कोपकम्पितः खरो
रथमारुह्य स्वयं राममभ्याद्रवत् । ततः सर्वे क्षपाचराः संमततः परिवार्य प्रदीप्तायुधवर्षणे
राममदृश्यं चकिरे । एवं घोराभिः शस्त्रवृष्टिभिर्निर्भिद्यमानस्य तस्य वपुः शोणितेन
किंशुकाशोकसंकाशं बभूव । ततः क्रुद्धो दाशरथिः शितशरासारैः केषांचिच्छिरांसि,
केषांचिदश्वान्, केषांचिद् गजान्, केषांचित् सारथीन्, केषांचिच्च रथान् संचूर्णयामास ।
ततः सकोदण्डैर्भुजैः सतोमरकरैः शरैश्छिन्नैश्छत्रैश्चस्तैश्चध्वजैराच्छादिता मेदिनी बभूव ।
इत्थं रक्षसां सैन्ये भग्ने दूषणो राममभ्येत्य निर्विविरैः शरैस्तं समाच्छादयत् । एतदा-
लोक्य धैर्याद्रीरामोऽस्त्रशस्त्राण्यपचार्याऽस्य दूषणस्य रथं चूर्णयामास । ततः क्रुद्धो राक्षसो-
ऽस्मै घोरं गदापरिघपट्टिशं प्राहिणोत् । ज्ञात्वैतद्रामः प्रहारं विनिवार्य भल्लाभ्यामस्य
सभूपणौ भुजौ चकर्त । येन कृत्तवाहुः पृथूरस्कः स सहसा भूमौ निपपात । एवं दूषणे
निहते कोपं कृत्वा प्रमाथिस्थूलान्नमहाकपालाख्यादानवा युद्धार्थमाजग्मुः । ततस्ते सूर्याग्रे
मेघलीलामिव रामस्य पुरतः शूलपट्टिशप्रासदिवृष्टिं चक्रुः । एतदालोक्य राघव साय-
कशतैः सहस्रैश्च पिशिताशिनां शतानि सहस्राणि च जघान । तस्मिन् क्षणेराक्षसास्त-
मेकमप्यनेकतां प्राप्तं विश्वसंहारदीक्षितमन्तकमिव मेनिरे । अत्रान्तरे त्रिशिरा योद्धुमुद्यतं
खरं निवार्य स्वयं रामं दुद्राव । सोऽथ यैस्त्रिभिर्वाणैर्ललाटे राघवं विन्याध । प्रभाजटि-
ला अपिते तस्य हेममालातुलां प्रापुः । ततो दाशरथिः शरैर्मनोरथमिव रथं छित्त्वा गिरि-
शिखराणीव तस्य शिरांस्यप्यपाहरत् । एवमाश्चर्यकारिणा रामेण क्रूरे त्रिशिरसि हते

पलायमानान् स्वसैनिकान् विलोक्य च स्वयं खरो योद्धुमागतोऽभूत् । ततः खरशरा-
सारपूरिते लोके सर्वभूतानां संहाररजनीभ्रमो बभूव । ततः खरो वारुणै रामचापं खण्ड-
यित्वा तस्य कनकप्रभं कवचमपि चिच्छेद । एतदालोक्य रघुवतिरन्यं वैष्णवं चापमादाय
तस्य रत्नसोर्ध्वजं छित्त्वा सारथिसमेतं रथमप्युन्ममाथ । ततो निहताशेषसैनिको राक्षसो
हताश्वं स्यन्दनं समुत्सृज्य पदातिरेव युयुधे । एवं विषमस्थं तं विहस्य राघवोऽब्रवीत् ।
ते विभूतिस्तु क्षयं याता किन्तु पापक्षयो न जातः । किं त्वं न जानीषे । यद्वाताकुला-
श्चत्थदललोलाः खलश्रियो भवन्ति । पर्यन्ते सुकृतादृते न रथो नाश्वो न गजो न मित्राणि
न मंत्रिणो न च बांधवास्तिष्ठन्ति । यावत्सर्वसंमार्जिनी कलुषामतिर्नोदेति तावदेव नानै-
श्वर्यकुसुमप्रकराः पुनः पुनः प्रस्फुरन्ति । त्वामेकाकिनं त्यक्त्वा ते पदानुगाः क्व गताः ?
लोके स्वार्जितान्येव कर्माणि सहायतां प्रयाति पाप ! यत्त्वया मुनयो भक्षितास्तदे-
वाऽद्य पातकं तव पुरो धावति । निशम्यैतद्रामवचनं कोपाकुलः खरोऽब्रवीत् । रे मिथ्या-
धर्मज्वज ! प्राकृतान् सत्तसान्हत्वा किं वृथा प्रगल्भसे ? किं त्वं नावगच्छसि ! यत्
संपत्तयो विपत्तयश्च महतामेव भवन्ति न लुद्राणामित्युक्त्वाऽस्मै घोरां गदां प्राहिणोत् ।
एतदालोक्य लघुहस्तो रामः सायकैस्तां कणशो व्यधात् । ततोऽसुरो वृक्षमुन्मूल्य क्रुधा-
राममभ्याद्रवत् । ज्ञात्वैवं रामो वारुणेन तस्य हस्तगतं तरुं तिलशश्चकार । ततः कोपकंपितो
निशाचरो यावद् द्वितीयं तरुमुन्मूलयति । तावद्रामभद्रोऽर्धचन्द्रेण तस्य रत्नसः शिर-
श्चिच्छेद । एवं तस्मिन् नक्तंचरे हते महर्षयः प्राहृष्यन् । सिद्धगणैश्च सह देवा अपि
राममभ्येत्य पुनःपुनरपूजयन् । एवं शूर्पणखाऽहवै राक्षसक्षयं दृष्ट्वा व्योम्राऽर्विधं समुत्तीर्य
च लंकां जगाम । साऽथ सभातले क्रूरसचिवैः सेव्यमानं, दशाननं विलोक्य छिन्ननासा
निशाचरी प्रौवाच । अहोवत ! संपदां दुरारोहं शृंगं समासाद्याऽपि प्रसुप्तः समीपस्थं
दुःखं नावगच्छसि ? यथा विदग्धनारी ग्राम्यं प्रति न भजते तथा राजलक्ष्मीरपि विभव-
क्षीवमविज्ञातक्षयोदयं चाऽपि भूपतिं नोपसेवते । यो राजा सुखमनुभवन् भविष्यं न चिन्त-
यति स राजसंपत्तिं स्वयं दुःखाम्नौ जुहोति । यथा नवयौवनाः कामिन्यो वृद्धपतिन्नाभिवाञ्छन्ति ।
तथा व्यसनासक्तं महीपतिं प्रजा अपि नाभिलषन्ति । यथा कवीनां चक्षुः प्रतिभा,
पण्डितानां चक्षुः शास्त्रं, महर्षीणां चक्षुर्ज्ञानं चास्ति तथा भूभुजाः चक्षुश्चाराः । कथं
नामघोरं समीपस्थमपि व्यसनं न जानीषे ? तवेयं श्रीलिताप्रत्याऽऽसन्नक्रकचाग्रेण
लूना । ये खरमुख्या राक्षसा जनस्थाने आसंस्ते सर्वे हि रणकुशलेन रामेण दयितान्
वाष्पशेषतानीताः । जगति यस्य प्रभविष्णुताऽनुद्योगहृत्तारंभा भवति । तस्य तेजाः

सि यशांसि च शनैः शनैर्नाशमुपयांति । लोकपालान् विजित्य त्रिलोकीनाथस्त्वं मनुष्येण हतानप्यनुजान् न वेत्सीति चित्रम् ? अल्पप्रदोऽतिक्रोधी, कृतवैरः पुरुषार्थरहितः, निर्धनश्च वेश्यारागी यथाऽवज्ञां सहते तथाऽलसभूपोऽपि न सम्मानं लभते । दाशरथी रामो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह दण्डकारण्ये रक्षसां काल एव समुपस्थित इति मन्ये । तस्य सीतेति विख्याता वनिता मयाऽवलोकिता । किम्बहुना । तस्या नवयौवनं युवतीनामपि विलोभनमस्ति । यावदहं त्वदर्थं तां चारुलोचनां हर्तुमिच्छामि । तावन्मया रामानुजादयं पराभवः प्राप्त इति निगद्य शूर्पणखा विरराम । एतदाकर्ण्य शूर्पणखावाक्यं दशाननो दशभिर्भ्रूमङ्गैर्दशापि दिशः कम्पलोलाः कुर्वन् प्रोवाच । भगिनि ! कोऽयं रामः ? किं रूपः, किम्पराक्रमश्चाऽस्ति ? तच्छ्रुत्वा सा तस्मै सर्वं रामवृत्तान्तं निवेदयामास । ततः स कोपं कृत्वा सर्वान् सचिवान् विसृज्य च सहस्रं रथशालां जगाम । सोऽथ खरयुक्तं रथं समारुह्य क्षणदाकाशं व्यगाहत । यद्यपि स क्रोधातुरो बभूव तथापि मनसा सीतामेव चिन्तयामास । उक्तं च मदनो मृत्युस्थानेऽपि मूर्खाणां पदं करोति । ततः स तमालतालहितालश्यामले जलाधितटे रथादवतीर्य सुचन्द्रं नाम न्यग्रोधं ददर्श । सोऽथ तं दिव्यतरुमारुह्य नानातरुविभूषितं विविधमुनिजनसेवितं च तपोवनं विलोकयामास । ततः सोऽवतीर्य तत्र गत्वा च पुराणसाचिवं मारीचं नाम रक्षसं प्राप । अथ तेन पूजितो दशाननो विनयात्तमुवाच । सखे ! त्वमेव सदास्माकं श्रीरक्षापरिवाचलोऽभूः । अस्मिन्निभुवनविजयोत्सवे पूर्वं तु त्वद्बुद्धिविभवः पश्चाच्च मम पराक्रमोऽभवत् । प्रियवर ! यत्र तव मायागंभीरं मंत्रं मम खड्गव्यग्रभुजोऽनुसरति । तत्राऽसाध्यं किमपि नास्ति । योऽद्य मम पराभवो जातस्तस्य कथां शृणु । पुराऽस्मिन् जनस्थाने मया ये महाशूरा भ्रातरो धृतास्तेऽद्य खरादयो मानुषेण पदातिनां निहताः । केनचिद्रामाख्यराजपुत्रेण रक्षसां चतुर्दशसहस्राणि हतानि । मम भगिनीचाऽपि विरूपिता श्रूयते तस्य सितस्मिता सीतानामदयिताऽस्ति । यस्या मुखोऽग्रे पूर्णचन्द्रोऽपि महिमानं न लभते । तया विराहितः सक्रियाहीनद्विज इव लुप्तशक्तिर्भूत्वा मम सुखच्छेदो भविष्यति । निशम्यैतद्वाणवचनं शुष्कास्यो मारीचस्तमुवाच । वत लंकेश ! कोऽयं ते मतिविप्लवो जातः । नूनमनेन कुसाहसेन त्वं कुलविभवयोरन्तं प्राप्यसीति मन्ये । धूर्ताः सदैव प्रियमेव वदन्ति । मूर्खा नित्यं प्रियमेव श्रूयन्ति । किन्तु साधवोऽप्रियं नहि वदन्ति न च श्रूयन्ति । धूर्तवाणी यथा मधुरा तथा न शशी न शशिमुखी न मदिरा न च बल्लक्यपि

विद्यते । विधौ विनाशाय समुद्यते सति जनस्य मतिर्हितोपदेशविमुखा भवति ।
 प्रायेण राज्ञां दुर्गयोऽयं महतो राज्यवृक्षस्य मालघाती परशुरस्ति । वेश्या, चित्रद्युतिः,
 मालाराजलक्ष्मीश्चैतादूरमनोहराः संति । क्षिप्रभोगेन निस्तारा भूत्वा म्लायन्ति ।
 दुःस्सहोऽयं मोहविभ्रमस्ते केनोपदिष्टः । येन शीघ्रमेव त्वं संपत्क्षयमवाप्स्यसि ।
 अहोवत चारहीनः प्रमादी च त्वं महावीरस्य रामस्य त्रैलोक्यविश्रुतं यशो न जानीषे ।
 अतएव एवं भापसे । स विश्वामित्रमखत्राणे मयि शरं प्राहिणोत् । यत्पक्षपवनैः
 क्षिप्तोऽहं क्षणाज्जलधिपारमयासिपम् । कथं नु तस्य दयितां सीतां पावकाशिखामिव
 मोहादादातुमिच्छसि ? स महाभागः पितृशासनं चूडामणिमिव शिरसा समादाय
 घोरराक्षसान् क्षपयन्वने विचरति । मया दुरंतमृत्युचरणे मैथिलीहरणं नवातंकहर्ता
 लंका विधवामिव मा कृथाः । ये मर्यादामतिक्रम्य हितैषिणां वचो न श्रृण्वन्ति तेषां
 मृत्युमुखप्रविष्टानां पुनः श्रिया संगमो न भवति । अहमेकदा मुनिमांसं लुब्धो
 दण्डकारण्ये विचरन् राक्षसाभ्यां सह राघवाश्रमं प्राप्तवान् । मुनिरक्षाकृतक्षणः सं
 सानुगं मां समालोक्य धनुराकृष्य च यां सायकत्रयीं प्राहिणोत् । तथा तौ तु
 रात्रिचरौ हतौ । जवादहं मुक्तिमवाप्य गृहमगाम् । सत्यमेतत् । यदायुःशेषे
 कृतान्तोऽपि नूनं वयस्यतां याति । ततः प्रभृत्यहं शस्त्रं त्यक्त्वा त्रासात् तापसताम-
 गच्छम् । अन्यथा राक्षसां तु वैराग्यं कुतः ? किम्बहुना । तपोवनेऽस्मिन् वृक्षानपि
 स शिलीमुखान् राघवान् पश्यामि । दिवि दिक्षु पृथिव्यां स्वप्ने सजने विजनेऽपि
 भयाद्रामसहस्राणि विलोक्य चकितो भवामि । राक्षसराज ! राजा, रात्रिः, रामा,
 राज्यं, रत्नमित्यादयो रामनामाद्यवर्णा अपि मे त्रासे संजनयन्ति । यदि ते राज-
 लक्ष्मीरत्याज्या जीवितं च यदि वल्लभं तदा तु मद्बचनं प्रमाणीकृत्य रामवैरैच्छां
 मुञ्च । निशम्यैतन्मारीचवचनं लङ्केशोऽब्रवीत् । अहो नीतिज्ञस्त्वं वीरव्रतं धृत्वाऽप्येवं
 मसदृशं भापसे ? कालजीर्णं सर्वं विपर्ययमेतीति मयाऽद्य सत्यमनुभूतम् । प्रतिपक्षपदै-
 मनुजंस्तत्राऽपि पूर्वापरचिन्तनमेतदस्माभिः सीतालोभेन श्रुतम् ? वृद्ध ! पुनर्न कदा-
 ऽप्येवंविधं वचस्त्वया वक्तव्यम् । भाक्तियोगान्ममाऽप्सितं त्वया कर्त्तव्यमेव । यदि
 रामवाणाद्भयमीक्षसे ? तदा ममाऽपि प्रियमकृत्वा ते जीविताशा कुत इति दश-
 कंठवचः श्रुत्वा निश्चसन् मारीचो दैवाज्ञामकुंठितां च मत्वा प्रोवाच । अहोवत ! दुरन्तोऽयं
 तव दुराग्रहः । यः सर्वैश्वर्यसुखादिभिः सह शमं यास्यतीति व्यक्तम् । उक्तं च ।
 प्रायेण प्रत्यासन्ननाशानां हितविद्वेषिणां च रोगिणामिव कुपय्य एवाधिका रुचिर्भवति ।

घटाऽद्य सुचिरान्ते शत्रूणां मनोरथः फलितः । यत् स्वयं महैश्वर्यशृंगाम्रात् पतितोऽसि ।
 रामः साक्षाद्रामः शत्रुसंपदां च विरामोऽस्ति । तस्य विप्रियं कृत्वा कोऽत्र जीवितुमर्हति ।
 एवं ज्ञात्वाऽपि प्राणपणेन तवाऽभिमतं करोमीत्युवाच । लंकेश ! इतो रघुपतिवाण इतश्च
 कालचोदितस्त्वम् । उभयतो बद्धस्य मे त्वदर्थं रामाद्वधो वर इति निश्चित्य स करो-
 मीति प्रतिजज्ञे । ततो राक्षसेश्वरो मारीचं रथमारोप्य निजव्यसनमिव विस्तीर्णं वनं
 विवेश । ततः पुंतागवकुलाशोककर्णिकारशोभितं, निषण्णनिर्भयमृगाकीर्णं, फेनपटलीदु-
 कूलधवलापगम्, दण्डकारण्यं च विलोक्य क्षपाचरपतिमारीचं प्रोवाच । सखेऽयं स
 रुचिरो रामाश्रमः । यत्र सा मन्मथमही मैथिली निवसति । निशम्यैतद्रावणवचनं
 मायासागरो मारीचः सपदि रत्नहरिणो भूत्वाऽऽश्रमसन्निधौ विचरितुमारेभे । अत्रान्तरे
 कुसुमावचयार्थं समायाता जनकात्मजा तं विलोक्य संसारवैचित्र्यकृतो विधातुर्नैपुण्यं
 पुनः पुनः प्राशंसत् । अथाश्चर्यचकिता सीता राममभ्येत्य प्रोवाच । आर्यपुत्र !
 विचित्रोऽयं हेमहरिणो मे नयनानंदं जनयति । अस्य चित्रचर्मणा कान्तमासनं
 परिकल्प्य त्वत्सनाथाया ममेप्सितं शयनं समुचितमिति सीतावचनं श्रुत्वा हेममयं मृगं
 ददर्श । सोऽथ लक्ष्मणमाहूय प्रोवाच । सौमित्रे ! पश्य । एष चित्रांगः सारंगस्त्वचि-
 लुब्धाया जानक्याः कौतुकोत्सवं करोति । एषोऽहं कार्मुकमाकृष्याऽस्य पदवीमनुसरामि ॥
 भवताऽप्रमत्तेनैषा जनकनंदिनी संरक्ष्येति समादिश्य चापमाकृष्य च रघुवीरः प्रतस्थे ।
 हेमहरिणः क्व दृष्टः ? तस्य चर्मणि च का स्पृहा ? प्रायेण कर्मणा महतामपि
 मोहआदीयते । स मृगो मेघपुंजावृते गगने शशीव क्वचित् प्रकटविग्रहः क्वचिच्च
 क्षिप्रमन्तर्हितोऽभवत् । ततो रामश्चित्रमायाप्रसंगेन संसारं सक्तधीरिव माया-
 विना तेन समाकृष्टः सुदूरमगमत् । अथावसरज्जो राघवो तस्मै ब्रह्मनिर्मितं सायकं
 मुमोच । येन निर्भिन्नहृदयो मृगः सहसा क्षणदाचरो बभूव । ततः शरादितः स
 तालमात्रं समुत्प्लुत्य करालवदनाद्वाधिरमुद्वमन् धरातले निपपात । तस्मिन्नवसरे स
 मायां समालंब्य रामसदृशस्वरेण हा लक्ष्मण ! हतोऽस्मि । हा लक्ष्मण ! हतोऽस्मि ।
 प्रायस्वेति चुक्रोश । भ्रातुराक्रन्दनं श्रुत्वा नूनं लक्ष्मणः समुपेक्ष्यति । अत्रान्तरे रावण-
 स्तत्र गत्वा सीतामेकाकिनीं समवाप्स्यतीति मनसा ध्यायन् मारीचः स्वप्रभुकार्ये
 प्राणांस्तत्याज । एवं रामस्तं हत्वा यावत् तत्पार्श्वमुपगच्छति । तावत्तं निशाचरं
 समवलोक्य मुहुर्मुहुरनिष्टमचिन्तयत् । उक्तं च । प्रायः पुंसो मनः पूर्वमेव शुभाशुभं
 कथयति । एतस्मिन्नेवावसरे मैथिली पत्युरार्तस्वरं श्रुत्वा रामसहायार्थं लक्ष्मणं प्रोवाच ।

सौमित्रे ! तूणं गच्छ । नूनं तव भ्राता कस्याचिन्मायाविनो मायाजाले निपतितः । स ते भ्रातैव नास्ति । किन्तु गुरुःसखा चाऽपि विद्यते । अस्मिन्नरण्येऽसहायोऽरिपराभवं नार्हतीति । जानकीवाक्यं श्रुत्वा धैर्यसागरो लक्ष्मणः प्रत्यभाषत । देवि ! मिथ्यैवार्यपराक्रमे शंकां मा कृथाः । रणेण तस्याभिमुखो न जातो न वा जनिष्यते । ललनासुलभं वैक्लव्यं समालम्ब्य मामन्यत्र मा प्रेषय । किन्त्वं भर्तुः पराक्रमं न जानीषे ? प्रायस्वेति दीनं वचः कथं तस्य मुखे प्रस्फुरेत् ? कृष्णसःरानुसारिणाऽऽर्येण तव रक्षायै धृतोऽहं कथमन्यत्रव्रजामि । यतो रक्षसा हि बहुच्छला भवंतीति लक्ष्मणेनाऽभिहिते जनकात्मजा कोपं कृत्वोवाच लक्ष्मण ! संग्रामे महावीरस्याऽपि जयाजयौ न निश्चितौ । पुरा वज्रधरोऽपि देवराजः किं वृत्रेण न निर्गीर्णः ? हा भ्रातुराकन्दनं श्रुत्वाऽपि भवान् निःसंभ्रमः ? नूनं पुंसामेकार्थभागिनो भ्रातरः शत्रवो भवंतीति सत्यम् । स्वजनान्द्रयमुपजायत इति तत्त्वज्ञानामनुभवोऽप्यक्षरशः सत्यः । क्षयक्षणेष्वेव निजपरयोः परीक्षा भवति । किमधिकेन । यत् प्रियोऽपि भ्राता भ्रातुर्विनिपातं प्रतीक्षते ? ते काऽपि पापादनुचिता मतिः स्फुरतीति व्यक्तम् । येन मां भर्तृजीवितामपि जानन् विमुह्यसि । निशम्यैतत् सीतावचनं लक्ष्मणो वज्रताडित इव भीतौ बभूव । सोऽथ क्रौर्यं संयोज्य प्रोवाच । मातः ! त्वं तु मम परमदैवतमसि । अत एवविधं वाक्यं वक्तुन्नार्हसि । एता दृढप्रहा अप्यवलाः, पेशला अपि कुटिलाशयाः किंवहुना । मित्र-भ्रातृविभेदिन्यः स्त्रियः सर्वथैव कुटिलाः । जनापवादान्ता गुणाः, कुपुत्रान्तं कुलं, कुवाक्यान्तं सौहृदं, दुर्णयान्तं च राज्यं भवति । मातः ! त्वयाऽस्मिन्दुरुक्ते वनेचरा हि साक्षिणः । अहमिदानीं राघवं द्रष्टुं यामि । एता वनदेवता एव त्वां रक्षन्त्यित्युक्त्वा लक्ष्मणः खिन्नमनसा द्वां विलोकयन् रामपदवीं जगाम । अत्रान्तरे दशग्रीवे काननं प्रविष्टे वृक्षाश्चकंपिरे मारुतो न वरौ तरंगिण्यश्च मूकसारसन्पूरा भीत्या शनैः शनैर्ययुः । तवो दशकन्धरो विपुलं विग्रहं पिधाय स्नायुशेषतनुर्वृद्धभिज्जुको बभूव । सोऽथ दण्डकमण्डलुज्जत्राङ्गोयोगीव ध्यानलोलाश्च सीतामन्तर्विचिन्तयन्नासत् । ततः स नलिनाननां फुल्लपलार्क्षी पीतकौशीयकांशुकां च तां संवीक्ष्य वशीकृतजगत्रयोऽप्यनंगवशं जगाम । सोऽथ सकम्पविकलाक्षरां गद्गदां गिरं समाश्रित्य पप्रच्छ । सुध्रु । लावण्यनलिनी मलिनीकृतचन्द्रिका च त्वं का ? क्षयक्षीणस्य शशिनः किंवा दग्धस्य मनोभुवश्च कश्चित्संजीवनौषधिस्त्वं धात्रा विनिर्मिताऽसि ? नेदमप्सरसां स्वरूपं, गन्ध-र्वीणां तु कथैव वृथा । विद्याधरस्त्रीचर्चाऽपि दूरे तिष्ठतु । त्वं का ? कस्य चाऽसि ? कुत-

आऽत्राऽऽयाता ? अस्मिन् घोरव्यालरक्षः पाक्षिगणे वने दिवः सुता शशिकलेव कथमेकैव
 वससि ? निशम्यैतद् वृद्धयतिवचनं जानकी निर्व्याजमुनिगौरवात् तस्याऽऽतिथ्यं विधाय
 स्वकुलं रामवृत्तान्तं चाऽपि श्रावयामास । ततः सा प्रोवाच यतिराज ! क्षणं प्रतीक्षस्व ।
 मद्भर्ताऽपि ते पूजां विधास्यतीत्यभिधाय सीता विरराम । एवं जानकीवचनं समाकर्ण्य
 प्रसह्य हरणोत्सुको राक्षसेश्वरः प्रोवाच । सोऽहं विश्वविजेता, सर्वसम्पदां वसतिः
 सुरेश्वरस्याऽपि द्रावणो, लोकरावणो रावणो नाम निशाचराधिपतिरस्मि । श्रीमती
 रत्नांशुकवती लंका च मम राजधानी वर्तते । मया वैश्रवणात् सकलैश्वर्यसम्पन्नं
 पुष्पकाविमानं नीतम् । सुंदरि ! सुरस्रैणं तृणं मन्ये । विद्याधरीष्वपि मे रुचिर्नास्ति ।
 किन्तु त्वां वीक्ष्याऽन्यस्त्रीक्षपितं वयः पुनः पुनरनुशोचामि । वरवर्णिनि ! त्वद्विहीनानां
 सुखं धिक् । त्वया विना विभूतिर्निरर्थका । यस्य त्वं नावलंबनं स कामोऽप्यकाम
 एव । हरिणाक्षि ! मया सह लंकोपवनभूमिषु तव विहारो भवत्विति वाञ्छामि । कृपां
 कृत्वा पूरय मे मनोरथम् । किम्वहुना । देवगन्धर्वकिन्नरा अपि यत्प्रसादं सदा प्रतीक्षन्ते ।
 सोऽयं जनः स्वदारेषु निरादरो भूत्वा त्वामभ्यर्थयते । निशम्यैतद् वज्रपातोपमं वचः
 कोपाकुला जानकी जगाद् । अहोवत ! त्वमतिविषमं विषं पातुं वाञ्छसि । यस्यामोदेन
 सहसा सानुगो न चिरं स्थास्यसि । अरे ! मे पतिर्विश्वरक्षामणिः श्रेष्ठधनुर्धरश्चास्ति ।
 यस्याग्रे सगरभगीरथादीनामपि तेजांसि तपांसि च न प्रकाशन्ते । अहमास्मि सहचारिणी-
 प्रतापधाम्नः श्रीरघुकुलपुंगवस्य रामचन्द्रस्य । जम्बुकोपमस्त्वं जृम्भमाणस्य गजाराते-
 र्जिह्वाभिव मां कथं स्पर्ष्टुमिच्छसि । यथा गर्दभो गजं, शशकः शार्दूलं, वायसश्च
 सुपर्णं जेतुं न शक्नोति तथा त्वमपि रामम् जेतुं सर्वथैवाऽसमर्थोऽसि । तेऽयं मोहः
 किंवा कुकृतस्य विपाके यत् स्वयमेव त्वं कुलमात्मानं प्रभुत्वं चाऽपि हन्तुमिच्छसि ?
 एवं सीतावचनमाकर्ण्य कुपितोऽपि राक्षसेश्वरः कंदर्पकारुण्यान् मधुराक्षरं जगाद् ।
 शुचिसिते ! नार्हसि मामेवं प्रत्याख्यातुम् । यतो यस्याज्ञां महेन्द्राद्या लोकपाला अपि
 नाऽवमन्यन्ते । मद्भयान्नोष्णांशुस्तापयति । मारुताश्चापि विनीतास्तेवका इव नोद्धतं
 परिसर्पन्ति । मत्परिग्रहात् त्रैलोक्यलक्ष्मीरियं ते सपत्नी भवतु । तथा मम सर्वसम्पद-
 स्त्वत्संगममुधासिक्ता भवन्तु । अल्पायुषा मनुष्येण च रामेण किम् ? यथा भुजंगी
 कंचुकं त्यजति तथा तं त्यक्त्वा सुखभागिनी भव । एतदाकर्ण्य कोपताम्राक्षी जन-
 कात्मजा जगाद् । नूनं सर्वे वराका राक्षसा विनष्टाः । येषां परोक्षे त्वदोपात्
 सर्वनाशोऽयं समुपस्थितः । लोके नृपदुराचारप्रथां धिक् । यया सुप्ता अपि सेवका

दृष्ट्वैव क्षयमायान्ति । अरे ! परदारेच्छां त्यज । सुधा प्रलयं मा गमः- । किन्त्वं रामदर्शन-
पर्यन्तं स्वजीवितं न शोचामि ? श्रीरामचापच्युतसायकैः क्षणादितु निरुद्धासु मातुरुदरेऽपि
ते स्थानं न भविष्यतीति रामपत्न्या परुषं प्रोक्तो राक्षसेश्वरः पाणिना पाणिं निष्पि-
प्य घोरं स्वकीयं वपुः समाददे । ततो दशास्यो त्रिंशतिभुजो रावणो रूपाऽब्रवीत् ।
मूढे ! हितमपि न जानीषे । सया यदभिहितं तत् सत्यमेव । क्षियः प्रायोऽसत्यप्रणयाः
सत्यरांकिन्यश्च भवंति । अहं भूक्षेपमात्रेण स्वर्गे पातालं पातालं च स्वर्गे करोमि ।
नद्यो निम्नगाः श्रियः कदर्यगा, बुद्धयो धूर्तगा नार्यश्च नीचातुगा एव भवंति । प्रायोऽ-
वलानां बालानां च प्रीतिर्नित्याभ्यासेन निर्गुणविरूपाधमेष्वेव जायते । हृदि लालिता
योपितः सान्त्विता अपि प्रियं न ब्रुवते । प्रणयं च नाभिमन्यन्ते किन्तु दर्पात् परिभ-
वन्त्येव । एषोऽहं स्वयं प्रसङ्गं लुप्तानुरागिणीन्त्वां हरामीत्युक्त्वा उर्वोः केशेषु चाकृष्य
करेण कदलीमिव तां क्रोधान्धो राक्षसाधिपो जग्राह । एवमंजनशैलाभं बलाज्जानकीं
हरन्तं तं दृष्ट्वा सर्वा वनदेवता अपि सत्रासं दुद्रुवुः । ततः स वैदेहीं समादाय खरयु-
क्तरथेन भयोद्धान्तां स्वर्णदीं दर्शयन्निव गगनं विवेश । तस्मिन् नवसरे भयमीलितलोचना
सा किमेतदिति नाऽज्ञासीत् । ततः सा कृच्छ्रेण संज्ञामासाद्य करुणं विललाप । हा
लक्ष्मण ! विमूढाऽहं ते भ्रातृपत्नी त्वद्वान्यविमुखी भूता रक्षसाऽपहृता । हा नाथ !
वलीयसा राक्षसेन ह्रियमाणां मां कथमुपेक्षसे ? हेहे कर्णिकारचूतपल्लवकेसराः ! वः
स्वस्त्यस्तु । रामरहिता रामाऽहं बलात् क्षपाचरेण गृहीता । गोदावरि ! त्वां प्रणमामि ।
पर्वताः ! युष्मान् वन्दे । तव वल्लभा रावणेन हतेति सर्वे रामाय शंसत । सत्त्वेभ्यो
मुनिभ्यश्च नमस्कारोऽस्तु । वः कीर्तिं ब्रह्मजनत्राणपवित्रकथां प्रयातु । श्रुत्वाऽप्येतज्जा-
नकीत्राक्यं सत्रासा देवा अपि किञ्चिन्नोचिरे । तस्मिन्नावणोदप्रदहने स्वयं पतितुं
क ईश्वरः ? एवं तस्याः क्रोदितं समाकर्ण्य गृध्रराजो जटायुः पादपस्थोऽपि दूराद्रावर्ण्यं
जगाद । रावण ! समुन्नतं पौलस्त्यकुलं जनापवादकलिले कथं पातयसि । लोभः,
परस्त्रीरुचिः, नृशंसत्वं, सत्यत्यागश्चैते पुरुषाणां शुद्धजन्मपटे कर्दमविन्दवः संति ।
यदि भूपालः परदारान् परामृशेत्तदा नाऽयं धर्मः । किन्तु लज्जैषा । यत्र त्रातार एव
हन्तारो भवेयुस्तत्र रक्षितारः के ? पौलस्त्य ! शुद्धयशसः कौसलेन्द्रस्य पत्नी हरतस्तव
वक्त्राणि परस्परं किं न लज्जन्ते ? मामरुणपुत्रं गृध्रराजं जटायुपमवेहि । मयि जीवति
त्वयैषा जानकी हर्तुं न शक्या । अहो नु मदनाधेन रामप्रियां हरता च त्वया हार-
धिना कालव्यालः कंठे कृतः ? दूरदर्शिनः साधवः परिणामार्हं भुञ्जते शक्यमेव

कुर्वते फलोचितं च जल्पन्ति । पापमालिनं, जीवितान्तकरं, संपदुन्मूलनक्षमं च कर्म
मा कृथाः । ममायुषः पट्विर्वर्षसहस्राणि प्रयातानि किन्तु मयाऽद्यैव परस्त्रीहरणं श्रुतं
चावलोकितम् । अरे ! पश्यमति मम वचोऽवधीर्य कथं धावसि । नभश्चरा इमे
मया भग्नं त्वामधुनैव पश्यन्तु । निशम्यैवं गृध्रपतिवचनं कोपाकुलो रावणोऽब्रवीत् ।
खेचर ! नूनं कालेन चिरादन्विष्य लब्धोऽस्ति । यन् निर्भयो भूत्वा ममाऽप्यग्रे प्रति-
भान्वितं वाक्यं भाषसे । अरे ! वृद्धोऽपि त्वं लोकविश्रुतस्मां न जानासि ? अथवा
खिन्नस्त्वं जीर्णशरीरं संत्यक्तुमिच्छसीत्युक्त्वा राक्षसः कर्णिवालीननाराचैः पक्षि-
प्रवरं क्षिप्रमपूरयत् । एतदालोक्य कोपाकुलः पक्षी पक्षाभ्यां राक्षसराजस्य सशरं धनु-
शिद्धत्वा तस्य मनोरथमिवायतं सङ्ग्रहं रथमपि जघान । ततो विहंगमशिङ्खन्नायुधं हतरथं
च तमुवाच । मंदबुद्धे ! अधुनापि रामपत्नीं पारित्यज्य सह श्रिया प्राणान् रक्ष । एष
निष्कलंको यशःशशी तेपामेव विभाति । येषां विभूषणं शीलं दया प्रियतमा धर्मश्च
बन्धुरस्ति । साधूनां जीवितं यद्यशोऽस्ति । तत्कृतान्तस्याऽनायत्तम् ।

उक्तं च—

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्याद्धि गच्छति ॥

शरीरस्य गुणानां च दृश्यते महदन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥

शीलत्यागो देहिनां सञ्चासमेव मरणं न चिरं कथितम् । पौलस्त्य !
त्यक्तसद्वृत्तस्त्वं जीविष्यसि । यतः प्रत्यासन्नमरणानामेव मलिनामतिरूपजायत
इत्युक्त्वा वज्रनखः खगोऽस्य पृष्ठे निपपात । येन स क्षातिकम्पे ऽचलं इव
चिरं चकम्पे । ततस्तं शिरोरुहैः समाकृष्य प्रपीडयामास । एतदालोक्य
दशाननो वामांकेन वैदेहीमवष्टभ्य तलाघातेन मुष्टिभ्यां पदाभ्यां च तन्निजघान ।
ततो रावणकराघातैरप्यकंपितविग्रहो खगस्तं संभ्रमाद्भुतरूपां विधेयं विदधे ।
अथ दशकन्धरः कोपं कृत्वा सीतां विसृज्य च महासिनाऽस्य तुंडाग्रपक्षचरणांश्चिच्छेद ।
एवमालोक्य वैदेही कृपाणकृत्तसर्वांगं भुवि निपातितं च तं परिष्वज्य पुनः पुनरशोचत् ।
एवं सीतार्थं शरीरं त्यक्त्वा गृध्रपतिरक्षयां कीर्तिं लेभे । ततः क्षपाचरः कराभ्यान्तस्या
भुजंगकुटिलं केशपाशं गृहीत्वा तां रथे समारोप्य च व्योम्ना जगाम । अत्रान्तरे चतु-
र्मुखमुखाः सुरा रावणेन बलाद्रामदयितां हतां श्रुत्वा देवकार्यसिद्धमित्यमन्यन्त । ततो

मैथिलीचरणान्मुखरो मणिनूपुरो राक्षसत्रासमुक्ताकन्द इव क्षितौ निपजात । तदाऽस्या
यानि हारमुक्ताफलानि पतितानि तानि दिवः प्रक्षीणपुण्यानि नक्षत्राणीव भूतले चक्राशिरे ।
तस्मिन्नवसरे समुद्भ्रान्तभृङ्गधूम्रभंगा वृक्षाः पक्षिरुतैरिव न भेतव्यमिति प्राहुः ।
अथावसरज्ज्ञा सीता गिरिगुंगे साधुरूपान् प्लवंगमान् दृष्ट्वापलब्धये भूषणानि तत्याज ।
ततो दशाननः सागरं समुल्लङ्घ्य स्वराजधानीं लंकां त्रिवेश । अथ दर्पमोहितः स हेम-
हर्न्यां पुरीं प्रदर्श्य तस्या रक्षायै राक्षसीर्विधाय सतीमपि तां स्ववशवर्तिनीं मेने । ततः
सोऽब्रवीत् । शशिमुखि ! इयं मणिमयी लंका यस्याधीनाऽस्ति । इदं पुष्पकविमानं च
यस्य वशवर्ति । सोऽहं त्वदालोकनजीवितोऽस्मि । सुभगे ! मया सहाऽस्मिन् कल्पल-
ताद्याने रमस्व । पीनस्तनोदग्रमिदं यौवनं न चिरं तिष्ठति । संप्रति रामगतामाशां त्यज ।
नेयं पुरी परैः प्राप्या । यत्र संकल्पा अपि पंगवो भवन्ति तत्र वराकाणां मरुतां गतिः
का ? सितस्मिते । लोकलोचनानन्दयान्धवस्तेऽयं वदनेन्दुर्विपादजलदो न शोभते ।
सुमुखि ! प्रसीद । मयैतास्त्वत्पादनखकान्तयः प्रणतौ मौलिमालावतंसतानीताः ।
सुश्रोणि ! आशीक्षितनमस्काराणां, मानोन्नतिभृतां च मम शिरसां प्रथमोऽयं विनयक्रमो-
ऽस्तीति दशकण्ठस्य दुःसहं वचः श्रुत्वा निर्भया वैदेही तृणं मध्ये धृत्वावाच ।
दुर्वृत्त ! काकुत्थोऽचिरात् तवैतेषां दर्पदुर्णयविभवानामवश्यं क्षयदीक्षां विधास्यति उक्तं च ।

नाऽधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।

शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृतति ॥

मूढ ! वध्यभूमिं गतस्य चौरस्यैव तेऽयं प्रलापः । क्षिप्रं सुहृद्भिः सह विहर । कुपितं
च तूर्णं प्रसादय । यतो रामभूभङ्गदृष्टानां शत्रूणां लोके जीवनं कठिनम् । मन्दमते !
मण्डलीकृतचापस्य रामादिवाक्रस्य शरांशुभिस्तमसामिव रक्षसां क्षयोऽवश्यं भविष्यति ।
संप्रति तपःक्लेशार्जितां राक्षसदुर्लभां लक्ष्मीं रक्ष । यतो दुर्णयश्चित्रं धूम इव विभवं
विनाशयति । जगति दुराचारः श्रीलतामूलपरशुर्यशःशशिनो वारिदो विभवजलधे-
श्चात्रैः कस्य क्षेमाय भवति ? नक्तंचर ! कोपमवाप्य मां क्षिप्रं भक्षय । किन्तु श्वपा-
केन यज्ञभूरिव त्वयाऽहं सर्वथा न प्राप्या । निशम्यैतत्सीतावचनं दशाननः प्रत्युवाच ।
वैदेहि ! अद्याऽपि रावणस्तव परुषं वचः सहते । यदि संवत्सरेण मे वश्यतां न
समेप्यसि । तदा मम सूदा महानसे त्वां दारयिष्यन्तीत्युक्त्वाऽशोकवनिकान्तरे व्याघ्रीणां
मध्ये हरिणीव राक्षसीनां हस्ते तां चिक्षेप । ततो घोराभी राक्षसीभिस्तर्ज्यमाना सा देवी दुस्तरे
व्यसनार्णवे निमग्नेव बभूव । अत्रान्तरे ब्रह्मवाक्यात् स्वयं देवराजो निद्रया

मोहं विधाय गुप्तरतीत्या तामभ्युपेत्य च प्रोवाच । पुत्रि ! त्वं शुचिचारित्रभूषणाऽसि अतः ।

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।

लोकाभिरामं श्रीरामं स्मर दुःखं गमिष्यति ॥

ततो रामेण सार्धतयाऽधिरात्मंगतो भविष्यतीति तां समाश्वासयामास । ततस्तृष्णा-
जुत्क्षमापहं दिव्यहृदयं तस्मै दत्त्वा च तूर्णं तिरोदधे । अथ रामोऽपि स्वर्णमृगा-
कारं क्षपाचरं हत्वा समुत्क्रष्टया सीतां द्रष्टुं महसा न्यवर्तत । सोऽथ मार्गे गोमायुप-
क्षिणां विपरीतस्वनं श्रुत्वा वधूवृत्तमद्भात्वाऽपि हा सीतेति मुहुर्मुहुरशोचत् । ततो
दूरात् समायातं लक्ष्मणं विलोक्य राक्षसैर्भक्षितां सीतां निस्संशयं मेने । अथ पार्श्वमुपगतं
भ्रातरं पप्रच्छ । सौमित्रे ! विजने वनेऽस्मिन् वैदेहीं त्यक्त्वा कथमायातोऽसि । नूनं त्वया
मम जीवितं हृतमिति ब्रुवाणः शंकादिष्टेन वर्त्मना समुपसृत्याशु सीतारहितमाश्रमं ददर्श ।
ततः स श्वभ्रपतित इव भूत्वा न किञ्चिद् ब्रुवुधे । सोऽथ शनकैः संज्ञामवाप्य लक्ष्मणं च
सवाष्पं समालोक्य प्रोवाच । त्वया कथमेकाकिनी प्रिया मम त्यक्ता ? नूनं तस्याः कुसु-
मकोमलं वपुः क्रूरकर्मभीराक्षसैर्भक्षितम् । ते प्रमादितां पुनः पुनर्धिक् । निशम्यैतद्रामव-
चनं दुःखवैलक्ष्यदैर्न्यानां वशमागतो लक्ष्मणः प्रोवाच । प्रभो ! सा मायामृगस्य त्वत्तु-
ल्यस्वरमाक्रंदं श्रुत्वा दैवमोहिताऽभूत् । साऽथ शंकितमतिः सत्वरं रामसाहाय्यार्थं
व्रजेति समादिदेश । अथार्यविक्रमज्ञेन मयाऽसकृद्वारिताऽपि सा परंप्रमेवोवाच । येन
मामपि तमः समाविशत् । अथ तद्वाक्यशरदारिते त्वत्पदवीं च याते मयि भवन्तम-
न्वेष्टुं स्वयं सापि गतेति मन्ये । तच्छ्रुत्वा शोकविषाकुलो रामश्चक्रारूढ इव क्षणमाकाशं
क्षणं दिशश्चैक्षत । ततो रामः सम्यगाश्रमं विलोक्य परितो महीरुहांश्च समीक्ष्य क्वापि
सीतामदृष्ट्वाऽभुगद्गदो विललाप । आयि प्रिये ! त्वया कदा नामेदृशो मन्युर्मयि गृहीतो येन
लताजालैस्तिरोहिताऽसि । अयं ते नर्मसाचिवः शुक्रस्त्वद्विरहान् मूढसभां श्रितो विद्वानिव
विकलास्तिष्ठति । इमं त्वत्केलिनर्तकं शिखण्डिनं तु पश्य । यस्त्वां विना सहसैव स्तिमि-
ततां यातः । अयं ते विलासगतिशिष्यो राजहंसस्त्वामनालोक्य दिवसवृसरशशीत्र
न राजते । इमं संत्यक्तशष्पकवलं क्रीडाकुरंगं तु समाश्वासय । यः साश्रुर्ग्रीवावलन-
विभ्रमैस्त्वामीक्षते । कठिने ! कोऽयं ते मयि कठोरो मानप्रहाग्रहो येन नाद्याऽपि मौनं
न मुंचसि ? आयि सरले ! प्रसीद । कर्णसुधां गिरश्च किरिति शोकानलाक्रान्ते तार-
प्रलापिनि च रामे प्रतिराज्यैर्गिरिगुहा अपि चक्रुशुः । एवं स वल्लीनिकुंजगहने वने
प्रियां विचिन्वन्नितस्ततो वभ्राम । हा प्रिये ! कुत्र गताऽसि ? त्वया सह नः संगमः

क्व कदा च भविता ? त्वां विनैते मम सरलाः प्राणाः क्वाऽपि गंतुमुद्यताः संति ।
 हा विलासवल्लोनिर्लूना विभ्रमपादपोऽपि हतः । हरिणीक्षणां हरता धात्रा मम किञ्चाम
 न हतम् । यस्या विलोक्ने नैत्रस्पन्दनमपि विप्रोऽभवत् । सा मनोरथपथं गता कान्ता
 कथं सहाते ? एवं विलप्य धृतिमागरोऽपि रामस्तद्वसा मुमोह । सत्यमुक्तं मुनिभिर्यद्
 वियोगसारे संसारे स्नेह एव विपाशनमस्ति । ततः स शनकैः संज्ञामवाप्य दयितां पुरो
 नापश्यन् दिवाऽपि निखिलं लोकं निरालोकं मेने । सोऽथ परिस्नानमुखद्युतिः सौमित्रिं
 प्रोवाच । भ्रातः ! सा मे प्रिया क्व गता ? तया हीनं मान्मणिरहितं भाण्डमवेहि ।
 ततः क्वाऽपि स्रस्तं विभूषणं दृष्ट्वा लक्ष्मणं प्रोवाच । नूनमत्र सीताहेतोर्युद्धमभूत् ।
 इहैव राक्षसाभ्यां मृगेक्षणा भक्षितेति निश्चिनोमि । अत्र स्रस्तं छत्रं पश्य । इदं भग्नं
 धनुरालोक्य । तत्र विशीर्णं क्वचमीक्षस्य । लक्ष्मण ! कदाचिज्जीविता जानकी
 जलजाहरणार्थं गता जाह्नवीपुलिने भिलेत् । शीघ्रं गत्वा जानीहीति तारप्रलापस्य तस्य
 शासनाल्लक्ष्मणो मंदाकिनीकूले भ्रान्त्वा न सां दृष्टेति प्रत्यागत्य तमुवाच । अत्रान्तरे
 रावणेन हृतां सीतामस्मै शंसेति खेचरैः प्रेरिताऽपि सुरापगा पौलस्त्यभयात् किमप्यूचे । ततो
 राघवो महीतले महतीं पादमुद्रां दृष्ट्वावाच । वत्स ! वृथैव मया गिरिगुहा दृष्टा । मुधैव
 त्वया च कल्लोलिनी विलोकिता । मन्ये कोऽपि राक्षसः सीतामादाय खमितो गतः ।
 यद् द्वितीयं पदमत्र नास्ति । यमश्चेत्तमपि हतं त्रिद्वि । रक्षसां वधे तु श्लाघा का ?
 किम्मे विशिखाः कालस्याऽपि कालतां न प्रयान्तीति ध्रुवाणं धैर्यसिन्धुर्लक्ष्मणः प्रोवाच ।
 तात ! तुल्यजन्मन्यस्मिञ्जगति सतामिदमेव वैलक्षण्यं यदेपां धीर्दुःखेऽपि मोहतमसा
 न स्पृश्यते । सज्जनानां कुण्डलेष्वद्रव्यं भोजनं पाण्डित्यमेव । तत् सुखे विहारे किंवा विभवे
 नोपयुज्यते । असाधवो गुरवोऽपि व्यसनाब्धौ पापाण्वन्निमज्जन्ति । किन्तु साधवो
 लघुत्वमापन्ना अप्यल्लावुवदुपरि संतरति । यदि दुःखेषु धैर्यं सुखेषु चार्जवं न स्यात्तदाऽयं
 शिक्तितो विवेकः क्वोपयुज्यते ? दुःखे धृतिर्मोहे मतिः कोपे क्षांतिः गुणे च नतिर्महतां
 सततं सहचारिणी भवति । आर्य ! शोकं वैक्लव्यं च निरस्य जनकजाऽन्विष्यताम् ।
 विधिः शीघ्रमेव सिद्धिं विधास्यतीति सौमित्रिणा प्रबोधितोऽपि रघुपतिः सीताविरहव्यथां
 न तत्याज । कथितं च प्रौढशोकाग्निः रिक्षाम्बुशकैरेनोपशाम्यति । अथ रामो ब्रवीत् ।
 भ्रातर्यदि धर्ममार्गानुगस्येष्टं विपद्यते नाम । तेन विदुषामपि नास्तिक्यशंका समुपजायते ।
 विधिरद्य सकामो भवतु । शिवश्च मम वामोऽस्तु धैर्ये सीतामनुगते मम जीवितमपि
 गंतुमुद्यतमस्ति । एषोऽहं मर्यादां त्यक्त्वाऽदेवमराक्षसमगन्धर्वमकिन्नरमपिशाचमपन्नगं च

विश्वं करोमीति युवाणो राववः शरं सन्धाय सृष्टिसंहाराय सज्जो बभूव ।
 एतदालोक्य लक्ष्मणोऽब्रवीत् । आर्य ! कोपाग्निं संहर । धीरा भवितव्यं
 न निरस्कुर्वन्ति । अथ प्रबोधितो रामोऽग्रे गत्वा भूधराकारं गृध्रं च दृष्ट्वाऽ-
 ब्रवीत् । लक्ष्मण ! नूनमनेन गृध्राकारेण सा तन्वी भक्षितेत्युक्त्वा शरासनं संधाय स
 गृध्रमादुद्राव । एवमालोक्य स्वल्पावशेषजीवोऽपि स विहंगमो राममुवाच । वत्स !
 नाऽहं पापकर्मा निशाचरः । किन्तु तव पितृमित्रं सूर्यसूतसुतो जटायुर्नाम गृध्रोऽस्मि ।
 या तव नयनानन्दकौमुदी प्रिया सा सीता दशास्येन हृता । तां त्रातुं समुद्यतं च मां
 रणे निपात्य विध्वस्तरथसारथिकर्मुकोऽपि स क्वाऽपि जगाम । निशम्यैतज्जटायुवचनं
 रामो वज्रेणेव विदारितोऽभवत् । सोऽथ सीतार्थे क्षपितायुषं तं परिष्वज्य मुहुर्मुहुः पितृ-
 मित्रदशां च शोचन् करोद । तात ! पूर्वं वनवासस्ततः प्रियादुःखं, तत्राऽपि त्वद्वध-
 श्रवणम् । अहो मंदभाग्यस्य मे वज्रपातपरम्परेति निगद्य रामो मुमोह । अथ लक्ष्म-
 णेन प्रबोधितः स सीताहरणवृत्तान्तं खगरोखरं पप्रच्छ । ततस्तेन पृष्टः स गृध्रपतिः
 स्वविषमव्यथां संस्तभ्य प्रोवाच । राम ! रावणस्तव भार्या विहायसा हृतवान् ।
 यस्मिन्मुहूर्ते तेन सा हृता स वृन्दो नाम मुहूर्तः । तस्मिन् हृतं वस्तु पुनरासाद्यते हर्ता
 च विनश्यति । त्वं युधि राक्षसान् निहत्य सत्वरं विजयमवाप्स्यसि । नाऽतःपरं किम-
 पि वक्तुं शक्नोमीत्यभिधाय क्षितिसंलीनग्रीवो जटायुः प्राणानुत्ससर्ज । एवं तस्मिन्वीरे
 त्रिदिवं याते सुरसिद्धविद्याधरा अपि तस्य पुण्यपण्यार्जितां शरण्यतां भूयो भूयः प्रश-
 शंसुः । अस्मिन्नसारे संसारे पुण्यभाजामेव परार्थे जीवितव्ययो भवति । ततः शोक-
 विह्वलां रामलक्ष्मणौ तस्य शरीरं संस्कृत्य तस्मै जन्हुकन्याजलांजलिं प्रायच्छताम् । अथ
 सीताविरहमोहितो रामो वनाद्वनान्तरं जगाम । तत्रैकदा मार्गमावृत्य तिष्ठन्तं पर्वताकारं
 च राक्षसं ददर्श । ततस्तेन राक्षसेन बलादाकृष्टावपि भूधराविव निष्कम्पौ तौ तस्यान्तिकं
 न जग्मतुः । एतदालोक्य स कौ युवाभिति पप्रच्छ । तच्छ्रुत्वा तौ नामजातिकुलोपेतं
 निजवृत्तान्तं कथयामासतुः । निशम्यैतत्सोऽब्रवीत् । श्लाघनीया युवयोरविवेकता ।
 लोके ह्यसिमेतो यो निर्जने वने भ्राम्यति । स एवं विधमेव फलं लभते । दिष्ट्या मयाऽ-
 य वने युवां पशुतुल्यौ मूर्खौ प्राप्नौ । भोजनादन्यत्र भवद्विधौ नौपयुक्ताविति सत्यम् ।
 एवमाकर्ण्य रामलक्ष्मणौ कृपाणेन युगपत्तस्य भुजौ चिच्छिदतुः । ततः कृत्तबाहुः स
 धरण्यां पतित्वोवाच । राम ! त्वत्प्रसादादहं शापजनितवैरूप्याद्विमुक्तोऽस्मि । पुराऽहं
 इक्षुर्नाम राक्षसोऽभवम् । युधि देवान् विजित्य तदर्पान्मुनीनामपि त्रासमकरवम् । अथै-

कदा स्थूलशिरा नाम मुनिः कं पात् कवन्धो भवेति मामशपत् । तत्रो लब्धावसरः शक्रोऽपि कुलिशेन मां जघान । येनाऽहं विशिराः कवन्धतांचेमां प्राप्तवानस्मि । राघव । सोऽहं कृत्तभुजस्त्वयाऽद्य शापान्मोचितः । अथ शरीरसंस्कारे वृत्ते निजं वपुः प्राप्स्यामि । रघुनन्दन ! एतदाकर्ण्य मुनिवरवचनम् ।

अभिमानं सुरापानं गौरवं घोररौरवम् ।

प्रतिष्ठा शूकरी-विष्टा त्रयं त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥

रामोऽब्रवीन् । सत्यमुक्तं महर्षिभिः सहसा वह्निनादाय तं दाहय । अत्राः तरे चित्तामध्यात्ममललोचनः पूर्णचन्द्रनिभाननः स उदतिष्ठत् । ततोऽर्कवर्णेन विमानेन गगनं गाह्मानः स रघुनन्दनं जगाद । रघुर्वार ! ऋष्यमूकगिरेः शृंगे यत्र मत्तंगमुनेराश्रमोऽस्ति । तत्र वाल्मिना निरस्तः सुग्रीवो नाम वानरेश्वरो निवसति । त्वं तेन सार्द्धं सख्यं विधाय सीतामधिगमिष्यसि । एष ते दक्षिणः पन्था यत्र पंपाख्यः सरोवरोऽस्ति । पुरा दुर्भिक्षे गुर्वर्थं फलहारिणां मत्तंगशिष्याणां यत्र स्वेदावेन्दवो न्यपतन् । तत्र ते लताजालेष्वपरिस्तानपुष्पतां याताः । अद्यश्च सा सिद्धवसतिरतीव सुखप्रदाऽस्ति । तं गिरिं शिशुमारारख्यो दैत्यो वदरीफलैर्जीवन् रक्षति । मुनिप्रभावात्तत्र न काञ्चित्पापकर्मा नास्तिकश्च प्रवेशं लभते । रात्रौ स्वप्नं दृष्ट्वा प्रातः प्रत्यक्षं तत्फलं समवाप्स्यसि । ते स्वस्त्यस्तु । क्षिप्रं ब्रजेत्युक्त्वा स लक्ष्मीपुत्रः स्वप्रकाशेन दिशः प्रसादयन् गगनमाविवेश ।

ततो रमणीविरहध्यानविधुरो रामः क्षणिकलः शशीव तनुतां जगाम । सोऽथ श्रीसुतोपादिष्टेन वर्त्मना शनकैर्ब्रजन् बल्कलवतीं भस्मरुद्राक्षधारिणीं मूर्तामिव तपःश्रियं सिद्धशायरीं च दृष्ट्वा क्लमं तत्याज । ततः पूज्याऽपि सानुजं रामं विलोक्य प्रणनाम । यतो वैराग्यधूतरजसामभिमानरजः कुतः ? अथ परमकारुणिको राघवः प्रह्नां तामब्रवीत् । भद्रे ! विमलं ते तपो हर्षसंतोषस्तवकितं मनः करोति । इदं ते प्रसन्नमधुरं वपुः रांगद्वेषविपोष्मितां मोहविहीनां मनोवृत्तिं कथयत्येव । पुण्यचेतसां दर्शनं हृदि वैषद्यं लोचने वैमल्यं तनौ च पुण्यप्ररोहं च विधत्ते । परिपूर्णतपःसिद्धिर्मन्वुना मे कथिताऽस्ति । यस्यास्ते मोक्षगामिनो मुनयो गुरवः संति । निशम्यैवं रामवचनं श्वरी प्रत्युवाच । साधो ! ममेयं तपःसिद्धिस्त्वद्दर्शनफलास्ति । साधुसमागमोऽजलं तीर्थं अकायक्लेशदं तपोऽजीवितान्ता च स्वगतिरिति सत्यम् । महानुभाव !

तीर्थस्तानं व्रतं, दानं, तपो यज्ञसमाधयः ।

पुनत्येतेऽतिक्रान्तेन सद्यः साधु कृपाकृणाः ॥

असौ सतंगाश्रनः । यत्र ते मम गुरवो हुतानला ज्ञानपूताश्च परमां सिद्धिं-
 प्रयाताः । किम्वहुना । तत्प्रसादेन देशोऽयं प्रत्यमकुशपादपोऽपरिम्लानकुसुमश्च
 सततं विलोक्यते । अत्र सप्तसागरा निखिलार्थसमेतास्तदाज्ञया निवसन्ति । स्व-
 स्ति तेऽस्तु । त्वाम्पुनः पुनः प्रणमामि । संप्रति त्वदाज्ञयाऽहं ज्ञानानिले तनुं हुत्वा
 स्त्रोचितं धाम ब्रजामीत्युक्त्वा सिद्धशङ्करी रामशासनं शिरसा सभादाय तनुमग्नौ हुत्वा
 च तेजोमयं पदं प्रययौ । अथाऽन्येभ्यः पंपाभिमुखं गच्छन् राववः सौमित्रिमुवाच ।
 लक्ष्मण ! पुण्येऽस्मिन् प्रदेशे सा मम दुर्दशा परिचीर्णा । प्रसन्नतां प्राप्तमिदं मे मनः
 सीतासमागमं शंसति । निशान्यैतद्वचनं लक्ष्मणोऽब्रवीत् । तथाऽस्तु । अथोभावपि
 पम्पाभिधं सरः प्राप्य तत्तीरे स्थितिं चक्रतुः । ततो रामः सरोवरशोभां निरीक्ष्य प्रोवाच ।
 भूतः ! पश्यैतत्सरो यत् सज्जनचित्तवत् स्वच्छं, साधुसंगमिव स्थिरम्, धर्ममार्गमिवा-
 नन्तम् । मनोरथमिव सुविस्तीर्णम्, विवेकमिव श्लाघ्यम्, संभोगमिव बल्लभम्, संसार-
 मिव सकुतूहलम्, स्त्रीचित्तमिव चंचलं चाऽस्ति । ततो रामोऽब्रवीत् । लक्ष्मण ! सीता-
 विरहोऽत्रापि मां पीडयति । चंद्रादि रमणीयानां रम्यता स्वस्थचित्तायैव रोचत इति सत्यम् ।
 सुखिनामचारु चारु भवति । दुःखिनां चार्वापि दुःखाय प्रभवति । भावानां भव्योऽयं
 स्वभावस्तत्त्वेन न हि समुपलभ्यते । अत्रान्तरे मधुपोत्सवः कुसुमलाञ्छनः कालः
 समायातः । तस्मिन्नवसरे कान्ताकटान्तरलाः कुसुमरेणुभिश्च मत्ताः स्मरवसन्तयोः समं
 शिलीमुखाश्चेरुः । ततो रामाहताशयो रामो लक्ष्मणमवादीत् । भूतः ! लता सालमा-
 लिंगति । नदी च भूधरं श्लिष्यति । चैत्रोऽयमचेतसासपि नवोत्सुक्यमादत्त इति चित्रम् ?
 हा प्रिये ! वमन्ते कुसुमामोदमंदिरा अप्येते तरवो मम विचारे तु विषपादपा एव सन्ति ।
 एवं बहुविधैर्विलापैः प्रियतमां शोचन्नामो वनेषु गिरिसानुषु च बभूम । ततो लक्ष्मणेन
 समाश्वासितो रामो यथाकथंचिद् धैर्यमवाप्य क्वाऽपि शीतलच्छायायां विश्राम ।

इति श्रीगद्यरामायणेऽरण्यकाण्डं समाप्तम् ॥

अथ किष्किन्धा काण्डं समाभ्यते

जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।

अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

अथ प्रभाते ऋष्यमूकस्थः सुग्रीवः सानुजं धनुष्पाणिं च तं विलोक्य शंकित-
हृदयो बभूव । ततस्तदनुगास्सर्वे वानरा अपि सहसोत्प्लुत्योत्प्लुत्य शिखराच्छिखरं
जग्मुः । अथ देशकालज्ञः सुग्रीवो हनुमत्प्रमुखान् सचिवान्प्रोवाच । महाशयाः !
एतौ कमललोचनौ शौर्याभरणौ च नूनं वालिना प्रेरितावत्र समायातौ । अन्यथाऽस्मिन्
पुण्यप्रदेशे सायुधयोः संचारः कथम् ? छिद्रान्वेषणतत्परो वाली नास्मासु निश्चिन्तस्ति-
ष्ठति । यतः श्रीरक्षणाथं राजानो विचित्रं हि नयक्रमं रक्षन्ति । मारुते ! त्वमितो
गत्वा सर्वमिदं जानीहि । अथ वृत्तान्तज्ञानानन्तरं यत् कर्तव्यं तत् कुरुष्वेति निगद्य
वानरेश्वरो विचारमग्नो बभूव । निशम्यैतद्राजशासनं पावनिर्बाह्यणवेशं विधाय सत्वरं यत्र
रामलक्ष्मणावतिष्ठतान्तत्र ययौ । सोऽथ कौ युवाम् ? किमत्रागमनकारणं ? कृपया
वदतम् । यथा व्योम्नि सूर्याचन्द्रमसौ त्रिविष्टपे शक्रोपेन्द्रौ वने च नरनारायणौ तथा भुवि
युवां स्थः । अहं हनुमान्नाम वानरपतेः सुग्रीवस्य सचिवोऽस्मि प्रीत्यर्थमत्र समायातः ।
एतदाकर्ण्य प्रियवचनं हनूमतो राघवो दनुवाक्यं च स्मृत्वा सीतां करतलस्थां सममन्यत ।
ततो लक्ष्मणो रामशासनात् कुलं नाम तथा वैदेहीहरणं चापि पचनात्मजाय निवेदयामास ।
दनुना ह्यस्य कार्यसिद्धये सुग्रीवः कथितः । सोऽयं लोकशरण्योऽपि सुग्रीवं नाथम-
भिवाञ्छति । किम्वहुना । यस्य भुजवलं समाभित्य शचीपतिरपि सुखं शेते । स एव
सीताविरहितो रामः संश्रयमभिलपति । लक्ष्मणेनेतिकथितं निशम्य मारुतिः प्रसन्नो
भूत्वा ताभ्यां सहैव स्वालयं प्रायात् । ततो हनूमान् सालस्य सुपुष्पितां पर्णवहुलां च
शाखां छित्त्वा तस्या उपरि च राघवौ संस्थाप्य सुग्रीवमप्याजुहाव । अथोपविष्टेपु-
तेषु हनूमान् सर्वं राघववृत्तान्तं प्लवगाधिपाय निवेदयांबभूव । ततस्तद्गिरा विदिता-
ऽभिप्रायो वानरेश्वरः फणीव नीर्णयल्लक्षं वालिजं भयं तत्याज । अथ प्रीतिपुरस्सरः

सुग्रीवो रामं समुपसृत्य सवित्तं प्रोवाच । रघुराज ! तव सर्वा गुणाभरणता हनूमता मे कथिता । त्वत्समागमादहमात्मानं सर्वथैव सफलं मन्ये । अहोनु ! ममेदं जीवितं श्लाघ्यं यद्भवान् मयाऽभिगम्योऽपि स्वयमभिगम्य सख्यं समीहते । अधुना प्रसृतोऽयं मे पाणिस्तव पाणिमालम्बते । पूर्वं दृशोः परिणतं सौगन्धं संप्रवर्ततामिति सुग्रीववचसा प्रीतिशालिना रामेण पाणिना पाणौ पीडिते हनूमान् पावकं समादधे । ततो रामसुग्रीवौ पावकसान्निभं सख्यं कृत्वा मित्रलाभेन संतुष्टौ सुखेन तत्र तस्थतुः । अथाऽन्येद्युः प्लवगपुंगवो राघवं प्रोवाच । सखे ! प्रियावियोगतप्तस्य तव दुःसहं दुःखं ममाऽपि हृदये पदं करोति । यदि मद्गिरां प्रत्ययस्तदात्वधुना शोकस्त्यज्यताम् । विपुलेऽस्मिन् मे स्कन्धपीठे भारो निधीयताम् । तव गिराऽहं शत्रुं निहत्य सीतां बराहो रसातलगतां मेदिनीमिव समुद्धरामि । दशास्येन विहायसा नीता सीता राम रामेति क्रोशंती लक्ष्मण-लक्ष्मणेति च विलपन्ती दृष्टाऽस्माभिः । मनस्विनी सा गिरौ चतुर्भिः सचिवैः सार्धं स्थितं मां वदिय रुचिरं वासो माल्यमाभरणानि च मुमोचेत्यभिधाय रामाय वानर-पतिश्चारुवस्त्रं मणिभास्वरं भूषणं गुहान्यस्तं च प्रादर्शयत् । ततो राघवोऽपि तदादाय हृदि विन्यस्य क्व प्रियेति मुहुर्मुहुर्विलप्य च महीतले निपपात । सोऽथ चिरेण संज्ञामवाप्य वाष्परुद्धलोचनो घननीहारपटच्छत्र प्रभाकर इव बभूव । अथ रामे-णाऽभिज्ञानार्थं पृष्ठो लक्ष्मणः प्रत्यवदत् ।

कुण्डले नैव जानामि नैव जानामि कंकणे ।

नूपुरावेव जानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥

ततो रामः सुग्रीवं प्रोवाच । सखे ! स दशकंधरः कां दिशं गतः ? एतदाकर्ण्य सुग्रीवः प्रत्यवदत् । नाऽहं तस्य दुरात्मनः स्थानं दिशं वा जाने । किन्तु तमन्वेष्टु-मश्रान्तः परिश्रमं विदधास्ये । किम्बहुना ।

गगने मेदिन्यां पाताले जले चाऽपि स्थितस्य दशास्यस्य मत्सेना पृष्ठपातिनी भविष्यति । काकुत्स्थ ! विक्रमकालोऽयम् । शोकावसरोऽत्र कः ! यदि त्वद्विधा एव शोचन्ति । तर्हि मादृशस्य धृतेर्गतिः क्व ? रघुपते ! विपत्रिम्नगावेगनिष्कम्पाः साधुभूधराः क्व ? वैक्लव्यकुटुम्बिन्यो मोहध्वान्तनिशाः शुचश्च क्व ? विवेकविषदालोकमतयो बुधा मूढसुल-भस्य शोकस्यायतनं न । किम्बहुना । पौरुषोत्साहे स्वाधीने रिपुक्षये त्वदधीने सेवाधीने पु चास्मात् । तेऽयं चित्तविपर्ययः कः ! निशम्यैतत् सुग्रीववचनं रघुनन्दनो वस्त्रेण मुखं

धैर्येण च मनोमणिमुन्मृज्य प्रोवाच । सखे ! बन्धुना सुहृदा च त्वया यथार्थमभिहितम् ।
दुःखे पथप्रदर्शकाः सुखे च विनयवादिनः पुण्यभाजामेव सुहृदो भवन्ति । प्रणयवत्सल !
मे कार्यमधुना त्वदधीनम् । सुररिपोरन्वेषणे तूर्णमेव यत्नो विधीयताम् । निष्कृतिचेतसा
भ्रात्रा यत्तव राज्यं हृतं तदहं जाने । एभिः कार्तिकेयवनजातैः शिखरिभेदनैः शरैस्तवाऽ-
रिमण्डलं छेत्स्यामीति रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हर्षनिर्भरो बभूव । ततः सोऽब्रवीत् ।
महात्मन् ! अहं तु तदैव संपदां भाजनतां यातो यदैव गुणोदारो भवान्मे प्रसादाभिमुखो-
ऽभवः । गुणैकग्राहिणी सज्जनमैत्री तु गिरिशिलैव निश्चला । किन्तु दोषसाराणां खलानां
प्रीतिर्लक्ष्मीव चंचलस्वभावास्ति । परोपकारदत्ता महात्मानः परार्थे धनं परिच्छदं भोगान्
किञ्चिदुना जीवितमपि परित्यजन्ति । आर्य ! यथा सुधाकरस्य कान्तिर्दिनमणेश्च प्रभा
सहजा तथैव तवाऽपि प्रणयिवत्सलता स्वाभाविकी । रघुराज ! जगत्यभग्नविक्रमो वाली
विश्रुतः । यज्जये जयिनामपि संकल्पा विफला जायन्ते किल । स महाबली स्वबलजि-
ज्ञासया महाशैलानपि भिनात्ति । मुहूर्तेन सप्तसागरान् पारिक्रम्य संध्यायां स्वनगरीं निव-
र्तते । पुराऽत्र दुन्दुभिर्नाम दैत्योऽभूत् । स युद्धेच्छया यत्र तत्र बभ्राम । परं कुत्राऽपि
प्रतिद्वंद्विनं नाससाद । अथैकदा स महोदधिमभ्येत्य युद्धं ययाचे । सोऽब्रवीत् । ते
युद्धार्हस्तु हिमालयोऽस्ति । तच्छ्रुत्वा महिषाकृतिः स तुषाराचलं गत्वा शृंगपातैः
खुरांचनैश्च तं व्याकुलशेखरं चकार । ततोऽतिभीतः शैलेन्द्रः क्षणं ध्यात्वा तमुवाच ।
दुन्दुभे ! नाऽहं ते नियुद्धे क्षमः । अस्ति ते समकक्षः किष्किन्धाधिपतिर्वाली । सोऽवश्यं
ते युद्धश्रद्धां क्षणेन क्षपयिष्यतीति शैलराजेनोक्तो दुन्दुभिः किष्किन्धामभ्येत्य हररूपवनं
भग्नद्रुमं व्यधात् । ततः कोपाकुलो वाली तमाकृष्य सत्वरं गतचेतनं चकार । यस्त्यै-
तन् कंकालमिहावलोक्यते । अथैकदा दुन्दुभेः पूर्वजः पुत्रो मायावी नाम दानवः खोर्हंतो-
र्वालिना सह वैरमापदे । सोऽथ युद्धलालस्य रजन्यां किष्किन्धां समभ्येत्य जगर्ज ।
तच्छ्रुत्वा कोपाविष्टो ममाग्रजः सहसा मया सह तं समाद्रवत् । ततश्चन्द्रालोके प्लवगेन्द्रं
समालोक्य त्रस्तो दैत्यपतिः पलायांचके । अथ मया सह वेगाद्वालिनाऽर्भिसृतः स
तृणजालवृत्तं वनं विविश्याऽन्तर्हितोऽभवत् । एतदालोक्य वाली मां विलद्वारे निधाय स्वयं
तत्र विवेश । एवं तस्मिन् विवरं प्रविष्टे यदा साग्रः संवत्सरं जगाम । तदाऽहं भ्रातृ-
वियोगव्यथितो विलान्निर्गतं सफेनं रुधिरावेगमपश्यम् । ततः शंकितहृदयोऽहं भ्रातरं
निहतं मत्वा शोकसागरे निमग्नोऽभवम् । अत्रान्तरे स्थितिर्विलवशंकितैः सचिवैरेत्य-
पश्येऽहमभिषिक्तः । ततोऽहं भातृवधव्यथां मुक्त्वा राजकार्ये दत्तादरोऽभवम् । अथ

गच्छता कालेन वाली रणे पातालस्थं मायाविनं हत्वा राजधानीं समाजगाम । तत्र
मां राज्यस्थितं विलोक्य कोपानलाकुलो बभूव । यद्यपि स मया पूर्ववत् सत्कृतोऽभूत् ।
तथापि कलुषाशयः स मे प्रणयं सर्वथा न जग्राह । तात ! त्वमेव राजाऽसि । अहं तु
तव दासोऽस्मि । मे स्पृहा तु न राज्येऽभूत् । न चाऽद्याऽपि वर्तते । क्षमस्वापराधम् ।
एवं बहुविधैर्वाक्यैरनुनीतोऽपि स मयि प्रसादं नाययौ । जगति दैवविहितां मिथ्या-
पवादकालिलां लीलां न कोऽपि वारयितुं शक्तः ? एतदाकर्ण्य सचिवान् सोऽब्रवीत् ।
दुरात्मनाऽनेन भ्रात्रा रिपुवधे सक्तस्य मे शिलया विलं पिहितम् । एवं साधुमध्ये
मिथ्यैव विगर्हितोऽहं विक्रीत इव मूकत्वमवलम्ब्य स्थितवान् । ततोऽहमेकवसनो
हृतदारधनश्च चतुर्भिः सचिवैः सह पुरान्निर्वासितः । सोऽहं वालीना मिथ्यानिकारेण
निरस्तोऽस्मिन् मतंगाभ्रमकानने निवसामि । पुरा विजयोजितः स दुन्दुभिं निहत्य पादांगु-
ष्ठेन रुधिरार्द्रं यत्कलेवरं चिक्षेप । तन्मुखानिसृताः पवनावर्तनर्तिता रक्तविन्दवो मतंगाभ्रमे
न्यपतन् । तच्छापाद्दानराधिपतेरगम्योऽयं पर्वतः । येन वयमत्र विगताशंकास्तिष्ठामः ।
स एवाऽयं शुष्कास्थानिचयो दुन्दुभिकायो विभ्रष्टो गिरिशिखर इव दूरादेव समवलोक्यते ।
पुरा प्रवृद्धवयसा वालीना शरैर्णैकेनैव सप्तताला विद्धा निस्साराश्च कृताः । स्वयं तुष्टेन
पित्रा शतक्रतुना तस्मै या हेममयी माला दत्ता । तस्याः प्रभावादेव स युद्धेषु गतक्ल-
मस्तिष्ठति । सखे ! नाऽन्यथा मन्तव्यम् । स भवता कथं युद्धे जेतुं शक्य इति
सुग्रीवेण कथिते रामोऽपि पादांगुष्ठेन शुष्कं तद् दुन्दुभिविग्रहं दशयोजनं चिक्षेप ।
एतदालोक्य चकितोऽपि वानरः प्रोवाच । सखे ! प्रणयाद् ब्रवीमि । दोषशंकाऽत्र न
कर्तव्या । वालीनात्वादोऽयं प्राक्षिप्तः शुष्कत्वेऽस्य तुल्यता का ? त्वयाऽप्येकेन शरेण
सप्तसु तालेषु विद्धेषु छिन्नसंशयोऽहं त्वां सर्वथा बालिहन्तारं जान इति कथयित्वा
सुग्रीवो विरराम । निशम्यैतत्सुग्रीववचनं रावचश्चापमाकृष्य यं शरं चिक्षेप । स सप्तता-
लान् विनिर्मिद्य गिरिं भित्वा च क्षितितलं विवेश । किम्बहुना । स कौतुककरः शरो
राममेवाशु प्रत्याजगाम । एतदालोक्य लज्जितो वानरेश्वरो राममुवाच । रघुवंशमणे !
अनेन सप्ततालभिदाऽशुगामिना च विशिखेन तव यशः सप्तलोककर्णवितंसतांश्रीतम् ।
प्रभो ! सोदरव्यञ्जनः स मे शत्रुरघुनैव हतः । परीक्षालाघवकृतं मन्युं मे मा कृथाः ।
यतः साधवो व्यसनार्तेषु प्रीतिमेव प्रदर्शयन्ति । त्वयाऽद्य मे पराभवोद्धृतौ यत्नः क्रिय-
ताम् । येन बालिसुहृदो विपन्नविभवोत्सवा भवंत्विति ब्रुवाणं जयोत्सुकं सुग्रीवं का-
कुत्स्थः परिष्वज्य सितांशुशुभ्रां वाचं समाददे । सखे ! अद्युनैव किष्किन्वां गत्वा

नादेन वालिनं समाहूय च मे कर्णान्ताकृष्टचापस्य दृष्टिगोचरं कुरु । सखे ! इयं मे
 बहिदीप्तः शरस्त्वत् प्रियाऽऽचरणाय समुद्यतः । शीघ्रमितो गत्वा वालित्रधूवाष्पनुदिने
 धारुणास्त्रतां प्रयात्विति राघवेणोक्ते सुग्रीवः सत्वरं किष्किन्धां ययौ । रामोऽपि च
 तमनुजगाम । ततः सुग्रीवो जगर्ज । तं शब्दं श्रुत्वा वाली महोरगो विलादिव राज-
 मंदिराद्वाहिराजगाम । सोऽथ सुग्रीवं पुरो दृष्ट्वा कोपकम्पितो भुजाभ्यां गाढं जग्राह ।
 ततस्तयोर्जानुबन्धभुजाकर्षकरास्फालनकर्कशं घोरयुद्धमभूत् । तस्मिन्नवसरे रामस्तौ
 प्रमाणाकृतिविक्रमैर्निर्विशेषौ समालोक्य सुहृद्वधभयाच्छिखीमुखं न मुमोच । ततः
 प्रहारभगांगः सुग्रीवो वालिभयात् त्वरितं निजकाननं जगाम । सोऽथ शिलाभ्यास्य
 क्षितिमवलोकयन् हनुमत्प्रमुखैः सह समायातं सानुजं रामं जगाद । अहो मे मंद-
 भाग्यस्य त्वत्समाश्रयो विफलोऽभवत् । किम्बहुना । पीयूषाद्विषमिव विपरीतमद्य जातम् ?
 स्वयं त्वया मिथ्या वालिवधोद्यमः किं गृहीतः ? प्रतिश्रुतेविपर्ययो हृदये शूलमादत्ते ।
 हा मृत्युमुखे न्यस्तस्त्वयाऽहं कथमुपेक्षितः ? किं कूपे विश्वस्तमवतार्य रज्जुच्छेदो
 योग्य इति द्रुवाणं सुग्रीवं लज्जानताननो रामः प्रत्यवदत् । सखे ! कोपमुत्सार्य कारणं
 शृणु । मया युद्धे युवां सदृशाभरणाम्बरौ दृष्टौ । अतस्तद्वधभयान्मया प्राणहरः शरो
 न त्यक्तः । अधुना प्रत्याभिज्ञायै पुनागकुसुमोज्ज्वलां मालां कुरु । एषोऽहमेतद्धनुरयं च
 मृत्युकरः शरः पुनर्वालिनो निधने किं काठिन्यमस्तीति रामवचसा लक्ष्मणः सुग्रीवोरसि
 नागपुष्पमयीं मालां चक्रे । तस्मिन्नवसरे स तथा विभूषितः सुराचल इव व्यराजत ।
 ततो हरीश्वरो राघवं पुरस्कृत्य नलनीलवज्रांगैश्च सह किष्किन्धां प्रतस्थे ।
 ततस्ते सरिद्गिरिवनावर्नि समुत्तीर्य नीलजीमूतश्यामलं कदलीवनं दृष्ट्वा प्राहृष्यन् ।
 अथ रामेण पृष्टः कपिपतिर्जगाद । रघुवीर ! अत्र सप्तजना नाम मुनयोऽन्तर्जलत्रताः
 सप्तभिर्वत्सरशतैः स शरीरा दिवमगच्छन् । सोऽयं पुण्याश्रमः पक्षिणामप्यगम्योऽस्ति ।
 किम्बहुनाऽत्र हेमधूमोऽवलोक्यते दिव्यध्वनिश्चाऽप्याकर्ण्यते । एतच्छ्रुत्वा राघवो मनसा
 सतपोवनं तन्मुनिचक्रं वधंदे । ततः सुग्रीवः कांचनाट्टालमालिनीं किष्किन्धां समवाप्य
 घनघट् घोरं ननाद । तं शब्दं श्रुत्वा वाली ललनाकेलिं परित्यज्य च कोपेन क्षिप्रं कल्पा-
 न्तदहनोपमो बभूव । एतदालोक्य तारापतिमुखी तारा प्राणपतिं परिष्वज्योवाच ।
 स्वामिन् ! साम्प्रतं कोपं विहाय केवलं धैर्यमवलम्ब्यैव कर्तुमर्हसि कार्यम् । दूरदर्शिनो
 लोका अपरीक्षितं न शृण्वन्ति न जल्पन्ति न च कुर्वन्ति । गतेऽहि यस्तवानुजः संयुगे
 पलायितः । सोऽधुना केन दर्पेणाऽत्र पुनर्योद्धुं समुपागतोऽस्ति ? नीतिज्ञेन तेनाऽवश्यं

कोऽपि स्थिरमंश्रयः संप्राप्तः । येन प्रसह्य स नवं जयोद्यमं कर्तुं समीहते । सुग्रीवेण दयासागरो दाशरथिः समाश्रित इति मामंगदोऽधुनैव प्रोक्तवान् । प्राणनाथ ! श्रीकामा विजिगीषवो बलिना संधिमिच्छन्ति । हीनशक्तिना सह युध्यन्ते । तुल्यं च सदोपेक्षन्ते । यो जितोऽपि सत्वरं पुनरायातोऽतो जीवितनिःस्पृहः इति मन्ये । सहसाऽऽपातिनापतंगेनाऽपि दीपो निह्न्यते । एष भ्राता संभाव्यताम् । एष रघुनाथश्च प्रसाद्यताम् । यतो नीतिमंतो महीपालाः प्रणामेनाऽपि स्वविभवरक्षणं कुर्वन्ति । एवं प्रियावचनं समाकर्ण्य विगत-साध्वसो बाली प्रोवाच । प्रिये ! यदा भग्नग्रीवोऽपि सुग्रीवः पुनरायातस्तदा शौर्यशाली बाली कथं स्वपराभवं सहते ? निधनं नाम दुःखं न । लोके यो जातः सोऽवश्यं विपद्यते । मानिनां मानभंगो हि सजीवमरणमस्ति । ये शूराः शत्रुयशः शुभ्रकर्मपाटन-लंपटाम्सन्ति । ते परप्रणाममलिनं विभवं कथं भुञ्जते ? रामेण सह मे युद्धं नास्तीत्यु-क्त्वा बाली प्रियामामंज्यं च युद्धार्थं निश्चक्राम । सोऽथ सुग्रीवं तेजसा निष्कम्पमवलोक्य विस्मितोऽपि मुष्टिना जघान । ततोऽवसरज्ञः सुग्रीवः सालेन बालिनमताडयत् । येन स शैल इव धरण्यामपतत् । अथ बलोत्कटो बाली तूर्णमुत्थाय सुग्रीवं दोर्भ्या-मादाय च तं मृत्युकवलनोचितं विदधे । एवं संकटपतितं सुग्रीवं विलोक्य राघवो मृत्युदंष्ट्रोत्कटमुखं, स्वर्गारोहणसोपानं च वाणं सन्धाय बालिने विससर्ज । ततस्तेना-ऽभिहतः स वेगान्महीतले निपपात । ततो वानरराजो जीवितच्छेदिनीं व्यथां संस्तभ्य गदगदगिरा प्रोवाच । हा राम ! यशस्विना त्वयाऽन्यरणसंसक्तं मां निहत्याऽऽर्यवृत्तं त्यक्तम् । सुकृतस्थाने दुष्कृतं च समुपार्जितम् । तव यत्कार्यं कर्तुं सुग्रीवोऽपि क्षमस्तत् कर्तुं किमहं न क्षमः ? पुनः कथमपराधं विनाऽहं त्वया हतः ? नाऽहमात्मानमनुशोचामि । न चारुलोचनान्तारां च चिन्तयामि । किन्तु मयि हते मे प्रियपुत्रोऽंगदो हत इति मन्ये । अत्रान्तरे लक्ष्मणेन सह रामः शनैः शनैस्तत्राऽऽययौ । ततो बाली लोचने किंचिदुन्मील्य रामं जगाद । राघव ! महाकुलप्रसूतस्य सत्त्वशा-लिनश्च तव धर्मध्वांसिनीमतिः कथं जाता ? राम एव सदाचारसम्पन्नः सर्वभूतहिते च रतोऽस्तीत्यहं श्रुतवान् । किन्तु ते विशदं यशः कथमेकपदे नष्टम् ? लोकेषु यथा तव कीर्तिरुचिरा । तथाऽऽचारो नास्ति । अहो ! दंभध्वजानां मिथ्याविनीततां को नु जानाति ? राम ! भवता यदि पातकं मैथिलीलाभलोभने कृतं तथाऽपि श्रूयताम् । यो रावणस्तव सीताञ्जहार । स सप्तान्धचारिणा मया कक्षायां बहुशो निक्षिप्तः । सुग्रीवसेवारजसा मिथ्यैव कलंकितोऽसि । किमहं रावणं बद्ध्वा त्वं प्रियामानेतुं समर्थो नास्मि ? सुग्रीवोः

यत्रिजध्रातुः श्रियमश्रुते । तनु समुचितम् । परन्तु प्रीत्या सन्मार्गात्परिच्युतो रामो
नोचितम् । कृतवान् एतदालिवचनं निशम्य किञ्चिदधोमुखो रामोऽब्रवीत् । अहोवत वानर !
त्वमेव धर्मगतिं जानासि । यद्भानृजायास्तोऽपि साधुरिव भाषसे ! मलिना जना अति-
सूक्ष्ममपि परदोषं पश्यन्ति । परन्तु स्वनेत्रमिव निजापराधं नेक्षन्ते । आनृजायारतस्य
वधः समुचित एव । राजदण्डविशुद्धस्त्वं सम्प्रति सद्गतिं समवाप्स्यसीति सत्यमवगच्छ ।
राजानस्तु बहुधा मृगयाशीला भवन्ति । त्वं च शाखामृगोऽसि । अतः कानने यदि
हिंस्रो हतस्तत्र को नाम दोषः ? राघवेणेत्यभिहिते भवितव्यतां चिन्तयित्वा विगलित-
क्रोधो वाली क्षम्यतामिति तमुवाच । ततस्तारा वीर्यवन्तं वालिनं हतं श्रुत्वाऽगदंचाग्रे
कृत्वा तूर्णं तत्र समाययौ । साऽथ दयितं परिध्वज्य दुःखाच्चिमग्ना प्रोवाच । अहोनु
रामवाणेन तव जीवितं हरता दूरान्मम हृदयमपि दारितम् । नाथ ! नयने समुन्मूल्य सुत-
संगदं तु पश्य । यतो दीर्घप्रवासिनस्ते पुत्रदर्शनं कुतः ? प्राणपते ! सततं कंठलग्नां
हेममालाभिमां मामिव स्वर्गस्त्रीसंगमव्यग्रः कथं नेक्षसे ? त्वंतु सुग्रीवप्रियां रुमां हत्वा
प्राणैः शुद्धिं कृतवान् । परं निर्दोषाऽहं कथमाहता ? वीरसुग्रीव ! पूर्वं मामपि पावके
निवेश्य आनृशोणितसंसिक्तां राजलक्ष्मीं भजस्व । हा ! समस्तसंकल्पकल्पवृक्षे पत्यौ तिरो-
दिते योषितां मातृपितृमुतादयो निष्कलाः किल । राम ! यदि सर्वेरेव सुरासुरैः सीता-
ऽपहृता । तर्हि तत्प्राप्तिप्रवरो वाली त्वया कथं नाश्रितः ? राम ! वैदेहीविरहे तु शापं
न वितरामि । किन्तु सीतां समवाप्य न चिरं तां समुपभोक्ष्यस इति शशाप ।
अहो ! रामस्य मोहः किंवा वालिनो दैवविपर्ययः । यत्र चूतच्छिन्नो निम्बश्च परिरक्षितः
एवं बहुविधं विलप्य गगनच्युता तारेव तारा क्षितौ निपपात । एतदालोक्य
वृद्धोऽन्तः पुराधिपस्तां प्रोवाच । मुग्धे ! चिन्तां त्यज । शक्रसुतो वाली रणे
पीरगतिं प्राप्तवान् । अतो मारुदिहि । धात्रा केऽपि देहिनः स्थिरा न कृता ।
अस्मिन्नधिच्छिन्ने संसारवर्त्मनि गच्छन् प्रियः प्रियस्याऽपि मुहूर्तं न प्रतीक्षते । पुत्रि !
सर्वेषामेव पदार्थानामवश्यं क्षयं ज्ञात्वा त्वं शोकं कर्तुं नार्हसि । भोगास्तरंगभंगुरा विभूतयो
दृष्टनष्टा विभिन्त्येवं तत्त्वज्ञा शोकप्रस्ता न भवन्तीति वृद्धेवदत्यस्याः शोकस्तनुतां न
ययौ । उक्तं च धियोगहृतचित्ता नामुपदेशो भेषजं क्वाऽस्ति । ततो वाली लोचन-
मुन्मील्योऽप्रताऽद्भुतमागतमकर्ण्य च रामसुग्रीव मुख्यानां पुरः शनकैरुवाच । मे
मानो जीवितपरित्यागदुःखं न स्पृशति । किन्तु शोकोऽयमेव यदन्धश्चन्द्रामिवतनयं न
परयाभि । भूतः सुग्रीव ! कारुण्यात्पुरातनं मन्युं निरस्य मे पुत्रोऽगदः प्रतिपाल्यः ।

यद्वधुनाऽयं तव भृत्योऽस्ति । पुत्र ! त्वमप्यधुना कृपावतः सुग्रीवस्य चरणयोर्मस्तकं क्षिप । यतोऽस्य क्षितिपतेर्विनयेनैव जीवसि । भ्रातः ! पौरजनरक्षा, देशग्रामनगरगुप्तिः, योधसंग्रहः, तुलया मानस्थापनम्, लिंगिषु साम्यं, दानप्रबंधः, शत्रुनिग्रहः समानेऽर्चनमेतानि राज्ये कार्याणि । किम्बहुना । शक्रदत्ताभिमां स्वर्णमालां गृहाणेत्युक्त्वा तस्मै तां दिव्यमालां प्रादान् । ततः प्रियाप्रलपितं श्रुत्वाऽगदन्यस्तलोचनो वाली पृथ्वीं मालिङ्ग्य च जीवितं तत्याज । अथ स सुग्रीवो वालितनयोऽन्यैर्वानरैः सह पितुरग्निसंस्कारं कृत्वा सलिलक्रियां चकार । अथ रामाज्ञया तूर्णं सुग्रीवस्य छत्रव्यजनलाञ्छनो राज्याभिवेकोत्सवः सज्जोऽभवत् । अथ जाम्बुवत्प्रमुखैः सुग्रीवेऽभिषिक्ते रावणगिरांऽगदोऽपि यौवराज्यपदं लेभे । ततो रामः समुपस्थितां प्रावृषमालोक्य सुग्रीवमुवाच । सखे ! कालोऽयमसंचारोचितः । तस्मादहं तु वर्षावसानसमयं प्रतीक्षमाणो माल्यवतस्तटे निवसामि । त्वमपि कार्यकाले समुपस्थिते स्वयमागमिष्यसीत्याभिधाय सीताविरहतो रामो लक्ष्मणेन सार्द्धं प्रस्रवणं गिरिं गत्वा कस्यांचिद्रम्यगुहायां निवासं चक्रे । अथैकदा रामः कदंबकुसुमितां पीनयोधरां च प्रावृषमवलोक्य जानकीकमनीयतामनुस्मृत्य च प्रोवाच । प्रिये ! यत् त्वन्नेत्रसमानकान्तिकमलं तत्तु सलिले मग्नम् । तवमुखच्छायायानुकारी शशी मेघैरंतरितः । ये च त्वद् गमनानुकारिगतयो राजहंसास्तेऽपि मानसं गताः । किं बहुना । दैवेन त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि न सद्यते । एतद्वचनमाकर्ण्य लक्ष्मणोऽब्रवीत् । रघुपते ! विषादेनालम् । शोकं समुन्मूलय । व्यवसायं च स्थिरी कुरु । प्रतीक्षस्व शरत्कालम् । ततः सराष्ट्रं सगणं च रावणं हनिष्यसि । निश्चयैतद् भ्रातृवचनं रामोऽब्रवीत् । वत्स ! सर्वमहं जानामि किन्तु सीताया अलौकिका गुणा एव मां पुनःपुनर्मोहयन्ति । ततोऽब्रहेलितहरिदेहदीप्तिपतिभिरंभोधरैर्व्याप्ते नभसि समन्तात्पतति धारासारसलिले, वसुमतीतरुस्तनंधयधात्र्याभिव पयःपूर्णपयोधराभोगसुभगायां दिवि, चिरतरातपसंतापदुःस्थितायाः क्षितेर्यत्रधारागारलीलामिव विभ्राति गगनमण्डले, निर्भरांभः संभृतेषु सरस्सु, स्फुरंतीषु च तडित्सु वर्षाश्रिय मनुभवन्नपि रामः सीताविरहादप्रसन्नचित्त एव तस्थौ । अथैकदा रामोऽब्रवीत् । लक्ष्मण ! यो विगतत्रप उपकारफलं तुल्यं मे प्रयच्छेति वक्ति स स्वकरेणैव निजमौचित्यं लुनीते । कृते प्रत्युपकारो हि वणिग्धर्मोऽस्ति साधुता न । य तत्राऽपि न कुर्वन्ति ते पशव एव न मनुष्याः । अनुज ! वनवासपरिक्लिष्टं चिरावाप्तबलभञ्च सुग्रीवसमयं विनाऽहं स्वकार्यं वक्तुं कथमुत्सहे ? यथोक्तकारी स प्रियावियुक्तस्य मे जीवितसंशयं ज्ञात्वा प्रियस्य सुहृदः स्वयमेव प्रियं करिष्यतीत्याभिधाय विरराम ।

निशम्यैवं रघुपतिवचनं लक्ष्मणस्तथेति प्रत्यपद्यत । एवं निःसपत्नं राज्यं समवाप्य
 प्लवगपुंगवो मंत्रिषु च तद्भारं निक्षिप्य वल्लभासक्तो बभूव । अथैकदा हनूमान्
 दयितारतिलालसं विस्मृतसुहृत्कार्यं च तं समुपेत्य प्रोवाच । किष्किन्धेश ! महाशया
 विपुलं पदं समासाद्य संपदं मित्रोच्छिष्टसुखोत्सवां मन्यन्ते । जगति रत्नभूम्यादिला-
 भेभ्योऽपि मित्रलाभः श्रेष्ठोऽस्ति । य आत्मकार्यादपि मित्रकार्यं गुरुतरं मन्यते स उत्तमः
 सुहृदस्ति । यः स्वकार्यं साधयन् मित्रकार्यमपि करोति स मध्यमश्रेण्याः सखाऽस्ति ।
 यश्च न स्वार्थं साधयति न च परमार्थं तस्य गणना मनुष्येषु न विद्यते । सज्जना
 व्यवहारे सदाचारं विभवे मित्रं शक्तौ च परोपकारं न विस्मरन्ति । यथोत्तमक्षेत्रे
 धीजमुप्तं बहुगुणं फलति तथा कृतज्ञे उपकारः । जगति त एव धन्या ये स्वल्पमप्यु-
 पकारं मेरुतुल्यं गणयित्वाऽपकारं च न मन्यन्ते । राजन् ! राघवेण यत्ते कृतं तत्कार्यकाल
 एव याति । यद्यपि स महानुभावो महतीं विरहवेदनां सहते । तथापि स्वयं त्वान्न
 प्रेरयति । प्रायोमहाशयास्तु दुष्करेष्वपि परकार्येषु सततोदिता भवन्ति । किन्तु स्वकार्यसमये
 प्रार्थनाभंगभयान्मौनमेवावलंबन्ते । एषा निःसंख्या हरिवाहिनी रामकार्यार्थं समुद्यताऽस्ति ।
 वयं विधेयास्त्वं च नाथः पुनः कथं सुयशोदुर्लभम् ? निशम्यैतद्धनुमद्वचनं कपीश्वरो
 बाढमित्युक्त्वा सपदि सेनानायकं नीलं समाजुहाव । ततः समायाते सेनापतौ कपीश्वरः
 प्रोवाच । सेनाध्यक्ष ! शैलद्वीपान्तचारिणां कपीनां निःशेषं कपिसैन्यमत्र समायातु ।
 पूर्णमासी परोऽवधिरस्ति । यो ममाज्ञां न प्रतिपालयिष्यति । स चौरवद्गण्ड्यो भविष्यतीत्या
 दिश्य कान्तासंगमोत्सुको हरीश्वरोऽन्तःपुरं विवेश । अथ गौरीपतिगलश्यामले जल-
 दागमे व्यतीते रामस्य विरहशोकदा शरत् प्रादुर्बभूव । ततो वृष्टिच्छेदविभक्तासु दिक्षु
 नीले नभस्तले च संजाते जनतानयनानन्ददायिनी कान्तिराजगाम । तस्मिन्नवसरे हंस-
 काशकुमुदसप्तच्छदचन्द्रारशिभिः शुभ्रीकृता अपि दिशः काकुत्स्थस्यैव कालतां ययुः ।
 ततो विवोधितेषु कमलेषु भ्रमरस्तुतिपाठकैः शिंजानकलहंसनूपुरा लक्ष्मीः संचचार । वने
 शिखण्डिनः संसाराऽसारतां विचार्यैव मौनव्रतास्तस्थुः । एवं हंसहासां शशिवदनां
 शरदं च समालोक्य रामः सौमित्रिं जगाद । आतरियं शरत् साधुसवेव सम्पूर्णफलशालिनी
 सज्जनमैत्रीव च विमलमानसा विभाति । अगस्त्योदयेनैषा विपं निर्धिषं कुरुते । किञ्च
 दुःखिते मयि तु विपं वर्पति । वत्स ! यथा प्रावृट् तथा शरत् । नाऽत्र भेदं पश्यामि ।
 सर्वमार्तस्य दुःसहमिति कविजनवचनमक्षरशः सत्यम् । कर्णे गेयं मालां गलेऽङ्के प्रियां
 मुखे च सुरां कृत्वा स सखाऽपि सुग्रीवो मत्कार्यपराङ्मुखोऽभवत् । संसारेऽस्मिन्

सविभवं ललनाभोगसौभाग्यं परकार्यानुरोधेन कोनु त्यक्तुमुत्सहते ? स्वकार्यतात्पर्यवतां
 परोपकाररहितचेतसां दुरात्मनां च जन्म धिक् । अयांचितोपकाराणां प्राणैरप्युपकारिणां
 महात्मनामेव परचिन्ताकुलं मनो भवति । ये पापाः परोपकारिणां सुहृदां पराङ्मुखा भवन्ति
 तेषां मांसं क्रव्यादा अपि न खादन्ति । लक्ष्मण ! त्वमितः किष्किन्धां गत्वा सुग्रीवं
 वद । त्रियोगिनो मम चत्वारो वार्षिका मासा याताः । कथमद्याऽपि तव स्मृतिपथं वयं
 नायाताः ? तदेवेदं दीप्तं धनुः स एवाऽयं वाणः । यदि ते वालिनं द्रष्टुं मतिर्जाता तदा
 तु समुच्यताम् । निशम्यैतद् मातृवचनं तप्तमानसो लक्ष्मणः प्रोवाच । आर्य ! एषोऽहं
 चपलस्य कपेः पुरीं ब्रजामि । प्रभो ! त्यक्तमर्यादं सौजन्यव्यञ्जनं च तं शठं ममैते
 तीक्ष्णशरा एव तव संदेशं कथयिष्यन्ति । एवं क्रुद्धस्य लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा विचार-
 व्यस्तमानसो रामस्तमवदत् । सौमित्रे ! तस्मै मा क्रुधः । स एवापवादभागस्तु । यतः
 सन्तः कृतापराधेऽपि प्रसादमधुराशयास्तिष्ठन्ति । साधवोऽनार्यवृत्तमार्थवृत्तेन, मिथ्या-
 भाषिणं सत्यभाषणेन रिपुमपि च महोपकारेण वशीकुर्वन्ति । तच्छ्रुत्वा बाढमित्युक्त्वा
 च लक्ष्मणो वानरगणरक्षितां किष्किन्धां जगाम । सोऽथ निशानाथकांतिसंतानतस्करं
 सुग्रीवमन्दिरं समवाप्य किन्नरयोषितां गीतं शुश्राव । ततो लक्ष्मणः सुग्रीवस्य विलासितां
 रामस्य विरहव्यथां च संस्मृत्य रुषा जज्वाल । अथ सज्जकार्मुकं ताम्रलोचनं च तं
 दृष्ट्वा सहसा कपयस्तं पर्यवारयन् । ततो वानरसैन्यै राजवर्त्मनि निरुद्धे ज्याघोषं
 सिंहनादं च श्रुत्वा युवराजोऽगदस्तत्राऽऽजगाम । सोऽथ सहसा बोद्धुमुद्यतं लक्ष्मणं दृष्ट्वा
 तूर्णं सुग्रीवाय वृत्तान्तं निवेदयामास । अत्रान्तरे व्योमसर्पिणा शब्देन चकिता तारा
 सुखासक्तं सुग्रीवं विबोधयामास । ततः प्रत्युत्पन्नमतिः सुग्रीवो नलनील सुषेणहनू-
 मद्भिर्मित्रिभिः । सह भविष्यं चिन्तयामास । अथ वायुतनयः संदेहान्दोलिताशयं तमुवाच ।
 वानरराज ! सर्वथैव राघवानुजः प्रणिपत्यैव प्रसाद्यः । उक्तं च । कान्ता-
 प्रणयकोपे मित्रप्रसादने च महतामपि विनयावनतः शिरः शोभते । राजन् !
 पूर्वोपकारिणा रामेण यत्ते कृतम् । तदर्थं तव जीवितव्ययोऽपि स्वल्प एव ।
 किं बहुना । उपकारकणस्तावत् सतां भारायते । यावत् प्रत्युपकारेण तेनैव तारितो न
 स्यात् । निशम्यैतत्पवननन्दनवचनं सूर्यसुतः सत्यमुक्तं भवतेति प्रत्यवदत् । लक्ष्मणः
 केन कारणेन कुपितः इत्यहं न जानामि । सखे ! सौमित्रेः कोपनिदानमन्विष्यताम् । नह्यवि-
 द्ज्ञातविषये प्रतिक्रिया प्रवर्तते । रामात्तदनुजाह्वापि मम भयन्न हि । विद्यते । यतोऽदोषे
 कुपितः सुहृत् किं करिष्यति ? संसारे मित्राणि च धनानि महता कष्टेन लभ्यन्तेऽ-

तिप्रयत्नतो रक्ष्यन्ते च । अवज्ञोपेक्षिते प्रेम्णि पुनः सन्धानं दुष्करम् । स्फुटिते मणौ
जतुलेशेन संश्लेषः कथं तु जायते ? किंतु मृणालीनालपेशलं सौहार्दमतिशयाकृष्टं वृद्धयति
हठश्लिष्टे च विपद्यते । इदं मे चेत्तो दहति । यदसामान्योपकारिणो रामस्य जीवताऽपि
मया नोपकृतम् ? निशम्यैतत्सुग्रीववचनं मारुतिः प्रोवाच । कपिपते ! मित्रोपकारविरह-
व्याकुलस्य तव यशः प्रणयदूतिकैषा चिन्ताऽतिशयेन शोभते । सखे ! श्रूयाम्बुदस्तनी शरत्तु
दृश्यते । किन्तु यात्राकालेऽपि तवोद्यमो नाऽवलोक्यते ? प्रियाविरहतप्रेन रामेण
विसृष्टोऽयं लक्ष्मणोऽत्र समायातः । तमनुनयेन तूर्णं प्रसादयेति निगद्य पावननिर्विराम ।
एवं मंत्रिमण्डलमध्ये मंत्रज्ञेन हनुमता प्रोक्तो हरीश्वरस्तथेत्युक्त्वा कालातिक्रमादतीव
लज्जितोऽभूत् । अत्रान्तरे लक्ष्मणोऽन्तःपुरं प्रविश्य तत्र रम्यपर्येकं दयितासखं सुग्रीवं
च समालोक्य भूयोऽति कोपात् कालाग्निनुल्यतां जगाम । ततः सुग्रीवः पुरो-
धसा कृतातिथ्यं तं दृष्ट्वा संरंभगलितांशुकः सहसा समुत्तस्थौ । सोऽथ संवित्कालव्य-
तिक्रमात् त्रपामेत्य तारारुमाभ्यां सह पुनः पुनः प्रणनाम । ततोऽवसरज्ञो हरीश्वरो
गृह्यतामासनमिति प्रोवाच । तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् । कपिपते ! दूताः कृतार्था एव
सत्कृतिं भजन्ते । त्वमेव चिन्तय । यत् कार्यनिष्फलैर्दूतैः किम् ? हरीश्वर ! प्रियावि-
रहवर्दितो रघुपतिस्त्वां यदाहत्तावच्छृणु । शाखामृग ! संविद्व्यतिक्रमं कृत्वा या कृत-
घ्नता त्वया कृता सा किं समुचिता ? सन्मित्रं तदेव यन्निजसुखार्थं सखायं न वंचयति ।
यदसत्यं कुलं, स्वजनं, सुकृतं किं बहुना स्वात्मानमपि निहन्ति । तत् त्वया कथमंगी-
कृतम् ? अहो ! विभवविषमूर्छिता जन्ताः सुहृत्स्वजनवान्धवानपि न पश्यंतीति
महद्वैचित्र्यम् ? विप्रवधादीनां महापापानां निष्कृतिरस्ति । किंतु कृतघ्नस्य निस्तारो-
नास्तीति प्रजापतिः स्वयं जगाद । एषा हरजटाजूटभ्रष्टगंगाजलैरपि धौता मही कृत-
प्रधारणमलं न मुंचतीति मन्ये । येन बाणेन वाली हतः स पंथाः संकुचितो नास्ति । संसारो-
ऽस्मिन् प्रशांततेजसां परित्यक्तसर्वकार्याणां स्त्रीजितानां च जन्म धिक् । यथा कुरंगस्य
गीतेन पतंगस्य च तेजसा नाशस्तथा तवाऽपि स्त्रीसंगेन प्रणाशः समुपस्थितः । सर्वे-
षामेव योषितः संति । कस्य भोगा न बल्लभाः ? किन्तु त्वत्सदृशो लम्पटः कोऽस्ति ?
ययो यातं कालमपि न वेत्ति ? एवं कौपाकुलालापे राघवानुजे ह्रुवाणं ताराधिपमुखीं
तारा लक्ष्मणं जगाद । रामानुज ! नाऽयं कपिपतिः परुषवचनार्हः । किन्तु सर्वथा
तव प्रणयवानस्ति । रामभ्रातः ! अस्मादिन्दुसुंदरात्तव मुखाद्ये वचः स्फुल्लिंगाः
पतितास्तेऽस्माकं कर्मविलवादित्यत्र नास्ति कश्चित्संदेहाऽवसरः ? नाऽयं सुग्रीवोऽसत्य-

वादी न शठो न कृतघ्नो न च दुष्टात्माऽस्ति किंतु रामकार्येषु योगीव ध्याननिश्चलो वर्तते । किम्बहुना । चंद्रिकाभरणे हर्म्येऽप्ययं काकुत्स्थचिन्तया सुखं न शेते । दाशरथे ! किं त्वं न जानासि । यत्पुरा जितेन्द्रियोऽपि विश्वामित्रो मेनकारतो भूत्वा प्रयान्तमपि विपुलं कालं न मेने । यत्र त्रिदशा अपि विवशा महामुनयोऽपि विमोहितास्तत्र प्रिया समागमे कस्य मनो न हि लीयते ? सुमित्रानंदन ! ते भ्रातुरयं दयितः सुहृत् खल-दलदहने सहायोऽस्ति । यथारामस्तथैवाऽयं कपीश्वरः पूज्यः । किम्बहुना । एष समरे दशास्यं हत्वा दुर्लभां सीतां समाहृत्य रामस्य क्षिप्रं प्रीत्युपायनं दास्यतीत्यत्र संदेहो नास्ति । यद्यपि रामस्य पुरः कः साहाय्ये समुपयुज्यते ? तथाऽपि प्रणयस्यैषा वचसि प्रभाविष्णुता क्षंतव्येति मधुरं तारावचः श्रुत्वा कोमलस्वभावो लक्ष्मणः सहसैव प्रसादं जगाम । एवं ललनावदनांभोजनिर्गतेन मधुना प्रीतं लक्ष्मणमालोक्य सुग्रीवो भयं चिन्तां च तत्याज । सोऽथ रतिसंभोगलक्षणं कंठसक्तं माल्यं छित्वा सौमित्रं जगाद । सखे ! मे यशो नष्टम् । पुनराहतं राज्यं गतम् । यदद्याऽपि मित्रकार्यं न कृतम् । हा निष्फलजीवितम्मान्धिकम् । यस्य महानुभावस्य सप्तार्णवव्यापि यशोऽस्ति तस्य प्रतिक्रियां कर्तुमहं पामरः कथं शक्तः ? रघुवीर ! यश्च मोहाद् व्यतिक्रमो-ऽभवत् । तं ममाऽपराधं क्षमस्व । जगति कस्यानेकदोषदुष्टोऽपि काय इव सुहृत् प्रियो नास्ति । एवं कपिपतिवचनं श्रुत्वा राघवानुजः प्रोवाच । हरीश्वर ! सत्त्वसारस्य तव सर्वमेतत् समुचितम् । ममाऽपि शोकतप्तस्य परुषवचनं त्वया क्षान्तव्यम् । लोके व्यसनार्तस्य पादप्रहारमपि सज्जनाः सहन्ते । त्वमप्यार्यस्य दैवनिर्दिष्टः सखाऽसि । नूनं त्वया सहायेन हताराती रघुनाथः प्रियां कीर्तिमिव सीतां समवाप्स्यति । सखे ! त्वमितस्तूर्णं मेव गत्वा प्रौढकोपानलाकुलमार्यं प्रसादय । यतस्त्वां विलोक्य समाश्रितः स मनोग्लानिं त्यज्यत्येव । एवं सुमित्रानंदनस्य वाक्यं श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च कपीश्वरः पवनात्मजं जगाद । महामते ! सर्वेषु कुलाचलेषु सागरेषु वनेषु निर्जनेषु द्वीपेषु च ये ये हरियूथपा निवसन्ति । ते ते त्वद्विसृष्टैर्दूतैर्भेदाज्ञया तूर्णमायान्तु । य कोऽपि मदमोहितो राजाज्ञामुल्लंघ्य नागच्छेत् । तस्मिन् क्षिप्रं दण्डो दिनिपात्यताम् । इति कपीश्वरेणोक्ते हनूमद्वचनप्रेरिता दूतास्तूर्णं दिशः प्रदिशश्च ययुः । ततो विन्ध्याचलात् तिस्रः कोट्यः समाययुः । उदयाद्रेः कोटीनां शतानि समाजग्मुः । क्षीरोदकच्छकूलेभ्योऽपि निःसंख्याः कपिवाहिन्यः संप्राप्ताः । एतस्मिन्नेवान्तरे केचिन्माहेश्वरयज्ञभूमिं गताः । तत्र ब्रुत्त्वमापहराणि सुधास्वादूनि च

फलानि दृष्ट्वाऽतीव प्रसन्ना बभूवुः । ततस्ते तानि समोदाय वानरेन्द्राय समर्पयामासुः ।
 अथ प्लवगेश्वरो महासैन्यं पुरस्कृत्य शिविकामारुह्य च रावचाचलं प्रतस्थे । सोऽथ
 माल्यवंतमासाद्य शिविकातोऽवतीर्य च पद्भ्यामेव रामचन्द्राभिमुखं ससर्प । अथ लक्ष्मणा-
 गमनं प्रतीक्षमाणो रामो हनुमत्प्रमुखैः सह ससौमित्रं ससैन्यं च सुग्रीवं दृष्ट्वा
 मानसीं विक्रियां तत्याज । उक्तं च । कृतागसि पुरः प्राप्ते सति सतां मन्युः सहसैव
 विलयमेति । महतां प्रियेषु कलुशं मनो दर्शनान्तं हि तिष्ठति । अथ रामो दूरवि-
 श्रान्तछत्रं बद्धाञ्जलिं च सुहृदं दोभ्यां गाढं परिष्वज्य प्रोवाच । स्वागतम् युष्माकम् ।
 कृपया विश्रम्यताम् । राववस्ततो सुखोपविष्टं जगाद । अपि विस्मृतमित्रस्य तव कुशलम् ?
 त्यक्तस्वपरकार्याणां केवलं च भोगाभिभूतानां राज्ञां विभूतयश्चिरसक्ता न भवन्ति ।
 सखे ! प्रणयेनैवमुक्तोऽसि । अधुना यथोचितं क्रियताम् । वचसाऽनुद्वीर्णो हि मन्युर्न
 कथंचिदुपशाम्यतीति रघुपतिवचनं निशम्याऽपि सुग्रीवो रूपं परित्यज्य नम्राननो बभूव ।
 ततोऽवसरज्जः कपीश्वरोऽवदत् । मानद ! सर्वदस्य भवतो महिमाऽवर्णनीयोऽस्ति ।
 संप्रति तव भृत्यस्य कार्यगौरवं दृश्यताम् । इदम्मे सवगसैन्यं सहसैव समायातम् ।
 अतोऽप्यधिकतरं पुनः समुपैष्यति । भवान् प्रभुर्वयं च भृत्या दशास्यं हत्वा त्रैलोक्य-
 मपि जेतुं शक्ताः । निशम्यैतत्सुग्रीववचनं काकुत्स्थस्तं समाश्लिष्य प्रोवाच । सखे ! सत्त्व-
 शालिनस्तव नैतन्नित्रम् ? यतः सतां विभूतयः परोपकारायैव भवन्ति । यथा भास्करस्य
 प्रभा चन्द्रमलः कान्तिः पावकस्य दीप्तिः पृथिव्याश्च धृतिः परहिताय तथैव सतां प्रकृ-
 तिरपि परहितनिरता भवति । किम्वहुना । मया तु तदैव जानकी लब्धा शत्रवश्च निहताः ।
 यदैव दक्षिणेन धात्रा त्वं सुहृन् मम समर्पितः । अत्रान्तरे तारपिता सुपेणः शतवलिः
 हनुमज्जनकः केसरी गवाक्षः पनसः सन्नादः शरभः विनतः गजः रुमण्वान् ऋषभः
 गवयः गंधमादनः भैन्दः द्विविदः तारः इन्द्रजानुः दधिमुखः कुमुदः दरीमुख विजयः
 दुन्दुभिः रंभः संपाती जाम्बवान् नलः शतार्चिः शरगुल्मः वेगदर्शी महाहनुः सुनेत्रः
 उल्कामुखः अंगदः हनूमांश्च सर्व एते ससैन्याः समागत्य सुग्रीवं प्रणम्य च तदादि-
 द्येषु देशेषु समुपाविशन् । अथ हरीश्वरो रामशासनमवाप्य विनतं नाम वानरयूथपं
 प्रोवाच । वीर ! त्वमितो गत्वाऽऽखण्डलमंडितां दिशं विचिन्त्य च रावणहृतां जन्तुका-
 त्मजां जानीहि । मार्गे गंगायमुनागोमतीकौशिकीतमसाश्चतीर्त्वा विदेहपुण्ड्रगंगाकिरातादीन्
 देशांश्चापि विलोक्य ततः सुवर्णकुड्यपर्यन्तं जम्बूद्वीपस्य भूधरान् समीक्ष्य समुद्रद्वीपसं-
 श्रयान्धोरान् सलिलचरानपि चिनुहि । अथ कालोदकं रक्तजलं च सागरं विलोक्य

तत्रत्यान् क्षपाचरानपि पश्य । ततोऽन्धिमध्यात् समुत्थितं महानीलं गोशृंगं च प्राप्य
मंदेहानाम राक्षसा द्रष्टव्याः । ये प्रातः सूर्यार्धजलाद् भयमवाप्य जले पतन्ति । ततः
शशांकधवलं क्षीरोदं पश्य । यत्रांशुमात्राम रजताद्री रजतपादपो रजतांभोजनलिनी च
विराजते । अथ घृतोदधिं गत्वा वडवानलं विलोकय । यः क्रोशतां जलवासिनामविरतं
पयः प्राश्नाति । तत उदयाद्रिमवाप्य सौमनसं शृंगं समालोकय । यत्र बालखिल्या वसन्ति ।
भवद्भिस्तत्राऽपि सती सीता विदित्वा दृश्यताम् । ततस्तिमिरावृता प्राचीदिगगम्या ।
मयाऽस्मिन् सीतान्वेषणे परमावाधिर्मासो नियतीकृतः । अतिक्रमणकारिणां परमो दण्डः
शरीरमित्युक्त्वा तं विससर्ज । सोऽथ जाम्बवन्नीलांगदवायुजान् समाहूय प्रोवाच । भव-
द्भिर्दक्षिणाशा दृश्यताम् । नर्मदालिङ्गितो विन्ध्याचलोऽन्वेष्यः । ततो वेगवती
कृष्णा कावेरी वेत्रवती वायुमती देविकाऽपि च द्रष्टव्या । दशार्णनिषधपुण्ड्रकाद्या
देशा अपि विलोकनीयाः । ततः श्रीखण्डमलयमहेन्द्रपर्वतानवलोक्य महोदधिरपि प्रेक्षणीयः ।
अथ समुद्रादुदगतोऽन्यो गिरिर्वर्तते । यस्य रौप्यं शृंगमिन्दुहैमं च भास्करः सेवते ।
पारसमुद्रं विद्युत्त्वान् नाम पर्वतोऽस्ति । तत उशीरभोजनामकः शैलोप्रे च कांचनद्रुमो-
ऽस्ति । सर्वजन्तवो देहान्तकाले तत्रत्यान् वृक्षान् पश्यन्ति । ततः पितृलोकस्तस्या-
ऽप्रे च यमपुरी विराजते । श्रीमान् धर्मराजो यत्र कनकवैडूर्यस्तंभभूरिप्रभां सभामध्या-
स्ते । ततः पुण्यतपसस्तृणाङ्गेराश्रमोऽस्ति । यस्मिन्ननेके कल्पवृक्षाः कल्पलताश्च प्रति-
ष्ठिताः संति । एतेषु प्रदेशेष्वपि तूर्णं विचित्य मैथिली ज्ञायताम् । अतः परमनालोकं
जगद्वर्तते । कार्येऽस्मिन् मासोऽवधिः । तद्व्यतिक्रमी मे वध्यः । इदं महत्कार्यं हनुम-
त्स्कन्धविन्यस्तमस्ति । नूनं सुयशसा सह सफलतां यास्यति । निशम्यैवं सुग्रीवादेशं
रामः प्रियालाभे हनूमत्येव शुभाशां बबन्ध । ततो रघुवरो मीनाद्याः प्रत्ययाय तस्मै
निजनामाङ्कितमङ्गुलीयकं प्रादान् । ततो वायुनन्दनोऽगदपुरःसरैर्वानरयूथाधिपैः सह
रामसुग्रीवौ प्रणम्य दक्षिणां दिशं प्रतस्थे । ततः सुग्रीवः सुषेणमाहूय प्रोवाच । यत्
त्वया सीतार्थे पाश्चिमाशाऽन्वेष्य । सिन्धुसौराष्ट्रबाल्हीकैकयकाश्मीरकाम्बोजपंच-
नदमरुदेशेषु चाऽन्विष्य सुमेरुकन्दरास्वपि विलोकनीया । ततः सिन्धुसागरसं-
गमेऽन्विष्य पुंनागकेतकवने शंखतालीवने चाऽपि सीता विचेतव्या । अथ तक्षाशि-
लायां शाकले नगरे प्रागज्योतिषे पुरे चाऽपि दर्शनीया । ततो वराहशैलं समालोक्य
सहस्रधाराख्यं गिरिमप्यवलोकय । अथ वरुणेन कृतास्पदे कनकाद्रिशृंगेऽस्ताचले चाऽप्य
न्वेष्य । ततः परो निरालोको लोकः । आस्मिञ्जानकीविचये सर्वेषामेव मासो-

ऽवधिः स्थिरीकृतः । एवं सुपेणं पश्चिमां दिशं संप्रेष्य कपिपतिः शतवलं प्रोवाच ।
भद्र ! त्वमितो धनदपालितां दिशं गत्वा तूर्णं जनकात्मजां विचित्य जानीहि ।
मार्गस्थान् रमणशकतुरुष्कम्लेच्छादिदेशान् विलोक्य हिमाचलं पश्य । यत्र विश्वकर्म-
निर्मिताऽलकाख्या कुबेरपुरी विराजते । ततः क्रौंचगिरिं विलोक्य शिवप्रवर्तितां
कुहटाख्यां नदीं समालोक्य । अथ गन्धमादनप्रदेशं समीक्ष्य जान्हवीप्रपातमपि च पश्य ।
ततो वैतरणीं दृष्ट्वा च कार्तिकेयजन्मभूमिमपि विलोक्य । अथोत्तरान् कुरुन् दृष्ट्वा
नीलनदीमवलोक्य । यस्याः पारे स्वर्गोपमा मणिमयी च भूमिर्विराजते । ततश्चैत्रथाख्ये
वने क्षीरघृतापगाः पश्य । ततस्तिमिरावती गुहास्ति । यस्यामप्सरसो लीना दृश्यन्ते ।
ततः सोमप्रभैरुद्रैः कृतास्पदं सोमगिरिं द्रष्टुमर्हसि । यत्र राजर्षिमनोस्तपोवनमस्ति ।
ततः सर्वकामफलप्रदं शशिस्थानं गत्वा तत्राऽपि श्रीमती जनकजा ज्ञातव्या । मासाव-
धिष्यपगमे । चिरकारिणो मे वध्याः । एवं वानरेश्वरः शतवलिं चाऽप्युत्तराशां विसृज्य
निवृत्तो बभूव ।

एवं जवशालिपु लवगेपु गतेषु रघुनन्दनः सुग्रीवं प्रोवाच । सखे ! त्वयाऽखिलो
लोकः कथं दृष्टः ? निशम्यैतद्रामवचनं कपीश्वरो व्याजहार । रघुराज ! पुराऽहं बालिना
ऽभिसृतो नानादेशयात्रामकरवम् । तच्छ्रुत्वा रामचन्द्रः स्वस्मिन्नस्य देशाटनपाटवं पुनः
पुनः प्राशंसन् । अत्रान्तरे मासपूर्तौ विनतो नाम कपिः पूर्वां दिशं विचित्य सीतामह-
ष्टैव समाययौ । ततः शतवलिस्तथैवोत्तरामन्विश्य प्रत्यागतः । अथ सुपेणोऽपि पश्चिमाशां
विलोक्य न्यवर्तत । ततो मैथिलीमनालोक्य निवृत्तेषु तेषु राघवो हनूमत्येव तद्व्यावृत्तामे-
कीभूतामाशां बबन्ध । अत्रान्तरेऽगदप्रमुखाः प्लवगा हनूमन्तं पुरस्कृत्य रामकार्यार्थं
विन्ध्यभुवं प्रापुः । ततस्ते गिरिगुहासु दुर्गेषु च विचित्य सहसा निर्मृगद्विपं गहनं विविशुः ।
तस्मिन्नवसरे तत्र दण्डिनामातिकोपनो मुनिरुग्रं तपश्चरन्नास्ते । पुरा तस्मिन्वने एतस्य
दशवर्षीयः सुवो नष्टोऽभवत् । तच्छापात्तत् सर्वमेव वनं निर्जलमृगद्वम् बभूव । ततस्ते
कृच्छ्रेण तं देशं समुत्तीर्य यावदन्यद्वनं प्रविशन्ति तावन्मारीचतनयो महाकायस्तान्
प्लवंगमान् भक्षयितुं समागच्छत् । एतदालोक्य महावीरोऽङ्गदत्तं तूर्णमाहूय मुष्टि-
नोरसि जघान । येन रुधिरोग्दगारगद्गदस्वरः सोऽसुरो धरण्यां निपपात । एवं तस्मिन्हते ते
बहुगह्वरं तद्वनमन्विष्य परिश्रान्ताः क्वचिदुपविश्य रामकार्यं चिन्तयामासुः । ततो
हनूमास्तानूचे । वीराः ! कृत्स्नेयं पृथ्वी विचिता । किन्तु कुत्राऽपि जनकात्मजा नाऽ-
वल्लोकिता । परिश्रमोऽयं वृथैव सोढः । किम्बहुना । यत्नेन तृणान्यपि द्विधा कृत्वा

परीक्षितानि । यथा मंदभाग्याः संपदं नाप्नुवन्ति तथाऽस्माभिरपि सीता नासादिता ।
 अधुना कालातिक्रमणेनाऽलम् । निशम्यैतत् पवनात्मजवचनं विचार्यागदोऽब्रवीत् ।
 लक्ष्मीरुद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति । निरुद्यमेभ्यः सिद्धोऽप्यर्थः प्रपलायतं । सखायः ! पुन-
 रपि जानकी विचेतव्या । अन्यथा विफलप्रयासानस्मान् सुग्रीवः किं कथयिष्यति ?
 चालितनयेनेत्यभिहिते सोत्सहा वानरयूथपा विन्ध्याचलमारुरुहुः । ततस्ते रोध्रवने
 सप्तच्छदवनेषु च सीतामन्विष्य कंदरासु जग्मुः । तेऽथ दूरमध्वानं गत्वा श्रमतृष्णा-
 निपीडिताश्च भूत्वा जलं सीतां च युगपदन्वेष्टुं सयत्ना सहसा बभूवुः । ततस्ते
 स्निग्धद्रुमच्छन्नं गंभीरं च विलं प्रविश्य निरालोकं स्थानं प्रापुः । अथ परस्परमवष्टभ्य
 निःसंज्ञास्ते योजनमात्रं प्रदेशं च गत्वा भास्वरं पुरं ददृशुः । ततस्ते कचत्कांचन-
 पादपे हेमाञ्जिनीरम्ये च प्रदेशे हेमासनासीनां तापसीं दृष्ट्वा परमं विस्मयं ययुः ।
 अथ तद्दर्शनगतक्लमैर्हेनुमत्प्रमुखैश्च काऽसि ? कस्येति च पृष्ट्वा रुद्राक्षमालाव्यग्रं पाणि-
 पंकजं विभ्रती प्रव्रजिता शशिद्युतिरिव च विराजमानां सां सस्मितमवादीत् । कपिवरा !
 आसीत्पुराऽत्र मायानिधिर्मयो नाम दानवेश्वरः । प्रजापतिवरात्स सर्वमौशनसं धनं
 प्राप्य हेममयोद्यानेऽस्मिन् व्रतैरमरतां च प्राप्तुं चिरं यत्नवानभूत् । अथैकदा पुरंदरो-
 हेमायामप्सरसि रक्तमानसं तं नष्टनियमवश्यतान्निनाय । ततस्तुष्टः प्रजापतिः सुर-
 सुन्दर्या हेमाया इदं दिव्यं हेमपुरं रत्नमंदिरसमेतं प्रादात् । स्वयंप्रभाख्याऽहं मेरुसा-
 वर्णिमनुपुत्री हेमाया दयितासखी भवनमिदं रक्षामि । इह मूलफलं भक्षयित्वा
 गतक्लमाः संतो भवंतोऽपि निजवृत्तान्तं वदन्तु । एतदाकर्ण्य प्लवगपुंगवा भुक्त्वा पीत्वा
 च समग्रं स्ववृत्तान्तमावेदयामासुः । ततो विस्मृतमार्गास्ते मासमात्रं तत्र स्थित्वा
 स्वयंप्रभादेशान्मीलितेक्षणास्ततः प्रतस्थिरे । साऽथ कारुण्यात् तान् स्वयमुत्तार्य
 स्वस्थानं प्रतिसमाययौ । अथ नेत्रे समुन्मील्य यावद्विल्लाग्निःसरन्ति तावत्ते पुरः
 कल्लोलमालिनं समुद्रं दृष्ट्वाऽऽश्चर्यसागरे निमग्ना बभूवुः । ततस्ते नदीवृन्दैरापूरितं
 चडवाग्निना निगीर्णोऽपि नोत्सिक्तं न च परिक्षीणाशयं महापुरुषाशयमिव निर्विकारं
 सरित्पतिं पुनः पुनः प्राणमन् । ततो हेमन्तं समुपस्थितं समालोक्यांऽगदो कपियूथ-
 पानब्रवीत् । सखायः ! सुग्रीवेण धृतोऽवधिर्मासस्त्वस्माकं विले यातः । सांप्रतं निष्फल-
 क्लेशाविनष्टोत्साहसंपदां न इहैव सतां साधुवादोचितं तपोयुक्तमिति मन्ये । अहो !
 भर्तृपिण्डोपजीविभिरस्माभिरियान् क्लेशोऽनुभूतः । किन्तु संसारोच्छिद्ये तच्छतांशोऽपि न
 कदाचित् ? जगति संतोषश्रृंगस्थास्त एव महात्मानो धन्या ये तृष्णाक्लोलिन्यां पतित्वा

नानोपाधीन् न सहते । प्रथमं तु सुग्रीवंः प्रकृत्यैव तीक्ष्णोऽनेतरं च रामेण विवर्धितो-
ऽस्मिन्नपराधे नूनं नः प्राणेषु प्रहरिष्यति । तेनेदं यौवराज्यं स्वेच्छया मम न दत्तम् ।
किन्तु रामवचसा यंत्रितेन समर्पितम् । सोऽद्य प्राप्यावकाशं मय्येव प्रहरिष्यति । यत्र
प्रणामेन प्रभुः प्राप्यो भवति तत्रत्यमर्थलाभं त्वहमवमानशतैः समं गणयामि ।
यस्य तरुण्यो विभूतयश्च नाऽन्यमुखावलोकन्यः स एव जातस्तस्यैव च यशो जगति
विश्रुतं भवति । वियोगरेगैर्भोगैः किम् ? विप्रियमयैः प्रियैः किम् ? क्षणान्ताभिः
कान्ताभिश्च किम् ? यदि मानोज्ञतं मनो विद्यते । निशम्यैवमंगदवचनं साश्रुलोचनां
वानराः प्रशंसन्तोऽस्य संतोषं प्रत्यभाषन्त । युवराज ! यत् त्वं वदसि । तदक्षरशः
सत्यम् । सज्जनाः श्रमवन्ध्ये वामे च विधौ वैराग्यमेव समवलम्बन्ते । किम्बहुना ।
अस्मांस्तु तदैव निहतान् विद्धि । यदा स कालत्रिशूलोपमं भूभंगं दर्शयिष्यति ।
एतदाकर्ण्य पुनर्वालिनंदनो जगाद । माऽभैष्ट । वयमस्मिन्नेव विलुङ्गे वत्स्यामः ।
अत्र रामलक्ष्मणसुग्रीवाणां गतिर्नास्ति । देशोऽयमलंग्यो बहुमूलफलोदकश्चाऽस्ति ।
किम्बहुना । शक्रोऽप्यत्र सुग्रीवो युद्धार्थमागत्य भग्नमनोरथत्वमुपयास्यति । निशम्यैतद्वा-
लिसूनुवचनं पावनिः सुग्रीवानुरक्तवचसा क्षणमचिन्तयत् । अहो नु सुग्रीवेण
सहानुगै राज्यं हारितम् ? ततः सर्वशास्त्रविशारदो मारुतिर्वुद्ध्या बृहस्पतिसमं
विक्रमे च पितृसदृशमद्भुतं प्रोवाच । वीरवर ! वानरराज्येऽस्मिन् त्वत्सदृशश्चतु-
र्दशगुणसम्पन्नः कोऽस्ति ? किम्बहुना । वेधाः कुलशैलानां सारेणैव त्वां ससर्ज ।
यैः सेवका यथा स्वदेशे वाङ्मात्रेणाऽपि सत्कृता स्वामिनं सेवन्ते । तथा विदेशे रत्न-
राशिभिरपि न परिचरन्ति । युवराज ! पदस्थेन सुग्रीवेण सहापदस्थस्य तव विरोधो न
क्षमः । अपरं च । वज्रिवज्रावदारितमेतद्विलुङ्गं वस्तुतो दुर्गं नास्ति अत्र लक्ष्मणवाणानां
स्वेच्छाप्रणयिनीगतिर्भवितुमर्हति । देशभंगे तेऽर्थः कुतः ? हीनार्थस्य दासाः कुतः ?
निस्तहायस्य चलिततृणादपि त्रासः समुपजायते । सर्वे पदस्थस्यैव सुहृदो भवन्ति ।
लोकाः पदस्थमेव संश्रयन्ति । च्युतं मित्रं रक्तोऽपि कमलाकरो नाऽनुसरति । सुग्रीवो-
ऽस्त्यपुत्रः । त्वं तु सोदरसुतत्वात्तस्य धर्मतः पुत्रोऽसि । वीर ! क्रमागतं राज्यं सहसा च-
रणाहतं मा कृथा इति वायुपुत्रोक्तं वचः श्रुत्वांगदः प्रोवाच । प्राग्येन ज्येष्ठभ्रातुर्विलंशि-
लया पिहितं । संप्रति तेन सुखस्थेन राज्यप्रदो रामोऽपि किं न विस्मृतः ? कोबुद्धिमांस्तस्मिन्
कुटिलाचारे विश्वासं याति । यो विहाय संकोचं भ्रातृरुधिरदिग्धां लक्ष्मीं समश्नुते । भवतां
यदुक्तं तन्मह्यं न रोचते । यतो मे मनो-राज्यकामं नाऽस्ति । तुभ्यं स्वस्त्यस्तु । अह-

न्त्वैव शरीरं त्यक्तुमुद्यतोऽस्मीत्युक्त्वाङ्गदः कुशमास्तीर्य जलमुपस्पृश्य च मौनं जग्राह ।
 एतदालोक्य सवाष्पनयनाः सर्वे वानरा भूयो भूयोऽङ्गदं प्रशशंसुः । अत्रान्तरे जट-
 युषो ज्येष्ठभ्राता संप्रातिर्नामगृध्रराजो विन्ध्यकन्धरान्निश्चक्राम । सोऽथ वानरबलं दृष्ट्वा
 प्रहृष्टः सन्नाचिन्तयत् । अहो नु कालेन धात्रा मम भोजनं निर्दिष्टमित्याकलय्य शनैः
 शनैः स तं देशं समाजगाम । यत्र सर्वे वानरा स्नानमुखाः किंकर्तव्यविमूढाश्चाऽतिष्ठन् ।
 एतदालोक्याङ्गदो वानरान् प्रोवाच । सहृदयाः ! पश्यत पश्यत । राघवाज्ञाव्यतिक्रमात्
 साक्षात्कालोऽयमस्मान् संहर्तुं समुपस्थितः । हा ! स्वामिकार्यं न कृतमस्माभिः । किन्तु
 वृथैवैतावान् समयो यापितः । इदं कस्य कर्मणः फलमिति चिन्तयन्नपि नाऽवगच्छामि ।
 लोकेऽस्मिञ्जटायुरेव धन्यो गतासुरपि जीवति । किं बहुना । स महाशयः पवित्रतमे-
 ऽस्मिन् रामकार्याग्नौ निजां तनुं हुत्वाऽक्षयां कीर्तिं समाससाद । एतदाकर्ण्य भ्रातृवत्सलः
 संप्रातिर्गदगदगिरा प्रोवाच । हा ! रामकार्ये केन ममानुजो निहत इति गृध्रराजेनोक्तेऽ-
 ङ्गदो विखिलं रघुनायकचरितं तस्मै निवेदयामास । तच्छ्रुत्वा साश्रुलोचनः संप्रातिस्तम-
 वदत् । हा ! मम प्रियो भ्राता जटायू रावणेन हतः । जरसादितोऽहं तमद्य हन्तुं न
 सर्वथा शक्नोमि । शरीरिणां प्रतिमाप्रभावविभावाः कलापाकपरिस्नानाः स्मृतिशेषतां
 यान्ति । सोऽहः प्रज्ञाबलं हन्ति । जरा यौवनं पिबति । मृत्युर्जीवितं गृह्णाति । किन्त्वेषा-
 ऽनित्यता सर्वमेव समश्नाति । मुरा वृत्रासुस्वधेऽहं जटायुश्च स्पृष्ट्वा राविरथमार्गेण ।
 गगनेऽभ्यद्रवताम् । मध्याह्ने चण्डरस्मिप्रतापेन जटायुः सहसा विवशो बभूव । एत-
 दालोक्य कृपाकुलोऽहं पक्षाभ्यां तं समाच्छादितवान् । ततो मूर्छितः स जनस्थाने नि-
 पपात । तस्मिन्नवसरे मया दिवाकरो मेरुलक्षप्रमाणो दृष्टः । शैला बल्मीकसन्निभा नद्य-
 श्च सूत्रोपमा दृष्टाः । ततोऽहमपि दग्धपक्षश्चेतनां गमयित्वा विन्ध्याचलेऽपतम् । अथ
 षड्रात्रेण किञ्चित्प्राप्तसंज्ञं मरणे कृतानिश्चयं च मां कृपानिधिर्निशाकरः समीपमेत्य प्रोवाच ।
 विहंगम ! कृच्छ्रेष्यस्मिंस्त्वया शरीरन्न त्याज्यम् । त्वं रामचरितं श्रुत्वा पुनरपि पक्षवान्
 भविष्यसि । युवराज ! तद्दिनादारभ्याऽहमत्र स्थितोऽस्मि । रावणेन विहायसा हता सीत्वा
 मयाऽवलौकिता । विशम्यैतत्संप्रातिवचनं सर्वे प्लवंगमाः क्व सा देवी दृष्टेति पप्रच्छुः ।
 ततो गृध्रराजः कपिवरैः सह भ्रातुर्जलकिषां कृत्वा शोकार्तस्तान् प्रत्यभाषत । भद्रसुखाः !
 अस्ति सुपाश्वो नाम मम पुत्रः । स प्रत्यहं भोजनं समानीय मह्यं प्रयच्छति ।
 एकदा स दिनांते समायातः । लुत्कोपतप्तेन मया वेलातिक्रमकारणं पृष्टः । सोऽभ्यभाषत ।
 हात ! महेन्द्रगिरिशिखरेऽद्य मयाऽतिविषमा घटना दृष्टा । यदंजनाचलतुल्यो दशाननो

बालितलोचनां नारीं हृत्वा गतवान् । सा रामरामेति क्रोशन्ती तथा हालक्ष्मण ! हालक्ष्मणेति च विलपन्ती साक्षैः सर्वैरेव व्योमचारिभिरालोकिता । तस्मिन्नवसरे रक्षोयुद्धाय ममाऽप्युद्धतं मनोऽभूत् । किन्तु स मायावी सान्त्वयिनयैर्माभिवंचयत् । पितः ! एतन्मे विलंघकारणम् । ज्ञात्वैव क्रोद्धुं नार्हसि । निशम्यैतत्सुतवचनं कुपितोऽहं तमवदम् । धिक्त्वाम् । यत् प्रमादिना त्वया दशरथस्नुषा न रक्षिता । श्रीरामलक्ष्मणपिता दशरथस्तु मम सहृदयः । तत्सुतौ मेऽपि सुतोपमौ स्त इत्यभिधाय चिरचिन्तापरोऽहमतिष्ठम् । किं बहुना । श्रीरामकथाप्रभावादस्मिन्नेकक्षणे मम नवीनौ पक्षौ जातौ । सर्वे वानराः पर्यंतु । अहमिहस्थ एव लंकायां जनकात्मजः पश्यामि । किन्तु वार्द्धक्याञ्जलाधि-लंघने सम शक्तिर्नास्ति । स्वस्ति वोऽस्तु । एषोऽहमितो हिमालयं व्रजामि । सर्वे वीरवानराः सागरं समुत्तीर्य क्षिप्रमनिवारिताः प्रविशान्त्विति व्याहृत्य संपातिर्वियत्युत्पातः । अथ प्लवंगमा जलनिधितीरमुपगम्य सलिलकल्लोलमालावलयितादिशो विलोक्य च विस्मयाविष्टा बभूवुः । किंस्विज्जगज्जलमयं ? दिशः क्व ? क्वचाऽस्माकं जन्मभूमिरिति चिन्तयन्तस्ते निशि निद्रान्न लेभिरे । ततः प्रभातेऽब्धिसंदर्भावदिताशयांस्ता-नंगदोऽब्रवीत् । सहृदयाः ! धीराणामपि वः कोऽयं कातरोचितः संरंभः ? भवाद्भिः सत्त्ववसतिर्गभीरश्चैप जलरारिः सर्वथाऽलंघ्य इति निश्चीयते किन्तु पौरुषोत्साहशालि-नाम्महात्मनां किमप्यसाध्यं नास्ति । संप्रति यः कोऽपि महानुभावः स्फुटस्फाटिकगिरिस्फी-ते यशसि सादरः स एवाऽस्य सागरस्य लंघनें सुदृढं मनः करोतु । श्रीराममित्रस्व सुग्रीवस्य हितं स्वशक्तिं च विचार्य यत् समुचितं तदेव क्रियतामिति युवराजेनोक्ते विपुल-रहसां मध्ये किंचिल्लज्जानतशिरा गजोऽब्रवीत् । वीराः ! अहं तु दशयोजनीं गन्तुं शक्नोमि । तच्छ्रुत्वा गवाक्षोऽवदत् । मम गतिरस्माद् द्विगुणा । ततः शरभस्त्रिगुणां शृपभश्चतुर्गुणां गंधमादनः पंचगुणां मैन्दः षड्गुणां द्विविदः सप्तगुणां सुषेणोऽष्टगुणां च शक्तिं जगाद । एतदाकर्ण्य वृद्धो जाम्बवाञ्छनैरुवाच । पूर्वमस्माकमपि कश्चिद्गतिविक्रमोऽभवत् । किन्त्वद्य जराजीर्णत्वात् शीर्णतारुण्यविश्रमाश्च संजाताः । जरेयं यौवनपद्मस्य तुहि-नाहतिर्वलद्विपेन्द्रस्य च कालसिंहनखावली विद्यते । किं बहुना । यथा प्रौढा वृद्धं पतिं वशवर्तिनं करोति । तथैषा जराऽपि तारुण्यतस्करी वर्त्तते । अहमजाते गरुडेऽवाहनं हरिमवृत्तेऽमृतमंथने चाऽचन्द्रचूडमीशानमपि स्मरामि । मया बहवो देवासुररणोत्सवा दृष्टाः । येषु शूरैस्त्रैलोक्यविजयश्रियो वंदीकृताः । शिथिलविग्रहोऽप्यहं साम्प्रतं दशोनं नवोनं वा योजनानां शतं सहस्रं गंतुं शक्नोऽस्मि । यद्यतीतचरिते वृद्धे विपुलं च बलं चक्षुः

समुद्यते किम् बाला न हसन्ति ? सांप्रतं मम वचः श्रूयताम् । पुरा यदा वलियज्ञे विष्णुसैलौक्याक्रमणं व्यधात् । तदा मयाऽपि क्षणात् त्रिसप्तकृत्वः पृथिवी प्रदक्षिणीकृता । किम्बहुना । प्रातरुदयाचलान्मुहूर्तेनाऽस्ताचलं गत्वा गन्धर्वकिन्नरजुष्टं स्फटिकाचलमपि संप्राप्तवान् । अद्य प्रवयसो मम तादृशी शक्तिर्नास्ति । यतः कालशक्तिर्हि भावानां सदा सर्वस्वं ग्रसते । एतदाकर्ण्य नराख्यो वानरः प्रोवाच । भो सखायः ! अहं त्रिभीरहितं योजनानां शतं प्रयामि । एवमंगदान्तिके हुवाणेषु लवंगमेषु धैर्यगंभीरसागरो हनूमान्किञ्चिदुवाच । ततोऽगदोऽब्रवीत् । यद्यप्ययं मकरालयो दुस्तरस्तथापि योजनशतं त्वहं तर्तुशक्नोमि । सखायः ! प्रत्यावर्त्तो श्रमोऽवश्यं भाविता । किन्त्वस्मिन् रामकार्ये जीवितत्र गणयामि । निशम्यैवमंगदवचनं जाम्बवान् प्रत्यवदत् । युवराज ! जीवत्सु प्रेक्ष्येवस्मासु स्वयं प्रभुः कथं तत्र याति । त्वं त्वस्य कार्यवृत्तस्य मूलमसि । वयं च पुष्पफलोपमाः स्मः । मूले गते सर्वं गतम् । तस्मिन्नाक्षिते च सर्वमेव सुरक्षितं भवति । योऽस्मासु सद्यः सागरं तरिष्यति । महासत्त्वं तं सम्यगहं जानामि । किन्तु मोहितैरिव सोऽस्माभिर्विस्मृतः । दूरस्थः पावको विज्ञायते । किन्तु मस्तकस्थोऽपि चूडामणिः स्वचक्षुषा नाऽवलोक्यते ? एष प्लवगपुंगवो वज्रांगः सागरलंघने शक्तः । हनूमन् ! कार्यकालेऽस्मिन् कथम्मौनमवलम्बसे ? यथा रत्नैर्महोदधिस्तथा त्वमपि गुणैः सर्वभूतेभ्यः श्रेष्ठोऽसि । पुरा या पुंजठाख्याऽप्सरा आसीत् । सैवाऽञ्जना कैसरिणः पत्नी बभूव । साऽथ स्वेच्छारूपिणी वानरी दिव्यं स्वरूपं धृत्वाऽम्बुदश्यामे काले गिरितटे विचचार । ततः प्रभञ्जनोऽस्याः स्वरूपं दृष्ट्वा सहसा काममोहितो भूत् । सोऽथ तस्याः पीताम्बरं हृत्वा तां परिष्वज्य च मूर्छितोऽभवत् । ततः स क्रुद्धां पतिव्रतां सविनयं प्रोवाच । सुभ्रु ! मया त्वं मनसैव भुक्ताऽसि । तस्मादोषशंकां मा कुरु । त्रैलोक्यविश्रुतगुणस्ते तनयो भविष्यतीति फवनेनोक्ते तेजोनिधिस्त्वं जातोऽसि । त्वं वायुतुल्यगतिर्महावीरश्चाऽसि । अथैकदा भवान् फललोभात् प्रभाकरं समुदितं समादातुं दिवमुत्पतितवान् । ततः शैलाग्रात् पतितस्य तव वामो हनुरभज्यत् । येन त्वं लोकेषु हनूमानिति विश्रुतोऽसि । स एव त्वमस्मिन् कार्यारम्भेऽस्मभ्यं यशोरक्षणदक्षिणां दातुमर्हसि । भवाद्विधानां महात्मनां जन्म पूर्वपुण्यफलं, स्फीतयशः कर्मफलं सिद्धिश्च सुहृत्प्रीतिफलाचाऽस्ति । यशोनिधे ! शीघ्रमुत्थाय रामकार्ये साहाय्यं कुरु । यतो महान्तो महत्स्वेव कार्येषु महत्त्वं दर्शयन्ति । एवं जाम्बवतो वाक्यं समाकर्ण्य पवननन्दनो महोदधिश्चन्द्रोदय इव सहसा व्यवर्धत । सोऽथ लाङ्गूलं समुद्भूय जंभारंभायतामुखः स्फुरत्स्फारांशुजालस्य दिवाकरस्य

शोभां वभार । ततः प्रसन्नाननः सोऽब्रवीत् । सुहृदयाः !

पद् दोषा पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तंद्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घमूत्रता ॥

एषोऽहं रामकार्यार्थं भवद्वचः शिरोधार्यं मकराकरं तरामि । किंबहुना ।
भुजवलादट्टालमालिनीं लंकामवटे प्रक्षिपामि । पुरा प्रभासे गजो नाम तापस्क-
एटको न्यवसत् । स मुनिहितैषिणा मम पित्रा केसरिणा हतः । ततः प्रसन्नो
महर्षिर्भरद्वाजो मारुतप्रभावेण तव महीवीरः पुत्रो भविष्यतीति वरं प्रादात् ।

अपुत्रो लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ।

हतायुश्च शतायुः स्यान्मुनीनामुपसेवनात् ॥

सोऽहं पितृतुल्यपराक्रमो मुनिजनवराज्जातश्चैलोक्यलंघनेऽपि समर्थोऽस्मि । एष
महोदधिस्तु कियान् ? एषा वलेनापीडिता धराऽपि वेगादुत्पततो मम पादयोर्भारं सोढुं न शक्ता ।
अतोऽहं महेन्द्रगिरिमारुह्य सागरं लंघयामीत्युक्त्वा सर्वैर्वानरैः सह तं गिरिमारुरोह ।

रामरामेति ये लोका जपति श्रद्धया सदा ।

तेषां भुक्तिश्च मुक्तिश्च भविष्यति न संशयः ॥

ततः सिद्धर्षिचारणैः सह देवास्तं जलधिलंघनोद्यतं द्रष्टुं तत्र समाययुः । तस्मिन्नावसरे
तस्य चरणाभ्यान्निपीडितः स गिरिर्ननाम । येन कुल्लशवलास्तरवः समनः शिला शिला-
श्चाऽपि सागरे निपेतुः । एवं मूलाद्विचलिते तस्मिन्पर्वते गुहागृहस्था दैत्यांगनाः कंपिता
विद्याधर्यश्च चकिताः सागरवासिनो वृद्धमकराश्च मथनायासशंकिनो बभूवुः ॥

मनोजवं मारुततुल्यवेगं, जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ।

वातात्मजं वानरयूथमुख्यं, श्रीरामदूतं शरणं प्रपद्ये ॥

इति श्रीगद्यरामायणे किष्किन्धाकाण्डं समाप्तम् ।

ओन्नमः शिवाय ॥

अथ सुन्दरकाण्डं समारभ्यते ।

—:०:—

दक्षिणे लक्ष्मणो यस्य वामे च जनकात्मजा ।

पुरतो मारुतिर्यस्य तं वन्दे रघुनन्दनम् ॥

अथ हनूमान् शक्रार्कविष्णुरुद्रचतुर्मुखान् प्रणम्य मनसा सानुर्जे राममपि प्रणामाम् ।
ततः स ज्ञातीन् संपरिष्वज्य प्रदक्षिणां कृत्वा च भूतेभ्योऽपि नमस्कारं चकार ।
सोऽथ शिरसा सागरं सरितश्चाऽपि नमस्कृत्य सहस्रोत्पपात । ततो विधूताम्बुधिः सस्कृत्स्नः
नभः पिवन्निव दिग्वभूः समालिङ्गन्निव गतं वर्त्म क्षिपन्निव जगाम । अत्रान्तरे सागरः
सगरवंशसमुद्भवस्य रामस्य तं दूतं दूरं गन्तुमुद्यतं ज्ञात्वा तद्विभ्रान्तिं चिन्तयामास ।
सोऽथ सलिलान्तरवर्तिनं गौरीगुगिरिसुतं मैनाकं सत्वरं समुपेत्य प्रोवाच । अद्रिराजसुत !
कामरूपस्त्वं वज्रिणा पातालवासिनां दैत्यानामारब्धं पिधातुमत्रन्यस्तोऽसि । श्रीरामकार्यार्थं
मारुतिर्विहायसाऽशु प्रयाति । अतोऽस्य विश्रान्त्यै त्वं स्वशिखराणि दर्शयितुमर्हसि ।
निशम्यैतत् समुद्रशासनं स हेमरत्नमयो गिरिः समुद्ययौ । यत् प्रभाभिर्नभः कांचनच्छा-
यमभूत् । एतदालोक्य कपीश्वरस्तं हेमशिखरं विभ्रं मत्वा-स्वोरः पवनवेगेन सद्यस्तं खर्व-
शेखरं विदधे । एवं तस्याऽतिमात्रं वेगं समालोक्य दिव्यदेहो गिरिर्विनद्योच्चैर्मुदा तमव-
दत् । पवननन्दन ! सगरान्वयगौरवः सागरस्तव विश्रान्त्यै मां विसृज्य प्रियातिथ्यसफलां
प्रीतिमभिलपति । पुरा वज्रिणा महीधराणां पक्षेषु कृत्तेषु त्वत्पित्रा मातरिश्चना स घृत्तो-
ऽहमिह क्षिप्तः । स त्वं कृतोपकारस्य तस्य तनयस्तत् समोऽसि । महोदधिप्रणयान्मे
मूर्ध्नि स्थातुमर्हसि । निशम्यैतत् पर्वतराजसुतवचनं हनूमान् प्रत्यभाषत । भूतः ! मया
सागरस्य तथा तव च पूजा गृहीता । मे कश्चिदपि क्लमो नास्ति । अतो मिथ्याक्रा-
लात्ययेन किमित्युक्त्वा मैनाकं चाङ्गुल्यग्रेण स्पृष्ट्वा च तूर्णं जगाम । अथाऽर्जेन कर्मणा
पारुष्यो वञ्ची मैनाकस्य वरं प्रादात् । येन स चिरार्जितं घोरं वज्रभयं तत्याज । अत्रा-
न्तरे देवगणविसृष्टा सुरसा करालरूपं धृत्वा हनूमतो बलं ज्ञातुं सहसा तत्र समाययौ ।
साऽथ मुखं विवृत्य मारुतिं प्रोवाच । दिष्ट्याऽद्य भोजनं पश्यामि । एतदाकर्ण्य हनूमान्

प्रत्यवदत् । भद्रे ! किञ्चित्कालं प्रतीक्षस्व । रामकार्ये कृते स्वयमहमभ्येत्य तव भक्ष्यतां
यास्यामि । तच्छ्रुत्वा साऽब्रवीत् । प्लवंगम् ! वरमद्य कपोतः श्वो मयूरादिति मत्वा
नाऽहं सर्वथा पाणिपतितं त्वां त्यजामि । उक्तं च यः करतलगतमर्थं परित्यज्य पुनस्तत्
प्राप्तिं प्रतीक्षते । स मूढः कालवंचितो भूत्वा परितापमेव लभते । एतदाकर्ण्य हनूमान्
विहसन् प्रोवाच । मुखं व्यादेहि । अहं तवाननं प्रविशामि । एवं तेनोक्ता सा दशयोजनं
वक्त्रं चकार । ततः कपिरपि सहसा तत्तुल्यो बभूव । एवं क्रमशो वर्धमाना सा शतयो-
जनं मुखं चक्रे । एतदालोक्य पवनात्मजः क्षणेनाऽगुपुमात्रो भूत्वा तस्या आननं प्रवि-
वेश । ततो मनोजवः स बहिर्निर्गत्य तां प्रोवाच । दाक्षायणि ! मया त्वद्वचः सत्यं
कृतम् । साम्प्रतं गमनायानुमतिं देहि । तच्छ्रुत्वा सा देवी स्वेन रूपेण वानरं प्रोवाच ।
हरिष्रेष्ठ ! कार्यसिद्धयै यथासुखं गच्छ । एवं हनूमतः सुदुष्करं कर्म समालोक्य भूतानि
साधु साध्विति हरिं प्रशशंसुः । ततः सिंहिकानाम राहुजननी प्रस्थितस्य हनूमतश्चाया-
ग्रहं चक्रे । सोऽथ स्तब्धविग्रहः पुरः पातालविशालवदनां विलोक्य स्वविग्रहं संकुचितं
चक्रे । ततोऽवकाशमवाप्य तस्या वदनं च प्रविश्य तस्या हृत्पद्ममुज्जघान । तेन हतो
ग्रसरद्वक्त्रनिर्भरा सा समुद्रे निपपात । एवं हनूमतोऽतिदुष्करं कृत्यं विलोक्य संतुष्टाः
सुगसिद्धर्षिकिन्नरास्तत्र पुष्पनिकरं मुमुचुः । ततो मारुतिर्दशकंधरस्य प्रभावतुल्यं महाम्बु-
शशिं समुल्लंघ्याऽस्य च विशाले पर्वतशिखरे जलप्रलम्बान्बुदवत् सहसा पपात । किं-
स्विज्जलनिधिमथयान्मन्दराद्रिर्निर्गतः ? आहोस्विन्निर्भयो मैनाकः समुत्पतितः ? किंवा
सुधार्थं सुपर्णः समायातः ? इति चिंतानिस्पन्दनेत्रैः सुररमणीमण्डलैरीक्ष्यमाणो मारुतिः
श्रीरघुपतिकार्यार्थं सपद्यल्पप्रमाणो बभूव । एवं मारुतिः पालस्त्यदर्पविपुलं जलनिधिं
समुल्लंघ्य न केवलं जनतामेव किन्तु विबुधावलीमपि विस्मयानन्दनिस्पन्दां विदधे । सोऽथ
त्रिकूटाचलस्य रत्नद्युतिदुकूलिनीं दयितामिव लंकां दृष्ट्वा रामकार्यार्थं लघुस्वरूपं दध्रे ।
ततो यावत्स लंकाया उत्तरद्वारमवतीर्थं निरीक्षते । तावद्विचकरोऽस्तं जगाम । ततो
लंकाधिदेवतामात्मनः सह विग्रहं विधातुं गृहीतयुवतिवेशां मार्गस्यार्गलीभूतां विजित्य
नरारोविवेश । अथ नीलकण्ठानां कण्ठेषु मददंतिनां गण्डेषु योषितां च कुंतलेषु तमः
प्रगल्भतां लेभे । अथ श्रीशिव चूडामणिः शशी दिशः प्रसादयन् समुद्ययौ ।
तस्मिन्नवसरे चंद्रोदयग्रहशानां निशाचरमृगीदृशां वदनैर्व्याप्ता लंका शशिशतैरिव
विभूषिता बभूव । ततो मधुपा वद्वकोशेषु कमलेषु गुणज्ञहृदयेषु दोषलेपा इवा-
ऽवकाशं न लेभिरे । अथ क्षीरैः प्रक्षालित इव शुभ्र ज्योत्स्नया जगति जाते लघु-

संचारः कपिः सौधप्राकारशेखरैः समुत्प्लुत्य सुखसुप्तानां रक्षसां भवनानि विवेश । सोऽथ भीमशठवक्रवादिमालिधून्नाक्षप्रहस्तसंपातिविकटसुदंष्ट्रासा रणानां विलोक्य भवनानि शुकघसमत्तप्रघसविद्युज्जिह्वविरूपाक्षमहोदरमर्हाकार्यवञ्चदंष्ट्रविद्युन्मालिसुमालिनामुद्यानासक्तकान्तामधूत्सवं ददर्श । ततो मारुतिः कुम्भकर्णमेघनादादीनां मणिकांचनमण्डितेषु महालयेषु नृत्यन्तीनां क्षपाचरीणां लीलां विलोक्य चिन्तयामास । इह जगति हि न निरीहदेहिनं श्रियः संश्रयन्ते । श्रेयांसि च सकलान्यलसानां हस्ते नित्यं सान्निध्यानि । जगत्यस्मिन् विभवसंपदां सारः प्रियासमागमः । स च पानकेलिं विनां न शोभते । हर्म्यं, चंद्रोदयः कान्ता मधुगीतं सुहृत्कथाश्चैतास्ताः पूर्वपुण्यानां स्फीताः फलसमृद्धयः संति । सुभ्रुवांलीला, लावण्यं, यौवनं चैतन्मदेनास्फुरितं हि स्मरस्य जैत्रमस्त्रं भवति । जगति त एव धन्या ये चंचलाक्षखलितांलापं सुगंधमयं च पद्मवदनामुखकमलं पिवन्ति । महते मदाय नमोऽस्तु । रागिणां रागाय चाऽपि स्वस्त्यस्तु । यत्प्रसादेन मानिनी मानमुत्सृज्य स्वयं कण्ठावलम्बिनी भवति । बहुधा कामिनः कामिनीनां मधुस्रस्तांशुकं वपुर्दृष्ट्वा पदे पदे खलो मित्रप्रीतिमिव धृतिं परित्यजन्ति । ततो वैदेहीं मार्गमाणो हनूमान् विभीषणप्रासादं विविच्य कैलासाशिखरोपमं दशकण्ठभवनं ददर्श । या हि कुबेरेलक्ष्मीः चन्द्रमसि वा हरिवाहने चाऽस्ति । तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह विद्यते । अहो ! कुबेरः परेण तपसा यद्विमानं पितामहाल्लब्धवान् । तदेव राक्षसेश्वरस्तमोजसा जित्वाऽलभत । ततः स मारुतिस्तत्र देवगंधर्वकिन्नरनागाविद्याधरात्मजा रावणकान्ता विलोक्य परमाश्चर्यमामसाद । सोऽथ नलिमेघसंकाशं दिव्याभरणभूषितं कामरूपिणं पर्यस्तं मंदिरमिव रत्नपर्यंकशायिनं च दशग्रीवं ददर्श । तस्य पार्श्वे काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता । अन्या मत्तलोचनांऽगैर्भृदंगं परिविध्य निद्रावशं समुपागता । ततो जानकीमन्विष्यन् पवननंदनो दिव्यशयने शयानां कनकवर्णाभां मंदोदरीं च विलोकयामास । ततः स रूपयौवनसंपदां तां सीतेति तर्कयित्वाऽतिहर्षेण ननंद । सोऽथ तां बुद्धिमवधूय स्थिरचेतसा विचारयामास । राघवं वधूः कथमेवंविधाभावितुमर्हेत् । रघुकुलयोषितः स्रस्तचरित्रा न श्रुता न चाऽवलोकितः । रामवियुक्ता सा भामिनी न भोक्तुं नाऽप्यलंकर्तुं न च पानमुपसेवितुं शक्नोति । ततो धर्मसाध्वसंशंकितो हनूमानर्चितयत् । अहो ! प्रसुप्तस्य परदारावरोधस्य निरीक्षणं ममाऽत्यर्थं करिष्यति धर्मलोपम् । इति दृढनिश्चयं चक्रे । ततः स सर्वेषामिन्द्रियाणां शुभाऽशुभप्रवर्तने मनो हि हेतुरस्ति । तच्च मे सुव्यवस्थितमतो नास्ति दोषलेशः ।

इति निर्धारयामास । मया सर्वमेव रावणान्तः पुरं समवलोकितं । परन्तु जानकी न दृष्टा । नूनमार्यपथे स्थिताऽनेन दुरात्मना सा भक्षिता । अहह ! मम वृथाजातं परिश्रमं दृष्ट्वा सर्वे वानरा माम् किन्तु वक्ष्यन्ति ? सोऽथ श्रियोमूलमनिर्वेदं मत्वा भूयोऽप्यदृष्टान् प्रदेशाननुसंधे । ततः स सीतामनवाप्य व्यचिन्तयत् । उद्यमा यदा विघ्नाघ्राता फलसिद्धिरिति या लोकाश्च विनाशप्रेक्षकः पुनस्तदा कथं यशः समासाद्यते ? इयं सप्रासादगृहोद्याना निखिलाऽपि पुरी मयाऽवलोकिता । किन्त्विहाऽपि वैदेहीमदृष्ट्वा सागरलंघनं मुधैव मन्ये । मया जानकी न दृष्टेति कालकूटोपमं वचः श्रुत्वा सातुजो रामो जीवितं त्यक्ष्यतीति व्यक्तम् । एवं कुलचूडामणौ तस्मिन् कीर्तिशेषतां प्रयाते रघुकुलस्याऽपि जीविताशा कथं भविष्यति ? एतदालोक्य मित्रवत्सलः सुग्रीवः सत्वरमेव तनुत्यागं करिष्यति । एवं घोरं सर्वक्षयं द्रष्टुं कथमहं तत्र गच्छामि । उक्तं च । सुखे नष्टे मित्रे गते निकटवर्तिनि कष्टे चाऽऽयते विवेकिनां वैराग्याभरणं तप एव युक्तम् । आस्मिन् पयोनिधितरे निर्नि-
केतो निराश्रयश्च भूत्वा हस्तादानो मुखादानो वा भविष्यामि । अथवा जानकीवृत्तेऽज्ञाते वृथैव मरणेन किम् ? उक्तं च । जीवन्नरः कल्याणशतान्यवलोकते । मया लंका तु दृष्टा परंत्वशोकवनिका न विचिता । अतस्तां पूर्वं विलोक्य तस्या अलाभे रावणं हनिष्यामीति निश्चित्य स्तोकरोपायां शर्वर्यां पुष्पपातोपमैः पदैरशोकवाटिकां जगाम । सोऽथ लो-
कपालान् प्रणम्य सीतारामौ च ध्यात्वा जवेन प्रजन् हेमवृक्षरजःपुंजे कनकप्रभो बभूव । तत्र केचिद्धृतवल्कलास्तरवो वेश्याभिर्हृतसर्वस्वा विटा इव निरम्बरा अदृश्यन्त । ततो मारुतेर्वेगविलसैरायासिता तरुश्रेणी राजवल्लभैर्जुष्टिता प्रजेव व्यकम्पत । ततः स कदाचित् कनकपंकजिनीपुंजे कदाचित् क्रीडावैडूर्यशैले, कदाचित् कोलिकलोलिनीकूले च वैदेहीदर्शनलालसया यत्र तत्र वभ्राम । सोऽथ ज्योत्स्नायां मनोरमे प्रासादे राक्षसीभिः समावृतां पीतकौशेयवसनां शुक्लपद्मादौ शशिकलेव निर्मलां परिहीणां तपस्विनीं च दृष्ट्वा सीतेति तर्कयामास । श्रीरामो यानि वैदेहीचिन्हान्यन्वकीर्तयत् । तानि सर्वाणि गात्रशोभीन्याभरणजालान्यत्र विलोकयामि । धरणीतले च यानि भूषणानि पतितानि दृष्टानि मन्ये तान्यनयैव प्रक्षिप्तानि । सेयं सीता यत्कृते रामः कारुण्यानृशंस्थशोकमदैः परित्यज्यते । नूनं रामो भाग्यवान् यस्येयं भार्या । एषाऽपि भाग्यशालिनी यस्या भर्ता रामचन्द्रः । किं बहुना । मयाऽपि च दर्शनादस्या भाग्यवत्त्वं समुपलब्धम् । ततः सोऽचिन्तयत् । अस्या एव विशालाद्या हेतोर्महावली वाली हतः । अस्या एव च निमित्ते खरदूषण-
विराभकबंधादयोऽपि संख्ये विदितात्मना रामेण निपातिताः । किम्बहुना । सकलं त्रैलो-

क्यराज्यमपि सीतायाः कलां नाप्नुयादिति मे दृढनिश्चयः । देवि ! त्वमवश्यं धन्या । या
 सर्वभोगान् परित्यज्य निर्जनं वनं प्रविष्टाऽसि । भर्ता हि नार्या भूषणादपि परं शोभनमस्ति ।
 तेन विरहितैषा शोभार्हाऽपि न शोभते । सर्वत्र विवृतद्वारा दैवशक्तिर्नूनं बलवती ।
 यज्जीवतो रामलक्ष्मणयोर्मनस्विनी सीता विपदां पदमस्ति । एवं चिरं जानकीं निर्वर्ण्य
 चिन्तयतस्तस्य कार्यवैफल्यजा विचारणा क्षपेव शनैः शनैस्तनुतां जगाम । सोऽथ प्रभाते
 अग्निहोत्रेषु प्रवृत्तेषु षडंगवेदविदुषां ब्रह्मरक्षसां ब्रह्मघोषं शुश्राव । तस्मिन्नेवाऽवसरे श्रौत्र-
 सुखप्रदैर्वादित्रशब्दैर्महाबाहुर्दशकन्धरः प्राबोध्यत । ततः स उत्थाय वैदेहीमेव चिन्तयन्
 संततद्रुमामशोकवनिकां विवेश । एतदालोक्य देवगन्धर्वयोषितो महेन्द्रमिव क्षलनाश्छत्र-
 चामरादिसमेतास्तमनुजग्मुः । अत्रान्तरे हनूमान् सूक्ष्मरूपमवलम्ब्य घृक्षमूलसमीपशा-
 खासु निलीनो बभूव । तस्मिन्नवसरे मैथिली राक्षसेश्वरं रावणं दृष्ट्वा प्रवाते कदलीव च-
 क्रम्पे । साऽथ बाहुभ्यां पयोधरावरूढ्यांचोदरं छादयित्वा निम्नानना बभूव । ततो
 रावणो रुदतीं ताम्रायतशुक्ललोचनां च तान्मधुरैर्वाक्यैः सान्त्वयन् प्रोवाच । वरवारिणि !
 मां दृष्ट्वा स्तनोदरं कथं निगूहसि ? यतो रावणोऽक्रामां कामिनीं न स्पृशति । प्रियेऽहं त्वां
 बलात् कामये । त्वं माम् बहुमन्यस्व । भीरु ! परस्त्रीहरणं किंवा परदारोपसेवनं तु रक्षसां
 स्वाभाविको धर्मः । ज्ञात्वैवं शोकलालसा मा भूः । अधःशय्यामेकवेणीव्रतं च त्यज । मां
 संप्राप्य विचित्राणि माल्यानि विविधानि वासांसि दिव्यान्याभरणानि च लभस्व । सुभ्रु ! इदं
 ते चारुयौवनं ह्यतिवर्तते । यदतीतं स्रोतस्विनां स्रोत इव पुनर्नैति । विलासिनि ! नाना-
 नगरमालिनीमिमां पृथ्वीं विजित्य तव हेतोर्जनकाय प्रदास्यामि । सुभगे ! चीरवाससा रामेण
 किं करिष्यसि ? गतश्रीरामो वने जीवति नवेति शङ्के । किं बहुना । यथेन्द्रहस्तगतां
 कीर्तिमिव पत्नीं हिरण्यकशिपुः प्राप्तवान्स्तथा त्वामपि मम हस्ताद्रामोऽवाप्तुं शक्तो न
 भविष्यतीति सत्यमवगच्छ । निशम्यैवं रावणवचनं पतिव्रता सीता तृणमंतरतः
 कृत्वा रामं ध्यात्वा च कोपात् प्रोवाच । पापकृत्सिद्धिमिव त्वं माम् प्रार्थयितुं न
 शक्तः । त्वं चेतनां लब्ध्वा मत्तो मनो निवर्तय । स्वजने च मनः प्रीयताम् ।
 साऽथ पराङ्मुखी भूत्वाऽवदत् । नाऽहमौपयिकी किन्तु पतिव्रतपरायणा रामभार्याऽस्मि
 त्वमिदानीं धर्ममवेक्ष्य साधुव्रतं समाचर । यथाऽजितेन्द्रियं भूपमासाद्य समृद्धान्यपि रा-
 ष्ट्राणि नश्यन्ति तथा त्वामवाप्य नानारत्नौघसंकुलाऽप्येषा लंकाऽचिराद्विनशिष्यति ।
 जगति शरणागतवत्सलो रामः सुविदितोऽस्ति । यदि त्वं जीवितुमिच्छसि । तर्हि तेन सह
 ते मैत्री भवतु । एवं कृते तु तव सिद्धिर्भवेत् । अन्यथा त्वं घोरापापदमवाप्स्यसि ।

नाऽहमैश्वर्येण धनेन वा लोभयितुं शक्या । यथा भास्करं प्रभाऽनुसरति । तथाऽहं राम-
मनुसरामि । नूनमिह ज्वलितास्या उरगा इव रामलक्ष्मणलक्षिता इषवो निपतिष्यन्ति ।
छुद्रुद्धे ! त्वं रामलक्ष्मणयोः परोक्षे मामपनीतवान् । अन्यथा किं शशकः
शार्ङ्गलभागं नेतुं शक्तः ? निश्च्येतत् परुषवचनं राक्षसेश्वरः क्रुधा तामवदत् ।
अनभिज्ञे ! कुटिलचारिण्यः स्त्रियः सान्त्वैः प्रगल्भतामपमानैश्च वश्यतां यांति । अनुकूल-
विरुद्धस्य प्रतिकूलाभिलाषिणश्च मन्मथस्य पन्थाः सर्वथैव विपमः । वरानने ! कारणाद-
स्माद् वधार्हमपि त्वां नाऽहं घातयामि । मया द्वौ मासौ रक्षितव्यौ । ऊर्ध्वं तु मामाभ्यां
मामनिच्छन्तीं त्वां प्रातराशार्थे सूदाः खण्डशाश् छेत्यन्ति । एवं राक्षसेन्द्रेण भर्त्यमानां
जानकीं संप्रेक्ष्य काश्चिद्देवगन्धर्वकन्या नैत्रैरपराश्च संकेतैस्तां समाश्वासयामासुः । ततः सा
रावणं जगाद । पाप ! तस्य धीमतो रामस्य भार्या राजर्षेर्दशरथस्य च स्नुषाऽहमस्मि । एवं
व्याहरतस्ते जिह्वा कथं न विरीर्यते ? अत्रान्तरे धान्यमालिनी परिष्वज्य रावणं प्रोवाच ।
राक्षसराज ! मया सह रमस्व । अनया मानुष्या सीतया किम् ? अकामां कामयानस्य शरीरं
तप्यते । इच्छयाकामयानस्य शोभना प्रीतिर्भवति । निरान्यैतद्राक्षसीवचनं मदनमोहितो-
ऽपि दशाननो भार्गव निगूह्य स्वसदनं जगाम । ततः क्रोधमूर्छिता राक्षस्यः सीतामुपागम्य
परुषया वाचाजगदुः । अयि मूढे ! त्वं भुवनविभुतस्य पौलस्त्यस्याऽपि भार्यात्वं न बहु-
मन्यसे ? तच्छ्रुत्वेकजटाऽवदत् । सीते ! किं त्वया महामुनिर्विश्रवा न श्रुतः ? यस्या-
ऽयं राक्षसेन्द्रः पुत्रोऽस्ति । एतदाकर्ण्योऽऽश्रुपूर्णनयना जानकी प्रोवाच । भागिन्यः !
युष्माभिर्यल्लोकविद्विष्टं वाक्यमुदाहृतम् । तन्मे मनसि सर्वथा न प्रतितिष्ठति । दीनः किंवा
राज्यहीनो यो मे भर्ता स एव गुरुरस्ति । यथा सुवर्चला सूर्य शची महेन्द्रं, अरुन्धती
वशिष्ठं, रोहिणी शशिनं, लोषामुद्राऽगस्त्यं, सुकन्या च्यवनं, सावित्री सत्यवन्तम् । श्री-
मती कपिलम्, केशिनी सगरं, मदयन्ती सौदासं, दमयन्ती च नलमनुरक्ता तथाऽहमपि
श्रीरामानुरक्ताऽस्मि । एतदाकर्ण्य विनतोवाच । सीते ! त्वया यो भर्तृस्नेहः प्रदर्शितः स
समुचितः । किन्तु सर्वत्राऽतिकृतो व्यसनायैव समुपकल्प्यते । तच्छ्रुत्वाऽजामुखा जगाद ।
सख्यः ! पूर्वमिमां विशस्य समान् पिण्डकान् कुरुत । ततो विभज्य भक्षयामः । मह्यं
विवादो न रोचते । निरान्यैतद्राक्षसीवचनं निःश्वसन्ती सीताऽश्रूणि विसृज्य हा राम !
हा लक्ष्मण ! हा श्वश्रुकौसल्ये ! हा सुमित्रे ! इति मुहुर्मुहुर्विललाप । पण्डितैः सत्योऽयं
लोकप्रवादः समुदाहृतः । यत् स्त्रिया वा पुरुषस्य मृत्युरकाले न भवति । मामनार्या
धिक् । याऽहं तेन विना मुहूर्तमपि जीवामि । अहं सन्ध्येन चरणेनाऽपि तन्निशाचरं न

स्पृशामि । जगति त एव महात्मानो धन्या येषां कर्मजन्ये प्रियाप्रिये न स्तः । ततोऽना-
 र्याभिर्निशाचरीभिः संतर्जितां सीतां दृष्ट्वा वृद्धा त्रिजटाऽब्रवीत् । यूयमज्ञाः विस्मृत्या-
 ऽपि जनकसुतां दशरथस्नुषां चेमां मा पीडयत । मयाऽद्य यो रोमहर्षणः स्वप्नो दृष्टः ।
 तं शृणुत । शुक्लमाल्यावरौ रामलक्ष्मणौ वाजिसहस्रयुतां गजदंतमयीं च शिविकां समा-
 स्थाय विहायसाऽत्र समाजग्मतुः । इयं शशिमुखी सीताऽपि श्वेताम्बराणि परिधाय साग-
 रेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतं समारुरोह । ततस्तत्र रामेण संगता सीताऽतिशयेन दिदीपे ।
 अथ सीता प्रथमं भर्तुरंके गत्वा ततः समुत्पत्य च भर्तृपरिगृहीतस्य गजस्य स्कन्ध
 देशं समुपाश्रयत् । साऽथ सूर्याचन्द्रमसौ पाणिभ्यां परिमार्जयामास । ततः पुरस्कृत्य
 श्री लक्ष्मणं गजस्थौ सीतारामौ लंकायामितस्ततो विचेरतुः । अथ पुरुषोत्तमो
 रामचन्द्रः सीतालक्ष्मणाभ्यां सह पुष्पकविमानं समारुह्य कौवेरीन्दिशं प्रातिष्ठत ।
 निशाचर्यः सम्प्रति दुर्निमित्तान्यप्याकर्णयत । मया रावणो मुंडितमस्तकस्तैलस-
 मुक्षितश्च दृष्टः । स रक्तवासा करवीरकृतस्त्रजश्च पुष्पकविमानात् क्षितौ न्यपतत् । ततो
 हसन् नृत्यन् तैलं च पिवन् स्त्रियाकृतो भयमोहितो भूत्वा च भूमौ लुलोठ । सोऽथ
 खरयुक्तं रथसमारुह्य युद्धयमानोऽधःपतित्वा महापंके ममज्ज । एवं कुंभकर्णोऽपि क्रमे-
 लकमारुह्य दक्षिणां दिशं प्रयातः । ततो मया मेघनादाद्या रावणात्मजा मुंडितशिरसस्तै-
 लसमुक्षिताश्च दृष्टाः । तत्र रणांगणे चतुर्भिः सचिवैः सार्धमेकः श्वेतच्छत्रो विभीषण एव
 विहायसमुत्पपात । इयं रम्याऽपि लंकापुरी भग्नगोपुरतोरणा सागरे न्यमज्जत ।
 किंन्वहुना । सर्वा एव राक्षसयोषितो गोमयह्वदे प्रविविशुः । अहमिदानीं वैदेह्या अर्थ-
 सिद्धिं राघवस्य च विजयं पश्यामि । पश्यत पश्यत । सहसैव मैथिल्या बाहुः प्रकम्पते ।
 एव शाखाश्रयो वायसोऽपि सीतां शुभं वदतीति निगद्य त्रिजटा विरराम । एतस्मिन्नेवा-
 न्तरे राजीवलोचनं रामं विचिन्तयन्ती वैदेही स्वदुःखं दुःसहं मत्वा प्राणपरित्यागार्थं
 दृढनिश्चया बभूव । ततो हतोत्साहा सा वृक्षमारुह्य यावद्वेण्युद्गथनेन पाशं रचयति ।
 तावच्छुभानि निमित्तानि प्रादुर्भूय तां तस्मादनिष्टान्निवारयामासुः । तत्रादौ तस्या वाम-
 नेत्रं प्राश्यंदत । ततः सञ्चोभुजः । एतदालोक्य जानकी भर्तृदर्शनं सुलभं मत्वाऽतितरां
 जहर्ष । अत्रान्तरे संवृतो मारुतिस्तत्सर्वं दृष्ट्वा तत्सतीवृत्तेन च विस्मयमवाप्य क्षणं
 चिन्तयामास । एतामसंभाष्य यथागतं मयि याते कदाचिदयैव जीवितं जहातीति जाने ।
 लंघितोदधिरहं लंकां दृष्ट्वाऽऽगतोऽस्मि । किन्तु जानकी न दृष्टेति श्रुत्वाऽपि राघवो न प्रसाद-
 मेयति । नूनं पौलस्त्यमयात्रस्तैषामया संभाषिताऽपि प्रतिवचो न द्यास्यति । यद्यस्याः

संभाषणे रतोऽहं राक्षसैर्लक्षितः । तदाऽयं प्रयत्नोऽपि किल कलहान्तो भविष्यति ।
 उक्तं च । देशकालविरोधिताः सिद्धार्थाऽपि विफलवं दूतमवाप्य सूर्योदये तम इव सत्त्वरं
 विनश्यन्ति । कार्याऽकार्यविषये निश्चिताऽपि बुद्धिर्न शोभते । यतः पण्डितमानिनो दूताः
 कार्याण्यवश्यं घातयन्ति । संप्रति मनुष्यभाषामाश्रित्य ब्रवीमीति निश्चित्य महामतिर्मधुरं
 वाक्यं व्याजहार । आसीदयोध्यायां सत्यधनो दशरथो नाम राजा । तस्य सर्वधनुष्मतां
 भ्रेष्टो रामचन्द्र इति विश्रुतः सुतोऽस्ति । स महानुभावः पितृवचनात् सभार्यः सभ्रातृ-
 कश्च धनं प्रवव्राज । तत्र तेन खरदूपाणाद्या बहवः शूरा राक्षसा निहताः । ततो माया-
 मृगेण मारीचेन रामं वंचयित्वा रावणः सीतां जहार । अथ रामः सार्धं सीतां मार्ग-
 माणो वने सुग्रीवं नाम वानरमाससाद । सोऽथ बालिनं हत्वा सुग्रीवाय कपिराज्यं प्राय-
 च्छत् । ततः सुग्रीवशासनाद्वानराः सर्वासु दिक्षु जानकीं विचिन्वन्तः पर्यटन्ति । अहमपि
 संपातिवचनात्सागरं समुल्लङ्घ्याऽत्र समायातः । श्रीराघवोदीरितलक्षणावती सा मयाऽद्य
 समुपलब्धेति निगद्य पचनात्मजो विरराम । एतदाकर्ण्य भीरुः सा परमाश्चर्यमवाप्य शिंशि-
 पामन्वैक्षिष्ट । ततो मैथिली सर्वात्मना राममनुस्मृत्य परमहर्षं प्रापत् । साऽथ तप्तचामीकरे-
 क्षणं प्रियवादिनं च तं समीक्ष्य सहसा मुमोह । ततः संज्ञामवाप्य सा भाभिनी विनीत-
 षट्पस्थितं हरिवरं दृष्ट्वाऽपि स्वप्नोऽयमित्यमन्यत । साऽथ प्रातरेव शाखाभृगदर्शनम-
 निष्टमिति मत्वा सलक्ष्मणाय रामाय तथा जनकाय स्वस्त्यस्त्विति जगाद । अत्रान्तरे विनीत-
 वेशो हनूमान् द्रुमादवतीर्य प्राणिपत्य च तां मधुरया गिरा प्रोवाच । नीरजाक्षि ! त्वं का ?
 किमर्थं च तरुशाखामालंघ्य तिष्ठसि ? केन हेतुना तव नेत्राभ्यां शोकजं वारि स्रवति ?
 भूमिसंस्पर्शात् त्वां देवीं न गणयामि । ते चिह्नानि ऋषिपत्नीभ्योऽपि विलक्षणानि ।
 नूनं त्वं सार्वभौममहिष्यसि । यदि त्वं रावणेन जनस्थानाद्वलात्प्रनयिता तदा तु सीताऽसि ।
 शिवं ते भूयात् । पृच्छतो मम स्पष्टमाचक्ष्व । निशम्यैतत् पावनिवचनं रामकीर्तनहर्षिता
 सा द्रुमाश्रितं मारुतिं प्रोवाच । भद्रमुख ! राजर्षिहस्य दशरथस्याऽहं स्नुषा, मिथिलाधि-
 पस्य जनकस्य सुता कौसल्यानंदनस्य रामस्य च भार्या सीताऽभिधानाऽस्मि । राघवनिवे-
 शने मानुषान् भोगान् भुजानाऽहं द्वादशसमा अतिष्ठम् । ततस्त्रयोदशे वत्सरे राजा श्रेष्ठ-
 गुणयुक्तं ज्येष्ठसुतं भाषिपेचयितुमियेष । एतज्ज्ञात्वा तस्य प्राणप्रिया भार्या कैकेयी भर्तार-
 मवदत् । राजन् ! यदि रामोऽभिषिच्यते । तर्हि नाऽहं खादेयं न च पिबेयम् । निशम्यै-
 तत् सत्यसंधो भूपो वरदानं स्मृत्वा सहसा मुमोह । सोऽथ चेतनामवाप्य प्रतिज्ञापरिपा-
 लनाय प्रियतममपि पुत्रं विवासयामास । ततोऽहं सर्वभोगान् परित्यज्य तूर्णं तस्याप्रगाऽ-

भवन् । ततो महामतिः सौमित्रिरप्यग्रजमन्वसरन् । ततो वयं वने मुनिजनसेवया
कालमनैविष्म । अथैकरा दण्डकारण्ये वसतस्तस्य महात्मनो भार्या दुरात्मना रावणेना-
ऽपहृता । तेन खलेन द्वौ मासौ दत्तौ । अत ऊर्ध्वं जीवितं त्यक्षामीति कथयित्वा जानकी
मौनमभजत् । एतदाकर्ण्य हनूमान् सान्त्वमुत्तरं प्रादान् । देवि ! रामः कुशली । स च
त्वां कौशलमवादीन् । महातेजा लक्ष्मणः शिरसाऽभिवादनं कृतवान् । सुग्रीवोऽपि त्वां
प्रणतिपुरस्सरं कुशलमपृच्छत् । तच्छ्रुत्वा प्रफुल्लितध्वना सीता जगाद । हर्षो जीवन्त-
मनुयातीति महात्मनामुक्तिः सत्या । ततो हनूमान् यथा यथा समीपमुपसर्पति तथा तथा
सीता रावणोऽयमित्यारोकत । मां धिक् । इदं कथितमपि धिक् । स एवाऽयं रावणो यो
रूपवस्वितनं कृत्वाऽत्रागतः । एतदालोक्य महाबाहुस्तां पुनः पुनर्वन्दे । एवं वन्दमानं
दृष्ट्वा सीतोवाच । मायाविन् ! यदि त्वं रावणोऽसि । तदा तु भूयः संतापं मा जनय ।
अथवा मा भवत्वेवम् । तव दर्शनान्मम मनसः प्रीतिः समुत्पन्ना । एतदाकर्ण्य हनूमान्
पुनरुवाच । देवि ! अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान्नाम वानरोऽस्मि । सुग्रीव-
मित्रेण राघवेण प्रेषितो दूतस्त्वत्सकारामिह सम्प्राप्तः । वैदेहि ! राज्ञसीवशमागता
त्वं दिष्ट्या जीवसि । त्वमचिरात्सलक्ष्मणं राभमवलोकयिष्यसि । त्वमिदानीं
संशयं परित्यज्य मयि प्रत्ययं कुरु । तच्छ्रुत्वा सीतोवाच । महाशय ! क्व
ते रामेण साकं संसर्गोऽभवत् ? लक्ष्मणं च कथं जानासि ? नराणां वानरा-
णां च समागमः कथमासीन् ? एतदाकर्ण्य मारुतिः प्रत्यवदत् । देवि ! द्वात्रिंशल्लक्षणो-
पेतो रामो जगति विश्रुतोऽस्ति । अमितप्रभो लक्ष्मणोऽपि न साधारणः । तावुभावपि
नरशार्दूलौ त्वां विविन्वन्तौ ऋष्यमूकपर्वतसमीपे समायातौ । तत्र भ्रातृभयार्तेन सुग्री-
वेण सह रामस्य सख्यं जातम् । राघवस्तवाऽदर्शनशोकेन तथा परिचाल्यते यथा भूमि-
कंपेन शिलोच्चयः । इदं रामनामांकितमंगुलीयकं पश्य । तव प्रत्ययार्थमेव तेन महा-
त्मना दत्तमिति निगद्य हनूमान् तस्यै तत् समर्पयामास । ततः सा भर्तुः करविभूषणं
गृहीत्वा रामसंदर्शनतुल्यमानन्दमवाप । ततस्सा महाकर्पिं भूयोभूयः प्रशस्य प्रोवाच ।
महावीर ! स विन्ध्यो नाम वृद्धराक्षसो यो जनस्थानात्समायातो मह्यं रामसुग्रीवयोः सख्यं
निवेदयामास । यद्यहं तस्य वरिस्य हृदये स्थिता । तर्हि सराक्षसा लंकेयं कथमद्याऽपि न
विशीर्णा । यो दैवं प्रमाणमाश्रित्य पुरुषार्थे न प्रवर्तते । स कण्ठगतच्छिद्राद् घटाज्जलमुद-
चति । अथवा सुविस्तीर्णे विभवे वा सुदारुणे व्यसने कृतान्तो रज्ज्वेव षड्धा प्राणिनः
अदा परिकर्षति । दशमासास्त्वतीताः । द्वौ मासौ चाऽवशिष्टौ । ततो दुरात्मा मां हनि-

ध्यति । मम निर्यातनं प्रति विभीषणेनाऽनुनीतोऽपि स दुराग्रही भ्रातृवार्ता न मन्यते । गते-
ऽह्नि विभीषणसुता कलामामुपेत्य स्वमातृसंदेशं कथयामास । वज्रांग ! राघवे महौत्साहः,
कृतज्ञता, विक्रमः, पौरुषं, सत्यमानुशंस्यं चाऽस्ति । तस्मात् सोऽवश्यमिमां पराभवग्लानिं रावणान-
न्तः पुराश्रुभिः प्रक्षालयिष्यति । एतदाकर्ण्य हनूमानुवाच । मनस्विनि ! यदि त्वं मम पृष्ठ
मारोहसि । तर्हि त्वामद्यैव राक्षसान्मोचयामि । देवि ! रघुगतिस्त्वामवाप्य क्षिप्रं राक्षसान्
क्षपयिष्यति । यतः स्वस्थे चित्ते हि कार्याणां निष्पत्तिः समुपजायते । तच्छ्रुत्वा जानकी
प्रत्यभाषत । कपे ! मुष्टिमात्रस्त्वं मामितो नेतुं कथमर्हसि ? ततो हनूमान् स्वपराभवं
मत्वा तस्मात् पादपादव्रततार । सोऽथ वर्धमानो मेरुमंदरसंकाशो बभूव । एतदालोक्य
विस्मिता वैदेही जगाद । संप्रति महाकपे ! तेजोनिधिं त्वां जाने । कृपया मम चापलं
क्षमस्व । वीर ! त्वया सह मम गमनमप्ययुक्तम् । गरुडगतेस्तव वेगो मां संमोहयेत् । नाऽहं
रामादन्यस्य कस्यचिदपि गात्रं स्पर्शुमिच्छामि । पुरा यदाहं रावणस्य गात्रसंस्पर्शं गता ।
तदा तु पारतन्त्र्यमेव कारणमासीत् । कपिश्रेष्ठ ! सलक्ष्मणं रामं सत्वरामिहानीय विराय
रघुवरं प्रति शोककर्षिताम्नाम् हर्षितां कुरुष्व । तच्छ्रुत्वा वाक्यविशारदो हनूमान्
सीतामुवाच । शुभदर्शने ! त्वया युक्तमेव भाषितम् । यत् त्वं स्त्रीत्वान्मामधिष्ठाय विस्तीर्णं
सागरं व्यतिवर्तितुं न शक्ताऽसि । द्वितीयं कारणं चाऽपि यत्त्वं ब्रवीषि । यन्नाऽहं
रामादन्यं स्पृशाम्येतदपि समुचितमेव । सम्प्रति रामाय किमभिज्ञानं समादाय ब्रजामि ।
निशम्यैवं सारुतिवचनं वैदेही प्रत्यवदत् । त्वया रहसि सम्प्रत्ययाय राघवो वाच्यः । पुरा
यदा चित्रकूटस्य रम्ये भंडाकिनीतटेऽस्माकं स्थितिरासीत्तदा जलकेलिपरिश्रान्ताऽहं त्व-
दंकपर्यंके त्रिपण्णाऽसम् । तस्मिन्नेवाऽवसरेऽकस्माद् वायसोऽभ्येय मां स्तनान्तरे विरराद ।
ततः क्रुपितेन त्वया मेऽपकारी काकः काणः कृतः । प्रभो ! तदा तु मत्कृते काकमात्रे-
ऽपि ब्रह्मास्त्रं प्रक्षिप्तम् । परमिदानीं तु त्वत्तोऽपि यो मामपाऽहरत् । तं क्षमसे ? अन्यच्च ।
पूर्वतने तिलके नष्टे मनःशिलातिलको त्वया मम गण्डपार्श्वे निवेशितः । तं स्मर्तुमर्हसि
त्वदुक्तिप्रत्ययायेदं मणिविभूषणं चाऽस्त्वित्युक्त्वा वैष्णिकां विमुच्य चास्मै रुचिरं मणिं प्रादात् ।
ततः सा कृताञ्जलिः प्रोवाच । कपिश्रेष्ठ ! हृतेति लोके प्रथितं व्रतेति नारीजनोचिवम् ।
शुष्यतीति प्रलापः शोकार्तेति किं वैचित्र्यं दयिताऽस्मीति चापल्यम् किं बहुना । विस्मृताऽ-
स्मीति सर्वथैवाऽयोग्यम् । अस्मिन्दुःखार्णवे मग्नाः मां रघुनाथ एव समुत्तारयिष्यति ।

काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।

पर्याप्तः परवीरघ्न ! यशस्यस्ते फलोदयः ॥

एवं निशम्य बाढमित्युक्त्वा सीतां प्रदक्षिणीकृत्य च प्रस्थितो हनूमान् कार्यशेषं चिन्त-
यामास । यदर्थं वयं प्रेषितास्तत् सीतादर्शनाख्यं प्रधानकार्यं तु निष्पन्नम् । किन्त्वानुषंगिकं
परबलानिरीक्षणमात्रमवशिष्टम् । अत्र प्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थोपाय एव सद्यः फलप्रदो
दृश्यते । राक्षसेषु सामगुणाय नोपकल्पते । अर्थोपचितेषु दानं नोपयुज्यते । बलदर्पिता
जना भेदसाध्या न भवंति । अतः पराक्रमोपयोग एव मह्यं रोचते । निशि सुप्तजनां लंकां
दृष्ट्वा यदि चोरवद् गमिष्यामि । तदा कोऽर्थो मम भुजबलेन ? एवं पर्यालोच्य हनूमान्
नन्दनोपमं तत् प्रमदावनं वभञ्ज । ततो महातरूणां पततां त्रस्तपतत्त्रिणां च शब्देन सहसा
निशाचर्यो बुबुधिर । ततस्ता महाकायं वानरम् दृष्ट्वा जानकीं पप्रच्छ । भद्रे ! कोऽयम् ?
किन्निमित्तमिह समायातः ? त्वया चाऽनेन सह कथं संवादः कृतः ? त्वं भयं परित्यज्य
स्पष्टमाचक्ष्व । तच्छ्रुत्वा सीतोवाच । कामरूपाणां रक्षसां चरित्रविज्ञाने मम का गतिः ?
अहिपादानहिरेव जानाति नाऽन्यः कश्चित् ? निशम्यैतद् वैदेहीवचनं विद्रुता राक्षस्यो द्रुतं
रावणाय निवेदयितुं ययुः । ततस्ता रावणं समभ्येत्य प्रोचुः । राजन् ! कश्चिद्भूमिवपुः
कपिरशोकवाटिकायां सीतया कृतसंवादस्तिष्ठति । अस्माभिर्बहुधा पृष्ठाऽपि वैदेही स्वष्टमुत्तरं
न प्रयच्छति । स महेन्द्रदूतो भवेत् । वरुणो वा तं प्रेषितवान् । अथवा सीतान्वेषणकाक्षया
रामेण प्रेषितः स्यात् । नाथ ! ज्ञात्वैवं तस्य महोपद्रविणस्तु सत्वरं दण्डमाज्ञातुमर्हसि ।
एतदाकर्ण्य कोपसंवर्तितेक्षणो रावणश्चिताग्निरिव जज्वाल । सोऽथ हनूमतो निग्रहार्थ-
मात्मसदृशान् किंकरान् व्यादिदेश । तच्छ्रुत्वा शूलमुद्गरपाणयो महावीरस्ते सहसा
राजभवनाग्निर्ययुः । ततस्ते तोरणस्थं कपिं समासाद्य पतंगाः पावकमिव तमभिजग्मुः ।
एतदालोक्य मारुतात्मजोऽपि शब्देन लंकां परिपूरयन् पुच्छमास्फोटयामास । सोऽथ
गर्जयन् प्रोवाच ।

जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।

राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाऽभिपालितः ॥

दासोऽहं कौसलेन्द्रस्य रामस्याकिलष्टकर्मणः ।

हनूमाञ्छत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥

न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ।

शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥

अर्दयित्वा पुरीं लंकामभिवाद्य च मैथिलीम् ।

ययुर्द्वार्यो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥

एतदाकर्ण्य सर्वे ते राक्षसाः सहसा भयशंकिता बभूवुः । ततस्ते स्वामिसंदेशं स्मृत्वा
नानाप्रहरणैर्मूर्खिताडयामासुः । ह्यात्वैवं कोपाकुलकपिस्तोरणाश्रितं परिघं समादाय रज-
नीचरान् प्रतिजघान । ततः कतिचिद्राक्षसास्तद्भयान्मुक्तिमवाप्य राक्षसक्षयवृत्तान्तं राव-
णाय निवेदयामासुः । अत्रान्तरे हनूमान् गिरिसंकाशं प्रासादं समारुह्य ननाद । तेन
शब्देन चकिताश्चैत्यपालाः सत्वरं वाणान् विसृजन्तः पवनात्मजं पर्यवारयन् । ततः
क्रुद्धो हनूमान् प्रासादस्तंभं समुत्पाटयित्वा भ्रामयामास । अथ तत्र योऽग्निः प्रजज्वाल । तेन
सपदि प्रासादावलिरदह्यत । अथ हनूमता किंकरकुले निपातिते हतशेषाः क्षपाचरा दशमी-
घाय तूर्णं रणवृत्तमावेदयन् । तच्छ्रुत्वा नवावतारेण मन्युनाऽभिभूतः स प्रहस्ततनयं
जम्बुमालिनं समाहूय युद्धार्थमादिदेश । ततः खरयुक्तं रथं समारुह्य समरदुर्जयो जम्बु-
माली तत्राऽऽजगाम । तमुदीक्ष्य वेगसम्पन्नो हनूमान् सहसा ननाद । ततो जम्बुमाली तं
महाकर्पिं निशितैःशरैर्विव्याध । येन तस्य ताम्रं मुखं भास्करराशमना विद्वं शरदि प्रफुल्ल-
मंबुजमिव शुशुभे । ततः कोपकम्पितो हनूमान् यां शिलां राक्षसोपरि चिक्षेप । स तां
दशभिः शरैः पृथिव्यां पातयामास । विलोक्यैतन् पवनात्मजः सालमुत्पाट्य भ्रामया-
मास । महाघलस्तमपि चतुर्भिः शरैश्चिच्छेद । ततः कोपपूरिततनुर्मूर्खतिर्निजव्यथां
विस्मृत्य जम्बुमालेरसि परिघं पातयामास । तेन निहतः स चूर्णीतां गद्रुम इव धरातले
निपपात । एवं रावणः प्रहस्ततनयं हतं श्रुत्वा व्याकुलहृदयोऽपि वीरान् सप्त मंत्रिसुतान्
योद्धुमादिदेश । तेऽथ रथारूढा महाघलास्तोरणस्थं हनूमन्तं सहसाऽभिपेतुः । ततो वाण-
घृष्टिं सृजन्तस्ते प्रावृट्कालीनवारिदोषमां दधुः । तस्मिन्नवसरे ताभिःशरघृष्टिभिराच्छादितो
हनूमान् हिमावृतशैलराडिव संवृताकारो बभूव । ततोऽमितविक्रमो मारुतिस्तदुत्सृष्टां
वाणघृष्टिं विलंघ्याऽलातचक्रवत् क्षणं वभ्राम । सोऽथ घोरं निनदं कृत्वा कांश्चित्तलेन कां-
श्चित्पादैः कांश्चिच्च मुष्टिभिर्निहत्य यमपुरातिथींश्चकार । एवं ससैन्यान्मंत्रितनयान् गता-
सून् विज्ञाय कोपाविष्टो रावणोऽपरान् पंचसेनाप्रगान् युद्धार्थं प्रेषयामास । ततस्ते दुर्धर-
प्रघसयूपाक्षविरूपाक्षभासकर्णाः प्रभोराज्ञां शिरोधार्यं तं देशमाययुर्यत्र कपिवरो योद्धुमु-
द्यतोऽतिष्ठत् । तेऽथ मारुतिं समभ्येत्य वाणानवर्षन् । एतदालोक्य वाणविद्वोऽपि वज्रांगो
जवात्खलमुत्पत्य दुर्धररथोपरि निपपात । येनाक्रान्तः साध्वसूतरथध्वजः सोऽन्येषां भटानां
यमवर्त्मपुरःसरो बभूव । एतदालोक्य यूपाक्षविरूपाक्षौ मुदगराभ्यां वक्षसि कर्पिं ताडया-
मासतुः । महावीरोऽपि तां वेदनां विषह्य सालप्रहारेण तौ निहत्य प्रघसं भासकर्णं चाऽपि
समाक्रान्तवान् । ततो मारुतिर्गुरुणा गिरिशृंगेण तौ विनिष्पेज्य च जगर्ज । तच्छ्रुत्वा

पौलस्त्यो युधि पातितान् वीरान् विज्ञाय युद्धदक्षमक्षं कपिनिग्रहार्थं समादिदेश । ततो
 बाढमित्युक्त्वा दिवाकरप्रभः स रथं समास्थाय तूर्णं यत्र मारुतिस्तस्थौ तत्र ययौ । अथा-
 ऽक्षो बहुमानचक्षुषा कालाग्निकल्पं तं समीक्ष्य हेमपुंखैर्विशिखैः सहसा प्लवंगमं समाच्छा-
 दयामास । किं बहुना । तस्मिन् समये भूमिर्न ररास । भानुर्न तताप वायुश्च न ववौ । ततोऽव-
 सरज्जो हनूमान् दिवाकरो नीहारमिव तां वाणवृष्टिमपसार्य चकाशे । अथ निरालम्ब-
 स्य कपेः सरथस्य राक्षसस्य च गगने समरोत्सवो बभूव । यद्यप्यक्षेण तत्र बहवो वाणाः
 प्रक्षिप्ताः किन्तु नैकोऽपि शरः कपिगात्रं संस्पृश्य तं व्यथयितुं समर्थोऽभवत् । ततः कौपाकुलो
 रावणसुतः श्यामले व्योम्नि खड्गचर्मधरो विचरन् धैर्यराशेरपि कपेर्मतिमोहं चकार । अथा
 ऽवकाशं लब्ध्वा राक्षसराजसुतः कपिमूर्ध्नि यांस्त्रीन् वाणानताडयत् । तै रुधिरविलिन्नमुखो
 मारुतिः क्षणं मुमोह । ततः सावधानो भूत्वा कोपकंपितः प्लवंगमस्तं वीरं चरणयोः समा-
 दाय शतशः परिभ्राम्य च क्षितावपातयत् । अथोद्गीर्णरुधिरं पिष्टमुकुटं कीर्णकैयूरं दलितांगदं
 च तं दृष्ट्वा सर्वे राक्षसा हा ! हता वयं हा हता वयमिति विलपन्तो रावणान्तिकं जग्मुः ।
 ततो हनूमानपि प्रजाक्षये काल इव कृतक्षणस्तदेव तोरणं जगाम । एवं हनूमताऽक्षकु-
 मारे निहते सरोषः पौलस्त्यः समाहूय मेघनादं प्रोवाच । वीर ! त्वमेवाऽत्र शस्त्रभृतां
 वरिष्ठोऽसि । तवाऽग्रे देवा अपि योद्धुं नाऽशक्नोति जाने । वत्स ! जंबुमालिसमेताः सर्वे
 किंकरा निहताः । पंचसेनाग्रगा अमात्यपुत्रा विनष्टाः । महोदराद्या वीरराक्षसा निधनं
 गताः । किम्बहुना । रणदक्षोऽक्षकुमारोऽपि वीरगातिमलभत । साम्प्रतं त्वमेव मम
 दक्षिणहस्तोऽसि । नानाशास्त्रेषु शस्त्रेषु च वैशारद्यमवाप्य संग्रामेऽवश्यं योद्धव्यं विजया-
 र्थिना महीपालेनेति पितृवचनं समाकर्ण्य शक्रविजेता तथास्त्विति प्रतिजगाद । सोऽथ
 तातं प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य च यत्र हनूमानासीत्तत्र द्रुतगामिना रथेन ययौ । ततस्तस्य
 रथनिर्घोषं कार्मुकज्यास्वनं च समाकर्ण्य हरिचीरोऽपि संतुष्टतरो बभूव । अथ मारुतीन्द्र-
 जितोर्युद्धं प्रावर्तत । तत्रादौ मेघनादो वज्रसमानवेगान् वाणान्मुमोच । विलोक्यैतन्महाकपिः
 शराणामन्तरेष्वाशु व्यावर्तत । ततो रावाणिरपरानाशुगान् प्रचिक्षेप । पावानिर्हस्तौ प्रसार्य समु-
 त्पततस्तानपि निवारयामास । अथ रणकर्मविशारदौ तावुभावपि सर्वभूतचित्ताकर्षणं महा-
 युद्धं चक्रतुः । ततः पुनः पुनर्लक्ष्ये विहन्यमानेऽमोघेषु शरेषु च संपतत्सु मेघनादो मह-
 तीं चिन्तां प्रपेदे । सोऽथ प्रणिधानेन तमवध्यं ज्ञात्वा ब्रह्मास्त्रेण महाबाहुं कपिप्रवीरं
 निजग्राह । ततस्तेन बद्धो वानरौ निश्चेष्टो भूत्वा महीतले निपपात । एतदालोक्य विमा-
 नस्था देवा निरुत्साहा लंकानिवासिनश्च राक्षसास्सोत्साहा बभूवुः । ततः प्रभुप्रभावात्स

संज्ञामवाप्य पितामहानुग्रहमन्यत । यद्यपि विरंचिवरान्ममाऽपि ब्रह्मास्त्रनिवारणे शक्ति-
रस्ति तथापि मंत्रगौरवादेतदस्त्रं धारयामि । अपरं च । पाशवद्धस्य मेऽवश्यं दशकण्ठसभा-
स्थाने प्रवेशोऽपि भविष्यति । एवं चिन्तयतस्तस्य विग्रहं सहसैव राक्षसा रज्जुवल्कलवल्ली-
भिर्वबधुः । ततो रज्जुवद्धस्य तस्य सहसा पाशा विलीना बभूवुः । एतदालोक्य सविस्मयो
मेघनादश्चिन्तयामास । अहो ! विमूढैरेभी राक्षसैर्मया कृतं महत्कर्म निरर्थकं कृतं ।
यतोऽन्यबंधे मंत्रबंधो विनश्यति । एतस्मिन्नेवान्तरे स वीरो वानरो मुष्टिप्रहारैस्तर्जितो
राक्षसराजस्य समीपं प्राकृष्यत । एतदालोक्य केचित् प्रोचुः । हन्यताम् । अप-
रेऽवदन् दह्यताम् । तस्मिन्नवसरेऽस्त्रमुक्तोऽपि हनूमान् स्वबन्धनं मिथ्यैव प्रदर्शयन् सर्व
सेहे । ततो महाकपिः प्रभाकरमिव तपंतं रावणं ददर्श । अथ दशकण्ठोऽपि तमवेद्य
मंत्रिमण्डलं प्रश्नार्थं समादिदेश । ततस्तैर्यथाक्रमं पृष्ठो वज्रांगो हरीश्वरदूतोऽहमिति निवे-
दयामास । ततो रत्नसिंहासनासीनं नानाभरणैर्विभूषितं त्रैलोक्यविजयोजितं च रावणं
दृष्ट्वा हनूमानचिन्तयत् । अहोरूपम्, अहो गांभीर्यम्, अहो सत्वम्, राक्षसराजस्याऽस्य
सर्वलक्षणयुक्तता । यद्यधर्मो बलवान् न स्यात् तदा त्वयं सशक्रस्य देवलोकस्याऽपि रक्षको
भवितुमर्हति । श्रियोमूलं सदाचारोऽस्ति । प्रभावे च गुणनिवासो वर्तत एव । प्रवादोऽ-
प्येतेन बलात् तिरस्कृत इति मन्ये । नूनं क्रुद्धोऽयमेकार्णवं जगत्कर्तुमुत्सहत इति मति-
मान् कपिर्वहुविधां चिन्तां चकार । अत्रान्तरे लोकरावणो रावणोऽपि पुरतः स्थितं पिंगा-
क्षं तं समुद्वीक्ष्य शंकाहतात्मा चिन्तयामास । किमेष भगवान्रंदी कैलासादिहागतो भवेत् ।
पुरा मया प्रहसिते येन शत्रोऽस्मि । सोऽयं वानररूपं कदाचिद् धृतवान् ? प्रहस्त ! दुरात्मैषः
कुत आगतः किंवाऽस्य कारणमिति पृच्छयताम् । निशम्यैतत्स्वामिवचनं प्रहस्तोऽब्रवीत् ।
कपे ! कस्त्वम् ? कथं चा गतोऽसि । तव भयं न विद्यते । यतः प्रभुदृष्टयो निपात्येपु
नहि नाम पतंति । विजयकांक्षिणा विष्णुना प्रेषितोऽसि । किंवा महेन्द्रस्त्वां प्रेषितवान् ।
अथवा यमवरुणवैश्रवणानां चारस्वमवलम्ब्याऽत्र समागतोऽसि ? तव स्वरूपं तु वानरं
वर्तते किन्तु तेजो देवांशत्वं द्योतयति । तथ्यं वदतस्तव मोक्षः सहजः । अनृतं भाष-
माणस्य च तव जीवितं दुर्लभमिति सत्यमवगच्छेत्सावज्ञं ब्रुवाणे प्रहस्ते पात्रनिर्देशाननाप्रे-
ऽपि प्रतिभाभरणं वचो जगाद । त्रिदशैः सह मे सख्यं नास्ति । नाऽहं विष्णुना शक्रेण
वाऽन्येन केनाऽपि देवेन प्रेषितोऽस्मि । जानकीजानेर्दूतोऽहम् । सुग्रीवादेशादत्र समायातः ।
राक्षसराजस्य दर्शनाय मयोद्यानं विनाशितम् । प्रतीकारे शक्तेनाऽपि मया ब्रह्मास्त्रं न हि नित्रा-
रितम् । किम्बहुना । पाशविमुक्तोऽहं स्वयं त्वां द्रष्टुमायातोऽस्मि । प्रभो ! सम्प्रति ममाऽपि

पथ्यं वचः श्रूयताम् । राजन् ! हरीशः सुग्रीवस्त्वां कुशलं पृष्ट्वा विज्ञापयति । आसीद्व-
योध्यायां सुरेश्वरोपमो दशरथो नाम महीपतिः । तस्य ज्येष्ठपुत्रो रामचन्द्रो लक्ष्मणेन भ्रात्रा
सह पितृनिर्देशादण्डकारण्यं प्रविष्टवान् । तस्य भार्या सीता महात्मनो जनकस्य च
तनया जनस्थानेऽकस्मात् त्वया हृता । पवनात्मजोऽहं सुग्रीवगिरा सीतां विचेतुं जलनिधिं
विलम्ब्य पुरीमिमां संप्राप्तवानस्मि । त्वयाऽपि वानरपुंगवो वाली विज्ञातपूर्वं एव । स तेनै
केन शरेण रणे निहतः । ततः प्राप्तराज्यः सुग्रीवः सीतामनुसंधातुं सर्वासु दिक्षु
वानरान् संप्रेषयामास । महाबलवताऽपि त्वया निरुद्धा साऽवला मयाऽद्येह दृष्टा । त्वं
विदितधर्मतत्त्वस्तपोनिष्ठश्चाऽसि । अतः परदारानवरोद्धुं नार्हसि । धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु
मूलं चातिषु च कर्मसु भवद्विधा बुद्धिमंतो न हि सज्जन्ते । कुलीनानां लक्ष्मीर्नयप्रणयिनी
धृतिः सत्त्वप्रणयिनी मतिश्च धर्मप्रणयिनी भवति । महात्मानः शीलविकल्पां वृत्तिं असत्य-
मिश्रितं वचः यशःशून्यां विभूतिं च न हि रक्षन्ति । राजाधिराज ! रामकोपानुवर्तिनां
लक्ष्मणशराणामप्रतः स्थातुं देवासुरेष्वपि कः शक्तः ? मयाऽद्य शोकपरायणा सीता-
ऽत्र दृष्टा । किं त्वं यां गृहस्थितां पंचमुखीं पन्नगीमिव न जानासि ? राक्षसराज ! इदं
दिग्विजयार्जितं महैश्वर्यं, कायक्लेशसमुपार्जितं तत्तपश्चाऽनया परदारधिया सर्वमेकपदे
ध्वस्तम् । यथा त्वया धर्मफलं निष्कण्टकं महाराज्यं प्राप्तं तथाऽधर्मस्याऽपि कुफलं
क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे । किं बहुना । श्रीरामचन्द्रापकारं कुर्वन् यदा साक्षात्पुरंदरोऽपि
सुखं नाऽप्नुयात् । तदा त्वद्विधो जनः कस्योद्यानस्य मूलकोऽस्ति । राजन् !
स्त्रीपुत्रमित्रसचिवसेवकादीनां प्राणान्न च । वृथाऽग्नौ च पतंगवन्नात्मानं मा पातय । नूनं
जानकीत्यज्यताम् राघवः प्रसाद्यताम् । अयमायतपक्षस्य मृत्योश्च परिश्रमो विफलः क्रिय-
तामिति । संदिश्य कपिवरो विरराम । निशम्यैतद्वानरवचनं क्रोधमूर्छितो रावणस्तस्य
तूर्णं बधमादिदेश । एवं राक्षसेन्द्रेण पवनात्मजस्य वधे समादिष्टे कीर्तिभूशभीरुर्विभीषणः
सहसा भूतरमवोचत् । तात ! रोपं परित्यज्य प्रसन्नो भव । दूतदोषं च क्षमस्व । यदि
त्वादृशोऽपि विचक्षणो रोपेण गृह्यते तर्हि शास्त्रविपश्चित्वं तु केवलं श्रम एव । राजन् ! पूर्वं
युक्तायुक्तं विनिश्चित्य विधीयतां ततो दूतदण्डः । तच्छ्रुत्वा कोपकंपितो रावणः प्रत्युवाच ।
परंतप ! राजसभायामप्रियभाषिणः पापस्य वधे दोषो नाऽस्ति । एतदाकर्ण्य नीतिविरुद्धं
रावणवाक्यं महामतिर्विभीषणो जगाद । राजन् ! असंशयमयमस्माकं शत्रुरास्ति । अने-
नाऽप्रियमपि च भाषितम् । किन्तु सर्वत्र सर्वेषु समयेषु दूता अवध्या इति सन्तो वदन्ति ।
अथवा । दण्डमेव श्रेष्ठं मन्यते भवतिस्तदा समाकर्ण्यतु “वैरूप्यमंगेषु कशभिघातः मौढ्यं

तथा च लक्ष्मणसन्निपातः । एताहि दूते दण्डान् प्रवदन्ति दूतस्य वधस्तु च न श्रुतोऽस्ति ।
 राजाधिराज ! दूतोऽयं साधुरसाधुर्वा क्रीदृशोऽपि भवतु । किंत्वयं परैः संप्रेषितः ।
 दण्डोऽयं तेषु विनिपात्यतां यैरयं विसृष्टः । राजन् ! परार्थं भुवन् दूतः सर्वथा वधं
 नार्हति । निशम्यैवं विभीषणवचनं रावणोऽब्रवीत् । सत्यमुक्तं भवता । दुरा-
 त्मनोऽस्य वधाय कोऽप्यन्यः प्रतीकारः क्रियताम् । वानराः प्रायः प्रियपुच्छा भवन्त्य-
 तोऽस्य लांगूलं दह्यताम् । तच्छ्रुत्वा कोपकर्कशा राक्षसा जीर्णवस्त्रैरस्य लांगूलं संवेष्ट्य
 तैलेन परिपिच्य वह्निना संदीपयामासुः । सोऽथ ज्वलितपुच्छो निशाचरैश्च कृष्यमाणोऽखिलां
 लंकां दग्धुं क्षणं पराभवमपि सेहे । एतदालोक्य केचिद्राक्षसाः प्रसन्ना बभूवुः । केचि-
 श्चोदासीन्यमवलंघिरे । अत्रान्तरे काचिन्निशाचरी वैदेहीं समभ्येत्य प्रोवाच । सीते ! य-
 स्ताम्रमुखः कपिस्त्वया सह संवादं कृतवान् । सोऽथ प्रदीप्तेन लांगूलेन परिणीयते । नि-
 शम्यैतद् दारुणं वाक्यं कृपावती सीता हव्यवाहनमुपसृत्य व्यजिज्ञपत् । प्रत्यक्षदेव !
 यदि सतीवृत्तेन मे किञ्चित्तपः फलमस्ति । तदा तु मरुत्सखोऽपि भवान् हनुमद्गात्रं
 स्पृष्ट्वा सपदि शशिशीतलो भवतु । एवं तयाऽभ्यर्थितः प्रदक्षिणशिखः शिखी हनूमतः
 पितृमित्रं हिमसंघातशीतलत्वमवाप । ततो मारुतिर्निविडं भुजबन्धनं सहसा छित्त्वा लां-
 गूलज्वालावलायिताम्वरो वेगेनोत्पपात । ततः प्रदीप्तलांगूलः स कपिः लंकाया भवनाग्रेषु
 विचचार । सोऽथ गृहाद् गृहं वीक्ष्यमाणोऽतर्कित एव पुरद्वाराग्रशेखरं समारुह्य
 परिघेण वभञ्ज लंकां च ददाह । अथोमवेगेन पावकेन ज्वलितेषु वेश्मसु वह्निशिखावली
 दिक्षु हेमस्रग्दामविभ्रमं चक्रे । तस्मिन्नवसरे व्योम मुहूर्तावर्तितैः स्फुलिगैर्मणिगृहोदग्ररत्न-
 जीवैरुद्गतैरिव शुशुभे । ततः प्रलयसूचकः संवर्तकाभ्रगंभीरः कृष्णवर्त्मनः कलकला-
 शब्दः सर्वत्र प्रासरत् । ततो मारुतिः परिघाघातभग्नानां प्लुष्टानां पततां च मणिगृहाणां
 शब्दस्तीव्राक्रन्दसमतां जगाम । ततो ज्वालमालाकुला सागरे च प्रातिविम्बिता लंकापुरी
 स्वतापनिर्वापणायैवान्तर्निमग्ना समदृश्यत । ततः केचिद्धृता वयमिति ब्रुवाणाः केचित्
 पाहि मां पाहिमामिति भापमाणा इतस्तत्तश्चेरुः । अत्रान्तरे सरमा नाम निशाचरी संत-
 तहृदयां सीतां समाश्रय्य प्रोवाच । सखि ! स रामदूतो हनूमान् निखिलां लंकां प्रज्वाल्य
 सुभटांश्च निहत्य क्व गत इति न विज्ञायते ? निशम्यैवं पीयूषोपमं सरमावचनं जानकी
 मुहुर्मुहुस्तां प्रशस्य भूयोभूयोऽनलाऽनिलयोर्निमस्कारं चक्रे । एवं पवननन्दनो बलीयसा
 वह्निना दशास्यनगरीं दग्ध्वा सहसा पश्चात्तापाकुलाश्चिन्तयामास । अहो ! असमीक्षितका-
 रिणा मया न केवला लंकैव दग्धा । किन्तु सीताऽपि विनिपातिता । जगति त एव धीरा

सर्वसंपदां भाजनं ये प्रचण्डकोपाग्नेः क्रीडापतंगतान्न यांति । हा ! यदर्थेऽयं महाक्लेशः
 सोढः । सैव प्रमादिना मया हता । अहह ! तरुमुन्मूल्य स्वल्पमातिरहं फलमभिलषामि ।
 अस्मिन्नेव पावके पतामि किंवा घोरे मकरालये पतित्वा देहमुत्सृजामि ? प्रमादिना मे
 सिद्धोऽप्यर्थः काकतालीयवत् संप्राप्तो विभवः कुमतेरिव सहसा प्रनष्टः । केवलं शुभशंसीनि
 निमित्तानि तु पश्यामि । अप्यनुकूलेन वह्निना कदाचित्सा महानुभावा सुरक्षिता भवेदिति-
 चिन्ताकुलो मारुतिर्लंका दग्धा किन्तु सीता यथावस्थितेति संलपतां विद्याधराणां वाचं शुश्राव ।
 ततोऽतिसंतुष्टो हनूमान् सहसाऽशोकवाटिकां गत्वा तत्र च सुप्रतिष्ठितां सीतां समवाप्य
 निश्चिन्तो बभूव । सोऽथ बहुविधैः सुभाषितैः सीतां समाश्वास्य तामभिवाद्य च समुद्रं तर्तुमद्रि-
 शृंगं समारूरोह । ततः सत्त्वसंपन्नो मारुतिरपरो दिनमणिरिव मेघसंधातान् प्रक्षिपन् नीलम-
 णिप्रभं गगनं व्यगाहत । सोऽथ प्रीत्यर्थमुद्गतं मैत्राकमंगुल्या स्पृष्ट्वा जलाधितटे द्रुमश्यामां
 श्रीगिरितटीं ददर्श । ततो जाम्बवान् महानन्दलक्षणं नादं समाकर्ण्यांगदं जगाद । युवराज !
 नूनं मारुतिः कृतार्थः समायतः । यदस्य बलवत्तरो वेगनिर्घोषः श्रूयते । किम्बहुना । संप्र-
 त्यस्य शोभा पीयूषहस्तस्य सुपर्णस्येव विद्यते । निशम्यैतज्जाम्बवद्वचनं सविस्मया हरि-
 यूथपा भूयोभूयः समुत्थाय तं विलोकयामासुः । ततो वेगेन समुत्पतन्तं तं वीक्ष्य दूरा-
 देव कृताञ्जलिपुटाः सर्वे वानराः पुनः पुनः प्रणमुः । अथ पुष्पवर्षिभिः पादपैः कृता-
 तिथ्यो मारुतिस्तूर्णं महेन्द्रगिरिशिखरेऽवतीर्य निपसाद । ततोऽगदप्रमुखा वानरयूथपा
 निशाचरशस्त्रास्त्रलेखोल्लिखितविप्रहं वज्रांगं परिष्वज्य प्रीतेरन्तं नहि लेभिरे । ततो रचि-
 ताञ्जलिर्हनूमान् पूज्यवरं वृद्धं जाम्बुवन्तं प्रणिपत्यांगदं युवराजं देवी मया दृष्टेति सानन्दं
 समभाषत । एतदमृतमिव सुखप्रदं वचनं समाकर्ण्य प्रसन्नाननाः सर्वे वानराः कथं
 दृष्टेति पप्रच्छुः । तच्छ्रुत्वाऽजनेयो यथावृत्तं यात्राचरित्रं पृच्छकेभ्यो निवेदयामास । ततः
 सशोका सीता मया समवलोकिता । सकिंकराऽशोकवाटिका भग्ना । अक्षकुमारप्रभृतयोऽ-
 नेके योधा निपातिताः । निखिला चलंका दग्धेति वाक्यं समाकर्ण्यांगदो विहस्य प्रोवाच ।
 मारुते ! शत्रुशल्येन सुहृदानन्ददायिना च त्वया सर्वमनुष्ठितम् । जगति येषां महानु-
 भावानां मतिः कार्यकाले स्फुरति तेपामेव सिद्धार्थयशसां जीवितं साधु मन्ये । भवता जलाधि-
 लोचितः श्रीमती जानकी विलोकिता पौलस्त्यश्च परिभूतः किमतः परं कर्तव्यमवाशिष्टम् ?
 किम्बहुना । विपरीतमपि दैवं भयादिव ते साहसं सततमनुसरति । अधुना तां सर्तीं समा-
 हृत्य रावणं हत्वा च वीरैर्भवाद्भिः सहितो रघुपतिं द्रष्टुमिच्छामि । यदि मायाविमेघनादो
 दिव्यास्त्रग्रामकोविदोऽस्ति । तर्हि वयमपि तेषां युद्धे परिभवास्पदं नेति सत्यमवगन्तव्यं

महानुभावैः । मनीषिणः परात्मनिन्दाश्लाघासु सदैव भौनिनो भवन्तीति वृद्धानुशासनं सं-
स्मरन्नाहं स्वशक्तिं स्वतो वर्णयामि । अथ महावीर्यस्याऽस्य जाम्बुवतः शौर्यं वर्तते सर्वथैव
लोकोत्तरम् । कथय सहस्रांशोः प्रतापप्रमाणं वक्तुं कंः प्रगल्भते ? पावने ! क्षणदाचर-
संज्ञये त्वं दृष्टसारोऽसि । तस्मात्तत्त्वाऽस्मिन् विक्रमार्भं गुणस्तुतिः पुनरुक्तिस्तुल्याऽस्ति ।
मनोजवमेनं पनसं को न जानाति ? यः स्वबाहुबलेन त्रिलोकीमपि जेतुं शक्नोति ? यदि
काश्चिद्भुवनविश्रुतं नलं न जानीयान् । तदा स चञ्चुष्मानपि निरभ्रेऽहिं दिवाकरमपि न-
वगच्छेदिति मन्ये । इमावधिनीकुमारसुतौ मैन्दद्विविदौ कार्येऽस्मिन् संलग्नौ स्तः ।
याभ्यां सुराब्जित्वा यशसा सहैवाऽमृतं पीतम् । श्रीरामसुग्रीवौ रावणवधं न न्यषेधतामंतो-
ऽप्रतिपिद्धमनुमतं भवतीति न्यायमनुसृत्य दशाननविनाशं कुर्वाणा वयं न दोषलेशं स्पृक्ष्यामः ।
परार्थेषु समर्थानामभ्यर्थना क्वोपयुज्यते ? प्रभाकरः स्वयमेव प्रतापयति शेषश्च स्वतएव
पृथ्वीं विभर्ति । तस्मादितो लंकां गत्वाऽहं तु यथांचितं करोमि । दृष्टाऽपि सीता कथन्नानी-
तेति वचः भोतुं नाऽहं समर्थः । निशम्यैतदंगदवचनं धृद्धो जाम्बवान् प्रोवाच । युवराज !
कृतमप्येतत्काकुस्थाय न रोचते । यतः श्रीरामभद्रेण जनसंज्ञादि रावणवधः प्रतिज्ञातः । सत्य-
संगरः स कथं तद्विसंवादं सहते ? सखे ! किं त्वं न जानासि । यत् स्वप्रतापाच्छादनं मानिनो
न सहते ? वयं तु यथोक्तं कृत्वैव राघवं समुपेक्ष्याम इति ब्रह्मसुतेनोक्ते तथेति सर्वेऽपि
प्लवंगमाः प्रोचुः । ततो मारुतिं पुरस्कृत्यांगदप्रभृतयो वानरयूथपाः किष्किन्धां
गन्तुं समुद्ययुः । अथ हर्षाधिकजवा गच्छन्तस्ते सुपत्ता भूधरा इव विरोजिरे । ततः
सौत्कण्ठाः समरोत्सुकाश्च कपयोऽचिराद्रामाय प्रियमाख्यातुं सुग्रीवाभिलषितं मधुवनं
प्रापुः । अथ ते तत्र दिव्यानि मधूनि पीयूषरसवन्ति च फलानि पवनान्मजं ययाचिरे ।
ज्ञात्वैतन्महामतिर्मारुतिर्युवराजं सप्रश्रयं मधुवनप्रवेशाज्ञामयाचत । एतदाकर्ण्य प्रह-
ष्टोऽंगदो यथेष्टमत्र मधुपानमहोत्सवः कियतामिति समादिदेश । तच्छ्रुत्वाऽस्तीवसंतुष्टा
वानरा मधुवनं प्रविश्य यथाकामं मधुपीत्वा सुधास्वादूनि च फलानि भुक्त्वाऽतर्पिषुः ।
ततः केचिद्वृत्तानारुरुहुः । केचित्फलैः परस्परं युयुधिरे । अन्ये नार्दैर्जहसुरपरेच शाखा
ललंविरे । किम्बहुना । धावद्भिः पतद्भिर्नृत्यद्भिर्मुहुर्मुहुः कर्पद्भिश्च कपिभिः सर्वं वनम-
कम्पत । एतदालोक्य काननाधिपो दधिमुखस्तान् यदा निवारयामास । तदा ते
निषेधरुपा क्रोपमवाप्य प्रत्युत तं ताडयामासुः । ततो दधिमुखः क्रोधात्पादप-
मुधम्य यावत्प्रहरति तावदंगदः परित्यज्यार्यगौरवं तं भुवि विनिषिष्य च भग्नो-
रभुजकन्धरं विदधे । सोऽथ चेतनां संप्राप्य यत्र काकुत्थाभ्यां सह सुग्रीवो-

ऽतिष्ठत् । तत्र गत्वा च सर्वं वृत्तान्तं तस्मै समावेदयामास । एवं दधि-
मुखभाषितं श्रुत्वा घानरेश्वरः किमेतदिति लक्ष्मणेन पृष्टः सोऽभ्यधात् । काकुत्स्थ !
हनुमत्प्रमुखैर्बानरयूथपैरवश्यं श्रीमती सती सीतासमवलोकिता । यतोऽकृता-
र्थानां घानराणां नैवरूपो मदो भवेत् । ततो दधिमुखमपि सुग्रीवोऽवदत् । अटवीपा-
लक ! यथा मधुवनं मम तथाऽगदस्याऽपि तत् । सम्प्रतं मद्गिरा ते तरस्विनस्तूर्णमत्र
समायान्तु । निशम्यैतां सुग्रीवाज्ञां सौमित्रिणाऽनुमोदितो दधिमुखः संकोचं विहाय क्षणात्
प्रतिनिवृत्तः । सोऽथ प्रशांतमदविप्लवान् युवराजांऽगदप्रमुखान् प्रसाद्य स्वाधिकारम-
शून्यं चकार । ततस्ते रामलक्ष्मणसुग्रीवदर्शनोत्सुकाः सहसा समुत्पत्य जलदा इव नदन्तो-
व्योम्ना ययुः । अथ मारुतिपुरस्सरा वीरास्ते रामाश्रममवाप्य प्रभुं प्रणम्य च कृतकृत्या
वभूवुः । ततः कृताञ्जलिर्हनुमान् सुग्रीवप्रेरणया रघुनन्दनं जगाद । देव ! देवधूः
श्रीमती सीता जीवति । शशिकलेव संचयक्लिष्टा सा मयाऽवलोकिता । एवममृतास्वाद-
सोदरं हनुमद्वचो निशम्य नवजलधरस्वनोदितो रघुपातिरुवाच । महावीर ! दिष्ट्या सा
मम देहवद्धा धृतिर्जानकी जीवति ? क्व सा दृष्टा ? कथं विलोकिता ? कथं वा सा
मनस्विनी मयि वर्तते ? हा महता मद्वियोगेन सा तन्वी प्रतनुतां गतेति मन्ये । भीरु-
नाथेनेत्युक्ते पवननन्दनो जगाद । कृपानाथ ! पारे समुद्रं लंकायां सा तव प्रिया एकवेणी-
व्रता, मलिना, दीर्घध्याननिश्चललोचना, तप्तनिःश्वासलक्ष्मणा च मया दृष्टा । राव-
णगृहोद्याने राक्षसीभिः सुरक्षिता सा तिष्ठति । प्रभो ! सासीत् स्वभावतो मृद्वङ्गी । किंतु
विशेषतस्त्वाद्वियोगात्प्रतिपत्पाठशीलस्य विधेव क्षीणतामयासीत् । स्वामिन् ! तत्कोपकृशा-
नुना पौलस्त्यः दग्धः किं च त्वदीयवाणावली तु तत्र निमित्तमात्रमेव भाविष्यतीत्युक्त्वा-
ऽस्मै विस्तरेण सीतासंदेशं विनिवेद्य च तदभिज्ञानमपि समर्पयामास । ततो रामस्तं वेणि-
कामणिं समादाय हृदि निधाय च तं वाष्पाम्बुभिः प्राक्षालयत् । सोऽथ वैदेहिदर्शनेन
श्लाघ्यां पावनितनुं परिष्वज्य चिरेण धृतिं लेभे । ततो रामो हनूमन्तमुवाच । मारुते !
सुमहत्कर्म कुर्वतस्तव स्कीर्तं यशो भवसागरेऽक्षयसेतुतां यातम् । जगति प्रभुमित्रबंधुस्व-
जनानां मनोरथसिद्धये त्वद्विधो विरलएव जनो जायत इत्यभिधाय श्रीरघुवरो बल्लभाप्राप्तौ
समुद्रतरणमेव मुख्यं विघ्नं मेने । ततो विस्मृतधृतिः स चिरं वियोगामिव दुस्तरं सागरं
ध्यात्वा शोकार्णवे ममञ्ज । एतदालोक्य मित्रवत्सलः सुग्रीवः सविनयं जगाद । धैर्य-
सिन्धो ! विक्रमावसरे विदुषोऽपि तव कोऽयं व्यस्तविवेकः शोकविप्लवः ? सम्प्रति वैकल-
व्यजननीं शुचं त्यक्त्वा प्रमोददायिनीमुत्साहशक्तिं च भज । रघुराज ! मित्ररूपेण

पुरुषार्थेन शोकशत्रुं सत्वरं निपातय । देव ! तव करभाजि चापे सति सप्तद्वीपेयं
मही करतलस्थैव । तथा कर्णान्ताकृष्टायां प्रत्यंचायां त्वायि सुरेन्द्रलक्ष्मीरपि मिलिता । किं
च लक्ष्यानुवर्तिनि शरे कें वीरास्त्वदनुवृत्तिपरा न जाता अपि तु सर्वेऽपि त्वत्सेवका
जाता इत्यहं सम्यग्बोधि । काकुत्स्थ ! नाऽयं निर्वेदकालः उक्तं चः—

स्वस्थे चित्ते बुद्धयः प्रस्फुरन्तीति महात्मनां वचनं सर्वथैव सत्यम् ।

केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपरिदतैः ।

तस्योच्छेदसमारंभो विपादपरिवर्जनम् ॥

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

उद्यमः साहसं धैर्यं बलं बुद्धिः पराक्रमः ।

पडैते यत्र विद्यन्ते तत्र देवः सहायकः ॥

शनैः कथा शनैः पन्थाः शनैः पर्वतलंघनम् ।

शनैर्विद्या शनैर्वित्तं, पंचैतानि शनैः शनैः ॥

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि ।

अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥

अंजनस्य क्षयं दृष्ट्वा बल्मीकस्य च संचयम् ।

अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मभिः ॥

अज्ञोऽपि तज्ज्ञतामेति शनैः शैलोऽपि चूर्यते ।

घृणोष्यति महावृक्षं पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥

किन्तु महायुद्ध समयेऽस्मिन् श्रीमदार्यकुलकमलादिवाकर ! शितशस्त्रास्त्रप-
रुपाः पौरुषाश्रियः समुचिता इत्यभिधाय पवनात्मजं लंकादुर्गरचनां पप्रच्छ ।
एतदाकर्ण्य हनूमान्प्रत्यवदत् । वानरराज ! नदीनिर्भरशालिनी लंका त्रिदशैरप्यदृश्या ।
यत्र पूर्वद्वारमयुतराक्षसैः परिवेष्टितम् । पश्चिमद्वारि नियुतं दक्षिणद्वार्ययुतमुत्तरद्वारि
च ततोऽप्यधिकं सैन्यं रावणेन दिवानिशं न्यस्तं तिष्ठति । निशम्यैतत्पावनिवचनं दयि-
तादर्शनोत्सुको रामः प्रीत्या सुग्रीवमवदत् । सखे ! अस्मिन् दिव्यलक्षणे मध्यान्हे उत्त-
राफाल्गुनियुते च विजयमुहूर्ते जययात्रा मम समुचितेत्युक्त्वा सन्नद्धैर्वानरानीकनायकैः

सह नीलं सेनाग्रं कृत्वा सहसा राघवेन्द्रः प्रतस्थे । ततो रघुपतिः पावर्णिं समारुह्य
विष्णुर्गुरुडमिव प्लवंगसैन्यानां मध्येऽगमत् । अथ लक्ष्मणोऽप्यंगदमारूढो विजयशंसीनि
निमित्तान्यवलोकयन् प्रोवाच । आर्य ! एष सुखस्पर्शः पवनो वाति । मृगपक्षिणो
दक्षिणा मैथिलीलाभं शंसति । व्योम्नि सूर्यादयो प्रहाः प्रसन्नाः । विशाखाख्यं नक्षत्रं
रघूणां निरुपद्रवम् तथा च राक्षसनक्षत्रं मूलं धूमकेतुना पीडितमिति भ्रातृवचनं समा-
कर्ण्य काकुत्स्थः सीतामिव प्रीतिं समवाप्तवान् । ततो रामो विन्ध्याचलं महागिरिं मल-
याचलं महेन्द्राद्रिं च समतिक्रम्य मकरालयं ददर्श । सोऽथ शुभ्रवारिदेन स्फुरत्फेनगग-
नेन च मिश्रतां गतं सत्संगतमिव परैरजस्रमविज्ञातान्तरं महाशयं सागरं ज्ञात्वा महेन्द्राग्रा-
दवरुह्य च जलाधितटीं ययौ । ततः सर्वतस्तटमाला निविष्टेषु कपिसैन्येषु वेलाकूलशिलातटे
स्वयं रघुवीरोऽपि निपसाद । अथ कल्लोलमालिसागरतटे निविष्टो रघुनन्दनः सुग्रीवं जगाद ।
सखे ! एष सत्वनिधिः पयोधिरपारः । अधुनाऽस्य तरणोपायस्तूर्णं विचिन्त्यताम् ।
देशोऽस्मिन्हरियूथपा अप्रमत्ता भवन्तु । सैन्यविनिवेशोऽपि यथास्थानं निधीयताम् ।
संभूय पृथक् पृथग्वा क्षणं मंत्रोऽपि क्रियताम् । आरंभः पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालवि-
चारः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पंचाङ्गविचारोऽप्यत्रावश्यक इति सुग्रीवं समा-
दिश्य लक्ष्मणमपि जगाद । भ्रातः ! यद्यपि भावानां प्रत्यहं ग्लानिरुपजायते तथाऽपि
सीतावियोगजः शापोऽयं पुनर्मे नवीभूतः । एष समीरणः सीतां दृष्ट्वा इयतीं भूमिं च
समुल्लङ्घ्य बन्धुरिव विश्वासं संप्रयच्छन् मम गात्रं पुनः स्पृशति । वत्स ! धन्योऽयं मम
मनोरथः । यः क्षणेन सीतां स्पृष्ट्वा सहसैव मामभ्युपैति । मनस्विनीन्तां जीवन्तीं श्रुत्वा
श्रोत्रजीवितस्तु संप्रति संजातः । किन्तु वरवर्णिनीन्तां विलोक्य लोचनजीवितः कदा
भविष्यामि ? पुरा यद्विलोकने निमेषपलेशमपि यो विघ्नताममन्यत । सोऽहं तस्या मध्ये
जलानिधिव्यवधानं कथमुत्सहे ? किम्बहुना । विरहव्यथेयं मे हृदयाज्जंतोर्ललाटफलके-
लिखिताक्षरावलीव नापैतीति जानकीजानेः प्रलापं श्रुत्वा लक्ष्मणो विविधोपायैः समुद्रलं-
घनं प्रदध्यौ । ततः शनैःशनैः प्रयातेऽहिं जगत्तु सर्वं चक्रवाकवियोगाग्निधूमेनेवान्धकारितं
बभूव । केवलमेको रघुपतिरेव प्राणप्रियां सीतां ध्यायन्नजागरीत् ।

इति श्रीगद्यरामायणे सुन्दरकाण्डम् ।

अथ लंकाकाण्डं समाारभ्यते ।

—:—:—

जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।

अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

अथ प्रभातेऽत्र तु कृतनित्यकृत्यो रघुपातिः स्वमित्रैः सह समुद्रसंतरणोपायं वि-
चिन्तयामास । अस्मिन्नेवावसरे तत्र वृद्धा राक्षसराजजननी निशि धर्मनिष्ठं विभीषणं प्रोवाच ।
वत्स ! वानरवीरेण तेन लंकामखिलां विचित्य राघववल्लभाऽवल्लोकिता । यः पुमान् निः-
शंकं पातकं कृत्वा रमते स हालाहलं विषं पीत्वा मालाकण्ठो नृत्यति । एता राजलक्ष्म्यः
स्वभावेन गुणवर्गानुसारिण्यश्च प्रथिताः । अतः शीलदुक्कालिन्य एता मूर्ख परित्यजन्ति दुर्ध-
त्तमवमन्यन्ते प्रमादिनं च नोपसेवन्ते । गुणे द्वेषोदोषे चासक्तिः श्रीविनाशस्य प्रथमं लक्षणं
कथितम् । पुत्र ! प्रायः पतिष्यतामेव मतिः सदा किल्बिषमनुसरति । चपलेयं विभूतिरेकदा
तु वात्यारेणुनिचयमिव प्राणिनमुच्चैःपदं नयति । पश्चात् सहसैव तमधः पातयति ।
रावणोऽयं परदारसुखायाऽतीव श्राम्यति । परन्तु तत् करधृत पारदवन्नतिष्ठति । खरदूषण-
संहारिणस्तस्य रघुपतेः पराक्रमं रक्तः कंकालमालिन्यो वनभूमयो वदन्ति । एकत्र रामप्रतापो-
ऽपरत्र च रावणदुर्णयः सर्वथाऽयं योगः शुष्केन्धनाऽग्निसमागमोपमः प्रतीयते । यथा
कल्लोलिनीकूलसलिलैश्छिन्नमूलो द्रुमो विनिपात्यते तथा कामादिभिर्महाव्यसनैरासक्तो नृपः
सहसा शत्रुभिरुन्मूल्यते । वत्स ! राघवप्रभावं विचिन्त्य प्रतिक्षणमहं विभेमि । यतो
महानुभावः स दारापहारिणं रिपुं युधि द्रष्टुं कथमुत्सहते ? हा मूढो दशाननः काल-
व्यालं गले कृत्वा शेते । मूर्तिमन्तं हुताशनं वाऽऽश्लिष्यति । किंवा सिंहस्य दंष्ट्राक्र-
म्य क्रीडतीति मन्ये । प्रियसूनो ! यदि ते हृदये भ्रातुर्वात्सल्यमस्ति । तर्हि विनैव प्रभं
तमुपसृत्य च तं हितं ब्रूहि । येन संकोचं विहाय रामाय-जानकीं समर्प्य च सुखी भवे
दिति विभीषणमुपदिश्य राक्षसेन्द्रजननी विरराम । अथ प्रभाते कृतदेवार्चनो विभी-
षणो दशकंधरमंदिरं प्रविश्य महामातैः परिवृतं समासीनं रत्नाभरणभासुरं च रावणं
ददर्श । ततः स तं प्रणम्य तद्भ्रूविनिर्दिष्टं प्रीतिशासनमासनं भेजे । अथ निःशब्दनि-

श्वले तस्मिन् सदसि प्रगल्भो विभीषणः प्रभुं समभ्यधात् । तात ! जगति यथा सुरा-
 सुरशिरोरत्नमालाललितशासनप्रभावो भवतस्तथाऽन्यस्य कस्य विद्यते ? तवाग्रे तिग्मांशु-
 स्तापं संहरति समीरणो नीचैर्वाति । कुबेरोऽलकां परित्यज्य दासवदनुसरति । महेन्द्रो
 नानोपहारैः प्रत्यहं पूजयति । यमो भयाल्लंकां नाऽवलोकयति । वरुणश्च सदैवाज्ञां
 परिपालयन् परिचर्यापरायणस्तिष्ठति । किम्बहुना । देव ! इयं सम्पन्नपौरुषा लक्ष्मी-
 रियतीं भूमिं समारूढाऽपि यदि दुर्नयवाच्यतां यातीति महती लज्जैषा । महात्मनां विभू-
 तिरयशः स्पृष्टा, मतिः शिष्टाचारोज्झिता चेष्टा च साधुजनानिष्टा न भवति । लक्ष्मीरियं
 निरनुक्रोशा वारस्त्रीव बहुगामिनी वर्तते । एषा सदैव सरागविमुखी भूत्वा व्यसनिभ्यः
 सत्वरं पलायते । राजन् ! यदैव दुःखदूतिकैषा रामवधूरत्र प्रविष्टा तदाप्रभृत्येव
 नो गृहेषु घोराणि दुर्निमित्तानि दृश्यन्ते । अग्निहोत्रे नाऽग्निर्भाति । हविः कृमिकुला-
 कुलं भवति । लंका च क्रव्यादगणनादिताऽऽकर्ण्यते । अतस्तेषां कुशकुनानामिदमेव परं
 प्रायश्चित्तमस्ति । यदेषा मैथिलीतूर्णमेव काकुत्स्थाय समर्प्यताम् । निशम्यैतद् भ्रातृवचनं
 क्रोपजिह्वाननो दशग्रीवः सचिवमुखान्यवलोक्य जगाद । प्राज्ञा मंत्रमूलं विजयं वदन्ति ।
 ममैता विश्वजयश्रियो भवद्भुजबलमाश्रित्यैव तु परां प्रौढिमुपागताः संति । तेन कपिना
 यच्चापलं कृतं तत् तु स्वजात्युचितमेव । सोऽधुना क्वाऽस्ति ? नूनं तेन मंत्रावकाशो
 विवृतः । जुद्धशत्रोर्नोपेक्षा न च प्रतिक्रिया शोभते । तस्मात् संदेहदोलायां मंत्रस्यैव
 प्रयोजनमस्ति । यत्र मतिष्वैक्यं स मंत्रः श्रेष्ठः । यत्राऽन्तरं स मध्यमः । यत्र च
 सर्वथैव मतभेदः स विवादक्लेशजनकोऽल्पधर्मो मंत्रो निगदितः । व्यसनग्रस्तस्तापसश्च
 राघवोऽस्माकं चिन्तास्थानं नास्ति । न मे तद्विक्रमे चिन्ता वर्तते । तस्य तु तपश्चिन्त्य-
 ताम् । निशम्यैतद्राक्षसराजवचनमिङ्गितज्ञः प्रहस्तः सविनयं प्रोवाच । देव ! केसरिणो
 हरिणाघाते क्वोपयुज्यते संरंभः ? एवमेव सहस्रांशोस्तमःक्षयेन कश्चिन्मंत्रः क्रियते ? राजा
 धिराज ! विक्रमोत्साहवतां पुरुषार्थिनां कुटिला अपि पंथानः स्वयमेव सरलतामायांति ।
 लंकेश ! सहस्रैव त्वत्प्रतापहतैश्वर्ये शतक्रतौ स्वनयग्रंथभारिको बृहस्पतिरपि यदा लज्जां धत्ते ।
 तदा का कथाऽन्येषां देवानाम् । किम्बहुना । पूर्वं तु रामः पदच्युतः, ततः फलाहारी,
 ततो वनवासी ततश्च तपस्वी । अतः कस्य नाम शंकास्पदम् ? यदि सुग्रीवादिभिर्वानरैः
 सह रामः समेष्यति तदा नः का क्षतिः ? किन्तु कपिशिरःफलैः कन्दुकक्रीडैव भाविष्यति ।
 साधुषु साम प्रयोक्तव्यम् । दानं लुब्धजनोचितं भणितम् । शंकिषु भेदः श्रेयान् । स्तब्धेषु
 च दण्डमेव भेषजं निगदितम् । सामप्रयोगो हनूमता छिन्नः । नीचेषु दानं न हितावहम् ।

निस्सहायस्य भेदः क्व ? अतो राववः सर्वथैव दण्डार्हः । राजन् ! यदा दुर्वलेनाऽपि रामेण सामछिन्नं तदा वलिनोऽपि वयं क्षुद्रकृतं दर्पं कथं सहामहे ? देव ! सरलताया परमावाधिरयं । यत्र मर्त्योऽपि सम्यग् विचिन्त्यते । अन्यथा भोगभोक्तृसमागमे क उपायचतुष्टयं पृच्छति ? एवं प्रहस्तेनोक्ते दर्पान्धा वज्रदंष्ट्रपूरोगमाः प्रवरामात्या अपि प्रोचुः । राजन् ! अस्थाने किमर्थमयं मंत्रारंभः क्रियते ? क्षुल्लकेषु वानरेषु नो रिपुचर्चाऽपि न घटते । देव ! भवता कैलासकूटेषु रथचक्रसमुल्लेखैर्विबुधार्थजयोजितं यशो लिखितम् । मायानिधिना मयेन भयान् स्वकन्याव्याजेनैव मूर्ताशक्तिरिव ते समर्पितेति ब्रुवाणेषु राचिवेषु नाग इव श्वसन् महापाश्वोऽपि जगाद । यदि कृपयाऽसमानजने साम प्रयुज्यते । तत्सौजन्यं जातु जनो भयमेव समभिमन्यते । देव ! मनुष्यवधेऽस्माकं चिन्ता नहि शोभते । सिंहः स्वप्नेऽपि जंघुकवधे मतित्र कुरुते । अधुना मंत्राय स्वस्त्यस्तु । मंत्रिभ्यश्चाऽप्ययमंजलिर्भवतु । भृत्यलेशाज्ञया सहसैव वानरक्षयः क्रियताम् । विभो ! विहाय संकोचं सरामलक्ष्मणस्याऽस्य कपिसैन्यस्य भक्षणं भृत्याय मह्यं प्रमाणीक्रियताम् । तच्छ्रुत्वा महोदरोऽवदत् । पतंगपुत्तिकादंशमशकपिपीलकमूपकसरीसृपतुल्या वानरा भवादृशं कथं वा शंकास्थानम् ? देव ! यथा परमात्मा स्वस्वभावं न वेत्ति तथा भवानपि स्वप्रभावं न जानीषे ? इयं सालतालशिलायुधा हरिचमूः कुक्षिकोणैकदेशमपि न पूरयिष्यति पर्याप्तभोजनं तु दूरम् । एवं राक्षसानां वचः श्रुत्वा भ्रातृहितेच्छया विभीषणो वभाषे भ्रातरः ! सहसा परावज्ञा न कर्तव्या । प्रमत्तानां बलाद् गते निपतितानां मृणालतनुना केन गतिनिरोधः क्रियते ? आश्चर्यनिधयेविधये नमः । यश्चिन्त्यमानोऽपि प्रतिक्षणं विद्वज्जनानेव वंचयति । राजन् ! य एते तव मंत्रिणस्थितास्ते सर्वे प्रायश्छन्दानुगाः । प्रियं तु वदन्ति परं हितं न ब्रुवन्ति । प्रियंवदेभ्यो धूर्तेभ्यो नमस्कारोऽस्तु । ये स्वामिनां पुरः पथ्यं कटुकं च वक्तुं स्वप्नेऽपि न शिक्षिताः । तात ! विशीर्णोऽस्मिन् विभवोद्याने लक्ष्मीलतापट्टचरणा मधुरभाषिणो धूर्ता न क्वचित्तिष्ठन्ति । यद्यैश्वर्यसमेतं जीवितं रक्ष्यं तदा तु देव ! स्वयमेव तूर्णं काकुत्स्थाय मैथिली त्यज्यताम् । राजन् ! यावदेषा लंका कथाशेषतां न गता तावल्लक्ष्मणाग्रजाय वैदेही समर्प्यताम् । श्रीरामचन्द्रोऽप्रमादी महोत्साही सद्रत्नमणि च स्थितोऽस्मात्संयुगे सर्वैस्सुरासुरैरपि जेतुं न शक्यः । इयं विजयलक्ष्मीः सत्यव्रतं सेवते । शीलवन्तं श्रयते । शूरं च श्लिष्यति । संसारोऽयं गुणानुरागी । प्रतिष्ठा प्राणिहितात्समुपलभ्यते । यत्र प्रतिष्ठा तत्र यशः । विभूतयश्च यशोलुब्धा भवन्ति । देव ! लक्ष्मीर्नीतिमनुसरति । जयउद्यममनुयाति ।

शक्तिः प्रभावमनुधावति । यशश्च पुण्यमनुगच्छति । जगत्यास्मिन् विवेकिनां वीराणा-
मेव मंत्रासिद्धयः फलिताः श्रुताश्च दृष्टा नाऽविवेकवताम् । राजाधिराज ! लाभाऽलाभौ
विचार्य शीलधरो भव । व्यसने च मतिं मा कृथाः । रामेण किमपकृतम् ? यत् त्वं
तस्य भार्यामपाहरः । एता विभूतयः कुमतिं परित्यज्य सुमतिं स्वयमेव समुपाश्रयन्ति ।
युद्धे कदात्वेको बहून् निहन्ति । कदाचिदेकं बहवो निष्पन्ति । अतो युद्धम-
मर्यादं मत्वा प्राज्ञा जये सशंकिता एव तिष्ठन्ति । लंकेश ! धनुष्मता क्षिप्तो बाण
एकं हन्यान्न वा हन्यात् । किन्तु प्राज्ञेन क्षिप्ता मतिर्गर्भगतानपि हन्ति । उद-
यसमयः समताकालः हान्यवसरः । एवं महीभुजां त्रयः कालाः संति । तत्राद्यसमय
एव योद्धव्यम् । उभयोः पुनः स्थातव्यम् । देव ! महानहं स्वल्पोऽयमिति चिन्ता
त्यज्यताम् । करीन्द्राणां सिंहशावकान्मृत्युरत्र प्रत्यक्षप्रमाणमस्ति । कुसुमैरपि न योद्धव्यम् ।
निशितैः शरैः पुनः किम् ? तामवस्थागतानां तु किं भविष्यतीति न जाने । राजन् !
यदि ते प्रियजने प्रेमाऽस्ति । भोगेष्ववृत्तिर्वर्तते । प्राणेषु च महाप्रीतिरस्ति । तदा तु
सत्वरं रामः प्रसाद्यतामिति विनिवेद्य विभीषणो विरराम । निशम्यैतद्विभीषणवचनं विधि-
वैमुख्यविप्रलब्धो दशाननः प्रोवाच । भ्रातः ! विभूतय एताः कृपाणमेघशिखण्डिन्यः
शूरमुखावलोकिन्यश्च सन्तीति सत्यम् । किन्तु तव भीरुस्वभावं विलोक्य चकितो भवामि ।
बन्धुभावादेवं ब्रवीषि ? अथवा मोहमापन्नोऽसि । उत सरलतामेव जीवनलक्ष्यं
मन्यसे ? अनुज ! यः पूर्वं त्रैलोक्ये रक्तकतां गतः । सोऽहं कुलाचारमतिक्रम्य मान-
मुत्सृज्य च दैन्यं कथं समाश्रये ? येन कुटिलेन सरलेन वा पथा महाजनो गच्छति ।
तेनैव मार्गेण सामान्योऽपि जनो याति । मया तापसस्य योऽयं कान्तापराभवः कृतः ।
स तत्त्वेन चिन्त्यमानो गुण एव न दोषः । विरक्तस्य संभोगैः किम् ? दुर्मतेस्तस्य पूर्वा-
परविरुद्धमाचारं दृष्ट्वैव तदारानहमपाहरम् । जरन्मृगगणाश्रये विपिने पांशुशय्या क्व ?
शिंजानमाणिनूपुरा नूपुरवती च कान्ता क्व ? भ्रातः ! संभोगार्हे यौवने वृद्धसेव्यं वनं
न कदापि हितावहं भवति । शूरा जटाबन्धं न प्रशंसन्ति । शस्त्रधारिणो वल्कलं न
परिदधते । नूनं जानकी स्त्रीरत्नम् । यस्यां वरवर्णिन्यां मद्विधा अपि बद्धकौतुकाः संति ।
तस्यां ललनायां तापसोऽनुरागवानिति कथं समुचितम् ? यन्मनुष्येणाऽपि तेन खरमुख्या
राक्षसा हतास्तत्र दैवमेव प्रधानं पौरुषं च गौणं मन्ये । अन्यच्च । कपिना यत्पुरं
दग्धं । तत्राऽपि चित्रक्रीडाद्भुतनिधिर्विधिरेव प्रमाणमस्ति । त्रिभुवने यस्येयं विश्वनिर्माण-
वैचित्र्यप्रभाविष्णुता जागर्ति । तस्य दैवस्य शक्तिं पौरुषेण कोऽतिवर्तते ? यदि बला-

धीनं युद्धं राजलक्ष्मीः खड्गाधीना शक्यधीनो विजयश्च तदा किन्तु मम चिन्तास्पदम् ? इति कोपं नियम्यैव भाषमाणे रावणे विभीषणः पुनरपि जगाद । राजन् ! सहसैव सीता त्यज्यताम् । तच्छ्रुत्वा कोपज्वलितो मेघनादोऽब्रवीत् । गुरुद्विजपण्डितास्तु दूरादेव प्रणामार्हाः । ह्यतिसंगत्या तदोपे दृष्टे सति सपदि श्रद्धा प्रपलायते । पण्डितयुद्धयः प्रायो व्याख्यानावसरेष्वेव प्रस्फुरन्ति । व्यवहारविचारेषु तु सर्वथैव बाह्याः । विभीषणो धीमान् बहुश्रुतश्चेति पुराऽस्माकं विचार आसीत् । किन्त्वधुनाऽस्य कुलवैलक्ष्यजननीं भीरुतां विलोक्य भृशं विपीदामः । अहो ! रथ्यावदीवायं सदैव रामं प्रशंसति । केनाऽस्य धृतिरपहृतेति वयं विचिन्तयन्तोऽपि न विजानीमहे । अहो ! अस्माकं देवासुरविजयमहोत्सवं दृष्ट्वाऽप्ययं तस्मात्कुतापसाद्विभेतीति महश्चित्रम् ? किन्वधुना । समरे मम भयाद्विद्रुतानां लोकपालानां पदवी तद्वधूभिर्वनवर्त्मसु नाद्याऽपि लब्धा । ईदृशस्य मे पुरो मिथ्याशौर्यमयीं तापसकथां कथयन्नयं कथं न लज्जते ? निशम्यैतच्छ्रुजितो वाक्यं विद्वहन् विभीषणः प्रोवाच । भ्रातृज ! त्वमद्याऽप्यपक्वद्विर्बालकोऽसि । यन् परस्य स्वात्मनश्च बलावलमभिज्ञाय निरर्गलं भाषसे । ध्रुवं त्वं स्वपितुः पुत्ररूपः शत्रुरसि । यदस्य महाभिमानिनो रघुनाथात् क्षयं वाञ्छसि । वत्स ! मम वार्तां मत्वा देवोचितै रत्नैः सह राघवाय सीता समर्प्यताम् । ज्ञानवान् कृच्छ्रे सर्वस्वं त्यक्त्वाऽप्यात्मानं रक्षेत् । यो वीरो मारीचमुख्यानां राक्षसानां हन्ता सुग्रीवराज्यप्रदोऽप्यस्ति । स रामः कामं नरेन्द्रोऽस्तु । वा कानने तापसो भवतु । एष कर्मणामेव संकल्पो यत् काकुत्स्थो वनेचरोऽस्ति । स महानुभावकैलोक्यराज्यदाताऽस्ति । किं दिगम्बरो भस्मशायी च महेश्वरस्त्वया न श्रुतः ? युवराज ! सोऽस्मत् क्षयाय जलानिधितटं संप्राप्तवानस्ति । त्वमधुना सर्वैः सह तत्र गत्वा सर्वस्वेनाऽपि संप्रसाद्यताम् । वीरवर ! क्लेशनिमित्तेन तेन विक्षेपेन किम् ? यद्वं शस्य स्वात्मनो वाऽपि रक्षार्थं न ह्युपयुज्यते ? प्रिय ! धनदानेन प्राणान्नक्ष । किन्त्वान्मनि गते वित्तं पुरुषं नाऽनुयाति । एतदाकर्ण्य भ्रातृवचनं कोपारुणेक्षणः पौलस्त्यः पाणिना पाणिं निष्पिब्याऽब्रवीत् । रे मिथ्या धर्मध्वज ! पापदुष्टेन मनसा यत् त्वं प्रतिभान्वितं भाषसे । तन्मम दूषितं पथ्यमिव हितमप्यप्रमाणम् । रागद्वेषविकल्पेषु सर्वथा मन एव प्रमाणमस्ति । रतौ दन्तक्षतैः प्रीतिर्भवति । तैरेव च कलहे व्यथोपजायते । अहो-वत ! सर्वे वयं सरलाशया वंचिताः । येषामस्मिन्विभीषणे मिथ्यागुणसंभावना बभूव । यस्य धैर्यं जीवितं च नाऽभिमानमयं तस्य दम्बदिग्गुणस्य पाण्डित्येन सुबुद्ध्याऽपि च किम्प्रयोजनम् ? यः पूर्वापकारिणा शत्रुणा सह संधिं समीहते । सोऽनड्वान् मंत्रे वा

विक्रमे कथमायास्यते ? यदि निरायुधो रामो मां शरणं ब्रजेत् । तदेतत्कथनं तु युक्तं स्यात् । यज्जगति विनयः कस्य प्रियो नास्ति ? यद्यस्य विबुधमानिनो बुद्धिः काकुत्स्थ एव रमते । तर्हि तमेवैषः प्रयातु । यतोऽतिविरक्तः केन सह्यत इति क्रोधान्धे दशकंधरे सावेगं ब्रुवाणे तस्य शीलज्ञा मंत्रिणो धीरा अपि चकम्पिरे । अथ ससंरब्धेषु सचिवेषु पुनर्विभीषणो जगाद । जगत्यस्मिन् सर्वजन्तूनां बल्लभं जीवितमस्ति । यस्य तदप्रियं वद तस्य कोऽन्यः प्रियः ? यः स्वाविनाशाय स्वयमेवाऽधर्मं समाचरति । तेनाऽत्मशत्रुणा कुपितेन प्रीतेन वा किम् ? यदि धर्मस्थे रामे मे मती रमते । तर्हि किं चित्रम् ? संसारे सुधानिष्पंदसुन्दरः शशांकः कस्य नानंदाय ? यः प्रमादी संप्राथ्यमानोऽपि पथ्यं न गृह्णाति । तस्य विनाशेन स्वजना अपि नृत्यंतीति सत्यम् । यत्र मंत्रिभिर्नृपो व्यसनान्निवार्यते स एव मंत्रः । अन्यथा चित्तानुरंजनं वाक्यं बालभाषणोपमं ज्ञेयम् । स्ववलं परवीर्यं स्थानं क्षयं वृद्धिं च सम्यग् बुद्ध्वा यो वदेत् । स एव मंत्री नाऽन्यः । राजात्वत्र श्वभ्रपातोद्यतोऽस्ति । मंत्रिणोऽत्र च सहायकाः संति । नूनमियं विनाशसामग्री स्वयं दैवेनैव घटिताऽस्ति । अत्रान्तरे रावणेन पृष्टः कुंभकर्णो ब्रवीत् । राजन् ! यः पूर्वकार्याणि पञ्चादाभिचिकीर्षति । पञ्चात् कर्तव्यानि च पूर्वं करोति । स नयानयौ न वेद । यद्यपि त्वयाऽप्रतिमं कार्यं परैः सह समारब्धम् । तथाऽपि भ्रातृपक्षमवलम्ब्यैव रिपून् हत्वा तत् तव कार्यं समीकरिष्यामीत्यभिधाय स शयनागारं जगाम । ततोऽतिक्रुद्धः पौलस्त्यो विभीषणं परुषवचनं जगाद । राक्षसाः ! ज्ञातीनां शीलमहं जानामि । बहुधा बान्धवा बन्धुं व्यसनपतितं दृष्ट्वा हृष्यन्ति । सम्पन्नं चाऽवलोक्य विषीदन्ति । अत्रोपाख्यानं ब्रवीमि । पुरा पद्मवने गजानां वसतिरासीत् । तत्रैकदा गजबन्धनार्थं हस्तिपकाः समागच्छन् । तान् विलोक्य गजराजोऽब्रवीत् । भो भो बान्धवाः ! मम वचनं शृणुत । नाग्निर्न नांशस्त्राणि न च पाशा यथा भयावहास्तथा स्वार्थपरायणा नो ज्ञातयो भयप्रदाः संति । एते पूर्वगृहीता हस्तिनोऽस्मद् ग्रहणोपायं वक्ष्यन्त्यत्र संदेहलेशोऽपि नास्ति । यथा गोषु क्षीरं ब्राह्मणे तपः स्त्रीषु च चांचल्यं वर्तते । तथा ज्ञातितोऽपि भयं विद्यते । यथा पुष्करपत्रेषु पतितास्तोयविन्दवो न श्लिष्यन्ति तथाऽनार्येषु सौहृदं न तिष्ठति । एवं विविधवाक्यैर्विवोधिता अपि गजा यदा गजराजोपदेशं न मेनिरे । तदा हस्त्यारोहैस्ते शनैः शनैर्निग्रहीताः । एष निरपत्रपस्तूर्णं विषयान्निष्काल्यताम् । यस्यैयं शत्रुस्तवे मतिर्जाता । छिद्रेषु व्यसनैषिण इमे कुलजनोन्नतिं न सहन्ते । बहुधा ज्ञातयः क्षयसंदर्शनं विना दानमानसंस्तवोपकारैर्न परितुष्यन्ति ।

तीयभिधाय कोपाकुलो रावणः शीघ्रं सिंहासनात् समुत्तस्थौ । प्रहस्तेन निवारितोऽपि
पादेन साम्राज्यामिव यदा विभीषणं जघान । तदा स सूर्योऽस्ताचलादिव कनकासना-
न्निपपात । ततः प्रहस्तो हस्तमुद्यम्य समुत्थितं विभीषणं प्रोवाच । अल्पमते ! राक्षस-
राजो रावणस्ते कुपितः । अत इतोऽन्यत्र गच्छ । ह्यनुष्टुपे दशग्रीवे भोगसंपदो न भुज्य-
न्ते । श्रीमान् व्येष्टो भ्राता वैश्रवणोऽप्यनेनाऽऽज्ञाव्यतिक्रमालंकातो विवासितः । त्वं
कस्योद्यानस्य मूलकोऽसि । गच्छ गच्छ मा चिरय । निशम्यैतन्मन्त्रिवचनं न्यायानु-
गामिविभीषणो हरिप्रभृतिभिश्चतुर्भिः सचिवैः सह सहसैव विहायसं त्रिवेश । सोऽथ
मातरमुपेत्य तां प्रणिपत्य च समग्रं वृत्तान्तं निवेदयामास । ततः स तथादिष्टः सपदि
व्योमवर्त्मना प्रययौ । अथ सुग्रीवपुरोगमास्तं रामाभिमुखमायान्तं वीक्ष्य सत्वरं युद्वायैव समु-
द्यता बभूवुः । एतदालोक्य विद्वान् विभीषणः समुद्रोत्तरपार्श्वेऽवतीर्य घनवोषानुका-
रिणा स्वनेन दर्शनीयग्रीवं सुग्रीवं समभ्यधात् । भो भोः प्लवंगमाः ! अहं रावणानुजो
विभीषणोऽस्मि । वीरेन्द्रं रघुनाथं द्रष्टुमिच्छामि । भ्रातर्जानकी त्यज्यतामिति मयोक्तो
दशाननो मुमूर्षुर्भेषजामिव यदा हितोपदेशं न शुश्राव । तदा तैः सर्वैरेव कोपादतितिर-
स्कृतोऽहं रघुनन्दनं शरणमुपयातः । वीराः ! संत्यक्तपापं शरणागतं मां रामाय निवेद-
यतेति तस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो द्रुतं रावणं समुपेत्य तदुक्तं च सर्वं तस्मै समावेदयामास ।
अथ रामः सानुगं रावणानुजं समायातं ज्ञात्वा निश्चलः सन् क्षणं ध्यात्वा च कपिकुंजरान्-
प्रोवाच । धीधनाः ! यूयमेवाऽस्मिन् कार्ये प्रमाणम् । अस्मिन्विभीषणागमने यदुचितं
तत् सम्यग् विचिन्त्यानुष्ठीयताम् । निशम्यैतद्रघुगतिवचनं कंचिच्छाखामृगाः प्रोचुः ।
रघुराज ! शत्रुप्रयुक्तोऽयं राक्षसः सर्वथैव वधयोग्यः । प्रकृतिः स्वभावजाऽत्र दुस्त्यजा
खलु । न खलु पोषितोऽप्यहिपोतो जहाति हिंसाध्यवसायम् । न खलु व्रतशीलोऽपि
विडालस्त्यजति क्रौर्यम् । न खलु प्रायोपवेशनवासिन्यपि कुट्टिनी मुंचति परवंचनोपचितां
चिन्ताम् । न खलु कालकवलनिकटोऽपि च किराटो रहति शाठ्यास्थितिमिति निगद्य
विरेमुः । ततोऽपरे प्रोचुः । सत्यमेतत् । यदा भ्रातरं त्यक्त्वाऽत्र समायातस्तदाऽयं कस्या-
ऽन्यस्य स्निग्धो भविष्यति ? जगति जात्यैव जन्तोः स्वजनेऽन्यभिचारिणी प्रीतिर्भवति ।
जम्बुकीपुत्रो न क्वचिद् गोस्तनं पिबति ? तच्छ्रुत्वा शरभोऽनर्वाण् । नाथ ! चारेण पूर्वं
परीक्ष्य ततोऽस्य परिग्रहः कार्यः । एतदालोक्य जाम्बुवाञ्जगाद् । रघुपते ! विभीषणोऽयं
बद्धवैरादशाननाद्देशकाले सम्प्राप्तस्तस्माद्द्रव्यताम् । ततोऽगदोऽवदत् । प्रभो ! शत्रु-
पक्षात्समागतोऽयं रावणानुजः परीक्षां विना सहसा न विश्वासनीयः । ततो मैदो जगाद् ।

नाऽयं साधारणो राक्षसः । अतो मधुरभाषणेन प्रष्टव्यः । अथ सचिवोत्तमो हनूमानुवाच ।
 रघुवंशमणे ! रावणे दोषं दृष्ट्वा त्वयि च गुणानवलोक्य युक्तमस्याऽत्रागमनम् । आकारेण
 चेष्टया गत्या भाषणेन चाऽन्तर्गतं मनो लक्ष्यते । मुखमस्याऽस्त्यतिप्रसन्नम् । तस्मान्मे तु
 शंसयो नास्ति । दाशरथे ! वालिनं हतं सुग्रीवं चाऽभिषिक्तं समाकर्ण्य राज्यं प्रार्थयमानो
 ऽयमत्र समायात इति मन्ये । विभीषणोऽयं दुरात्मनो रावणस्य कोशबलदुर्गराष्ट्राणि वक्ष्य-
 त्यतो न त्याज्यः । प्रीतिः सदा स्वभावमेवाऽनुसरति । जलजं सूर्योदयात्तु विकसति । किन्तु
 समीपस्थं सलिलं न श्लिष्यति । निशम्यैतद्धनुमद्वचनं राघवोऽब्रवीत् । मारुते ! तथास्तु ।

सकृदेव प्रपन्नाय तवाऽस्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥

अपरंच अनुरक्तः किंवा विरक्तो यो मामुद्दिश्याऽत्र समायातः । तस्य बन्ध्यं
 मनोरथं कर्तुं नाऽहमुत्सहे । यो निर्लज्जः शरणार्थिनं परित्यजति । स धर्म-
 मानं लक्ष्मीं कीर्तिं चापि परिहरेत् । श्रूयते हि पारावतेन भार्यानिषूदकोऽपि शरणागतो
 लुब्धकः स्वमांसेन निमंत्रितोऽभवत् । विषयेऽस्मिन् कण्डुमुनिनाऽप्येवमुक्तम् । ह्यरक्षितो
 भीरुः प्राणान्परित्यज्याऽपि रक्षणीयः । अन्यथा सोऽस्य सुकृतं हत्वा प्रतिनिवर्तते । हरिश्रेष्ठ !
 मयाऽस्याऽभयं दत्तम् । सोऽधुना तूर्णं समायातु । वयं राघवाः कृतांजलिषु
 भीतेषु च सदैव पेशलाः स्मः । निशम्यैतद्रघुपतिवचनं सपदि सुग्रीवो नमः समुत्पत्य
 परिष्वज्य च विभीषणं सत्वरमानिनाय । ततो रावणानुजोऽनुचरैः सह रामचरणयोर्नि-
 पपात । सोऽथ लब्ध्वावकाशमवादीत् । प्रभोऽहं रावणानुजोऽस्मि । तेनाऽवमानितः
 शरण्यं त्वां समुपागतः । तच्छ्रुत्वा रघुपतिरुवाच । विभीषण ! त्वम्मे सुहृदसि । मे
 मनो दर्शनादेव त्वयि प्रसीदतीति सत्यम् । सखे ! मदर्थे त्वया या समिधधनवान्धवा
 लंका परित्यक्ता तत् फलं गृह्यतामित्युक्त्वा स लक्ष्मणानीतै रत्नाकराम्बुभिर्विभीषणमभि-
 पिच्यैव तं लंकाधीश्वरं विदधे । एवं रामप्रसादेन नतकन्धरो रावणानुजस्तत् प्रतिक्रियां
 मुहुर्मुहुरचिन्तयत् । अत्रान्तरे नानेतिहासपुराणविशारदो महामुनिरगस्त्यस्तत्राऽऽजगाम ।
 ततस्ते समुत्थाय विधिवत्तं पूजयामासुः । अथ विभीषणः प्रणतिपुरस्तरं मुनिं जगाद ।
 मुनीन्द्र ! त्वं सर्वज्ञोऽसि । अतः कृपयाऽस्मद्वंशविस्तरं रघुपतिं श्रावयेति निगद्य विभी-
 षणो विरराम । तच्छ्रुत्वा महामुनिः श्रीरामहिताय प्रोवाच । भद्र ! प्रस्थानात्पूर्वं पूर्वापरज्ञा-
 नमत्यावश्यकम् । अतः श्रावयामि सम्प्रति चरित्रम् । समाकर्णयत यूयं सावधानतया ।
 आसीन्मेरुपार्श्वे वृणांगेर्दिन्याश्रमः । तत्र कृतयुगे ब्रह्मसूनुः पुलस्त्यो दीर्घकालं तपस्तेपे ।

तत्र सुरसिद्धिर्पिराजकन्यकाः क्रीडन्त्यः सततं समाययुः । एतदालोक्य महामुनिस्तपोवित्रं
मत्वा च प्रोवाच । अद्यप्रभृति या ममाश्रमं प्रविशेत्साऽजशयं गर्भं धारयेत् । निशम्यै-
तन्मुनिवचनं सर्वाः कन्यकास्तु तं देशं पुनर्नाययुः । किन्त्वेका राजर्षितृणविन्दुसुता
तद्वाक्यमनाकर्ण्य सखीदर्शनलालसयातत्राऽऽजगाम । साऽथ स्वाध्यायसम्पन्नं मुनिं दृष्ट्वा
श्रोत्रसुखप्रदानं वेदमंत्रांश्च श्रुत्वाऽति विस्मिता बभूव । ततो हरिणेक्षणा सा मनोहा-
रिणीं मुनिच्छविं विलोक्य वसन्तवल्लीव प्रकामकमनीयतां लेभे । अथापाण्डुरमुखी
सा लज्जामेत्य सत्वरं पितुराश्रमं जगाम । ततो राजर्षिर्व्यानयोगेन सर्वं विज्ञाय तत्र गत्वा
च पुलस्त्याय तामात्मजां समर्पयामास । अथ गच्छता कालेन स मुनिस्तस्यां विश्वविश्रुतं
श्रुतिश्रवणजन्मानं विश्रवसं नाम सुतमजनयत् । ततः पितृतुल्यः स महानुभावो भरद्वाजसुतां
कान्तां पत्नीं प्राप । ततः पतिव्रता सा तस्माद् गुणैः पितृतुल्यं पवित्रचरितं च वैश्रवणं नाम पुत्रं
लेभे । अथ तपस्यतस्तस्य वर्षसहस्रेषु प्रयातेषु प्रीतः पितामहस्तस्मै वरान् प्रादात् । ततो
वैश्रवणो लोकपालत्वं पुष्पकाविमानं च समवाप्य कृतार्थो बभूव । अथैकदा स पितरं
गत्वा निवासाय यथोचितं स्थानं पप्रच्छ । तच्छ्रुत्वा सोऽब्रवीत् । वत्स ! अस्ति कांच-
नमयी विश्वकर्मकृता लंकाख्या नगरी । या विष्णुभयादितै राक्षसैस्त्यक्ता । सा सर्वथैव
तव समुचिता । निशम्यैवं तातवचनं धनाव्यक्षः स रत्नतोरणान्तां पुरीं ययौ । तत्र
गुह्यकेश्वरो देवपूजितो भूत्वा न्यवसत् । सोऽथ काले काले च पुष्पकेन पितृदर्शनं
कृत्वाऽऽत्मनः कृतकृत्यतां मेने । एतन्मुनिवचनमाकर्ण्य विस्मितो रघुनन्दनोऽपृच्छत् ।
अपिराज ! राक्षसाः किल पुलस्त्यकुलसंभूताः श्रूयन्ते । तेभ्योऽप्यन्ये के बभूवुर्येषां
लंकापुर्यासीत् ? तच्छ्रुत्वाऽगस्त्योऽब्रवीत् । पुरा जातासु प्रजासु सत्त्वा विधातारं प्रणम्य
प्रोचुः । भगवन् ! किं कुर्मः ? एतदाकर्ण्य विहसन् विधिरुवाच । मानवाः ! रक्षध्वम् ।
एतदाकर्ण्य केचिद्रक्षाम इत्यवोचन्नपरे च यक्षाम इति बभाषिरे । ततो विधाताऽवदत् ।
यै रक्षाम इत्युक्तं ते तु राक्षसा भवन्तु । अथ यैर्यक्षाम इत्युक्तं ते यक्षाः संतु । ततो
हेति प्रहेतिश्चेति मधुकैटभोपमौ भ्रातरावभूताम् । अथैकदा हेतिः कालभगिनीं भयासु-
द्राह्य तस्यां विद्युत्केशाख्यं सुतमजीजनत् । सोऽथ यौवनमवाप्य सन्ध्यासुतां सालंकटां
परिणिनाय । ततो विद्युत्केशेन रममाणा सा गर्भमाधत्त । साऽथ काले सुरतान्तरायं
गर्भं समुत्सृज्य पुनः पत्या सार्धं रन्तुमारंभे । अथात्सृष्टः शिशुर्वदने पाणिं निक्षिप्य
रुरोद । अत्रान्तरे पार्वत्या सह गगनमार्गेण व्रजन् वृषभध्वजस्तं ददर्श । ततः कारु-
ण्याद्बुद्राण्या संप्रार्थितो महादेवस्तस्मै व्योमगं पुरं दत्त्वाऽभरत्वमपि प्रादात् । अथाश्वि-

कावरप्रभावात् स सुकेशः सहसा वृद्धिमवाप्य राक्षसाधिपो बभूव । सोऽथ हरानुचरो
गिरिशर्गोश्चाद् आसीणगन्धर्वतनयां देववर्तीमुपयेमे । ततः स तस्यां माल्यवत्सुमा-
लिमालिनः पुत्रान् जनयामास । अथ ते तपसा ब्रह्माणं प्रसाद्य तद्वरप्रभावात् त्रिदशा-
नपि समाक्रम्य च लंकायां निष्कण्टकं राज्यं चक्रुः । अत्रान्तरे नर्मदा नाम गंधर्वो-
माल्यवते सुन्दरीं सुमालिने केतुमतीं मालिने च वसुदां प्रादात् । ततो माल्यवतो विरू-
पाक्षप्रभृतयः षट् पुत्रा अनलाऽऽख्या च पुत्री बभूव । अथ सुमालिनः प्रहस्तादयो दश
सूनवो राका केकसी पुष्पोत्कटा कुंभीरसाश्रतस्रः सुताश्चाऽभूवन् । एवं मालिनोऽप्यनलाऽनि-
लसंपातिहराश्चत्वारः पुत्रा आसन् । ये विभीषणामाल्यत्वमवाप्य राम ! त्वामुपासन्ते ।
अनेन प्रकारेण प्रविशते राक्षसकुले हिमाहता पक्षिनीव सुरश्रीः संचुकोच । अथैकदा
भयार्दिता देवा देवदेवं पिनाकिनं शरणं जग्मुः । ततो भगवान् भवानीवल्लभः सुकेश-
पक्षपातात् लोकानुग्रहाच्च दोलायितमनास्तान् क्षिप्रमवादीत् । देवाः ! ते सुकेशतनया
मम रणेऽवध्याः । अतः कार्येऽस्मिन् दैत्यारिरभ्यर्थ्यताम् । एतदीशानवचनं श्रुत्वा
गीर्वाणाः श्रीमन्तमच्युतं शरणमभ्येत्य च तस्मै राक्षसेभ्यो भयमित्यावेदयामासुः । ततो
भूतभावनो भगवान् प्रपन्नानामभयं प्रादात् । येन सर्वे देवाः सपदि भयं तत्यजुः । अथ
माल्यवान् चारैः सर्वं त्रिदशवृत्तान्तं विज्ञाय भ्रातरौ प्रोवाच । चक्रिणाऽस्मद्भयार्तानां
त्रिदिवौकसामभयं दत्तमित्यस्माभिः श्रुतम् । स विष्णुर्द्विषां बधे सर्वथैव प्रभविष्णुर्वर्तते ।
यदि जीविते स्पृहास्ति । तर्हि सर्वथैव संधेयः । ये मूढा हरिणा इव हरिणा योद्धुमिच्छन्ति ।
ते नूनं साक्षीकृताक्षेण कृतान्तेन लक्षिता इति मन्ये । योऽनागतं कुरुते स शोभते । यश्चा-
ऽनागतं न करोति स शोच्यते । जगत्प्रमादोपगूढस्य भूपस्य दिश एता निर्भयाः संति ।
निशम्यैवं माल्यवद्वचनं सुमालिमालिनौ सभूभंगं प्रत्यवदताम् । यथाविधि हुतं यथायोग्यं
दत्तं यथाशक्ति भुक्तं शत्रुसैन्यं च बहुशो जितम् । संप्रति कृतकृत्यानामस्माकं किमन्य-
दवशिष्टम् ? महतां लोभोऽभिमाने न धने तृष्णा यशसि न चायुषीति वीरव्रताः सतत-
मामनन्ति । संसारे मानमूलस्य यशसः परिरक्षैव सत्यं जीवनमस्ति । अन्यथा कृतान्तेन
कस्याप्रे मुहूर्तं हस्तधारणा कृता ? एवं संमन्य जंभवृत्रादीन् पुरस्कृत्य च सर्वे राक्षसा
युद्धार्थं सुरालयं जग्मुः । एतदालोक्य गरुडारूढो मुरारिः शंखचक्रगदाखड्गप्रभापरिकरैः करैः
प्रतापाग्निं किरान्निव वभाषे । दैत्याः ! धर्म एव हतो हन्ति । रक्षितो धर्मो रक्षति । सेवितो
ऽधर्मो गौरिव सद्यो न फलति । किन्तु शनैरावर्तमानः कर्तुर्मूलानि निकृन्तति । नाऽधर्मश्चि-
रमृद्वय इति विचिन्त्य नित्यं धर्ममेवाऽनुसरेत् । तच्छ्रुत्वा हरिश्चाक्यमनाद्वयं च कालप्रेरिता-

राक्षसाः शरशक्तिऋष्टितोमरैर्योमारैर्भिरै । किम्बहुना । एकवारं तु द्विजं प्राणायामा इव
हरिं निरुच्छ्वासं चक्रुः । ततो विजयश्रियोऽदहासो विष्णुशेखो ननाद । तेन केषां
चिद् रक्षसां तु दीप्तान्यप्यायुधानि महमा न्यपतन् । अथ विष्णुः पूर्णायतोत्सृष्टैः शरै
राक्षसगणप्रयुक्तान् बाणान् सपदि चिच्छेद । ततो ये नारायणप्रक्षिप्ता नाराचा देवद्विपां
शरीराणि विविशुस्तैर्भिद्यमाना निशाचरा वज्राहताः शैला इव धरण्यां निपेतुः । अथ सुपर्ण-
पक्षानिलाहते राक्षसबले प्रभग्ने सुमाली तूर्णं विष्णुमभ्येत्य निर्विविरैः शरैर्मतमदृश्यं विदधे ।
ततो हरिः शरेण सुमालिसूतस्य शिरो जहार । येनाऽसौ ह्यैर्दूरं नीतः । अथ योद्धुं
पुनरायाते तस्मिन् मधुसूदनस्तस्य धनूरथं किरीटंचाऽपि चिच्छेद । ततो विरथोऽपि
दैत्यो दीप्तहेमाङ्गदां गदां समादाय मूर्ध्नि गरुडं जघान । येन स सहस्रैव पराङ्मुखो
बभूव । एतदालोक्य चकितश्चक्रपाणिस्तस्मै यच्चक्रं विससर्ज । तेन हेममालिनस्तस्य
मालिनो भ्रुकुटीकृतिलं शिरो धरणीवृष्टे निपपात । एवं राक्षसा भुजशालिनं मालिनं पतितं
वीक्ष्य पवनप्रेरिता पाण्डुनिचया इव सत्वरं दुद्रुवुः । अथ गदाचक्रासिविशिखैश्छिन्नस्कन्धो-
दरभ्रीवाः पृष्ठतो वध्यमाना दितिजा लवणांभसि न्यपतन् । एतदालोक्य कोपाकुलो माल्यवान्
दैत्यारिमुवाच । अहो नु जनार्दन ! त्वं वीरमर्यादां नाऽवगच्छसि । यत् खल इव विशृं-
खलः पलायितेष्वपि प्रगल्भसे ? एतैस्त्वैर्निहतैश्च किन् ? मयि पौरुषं दर्शयेति माल्य-
वतो वचनमाकर्ण्य केशवः प्रोवाच । दितिज ! त्रैलोक्यभयकारिण एते सर्वत्र मम
वध्याः । गुणा गुणेष्वेव योज्या दोषाश्च दोषेषु प्रयोक्तव्याः । मर्यादाविरहितेषु क्रियमाणा
मर्यादा सर्वथैव न हि शोभते । ततः कोपाकुलो राक्षसो विष्णवे यां शक्तिं चिक्षेप । तथा हृदये
ताडितो हरिः क्षणमात्रं व्यथितोऽभवत् । अथ नारायणः स्ववक्षस्तं शक्तिं सहसा
समुद्धृत्य दिवौकसां चिन्तामिव राक्षसायैव प्रतिचिक्षेप । राक्षसस्तथा सपदि समूर्छ ।
सोऽथ शूलपाणिश्चिरेण जीवितं समवाच्य मुष्टिना मूर्ध्नि वैनतेयं ताडयामास । ततः क्रुद्ध
सुपर्णपक्षवातेन प्रक्षिप्ताः सुमाल्यमाल्यवत्प्रभृतयो देवशत्रवो दश दिशो जग्मुः । ततः
कैटभारिभयार्दिता दैत्या लंकां परित्यज्य महमा व्यालकलिलं पातालं विक्रियुः । रघुनाथ !
एते निशाचरास्तु सालकटंकटाः ख्याताः । अपरे च पौलस्त्या ये विष्णुमूर्तिना त्वया निहत-
व्याः । अथैकदा सुमाली यौवनवर्ती कन्यां समादाय पातालाग्निःससार । सोऽथ भूतले विचरन्
पुष्पकेन समायातं धनाधिपं विलोक्य लज्जानतां तां सुतां प्रोवाच । पुत्रि ! ते प्रदान-
कालस्तु संप्राप्तः । किन्तु प्रत्याख्यानभयाद्वैरैर्न परिगृह्यसे । मानकाक्षिणां कन्यापितृत्वं दुःखम् ।

जन्मतः स्वजनशोककारिका सम्प्रदानसमयेऽर्थहारिका ।

यौवनेऽपि बहुदुःखदायिका दारिका हृदयदारिका पितुः ॥

कैकसि ! मातृकुलं पितृकुलं तथा यत्र सा प्रदीयते । एवं कुलत्रयं कन्या सदैव संशये स्थाप्य तिष्ठति । कुलाधिकाः कन्यां न याचन्ते । हीनेभ्यः कथं दीयते ? कालश्च तूर्णं प्रयाति । तस्माद्दुःखदं कन्याजन्म धिक् । येन याञ्चा न कृता, यस्य कन्या न जाता, यस्य च जीविका स्वाधीना । संसारेऽस्मिन्नेते त्रय एव जीवन्ति । सुते ! यस्याऽयं धनदः सुतोऽस्ति । तं विश्रवसं मुनिं त्वं स्वयमेव गत्वा प्रेम्णा वरयेत्याभिधाय सुमाली स्वसदनं जगाम । अथ पित्रा समादिष्टा कैकसी तपोवनं प्रविश्य मुनेरग्रे लज्जानताऽस्थात् । ततस्तद्रूपलावण्यदर्शन-विस्मितो मुनिस्तामुवाच । चन्द्रानने ! त्वं का ? कस्याऽसि ? किमर्थं च वनमुपागता ? निशम्यैतन्मुनिवचनं साऽब्रवीत् । भगवन् ! सर्वं ज्ञानचक्षुषा जानीहि । त्वाद्विधस्य महानुभावस्याग्रे कन्यैषा कैकसी वक्तुं कथं प्रगल्भते ? तच्छ्रुत्वा ध्यानयोगेन ज्ञातवृत्तान्तो मुनिः प्रोवाच । भद्रे ! यत्ते मनोगतं तत् सर्वं मयाऽवगतम् । सुभ्रु ! दारुणेऽस्मिन् मुहूर्ते यत् त्वमुपस्थिता । तस्मात्ते दारुणाचारः पुत्रो भविष्यति । श्रुत्वैतन्मुनिवचनं कान्ता महामुनिं नमस्कृत्य जगाद । कृपानाथ ! ब्रह्मवादिनस्त्वत्तोऽहमीदृशान्पुत्रान्नेच्छामि । एतदाकर्ण्य पूर्णेन्द्रो रोहिणीमिव मुनिस्तां भूयोऽवदत् । सुभगे ! पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति । स मम वंशानुरूपः । सदाचारं प्रतिपालयिष्यतीत्यत्र नास्ति संदेहावसरः । रघुवीर ! एवं मुनिना रहः संभाषिता सा पुष्पोत्कटा कालेन कालसंकाशं दशास्यं विंश-तिभुजं नीलांजनचयसदृशं ताम्रोष्ठं दीप्तमूर्धजं च सुतं प्रासूत । एवमुत्पातसदृशो तास्मि-ञ्जाते त्रिभुवनमकम्पत । ततो वर्धमाने दशग्रीवे क्षपाचरी विशालदेहं द्वितीयपुत्रं कुम्भकर्णं जनयामास । पश्चिमोऽयं विभीषणः सदाचारपरायणो मुनिना यथोक्तस्तस्यास्तथाऽभ-वत् । एवं तेषु राक्षसेषु प्रवर्धमानेष्वेकदा तपोवने पितरं द्रष्टुं स्वयं वैश्रवणः समागच्छत् । जननी तं पुष्पकारुढं सर्वसंपदां च निवासं विलोक्य दशग्रीवं प्रोवाच । वत्स ! एष तव भ्राता कुवेरस्तपसा तेजसा च तिग्मांशुरिव दीप्यते । पुत्र ! तुल्येऽपि भ्रातृत्वे श्रीमानेषः । त्वं चेदृशः । किम्बहुना । आत्माधीनस्य तपस एता विभूतयः फलमिति मातृवचः श्रुत्वा सानुजो दशकन्धरस्तपसे गोकर्णतटं जगाम । तत्र त्रयोऽपि भ्रातरो दशवर्षसह-स्राणि ग्रीष्मे पंचाग्निसंतप्ताः शीते च सलिलमभ्यगा अभूवन् । ततो दशाननः प्रथमं शिरश्छित्त्वा स्वयमग्नौ जुहाव । एवं क्रमशो नव शिरांसि छित्त्वा यावद् दशमं छेत्तुमुद्यतो भवति । तावदेव विरंचिस्तमभ्येत्य प्रोवाच । वीर ! तपः फलं वरं गृहाण । एतदा-कर्ण्य सोऽवदत् । पितामह ! प्राणिनां नित्यं मरणाद्भयं भवति । ज्ञात्वैवममरत्वमहमाभि-

काञ्चामि । तच्छ्रुत्वा परमेष्ठी जगाद । विश्वेऽस्मिन्नमरत्वं नाऽस्ति । मत्सकाशादन्यद्वरं
लभस्वेति ब्रह्मवाक्यं श्रुत्वा दशाननोऽभाषत । देव ! सुरगंधर्वदैत्यकिन्नरभोगिनामवध्योऽहं
स्याम् । किञ्च तव वरप्रभावान्मानुपादयस्तु मे तृणमेवेत्युक्ते दशकंठेन प्रजापतिस्तथे-
त्युक्त्वा तस्मै स्वेच्छारूपं शिरसां समुद्धवं च पुनः प्रादात् । ततो देवाः कुंभकर्णस्य वर-
दानोद्यतं चतुराननं प्रोचुः । प्रभो ! त्वयाऽस्मै वरो न देयः । यतोऽयं विश्वकंटकोऽस्ति ।
जगाद्विताय वरव्याजेनाऽस्य शापः प्रदीयतामिति सुरवृन्दैः सम्प्रार्थितः स्वयंभूः सरस्वतीं
सस्मार । ततः समागता सरस्वती देव ! किं करवाणीति जगाद । अथात्मभूः प्रोवाच ।
षाणि ! त्वमस्य राक्षसेन्द्रस्य देवतोप्सिता वाग्भवेति, विराञ्चिवाक्यं श्रुत्वा ब्राह्मी ओमि-
त्यभिधाय च सपदि कुंभकर्णजिह्वाग्रे स्थितिमकरोत् । ततः प्रजापतिना वरं गृहाणेति
स्वयमुक्तः कुंभकर्णोऽब्रवीत् । देवाऽहं तु निद्रालुर्भावितुमिच्छामि । पङ्क्तिर्मसैः प्रबुद्धस्य
च मे दिनमेकं भोजनार्थमपि भवत्विति तेनाऽभ्यर्थितो विधाता तथास्त्विति प्रत्यभाषत ।
अथ पद्मजन्मना वरं गृहाणेति प्रेरितोऽयं विभीषणोऽवदत् । कृपानिधान ! धर्मे मे बुद्धी-
रमताम् । निशम्यैतद्विभीषणवचनं वेधा धर्मप्रीत्या तस्मै चिरजीवित्वं दत्त्वा स्वलोकं
जगाम । एवं वरान्दत्त्वा देवैः सह प्रजानाथे तिरोहिते स्ववरं स्मारं स्मारं कुंभकर्णोऽतिदुः-
खितोऽभवत् । रघुवीर ! एवं लब्धवरास्ते श्लेष्मान्तकवनं गत्वा तत्र चिरं रेमिरे ।
निशम्यैवं दौहित्रवृत्तान्तं सुमाली पातालादुत्थाय प्रहस्तमारीचप्रमुखैः सह दशाननमेत्य
प्रोवाच । वत्स ! चतुर्मुखवरमवाप्य दिष्ट्या वर्धसे । विष्णुना तिरस्कृता वयमप्यद्य त्वां
विलोक्य दिष्ट्या सनाथाः संवृत्ताः । जगति स एक एव सुकृती जातः । स च
जीवति । यस्य नाम्ना सर्वे बान्धवाः सुखेन कालं नयन्ति । वंशमुक्तामणेस्तस्यैव जन्म-
सफलं मन्ये । यस्याग्रे सकलं कुलमुत्तानपाणितां याति । त्रिकूटशिखरे रत्नहेममयी या
लंकाख्या पुरी वर्तते । पुरा साऽस्माकमेवाऽऽसीत् । किंतु विष्णुना रणे ममानुजे वीरे मालिनि
हते यदा वयं तां परित्यज्याऽन्यत्र गतवन्तस्तदा वैश्रवणः शून्यां पुरीं विवेश । तात !
यद्यपि वयं पाताले सुखेन तिष्ठामस्तथाऽपि धीमतां विद्येव लंकाऽस्मदधृदयात् क्षणमा-
श्रमपि दूरत्राऽपेति । किम्बहुना । रसातलस्था राक्षसांगना अपि ज्योत्स्ना हासविकासिनीं
लंकां स्मृत्वा रात्रौ निद्रामपि न लभन्ते । वीर ! संप्रति सा मातामहपुरी त्वयैव धर्मेण
प्राप्तव्या । यतो वृद्धो नववधूभिश्च कुबेरस्तां भोक्तुं सर्वथा नार्हति । एवं सुमालिवचनं
श्रुत्वा रावणोऽब्रवीत् । मातामह ! वित्तेशोऽस्माकं गुरुस्तस्मादीदृशं वक्तुन्नार्हसि । एतदा-
कर्ण्य दशाननवचनं सुमाली प्रत्युत्तरमदत्तैव कालं प्रतीक्षमाणस्तस्यौ । अथैकदाऽवसरद्वाः

प्रहस्तः सुमालिवचनं स्मृत्वा प्रथिताविक्रमं दशाननं मप्रयं जगाद । राजन् ! लोके यथा
 दुराचारो विद्वान् धनाढ्यश्च कृपणो न पूज्यते तथः साभावोऽपि निरुद्यमो महीपो न
 गण्यते । देव ! सौभ्रात्रं गणयन् स्वकीयामपि लंकां कथमुपेक्षसे ? वस्तुत एकरव्या-
 भिलापेण वैश्रवणस्तव दुहदास्ति न च सुहृद् । प्रभो ! यदि स ते स्निग्धो भ्राता तर्हि
 स्वानुजाय लंकां कथं नोञ्जति ? योऽनुजं स्वयं पालयति । तमेव पण्डिता अम्रजं
 व्याहरन्ति । पुरा कश्यपजन्मनां देवाऽसुराणां राज्यार्थं यः क्षयोऽभवत् । तस्य वृत्तान्तः
 किं भवता न श्रुतः ? निशम्यैतत् प्रहस्तवचनं क्षणं ध्यात्वा दशाननोऽवधीत् । महामं-
 त्रिन् ! मद्गिरा त्वमेव धनाढ्यं गत्वा लंकां याचस्व । उक्तं च । यत्र सान्नैव कार्यसि-
 द्धिस्तत्र बुधेन दण्डो न विनियोज्यः । पित्तं यदि शर्करया शाम्यति तर्हि पटोलेन
 किम्प्रयोजनमिति राक्षसेध्वरस्य शासनमादाय जातपक्ष इव प्रहस्तस्तूर्णं धनदान्तिकं जगाम ।
 सोऽथ देवगंधर्वसेवितं सभाभुवं समभ्येत्य मित्रासह समाभीनं धनाधिपं समभाषत ।
 राजराज ! श्रेष्ठान्तकद्वनात् प्रस्थितो दशाननः सुमालिमतमवलम्ब्य त्वामभिधत्ते ।
 किलेयं पुरी पुरा माल्यवत्प्रमुखैर्भुक्ता तद्देशा साम्प्रतं सामतो याचतः प्रदीयताम् । पर-
 द्रव्यं तु तविदेव निजं यावत्परो नाऽर्थयते । प्रार्थनान्तरं तु यद्यन्य तत्तस्यैव । अद्यश्वो
 भवानेव त्रिलोक्यां धनवानास्ति । त्वत्समः समृद्धोऽपरः को विद्यते ? संसारे वित्तानि
 दैवायत्तानि पराक्रमश्च भुजाधीनः प्रथितः । किम्बहुना त्वमेव सर्वमवगच्छसीत्याभिधाय
 नयकोविदः प्रहस्तो विरराम । निशम्यैतद्दशाननसंदेशं कुबेरः पाणिना स्वेदसांसिक्तं ललाटे
 स्पृशन् न किञ्चिदूचे । ततः कुपितो विश्रवाः स्वयं प्रहस्तं निर्भर्त्स्य पुत्रप्रीत्या धनाधिपं
 साममधुरं जगाद । वत्स ! पण्डितां दुराशामिव लंकामिमां त्यज । वरदत्तः स राक्षसो
 गौरवेण समाभिजानाति । पुत्र ! बहुधा विभवस्थिताः पुरुषा दर्शने नेत्ररोगार्ताः श्रवणे
 कर्णशूलिनो विनयवाक्येषु च मूका भवन्ति । प्रस्मिन् सुविपुलेऽपि काले नैवविधो महाशयो
 दृष्टो यः संपद्भिः सांन्मादो वा विपद्भिश्च विकलवो न । आत्मज ! आस्त स्फार-
 स्फटितो हिमालयो नाम पर्वतराजः । यस्य गुहास्वपि तिमिरो नाऽवकाशं लभते । वक्ष-
 सि यस्य च कचत्कांचनकमला मंदाकिनी मालेव विभाति । तत्र श्रीनिवासे तव वसति-
 रुचिता । क्षिप्रमेव गच्छाव इति निगद्य मुनीश्वरो विरराम । अथ पितृभक्तो धनपतिः
 सदभृत्यवलवाहनस्तत्र गत्वा कैलाससन्निधौ रत्नांकमलकामावासयामास । अत्रान्तरे दशा-
 ननः प्रहस्तवाक्यात् स्वयं वैश्रवणमन्यत्र गतं विज्ञाय लंकां समवाप्य च राज्याभिषे-
 कोत्सवं चक्रे । सोऽथ कालखंजाय विद्युज्जिह्वाय निजानुजां शूर्पणखां दत्त्वा निश्चितो

वभूव । अथैकदा दशाननः कानने मृगयां चरन् सकन्यं मयनामकं दानवं ददर्श ।
 पौलस्त्येन वनवासकारणं पृष्ठः सोऽन्नवीत् । राजन् ! दानवोऽहं मयसंज्ञकः । हेमा
 नाम दिव्याप्सरा मम प्रियाऽऽसीत् । सुन्दरीयं कन्या तत्सुताऽस्ति । यस्यां समासक्तस्य
 मे वर्षसहस्रे याते दैवयोगेन दुःसहो वियोगोऽभवत् । तां लोचनानन्ददायिनीं विना
 गृहे हेमहर्न्यावलीमपि ज्वलितामिव पश्यामि । किम्वहुना । शशांकोदयः, सुहृद्गोष्ठी, मधू-
 त्सवः, वीणा, सौधाश्चाऽपि वियुक्तचेतसः सुखाय न कल्पन्ते । इयं मम मंदोदरी कन्या-
 ऽस्ति । अस्याश्च दुर्मतिमायाविनौ भ्रातरौस्त इत्यभिधाय दशाननपरिचयप्राप्त्यनंतरं विधि-
 ना स तस्मै तामनिन्दितां कन्यां शक्तिं चाऽपि प्रादात् । ततो मंदोदरीसमेतो दशाननो
 लंकां प्रविश्य महोत्सवं कारयामास । ततः कुंभकर्णो दशाननाज्ञया वैरोचनदौहित्रीं वज्र-
 ज्वालां पर्यणयत् । अथ विभीषणोऽपि दशग्रीवानुमत्या गन्धर्वाधिपतेः शैलूपस्य सुलोचनां
 कन्यां समवाप । पुरा कन्याजन्मसमये जलागमेन मानसं वर्धमानं दृष्ट्वा कन्यामाता स्नेहेन
 सरो मा वर्धतामिति जगाद । तेनैषा सुलोचना सरमेति विख्याता वभूव । एवं तेषु कृतदारेषु
 देवी मंदोदरी नूतना लक्ष्मीरहंकारमिव सुतं सुपुत्रे । जातमात्रेण तेन जलदोषमो नादो
 मुक्तः । तस्मात् पिताऽस्य मेघनाद इति नाम चक्रे । अथैकदा कुंभकर्णः समासीनं
 भ्रातरं जगाद । राजन् ! निद्रा मां बाधते । तच्छ्रुत्वा दशग्रीवो हेममणिस्तम्भं महा-
 लयं कारयामास । अथ कैलाससन्निभे रत्नगृहे सुखसुप्तस्य तस्य वर्षसहस्राणि ययुः ।
 अत्रान्तरे पौलस्त्यो मुनीन् प्रपीड्य स्वर्गोद्यानविलोडने सक्तो वभूव । ततः पावनतपोवने
 भग्ने विद्रुता देवा दशदिशो भेजुः । अथ निःस्वाध्यायवपट्कारे क्रियाक्रमे समुत्पन्ने
 लोकानुग्रहाय स्वकुलकल्याणाय च धनेश्वरो दशास्यसन्निधौ स्वकीयं दूतं विससर्ज ।
 स सन्देशहरो लंकां गत्वा विभीषणं समवाप्य च यथायुक्तमस्मै निवेदयामास ।
 ततस्स कुबेरगौरवात्कनकासनस्थं दशग्रीवं प्रणम्य जगाद्वितमावेदयामास । राजाधिराज !
 स्वयं वैश्रवणो देवः प्रीत्या भ्रातरं त्वां यदाह तच्छ्रूयताम् । संसारेऽस्मिन्निमा विजयव्यंजनाः
 श्रियो नाऽपुण्यवद्भिर्लभ्यन्ते । पुण्यशीलस्य कीर्तयः सदाचारस्य सम्पत्तयः प्रज्ञाप्रगल्भस्य
 च विद्याः स्थिरयौवना भवन्ति । लोके तस्यैव प्रभविष्णुता स्पृहणीया । यं समाश्रित्य
 सर्वभूतानि सुखं शेरते । रौद्रकर्मणो विभूतिन्धक् । यस्माच्चितावहेरिव जन उद्विजते ।
 उज्ज्वलजन्मनामाचारः साधुवादाय विभवः परोपकाराय शक्तिश्च दीनोद्धरणाय च भवति ।
 वित्तं व्ययेन कुलं शीलेन सत्त्वं सत्येन श्रुतं च धर्मेण ज्ञायते । भ्रातर्यत्र पापं वसति ।
 सत्र श्रीर्न तिष्ठति । कुलीनः श्रुतवान् विश्रुतश्च जनो न तत्कुर्यात् । येन समुन्नतपदान्नि-

पत्य प्रत्युत वाच्यतां याति । त्वया स्वर्गविध्वंसे यदसांप्रतं कृतं । संप्रति संयमनेन तस्य प्रक्षालनाक्रिया भवतु । अनुज ! स्वर्गोद्यानानि भग्नानि तथा मुनिजनाः प्रपीडिताः किं कमलजन्मनः कुले समुचितमेतत् ? यदि विश्रवसः सुतः प्रजाक्षये सक्तो भवेत्तदाऽन्यस्य कस्य सौराज्यसम्बन्धिनी श्लाघा भविष्यति ? भ्रातः ! पूर्वं मया वांस्तोऽसि । पुनरपि निवार्यते । नाऽयं खलु मार्गः साधुसेवितो येन प्रवृत्तोऽसि । परित्यज्य प्रकाशं कथं तमासि निमज्जसि ? शंकितौल्लिख्यैस्तव निधनोपायश्चिन्त्यत इति व्रतात् प्रतिनिवृत्तेन मया-
 कर्णितम् । हिमाद्रिशिखरे प्रीतिसमायुक्तः शीतांशुशेखरः सतीप्रणयकेलिषु मया दृष्टः । ततः कोऽयमिति विस्मयान्मया गौरीगात्रे स्फारलोचनं निक्षिप्तम् । देवीप्रभावेण शुद्धा-
 त्मनोऽपि मम वामं लोचनं विप्रेणैव संपूरितं भूत्वा पिङ्गतामयासीत् । ततो मौनिना मया तीव्रं तपः कृतम् । येन संतुष्टो भगवान् भवःस्वयं मामभ्येत्य वभाषे । त्वयाऽयदहोरात्र-
 मीदृशं दुश्चरं तपः कृतं । तत्प्रभावेण मम त्वया सह सख्यमस्तु । त्वमद्यप्रभृत्येकपिगेक्षणो नाम्ना जगति विश्रुतो भविष्यसीत्यभिधाय प्रमत्ताधिप्रस्तिरोदधे । भ्रातः ! कुलदूष-
 णादस्मात्कुकृत्यान्नवर्तस्व । न जाने ते बुद्धिः कथं कुपथेन धावति ? निशम्यैतद्वचः क्रोधधूम्राक्षणेक्षणो दशाननः प्राणिना पाणिं निष्पिष्य तं जगाद । अहो ज्येष्ठो धना-
 धिपोऽसौ लोकहिते रतो भूत्वा दंभारंभाट्टकुं प्रगल्भते । यदि धनदोऽस्मिंल्लोके करुणा-
 परोऽस्ति । तर्हि सुविपुलं धनं दरिद्रेभ्यः किन्न प्रयच्छति ? दूत ! ज्येष्ठत्वात् स तु मया न निहन्यते । किंतु त्वया यद्भाषितं तत्सोढुं न शक्यत इत्यभिधाय खड्गेन निहत्य तं भोक्तुं राक्षसेभ्यः प्रादात् । ततः कृतस्वस्त्ययनो दशग्रीवो रथमारुह्य त्रैलोक्यजय-
 कांक्षया श्वस्तादिभिरमात्यैः सह सहसा प्रतस्थे । सोऽथ मुहूर्तेन वनोपवननदी-
 पर्वतान् समतिक्रम्य पूर्वं कैलासं प्राप । ततः कूटयोधिभी राक्षसैः सह यक्षाणां युद्धं वभूव । अथ बलिना राक्षसेन्द्रेण भग्ना गुह्यका रात्रौ ज्यम्बकसखाय सर्व-
 वृत्तान्तमावेदयामासुः । तच्छ्रुत्वा कोपाकुलो धनाधिपोऽन्यान् यक्षान् प्रेषयामास । ततोऽसिगदाशक्तिमुसलतोमैरहन्यमानोऽपि दशग्रीवस्तत्सैन्यं पुनः पुनः समगाहत् । ये चासन्-
 राक्षसराजस्य योराविक्रमाः सचिवास्तेऽपि पृथक् पृथक् स्वस्वपराक्रमं प्रदर्शयामासुः । अत्रान्तरे संयोधकंटको नाम गुह्यकाप्रणीः समागत्य चक्रेण मारीचं मूर्छितं चक्रे । ततो-
 निशाचरो मुहूर्तेन संज्ञामवाप्य तं गुह्यकं योषयामास । अथ लब्धलक्ष्मैरजनीचरैर्वध्यमा-
 नेषु यक्षेषु धनदात्रयातूर्णं मणिभद्रः समागच्छत् । ततस्तेन गदया मूर्ध्नि ताडितो धूम्राक्षः-
 श्मातले पतित्वा व्यसुरिव वभूव । ततः स गिरिविग्रहं दशाननं समभ्येत्य शक्तित्रयेण

तं भिन्नोरः कपाटविकटं व्यधात् । अथ दशग्रीवो गदया तं मुकुटे जघान । येन लोके
स पार्श्वमौलिरिति विश्रुतो बभूव । एवं वस्त्रेन रक्षसा मणिभद्रेऽपि विजितं जनखं श्रुत्वा
स्वयं धनाधिपः समाययौ । सोऽथ युद्धभूमिसालोक्य कुपितो दशाननं जगाद । अहो
पापान्निवार्यमाणोऽपि त्वं दुर्जनवत् स्वाग्रहं न त्यजसि ? तस्य बलप्रभावविभवैः किम् ? यस्य
जीवितं जनोच्छ्वासमलिनं विद्यतं । यो मातरं पितरं विप्रमाचार्यं वाऽवमन्यते । स प्रेत-
राजवशंगतस्तस्य कर्मणः फलं लभते । जगति लोका रूपबलबुद्धिविभवान् स्वार्जितैः पुण्यैरेव
प्राप्तुर्वन्तीत्यभिधाय दशास्येन सह संभाषणं परित्यज्य स मारीचादीन् वार्यैर्विमुखां-
श्चक्रे । ततस्तयोर्युद्धं भवितुमारब्धम् । अथ तेन गदया ताडितो राक्षसेश्वरो महापातकी
निन्दयेव नाऽकम्पत । अथ राक्षसराजशस्त्रास्त्रवर्षेण विक्षताङ्गो धनप्रभुः स्यन्दने क्षणमात्रं
मूर्छितोऽभवत् । ततोऽवसरद्गो दशाननो यथेष्टं निधिं नीत्वाऽस्य पुष्पकविमानमप्य-
पाहरत् । एवं दशग्रीवः सानुगं कुवेरं जित्वाऽग्रेजन् सहसा कौमारं शरवणं प्राप ।
तत्राऽस्य व्रजतो गगने पुष्पकं सपदि स्तब्धतां जगाम । अत्रान्तरे सम्प्राप्तो माहेश्वरो
गणश्चिन्तातुरं तमभ्येत्य प्राह । पौलस्त्य ! अत्र सुरसिद्धिर्विभोगिनां विमानानां गतिर्ना-
स्ति । यतः स्वयं भगवान् विधुशेखरो गौर्या सह क्रीडति । निशम्यैतद् गणवचनं प्रकौं-
पकलुपेक्ष्यो दशाननो जगाद । अरे ! कोऽसौ शाशिमौलिः ? ततः स विमानादवतीर्य
यावद् विलोकयति तावत् त्रिलोचनाग्रे वानराकृतिं शूलहस्तं नन्दिरुद्रं च दृष्ट्वा जहास ।
एतदालोक्य भैरवविग्रहः स नन्दी तर्जनीमुद्यम्य प्रोवाच । रे दशानन ! वानराननमालोक्य
यत् त्वया हसितं । तस्माद्दानरकुलादेव तव मृत्युर्भविष्यति । तच्छ्रुत्वाऽपि दर्पान्धः स राक्ष-
सेश्वरस्तमनाहत्य च कैलासोन्मूलने मतिं चक्रे । सोऽथ पर्वते भुजान् विक्षिप्य सहसा
तोलयामास । येन स शैलः शीघ्रं समकंपत । एतदालोक्य भयातुरा हैमवतीः सपदि
शर्वं समाश्लिङ्गत् । अथ मृडो विहस्य पादांगुष्ठेन शैलं पीडयामास । ततो भुजपीडना-
द्वात्सलोऽतितरां विरुराव । तेन शब्देन संतुष्टः सदाशिवः प्रोवाच । दशानन ! तवाऽनेन
शब्देन साहसेन च प्रीतोऽस्मि । त्वमिदानीं यथाकामं पुष्पकेन गच्छ । अद्यप्रभृतित्रैलोक्यराज-
णात् त्वं रावणो भविष्यसीति श्रीमद्भगवता कृतनामा राक्षसराजः पुनः पुष्पकं समारुह्य
महीतले विचचार । ततः स पृथ्वीतले विचरन् वीरान् क्षत्रियान् समाहूय समरे परा-
ङ्मुखान् निजघान संमुखांश्च ररक्ष । अथैकदा रावणस्तुहिनाचलशृङ्गे समारुह्य तत्रैकां
लावण्यकौमुदीं कन्यां ददर्श । सोऽथ तपस्यन्तीं ललिताननां च तामुपसृत्य भद्रे ! जन्मना कं-
वर्शमलंक्रोपि । कानि वाऽक्षराणि च नाभ्या विभूषितानीति पप्रच्छ । तच्छ्रुत्वा कृतातिथ्या

सा तं प्रोवाच । महाशय ! आसीत्सुरगुरुकल्पः कुशध्वजो नाम मुनिः । तस्य वेदाध्यय-
नतत्परस्याऽहं वेदवतीनाम वाङ्मयी सुता जाता । ततः साहं सुरसिद्धसाध्यगंधर्वकिन्नरैः
संप्रार्थिताऽपि पिता मां कस्मैचिदपि न ददौ । सोऽब्रवीत् । मे दुहितुः पतिरेको विष्णुरेव
भवितुमर्हति नान्यः कश्चित् । वनमालोपमैषा कौस्तुभाभरणस्यैव शोभते । अथैकदा
पापचेतसा दैत्यराजेन जम्बुना सुप्तो मे पिता रजन्यां निहतः । एतदालोक्य पतिवियो-
गमसहमाना मम जननी स्वशरीरं चित्ताग्नये समर्प्य तेनैव साकं स्वर्गलोकमगात् । ततो-
ऽहमसहाया पितृमनोरथं स्मृत्वा श्रीमन्नारायणाप्तयेऽत्र तीव्रं तपश्चरामि । पौलस्त्य ! दिव्य
चक्षुषाऽहं त्वां जानामीत्युक्त्वा सा वेदवती विरराम । निशम्यैतन्मुनिसुतावचनं
स्रस्तधैर्यो रावणः प्रोवाच । लोलाक्षि ! तव व्यवसितं श्रुत्वाऽहं नितान्तं विषीदामि ।
क्व तवऽति मनोहरं रूपं क्वचेदं तीव्रतरं तपः ? सुमध्यमे ! तपस्तु संयमसिद्धानां
वृद्धानामेव शोभते । इदमव्याजमनोरमं तव वपुस्तु संभोगसुखमभिलषति । किं
बहुना । एतत्कान्ताकचाकर्षसीत्कारोचितं मुखं मन्मथस्याभिमुखं भवतु । जटाभि-
स्तु न विराजते । तवाऽयं निर्वन्धोऽनुचितः । कोऽसौ जनार्दनः ? स मे गुणैः शतांशे-
नाऽपि न तुल्यः । श्रुत्वैतत् कोपदीप्ता सा कर्णौ पिधाय शान्तं पापं शान्तं पापमि-
त्युवाच । एतदालोक्य राक्षसः केशपाशं परामृश्य च तां भर्त्सयामास । ततः क्रुद्धा
वेदवती हस्तेन केशांश्छित्त्वाग्निं समाधाय च रावणं प्रोवाच । अनार्य ! त्वद्वधे शक्ता-
ऽप्यहं तपोव्ययं न करोमि । जन्मान्तरे तवैव वधाय मे तनुग्रहः स्यादित्युक्त्वा
पश्यतस्तस्य सा हुताशनं प्रविवेश । राम ! सैवेयं जानकी त्वत्कलत्रमयोनिजमस्ति ।
या कृतयुगे वेदवती सैव त्रेतायां मैथिलीति विश्रुताऽभवत् । श्रीजनकमहीपतेर्हलमुखा-
कृष्टे क्षेत्रे श्रीरेषा जाता । त्वं च साक्षाद्विष्णुर्दाशरथिरूपेणाऽत्राऽवतीर्णोऽसि । अथै-
कदा पुष्पकमारुह्य रावणो भुवि विचरन्नुशीरर्वाजाख्यं महाचलमारुरोह । तत्र
मरुत्तभूपालं यजमानं बृहस्पतिभ्रातरं संवर्तं च याजकं ददर्श । ततो यज्ञभूमिस्थिता देवा
घरद्वं दशाननं वीक्ष्य रूपविपर्ययं च कृत्वा सत्वरं प्रदुदुबुः । तत्र शक्रः शिखी
बभूव । यमः काकोऽभवत् । धनाध्यक्षः कृकलासो जातः । वरुणश्च हंस आसीत् ।
ततो युद्धं प्रयच्छेति रावणेन समभ्यर्थितो राजा को भवानिति ससंभ्रमं समभाषत ।
तच्छ्रुत्वा प्रहसन् सोऽब्रवीत् । राजन् ! प्रीतोऽस्मि । तवाऽनेन प्रौढावलेपेन । जग-
त्यस्मिन् को देशोऽस्ति । यत्र दिनमणिर्न दृश्यते । अहं पौलस्त्यो रावणः । मया
च व्येष्टो भ्राता कुबरोऽपि विजितः । तच्छ्रुत्वा राजोवाच ! भद्र ! त्वमेव लोके धन्यो-

ऽसि । यो गुरुं जित्वाऽऽत्मानं बहुमन्यते । सज्जनो येन धर्मविहीनेन कर्मणा लज्जते ।
दुर्जनस्तेनैव जननिन्दारजोजुषा कुकृत्येन नित्यं श्लाघत इति महीपतिरभिधाय साय-
कांश्चापं समादाय च रावणेन सह योद्धुमुद्यतोऽभवत् । एतदालोक्य संवर्तस्तमुवाच ।
राजन्नयं माहेश्वरः क्रतुरसंपूर्णो दीक्षितं निहन्ति । लोके दीक्षा हि कित्विषक्ष्यकारिणी
प्रथिता । महाराज ! क्षमापात्रसंक्षिप्तसकलेन्द्रियो दीक्षितः क्व ? क्रोधरजोध्वस्तं युद्धं
च क्व ? निशम्यैवमाचार्यवचनं मरुत्तमहीपालः सपदि सशरं चापं च समुत्सृज्य निरु-
पद्रवो बभूव । ततः पौलस्त्यसचिवैर्जयशब्दे च समुच्चारिते मुनिजनरक्तपानमत्तो
दशाननो निर्ययौ । ततो मरुत्तप्रीतये यज्ञभूमिं पुनरायातः शक्रो वर्हिण्ये सहस्राक्षत्वं
प्रादात् । अद्याऽपि शिखी वर्हे सहस्राक्षतां समवाप्य घनगर्जनेन नृत्याति । वरुण-
चरात् हंसोऽपि शीतांशुकपूर्वरजतद्युतिः सलिलपतिप्रेमपरायणश्च बभूव । कुबेरप्रसादात्
कृकलासः सुवर्णाभो भासुराकारश्चाऽभूत् । यमशासनात्काको बालिभुक् चिरजीवी
पितृणां च प्रीतिकृदासीत् । एवमेते प्राणिनः श्रीदेवगणप्रभावात् कृतकृत्यतां प्रापुः ।
सत्पुरुषसंगो न कदाचिन्निष्फलो भवतीति स्पष्टमवगम्यते । ततो रावणो गयगाधिदुष्य-
न्तसुरधपुस्तरवसां विजित्य साकेतं जगाम । तत्राऽनरण्यभूपालेन सहाय्य शस्त्राऽस्त्रग्राम-
दुःसहं युद्धमभूत् । ततस्तत्तलाघातेन निहतो महीपतिः कृत्तमूलो महाताल इव
भूमौ निपपात । सोऽथ क्षणावशेषजीवोऽपि स्वविजयं श्लाघमानं दशाननं जगाद ।
अभिमानिन् ! प्राप्तकालं क्षत्रियं मान्निहत्य किं प्रगल्भसे ? तव वधो मद्दशंजा-
देव भविष्यतीत्युक्ते नरनाथेन देवदुन्दुभिर्ननाद गगनाच्च पुष्पवृष्टिः पपात । एत-
दाकर्ण्य रामः कुंभोद्भवं मुनिं पप्रच्छ । महर्षे ! किन्तदा कृत्स्नाऽपि मही वीरविही-
नाऽभवत् ? यदेवंविधाश्चक्रवर्तिनोऽपि तेन विजिताः । तच्छ्रुत्वा मुनिराजोऽब्रवीत् ।
रघुराज ! वरदत्ते निशाचरे प्रतापिनोऽपि नरेश्वराः किं कुर्वन्ति । जगति समय एव बला-
घलं करोति । ततो दशमुखो माहिष्मर्ती पुरीं जगाम । तस्मिन्नवसरे राजधानीपतिः
क्षार्तवीर्योर्जुनोऽन्तः पुरैः सह रेवारोधासि जलकोलिरत आसीत् । अथ दुर्मष्टदशाननो
महामात्यान् क्व स राजाऽर्जुन इत्यपृच्छत् । एतदाकर्ण्य नयकोविदाः सहस्रभुजमंत्रिणो-
राजाऽत्र न विद्यत इति प्रत्यभाषन्त । ततो बद्धमनोरथो दशग्रीवो विन्ध्याद्रिं गत्वा
मध्याह्ने नर्मदानीरमाससाद । सोऽथ स्वच्छफेनदुकूलिनीं हंसमालिनीं दक्षिणांभोधिमहिषीं
च नर्मदामालोक्य विगतक्लमो बभूव । ततोऽन्येद्युर्मासीचमुखान् साचिवान् प्रोवाच ।
सखायः ! एषा तरंगिणी तरुणीव मे मनो रसयति । इमे च नर्मदातीरमारुता गात्रं

स्पृष्ट्वा मित्रालिंगनचन् सुखं जनयन्ति । अस्मिन् संतोषविशदे वाहिनीपुलिने मम मनो
 हरपुष्पोपहाराय भृशमुत्कण्ठते । सहृदयाः ! ये हरार्चनोपकरणे संतता न भवन्ति । ते
 विभवा अपि कुविभवा एव । विपुलैश्वर्यकल्पतरोरेतावदेव फलं यद्राजोपचारपूजाभिर्म-
 हेश्वरा सम्पूज्यन्ते । किम्बहुना । पुण्यभाजामेकजन्मावशोपाणामेव भवे भावना भवति ।
 भवद्विरूपनीतेन पूजोपकरणेन मे तूर्णं लिङ्गार्चनोत्सवः प्रवर्ततामित्युक्त्वा विरराम ।
 निशम्यैतद्राजशासनं क्षणदाचराः पूजामयोचितं सर्वं पुरःपुष्पाणां निचितं चक्रुः । ततो भ्रात्रा
 कृतजपः सकृते सदैर्चितं हेममयं लिंगं समादाय सर्वोपचारपूजाभिर्यथेप्सितं च पूजायित्वा
 नामाष्टशतकं गायन्श्च दशकन्धरो ननर्त । सदैव तु स विधानेन हरं संपूज्य जगज्जयी-
 वभूव । किन्तु तस्मिन्दिने तदनुष्ठानं विधिहीनमभवत् । अत्रान्तरे माहिष्मतीपतिरर्जुन-
 स्तटस्थधस्तीरे ललनाशतैर्विललास ! ततो भूपतिस्तत्र भुजसारं ज्ञातुं तरंगिणान्धृत्वा
 तत्प्रवाहं पराङ्मुखं चकार । एवं वलिना तेन निरुद्धा सा सारिन्मन्युनेव परावृत्ता
 यथागतं जगाम । ततो रावणाज्ञेव पुण्याश्रमविनाशिनी सा वीचिहस्तैस्तां रावणकृतां
 सपर्यामुन्ममथ । एतदालोक्य रावणः संज्ञया तत्कारणं विज्ञातुं शुकसारणौ समादि-
 देश । ततस्तौ तटिनीमध्ये गत्वा भुजैः सलिलं रोद्धारं कान्तासहस्रयुतं दृप्तं कार्तवीर्या-
 र्जुनं च ददृशतुः । ततस्तौ दशकन्धरं समभ्येत्य जगदतुः । प्रभो ! कार्तवीर्येण
 निरुद्धा तरंगिणी परावर्तत । तच्छ्रुत्वा हर्षामर्षपरिपूर्णो राक्षसेश्वरस्तां भुवं गत्वा
 तत्सचिवान् प्रोवाच । भो भो मंत्रिणः ! क्वाऽस्ति सोऽर्जुनभूपालः ? दशाननोऽहं
 युद्धेच्छयाऽत्र स्वयं समायातः । निशम्यैतद्रावणवचनं सचिवाः प्रत्यवदन् । लंकेश !
 कालेऽस्मिन् नरेश्वरोऽस्माकं कान्ताकेलिकुतूहली वर्तते । अतः सोऽधुनाऽदृश्योऽस्ति ।
 नाऽयं युद्धावसरः । क्षपामेकां क्षमस्व । नाऽयं विबुद्धो युद्धेन विना प्रातः क्वाऽपि
 गमिष्यति । अत्रान्तरे नरपतिर्दशाननं युद्धार्थमायातं श्रुत्वा सपदि जलान्तरादुन्ममज्ज ।
 सोऽथ क्षितीश्वरो गदां समादाय राक्षसराजं समभ्यधावत् । विलोक्यैतन् प्रहस्तस्त-
 स्मै यज्ज्वलनाकुलं मुशलं चिक्षेप । पृथिवीपतिस्तच्च साधेगं गदया जग्राह । ततो
 राजा प्रहस्ताय गदां चिक्षेप । यया ताडितस्त मुखेन रुधिरं वमन् भुवि मूर्छितो निप-
 पात । ततो नरराक्षसराजयोर्युद्धं भवितुमारब्धम् । तत्र यच्चरणन्यासैः पृथिवी कदा-
 चिदुन्ममज्ज कदाचन ममज्ज । किम्बहुना । परस्परपदाघातनिष्पिष्टरत्नाभरणान्निना व्याप्तौ
 तौ वीरौ सविद्युतावचलाविव विरेजतुः । ततो युद्धविशारदोऽर्जुनस्सर्वप्राणेन यां महा-
 धेगां गदां राक्षसेन्द्रस्य वक्षस्यपातयन् । सा तस्य दृढोरः संपीड्य द्विधा भूत्वा च

न्यपतत् । ततो व्यथितो रावणो मूर्छितो बभूव । एतदालोक्य कार्तवीर्यस्तं सत्वरं बद्धा
जग्राह । तस्मिन्नवसरे स साधुवादसहिताभिः पुष्पवृष्टिभिः संपूजितोऽभवत् । तद्वन्धनं
समुद्रस्य शोषणमिव किंवाऽर्कस्याकर्षणमिव मन्यन्ते स्म सुरमुनिनराः । ततः क्रोध-
मूर्छिताः प्रहस्तादयो मुहुर्योद्धुमभ्याद्रवन् । राजा दीप्ताभिः शरवृष्टिभिस्तान् विद्राव्य
बद्धं दशाननं समादाय च निजां पुरीं प्रविवेश । अथ दिवि देवगणैः कथ्यमानं राव-
णवन्धनं समाकर्ण्य पौलस्त्यः पौत्रस्नेहात् सत्वरं तत्राजगाम । ततस्तेन ब्रह्मसूनुना
संप्रार्थितो नरपतिः पौलस्त्येन साकं पावकसाक्षिकं सख्यं कृत्वा बंधाच्च तं तत्याज ।
जगति संपदां विश्वासो नास्ति । दर्पो मानाशनिर्वर्तते । लोके विचित्रं विधिचोष्टितं को
ज्ञातुं समर्थोऽस्ति ? धनिभ्योऽन्याधिका धनिनः संति । वादिभ्योऽधिका वादिनो
मिलन्ति । एवं बलिभ्योऽप्यधिका बलिनः श्रूयन्ते च दृश्यन्ते । तस्मात्सर्वथा दर्पं विच-
र्जयेत् । जगति गुणानां संपदां यशसां तेजसां चाऽविच्छिन्नः प्रकर्पोऽयमुपर्युपरिवर्तते
इति विचिन्त्य विद्रांसो मर्षिता न भवन्ति । एवं बलाधिकान् बाधमानः स पुनः पृथि-
व्यां विचचार । उक्तं च । देहिनां प्रभावो देहेन सहैव प्रशाम्यति । अथैकदा स किष्कि-
न्धाधिपतिं बालिनं शौर्याभ्यधिकं श्रुत्वा युद्धलालसया सचिवैः सह तूर्णं वानरेश्वरपुरीं
जगाम । ततस्तत्र तारानुजस्तारस्तं बालिवधसन्नद्धं दृष्ट्वाऽब्रवीत् । राक्षसराज ! वान-
रराजः सन्ध्यामुपासितुं जलाधिचतुष्टयं यातः । क्षणं तिष्ठ । पश्चादर्पं तस्याग्रे निक्षिप्य
यास्यसि । पौलस्त्य ! पूर्वमेता बालिहतानेकवीरकंकालमालिता दिशोऽवलोक्य पश्चात्स-
र्पकरण्डके हस्तं प्रक्षिप । यद्यपि त्वं वरप्रभावादमरोऽसि । तथाऽपि रणे बालिनं प्राप्य
नूनं कथाशेषो भविष्यसि । किं ब्रहुना । यदि जीवनं नाऽभिलषसि । तर्हि द्रुतमितो
दक्षिणार्णवं गच्छ । निशम्यैतत् तारवचनं क्रुपितो रावणस्तं निर्भर्त्स्य पुष्पकेण तूर्णं
संध्यायां दक्षिणार्णवं प्रययौ । सोऽथ तत्र संध्याध्यानस्थं बालिनं विलोक्य तज्जिघृक्ष्या
निःशब्दं पद्भ्यां ययौ । अत्रान्तरे हेमान्नलोपमो बाली किंचिल्लोचने समुन्मूल्य रावणं
दृष्ट्वाऽपि जपं न तत्याज । ततः स सहाभुजो रावणाभिप्रायं ज्ञात्वा जपान्ते सुपर्णः
पन्नगमिव तं जग्राह । सोऽथ नखैरुल्लिखन्तं राक्षसेश्वरं कक्षायां कृत्वाऽशु गगनमुत्प-
पात । एतदालोक्य क्रुद्धा रावणसचिवाः सहायार्थं कृतप्रयत्ना अपि बालिवेगानिलहता
मेघा इव क्षितौ न्यपतन् । ततः स यथाविधि समुद्रत्रये संध्यामुपास्य कक्षानिक्षिप्त-
राक्षसोऽप्यश्रान्त्रः स्त्रपुरं प्राप । सोऽथ विहसन् रावणं तत्र विमुच्य प्रोवाच । कस्त्वम् ?
केनेह विन्यस्तः ? कथं चाऽत्र समायातः ? निशम्यैतत् सोपहासं बालिवचनं श्रम-

आसाकुलतनू रावणः प्रोवाच । अहो निरुपमसत्त्वस्य तव वलाधिक्यम् ? अहो धर्मनिष्ठस्य
 च भवतो व्रतपरायणता येन रावणोऽहं बद्धोऽस्मि । कस्ते गरुडोपमां वाक्ति ? पवन-
 तुल्यताऽपि लज्जेव । जगति त्वदन्यः कोऽस्ति ? यो दंशवन्मां समादाय दिक्त्रये
 क्षणेन भ्राम्यति । तेजसामवधिर्नास्तीति व्यक्तम् । किं बहुना । सुविपुलोऽस्मिन् संसारे
 रोमांचकारिचरितस्त्वद्विधो जनो न श्रुतो न चाऽवलोकितः । वानरेश ! त्वया सह ममां-
 विच्छिन्नधनप्राणं सख्यमस्त्वित्युक्त्वा तेन सार्द्धमग्निसाक्षिकं सौहार्दं चकार । ततः
 पूज्यमानो दशाननो चालिगृहे मासं स्थित्वा साचिवैस्तैः समेत्याभ्यर्थितो जगज्जयायं
 पुनः प्रतस्थे । तस्मै सर्गायैव प्रणतिरस्तु । यस्मिन् मनोजुषां विचित्राणामनित्यानां
 च वस्तूनां परिसंख्या नहि विद्यते । एवं मर्त्यलोके वीरवधोद्यतं रावणं दृष्ट्वा महर्षिर्नार-
 दोऽब्रवीत् । पौलस्त्य ! तव दर्शनं मह्यं रोचते । यत्त्वं सर्वास्ववस्थासु युद्धात् क्वचिन्न
 विरतः । श्रीमता हरिणा कृतं दैत्यसंहारं गरुडकृतं सर्पसंक्षयं त्वया च जितं विश्वं
 विलोक्य कुतूहलप्रियोऽहं भृशं प्रसीदामि । वीरवर ! सम्प्रति मर्त्यानिधनाद्विरम ।
 यतस्तद्विनाशाय त्वनिशं स्वयं यमो जागर्ति । एते तु नदीवेगाः समुद्रमिव यमवक्त्रं
 विशंति । तस्मिन्नेव जिते त्वया कृत्स्नो लोको जित इति मन्ये । निशम्यैतन्नारदवचनं
 दशाननस्तथेत्युक्त्वा साचिवैः सार्द्धं वैवस्वतं जेतुं जवात् प्रतस्थे । अत्रान्तरे
 देववेदहितैपिनारदस्ततो गत्वा यमायाऽपि रावणोद्योगमावेदयामास । ततो रावणः पुष्पकं
 समारुह्य प्रेतराजपुरीं जगाम । तत्र जन्मनिर्माणकर्मवर्मावृतं जनं विलोक्य चकितो बभूव ।
 अहो ! अत्र कश्चित्पूयशोणितमये वैतरणीजले निमग्नो विषादमुपयाति । कश्चित् संत-
 प्रेष्वायसस्तंभेयु बध्यमानो हा हेति प्रलपति । एको लगुडैर्जर्जरीकृतावयवः क्रन्दत्य-
 परश्च निशितटंकैः परितद्यमाणो मूर्छितो भवति । सुकृतिनश्चाऽत्र समुज्ज्वलदेहा रुचि-
 राभरणस्रजो दिव्योद्यानगृहाभोगसंभोगसुखभागिनः संति । ततः पौलस्त्यः पुष्पका-
 शुभिः सर्वं तं देशं वितिमिरं कृत्वा रौरवान्तरात् सर्वानार्तप्रलापिनः समुज्जहार । एवं
 राक्षसेन्द्रेण निरयात्सर्वतो जने मोक्षिते यमसद्वानि तुमुलः शब्दो बभूव । ततो घोर-
 रूपाभिः शमनसेनाभिर्निशाचरपतेर्महायुद्धमभवत् । अथ यमकिंकरास्त्रवृष्टिभिर्व्योम्नि-
 शकलीकृतं पुष्पकं प्रजापतिवरप्रभावात्सद्यो नवनवमभूत् । ततो रुधिरोक्षितो राक्षसेश्वरः
 कोपं कृत्वा पाशुपतास्त्रं संदधे । अथ तेनास्त्रेण सपदि सैन्ये भस्मसात्प्रयाते मृत्युकालाभ्यां
 सहितः स्वयं दण्डपाशहस्तो यमराजोऽपि तत्र समाययौ । ततः क्रुधा यमरावणयोः संग्रामे
 प्रवृत्ते ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रमुखा देवा अपि तत्प्रेक्षितुमुत्कण्ठता बभूवुः । अथ जयैषिणोस्तयो-

रघोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः सप्तरात्रं निर्विशेषं युद्धमभूत् । ततो रावणशरैश्छाद्यमानत-
नोर्यमस्य मुखात् प्रफुल्लरक्ताशोक इव क्रोधाभिरजायत । तस्मिन्नवसरे मृत्युः कोपात्
करेण करं विनिष्पिष्य तमवदत् । कृतान्त ! रक्षः पातकसंक्षये मामेकमनुजानीहि । सुर-
मुनिनरनागेषु यत्तराक्षसगन्धर्वकिन्नरेषु वा तन्न पश्यामि । यो यमदंष्ट्राघटीयंत्रान्मुक्तः
स्वास्थ्यमाससाद् । किं बहुना । मधुवृत्रनमुचिशम्बरहिरण्याक्षहिरण्यकशिपवो जगद्भ्रासा-
सक्तस्य मे पुरतः क्षणेनैकेन विस्मृताः । बालोपम एष क्षणदाचरस्तु कियान् । स्वयं संरंभं त्यज ।
मया स्पृष्टो न कोऽपि जीवतीति मृत्युवचः श्रुत्वा विश्वसंयमनो यमो मे चलं पश्येत्युक्त्वा
सपदि रावणमभ्याद्रवत् । ततः कम्पमानेषु लोकेषु तदग्रे घोरो मुद्गरः पाशश्च सन्नि-
धानं चक्रतुः । अथ दण्डधरो रोपादण्डं समुद्यम्य यावत्प्रचलति तावत् प्रजापतिस्तत्र
समागच्छत् । सोऽथ यमं प्रोवाच । वैवस्वत ! कोपं संहर । वरहृत्तोऽयं राक्षसस्तव
बन्धो नास्ति । अपरं च । अमोघोऽयं दण्डः सर्वभूतक्षयाय परिकल्पितः । एवं दशमुखे
निहते दण्डे मोघतां गते सति स्थितिविनाशकृदसत्यं मामुभयतः स्पृशेदिति सत्तात्प्रजाना-
थेनाऽभिहितो यमो ह्याज्ञा गुरूणामविचारणीयेति निगद्य सरथः सत्वरं तिरोदधे । एवं
यमजयोजिते दशग्रीवे याते निम्नानना देवा नारदेन सह दिवं जग्मुः । ततो राक्षसेश्व-
रोऽमात्यैः सह व्यालकलिलं पाताललोकं प्रविश्य तत्रत्यां वासुकिपालितां भोगवतीं पुरीं
जिगाय । सोऽथ मणिमयीं दैत्यनगरीं गत्वा निवातकवचैः सार्धं वर्षपर्यन्तं युयुधे ।
ततस्तत्र तुल्यबलौजसां तेषां तुल्ये संग्रामे सिद्धे ब्रह्मवाक्याद्रावणः प्रीत्यै पावकसाक्षिकं
सख्यं कृतवान् । ततो दशाननस्तेषां वेश्मनि वर्षमेकं स्थित्वा तेभ्यो मायानां शतं सम-
वाप्तवान् । अथ सोऽश्मनगरेऽन्यान् दैत्यान् निहत्य कैलासकल्पं वरुणमंदिरं प्राप । तत्र
स कामधेनुं विलोक्य चकितचेतसा मंत्रिमण्डलं पप्रच्छ । क्वाऽस्ति स वरुणः ? निर्जि-
तयमोऽहं रावणः स्वयं युद्धकामनयाऽत्र समायातः । निशम्यैतद्रावणवचनं सलिलनाथ-
पुत्राः पौत्रा अमात्याश्च सैन्येन सह युद्धार्थं निर्ययुः । ततस्तत्र दण्डादण्डि मुसलामुसालि
युद्धमभूत् । अथ प्रमाथिना रावणेन वरुणानीके विदारिते पुष्करप्रमुखा वरुणात्मजा
व्योम विविशुः । ततस्तैः सह लंकेशस्य शस्त्रास्त्रज्वालालोलरसातलं यद् युद्धं बभूव ।
तत्र महोदरो गदया तान्ममाथ । एवं भग्नेषु वरुणपुत्रेषु वरुणामात्यः प्रहासो रावणं
समभ्येत्य प्रोवाच । पौलस्त्य ? युद्धेनाऽलम् ! अत्र जलाधिपतिर्नास्ति । स गांधर्ववेदं श्रोतुमित्तो
ब्रह्मलोकं गतवान् । एवं रावणो वरुणपुरीं जित्वा पाताललोकमगात् । सोऽथ तत्रैकं रुचिरं
रत्नमंदिरं तद्धारि च मुसलायुधं पुरुषं ददर्श । ततो रावणप्रेरितः प्रहस्तस्तत्रत्यं परिच-

चमवाप्य सर्वं रहस्यं रावणाय निवेदयामास । ततः स्वर्णालये प्रविशन्तं दशाननं
 द्वारपालोऽब्रवीत् । विश्वद्रोहिन् ! युद्धार्थमायातं त्वां सम्यगहं जानामि । अत्राऽहमस्मि ।
 बलिश्च तत्रास्ते । कथय केन सह युद्धं समीहसे ? तच्छ्रुत्वा कोपाकुलो दशाननोऽवदत् ।
 त्वं तु राजसेवकोऽसि । राजाऽहं राजैव सह योद्धुमिच्छामीत्यभिधाय सहसान्तरं प्रविवेश ।
 ततः स पवित्रचरितव्रतं बलिं दृष्ट्वाऽऽश्चर्यसागरे निमग्नो बभूव । अहो ! श्लाघ्यस्याऽस्य
 लक्ष्मीतनुता धन्या । दानशीलोऽयं याचकैश्छिन्नशाखस्य चन्दनस्यैव शोभां लभते ।
 अतिप्रमाणेन दानेन विष्णुना बद्धस्याऽस्य दिव्यं यशास्त्रिषु लोकेषु स्वेच्छया भ्रमति ।
 जगति केनान्येन वदान्येन बलरूपमा क्रियताम् । येन त्यागेन वामनोऽप्युरुक्रमतान्नीतः ।
 यथा समरे शूरस्य विरूपिता विराजते । तथा दानवीरस्य दरिद्रताऽपि दीप्यते । एवं
 नानाविधान् विचारान् कुर्वन् प्रगल्भोऽपि दशाननो विद्वत्समां प्राप्य मूर्ख इव निष्प्रतिभो
 बभूव । अथ विशुद्धाशयो बलिस्तमुत्संगे समारोप्य प्रीत्या दूरादागमनकारणं पप्रच्छ ।
 तच्छ्रुत्वा रावणोऽब्रवीत् । पातालनाथ ! मुरारिणा त्वां बद्धं समाकर्ण्य निर्जितानिर्ज-
 रोऽहं तव साहाय्यार्थं समायातोऽस्मि । निशम्यैतद्वावणवचनं बलिर्विहस्य प्रोवाच ।
 लंकेश ! योऽयं घनश्यामोद्वारि तिष्ठति । तेनैव विष्णुना लीलयाऽहं बद्धोऽस्मि ।
 पुरा मधुकैटभादिरण्याक्षप्रभृतयो ये ये प्रतापिनो दानवा आसन् । ते ते सर्वेऽप्यस्य काल-
 रूपिणो महापुरुषस्य जठरपिटरे प्राविशन् । किम्बहुना । एष एव जगतः स्रष्टा
 पालयिता संहर्ता चाऽस्ति । मोक्षगामिनो योगिनः सिद्धा यतयश्चैनमेव पर्युपासते ।
 एष सर्वात्मा भगवान् प्रत्यक्षोऽपि गगने मोहान्धैः सहस्रांशुरिव नाऽवलोकयते ।
 तं जेतुं तव संकल्पोऽस्तीति श्रुत्वा को न हसिष्यति ? किं बालको मोदकाशया रुदन्
 पूरणेन्दुं लब्धुं शक्तः ? निशम्यैतद्वलिवाक्यं ततो विनिर्गत्य रावणो मूढधीर्देहस्य पुरु-
 पमिव तं न ददर्श । सोऽथ तेनैव जलनिधिवर्त्मना पातालात्समुन्मज्य शशांकलोकं जेतु-
 मंजसा प्रतस्थे । सोऽथ व्योम्नि विमानेन व्रजन् मेरुशृंगं समवाप्य सुकृतिनां तत्रार्क-
 घर्णानि विमानानि ददर्श । ततः स विस्मयमवाप्य मुनिमपृच्छत् । ऋषिराज ! कोऽयं
 सूर्यपथोत्तीर्णः परिव्राडस्ति ? तच्छ्रुत्वा देवर्षिः पर्वतोऽब्रवीत् । राजसेन्द्र ! अयं रथस्थः
 सोमपा राजर्षिर्मान्धाताऽस्ति । एते च परे सुकृतिनोऽन्नधनादिप्रदातारः संति । एतदा-
 कर्ण्य पौलस्त्यस्तं विजेतुं व्यगाहत स्वर्णमार्गम् । ततस्तत्र तेनाहूतस्य भूपतेर्जमेन
 शचीपतेरिव सुमहद्युद्धं बभूव । तस्मिन्नास्त्रसंघट्टघट्टिताशेषदिकटे घोरसमरे प्रवृत्तेऽति-
 जनक्षयोऽभवत् । ततो दिव्यास्त्रमण्डले क्षीणे राजा यत् पाशुपतास्त्रं जग्राह । तेन त्रिज-

गत्क्षोभविभ्रमो बभूव । अत्रान्तरे महर्षिप्रवरौ पुलस्त्यगालवौ तां युद्धभूमिं समभ्येत्य
विश्वशान्तये सख्यं चक्रतुः । ततो रावणो हंसमालाङ्गं प्रथमं मरुत्पथमाक्रम्य तत्तुल्यमपरं
वातस्कन्धं समाचक्रमे । यन्नाग्नेयाः पक्षिणो ब्राह्माश्च त्रिविधा वारिदा वर्तन्ते । ततस्तृतीयं
सिद्धानां तुरीयं भूतानां पंचमं दिग्गजानां षष्ठं सुपर्णस्य सप्तमं च मुनीनामतिक्रम्य
व्योमवाहिनीमाचक्रमे । ततोऽतिभयप्रदं शीतांशुमण्डलं संप्राप्य सानुगो लंकेशस्तत्र पपात ।
राम ! तत्र हिमस्य काऽपि महती दहनात्मिका शक्तिर्विद्यते । अथ दंतवीणां वादयन्
प्रहस्तस्तमुवाच । दशग्रीव ! तूर्णमितो निवर्तस्व । अत्र स्थितिः सर्वथा निधनाय ।
निशम्यैतन्मंत्रिवचनं क्रोपकंपितो रावणः सोममण्डले दीप्तान्नाराचान् चिक्षेप । ततो भग-
वान् पद्मयोनिः स्वयं तत्रागत्य तमभाषत । पुत्र ! त्वमत्र मा तिष्ठ । संप्रति प्राणत्राणाय
तुभ्यं मंत्रराजं वितरामि । तं गृहाण । समागते प्राणसंकटे रौद्रं नामाष्टकशतं जप । येन
सर्वत्र विजयो लभ्यते । स सदाशिवः अजरः, अमरः, अजन्मा, अविनाशी, अघोरः,
आशुतोषः, इच्छानाथः, इन्दुमौलिः, ईशः, ईश्वरः, ईशानः, उग्रः, उमेशः, उद्गीथः,
प्रियः, ऊर्ध्वरेताः, एकलिंगः, एकदंततातः, ऐलविलसखः, ओंकारस्वरूपः, औपनिषदः,
अन्धकरिपुः, कपर्दी, कपाली, कुमारजनकः, कैलासवासी कालीनाथः, काशीपतिः,
खण्डपरशुः, गिरिशः, गिरिजापतिः, गोपतिः, गौरीकान्तः, गंगाधरः, घोरः, चन्द्रचूडः,
चन्द्रशेखरः, चन्द्रधरः, चमत्कारी, चंडीपतिः, छविशशिः, जगत्पतिः, जगद्योनिः,
जटाधरः, रूपकैतुविजेता, टंकारप्रियः, ठक्कुरः, डामरप्रियः, डमरुकुशलः, हुंदिराजः,
पिता, त्र्यम्बकः, त्रिपुरारिः, त्रिलोचनः, त्रिपुण्ड्रधारी, दक्षयज्ञध्वंसी, दक्षिणामूर्तिः,
दिगम्बरः, दुर्गानाथः, देवाधिदेवः, धूर्जटिः, नागेन्द्रहारः, नित्यः, निरंजनः, निर्वि-
कल्पः, नीलकण्ठः, नीललोहितः, पशुपतिः, प्रमथाधिपः, पुरमथनः, पार्वतीपतिः,
फणिभूषणः, वटुकनाथः, भवः, भस्मांगरागः, भीमः, भयहर्ता, भवानीजानिः, भूत-
नाथः, भूतेशः, भव्यः, भव्यवेशः, मृडः, महादेवः, महेशः, महेश्वरः, मृत्युंजयः, मदनान्तः
कः, यज्ञेशः, योगिराजः, रामेश्वरः, रुद्रः, ललितकीर्तिः, वामदेवः, विरूपाक्षः, विश्वनाथः,
विश्वेश्वरः, विभूतिभूषणः, वृषभध्वजः, विद्यादाता, वेदमूर्तिः, वैद्यनाथः, शर्वः, शुद्धः,
शशिशेखरः, शितिकण्ठः, शूली, श्रीकण्ठः, शिवः, शंकरः, शंभुः, सनातनः, स्थाणुः,
स्मरारिः, हरः, क्षमासिन्धुः, ज्ञाननिधिश्चैत्यनेन शिवनामावलीसंकीर्तनेन भगवान् शंकरः
परितुष्यतीत्युक्त्वा देवचन्दो भगवान् विरंचिर्ब्रह्मलोकमगात् । एवं दिग्विजयं कृत्वा
वरदत्तो दशाननः सुरगंधर्वनागाकिन्नरकन्यका जहार । तस्यैव विधाम् नीतिं दृष्ट्वा सर्वाः

सुरासुरयोपितः क्षयं प्रयास्यसीति शेषुः । ततो विजयश्रीविभूषितोराक्षसेश्वर आत्मानं
कृतकृत्यं मत्वा लंकां न्यवर्तत । अथैकदा रावणस्वसा शूर्पणखा पादयोः प्राणिपत्य दुः
खाज्जगाद । अहोवत राजाधिराज ! त्रैलोक्यजयिना त्वया श्लाघनीयं बन्धुकार्यं कृतम् ।
जगति सुहृदुपकाराय धान्धवानामभ्युदयाय च सद्भिर्विभवः सम्प्राध्यतेऽन्यथा भोजनं
तु कस्य दुर्लभम् ? भ्रातः ! दिग्विजयसमये त्वया ये कालेयां नाम दैत्या निहतास्तेषां
मध्ये मम पतिर्विद्युज्जिह्वोऽपि सहसा निपातितः । निशम्यैतदप्रियं स्वसृवचनं दशाननो
लज्जया सहसा नम्राननो बभूव । ततः क्षणं तूष्णीं स्थित्वा तां समाश्वास्य च प्रोवाच ।
भगिनि ! अस्ति कर्मक्षमो मम मातृस्वसेयः खरः । स खलु मद्राक्यात् त्वां स्वजननीमिव
संपूजयिष्यति । वत्से ! मयाऽस्य दण्डकारण्ये स्वकीयं महद्राज्यं प्रतिपादितम् ।
तत्रैव निवसन् स ते निर्देशकारी भविष्यति । स्वसः ! भर्तारि याते संभोगविभवे च
गते नारीणामयांचासुलभा वृत्तिरेव दुःखशूलापहारिणी कथ्यते । एवमभिधाय रावणः
ससैन्यं दूषणानुगं खरं तां शूर्पणखां च दण्डकारण्याय विससर्ज । अथैकदा दशाननो
मेघनादकृतैः क्रतुभिश्चैत्ययूपांकिते निकुम्भिलाक्षेत्रे कृष्णाजिनधरं दीक्षितं च पुत्रं दृष्ट्वा तं
परिष्वज्य च प्रोवाच । वत्स ! मयाशनसाद् द्विजात्तव व्यधसितं श्रुतम् । यत् त्वयाऽग्नि-
ष्टोमः कृतः । बहुसुवर्णकोऽश्वमेधः समाचरितः । अन्ये च गोसववैष्णवराजसूया
पि विधिवत्संपादिताः । किम्बहुना । माहेश्वरे क्रतौ सपूर्णे रुद्रशासनात् सुललितं
रणोपकरणमपि लब्धम् । किं च या तामसी मायाऽपि संप्राप्ता । स यज्ञोऽद्य समाप्यत इति
समाकर्ण्योऽत्र समायातोऽस्मि । पुत्र ! त्वया नैतच्छोभनं कृतं । यदत्रैव मम शत्रवो
देवा यज्ञेष्वभ्यर्चिता इत्याभिधाय पुत्रेण सह राजधानीं विवेश । अथाऽन्वेद्युर्विभीषण-
स्त्रिदशयोपितो हता दृष्ट्वा भ्रातरमुपसृत्य जगाद । राजन् ! तवाऽयं त्रैलोक्यविजयोऽनेन
परदारापहरणेन न विराजते । संपद इमा निर्दयत्यागसंभोगैस्तथा न क्षीयन्ते । यथा
दुर्णयसेवनेन । प्रज्ञा श्रुतेन, वाणी सत्येन, विद्या शमेन, लक्ष्मीश्च शीलेन शोभते । साम्प्रतं
धर्ममवलम्ब्य देवकलत्राणि त्यज । गतरात्रौ मधुना राक्षसेन बलात् पुष्पोत्कटातनया
कुंभीनसी हतेति वाक्यमाकर्ण्य दशाननः श्वसन् प्रोवाच । तिष्ठ भ्रातः ! कुंभकर्णोऽद्य
प्रमुद्धः । मेघनादश्च कृतक्षणोऽस्ति । वयन्देवान् विजेतुं गच्छामस्त्वया च लंका संर-
क्ष्यतामित्युक्त्वा ससैन्यः सामात्यश्च रावणो जीमूतलाञ्छना दिशः कुर्वन्निर्ययौ । सोऽथ
मधुपुरं गत्वा पुरोऽग्रजां ददर्श । ततस्तथा भर्तृप्रीत्या पादप्रणामेन च सम्प्रार्थितः स तद्वै-
धव्यानुतापं स्मृत्वा सपदि मधुवधाद्विरराम । ततः स स्वर्गविजयोद्योगे तं सेनापुरस्सरं

कृत्वा कैलासतटीमवाप्य च मुक्तवाहनो न्यपीदत् । ततो दशाननस्तास्मिन् स्फाटिके
गिरिकटके वर्तमानं विद्याधरीहर्म्यमारुह । अत्रान्तरे कर्पूरधवलः श्यामामुखाविशे-
षकश्च समुदितस्तारापतिर्गगनमानसे राजहंसतामवाप । किम्वहुना । कैलासशृंगेषु
चन्द्रविंवैस्तत् प्रतिविम्बैश्च जगदिदमिन्दुमयं वभूव । सोऽथ विद्याधरीस्वरनारीनूपुर-
नादिते सिद्धगंधर्वकिन्नरांगनागीतैः प्रतिध्वनिते च तस्मिन् शृंगे ब्रजन् परां प्रीति-
माससाद । ततः सोऽचिन्तयत् । यत् कान्तां विना कौमुदी कौमुदीं च विना कान्ता
लुब्धश्रीरिव निष्फला हृदि सततं संतापं जनयति । अत्रान्तरेऽभिसारिका रंभोरुरंभा तेनैव
वर्त्मना समाययौ । सोऽथ षोडशशृंगारमण्डितां तां चन्द्राननां विलोक्य जहर्ष । ततः
सत्वरं समुत्थाय पाणौ तामालंब्य च पप्रच्छ । नयनानंदकौमुदि ! तवायमनुग्रहः
कस्य मन्मथसाम्राज्यमौलौ विराजते ? चारुलोचने ! इतो निवर्तस्व । नाऽहं त्वां त्यक्तुं-
शक्नोमि । सुष्ठु ! त्वमेव कथय । कः सुधीर्यत्नोपनतां सुधां समवाप्य भोगं
विना तां परित्यजति ? वरवर्णिनि ! शक्तिः, प्रभुता, संपदां संभोगः, दुर्लभवस्तुलाभश्च
तीव्रतपः फलमभिधीयते । निशम्यैतत् प्रियवचनं वल्लीवाऽनिललोलिता साऽवदत् ।
लंकेश ! मां विमुंच २ । धर्मेण तवाऽहं स्तुपाऽस्मि । महाप्रभवो मर्यादां नाऽतिक्रामति ।
तव भ्राता यो वैश्रवणोऽस्ति । तस्य महानुभावस्य गुणनिधिः पुत्रो नलकूवर एव
मम प्राणपतिर्विद्यते । सर्वमिदं संभोगार्हं प्रसाधनं तत्कृते वर्तते । उक्तं च । सौभाग्य-
लुब्धाः कामिन्यो मधुरेप्सेव दत्त दरा भवंति । कुलीना विद्वांसः शूरास्तपस्विनश्च सर्वदैव
शीलं रक्षन्ति । तच्छ्रुत्वा सोऽब्रवीत् । मदिरेक्षणे ! नाऽहं त्वां त्यक्तुं शक्नोमि । यतः
प्रबलोऽयं मन्मथः कुलजां लज्जां नहि सहते । सोऽथ भयमीलितलोचनां परिष्वज्य
मातंगो नलिनीमिध तां चकर्ष । एवं तेन दूषिता मनस्विनी सा रंभा कुबेरनगरस्थं
नलकूवरं समेत्य पादयोर्निपत्य च तस्मै स्ववृत्तान्तं निवेदयामास । तच्छ्रुत्वा क्रोपाकुलो
धनदात्मजः पाणिना सलिलमादाय समुपस्पृश्य प्राह चाऽद्यप्रभृति स पापो यदा कामा-
दकामां योषितं धर्षयिष्यति तदा तस्य शिरः सप्तधा यास्यतीत्युक्त्वा तच्छ्रापोदकं विस-
सर्ज । ततो दशग्रीवस्तं जीवितापहं शापं श्रुत्वा मुक्तहालाहलो नाग इव विनिःश्वसन्
तस्थौ । अथ ससैन्यो दशाननस्त्रिदिवं समासाद्य गीर्वाणगणैः सह योद्धुमारभत ।
एवं स्वलोकं रावणसैन्येन समन्तादवरुद्धं ज्ञात्वा शतक्रतुर्देवान् पुरस्कृत्य विष्णुं शरणं
जगाम । अथ शरणागतवत्सलो भगवान् विष्णुस्तमुवाच । देवराज ! यदार्होऽपि
दशकन्धरोऽकाक्षो नहि बध्यः । संप्रति त्वं युक्त्या युध्यस्व । सत्यवसरे तमहं हंतास्मि ।

एवं विष्णुनाऽभिहितो मघवा सर्वैरेव मरुद्गणैः सह गत्वा पौलस्त्येन युयुधे । ततस्तास्मिन्
दुःसहे समरेऽष्टमो वसुः सुमालिना साकमयुष्यत । अथ सुमालिशरैः पूरितगात्रोऽपि
वसुः पूर्वं स्वाविशिखैस्तस्य रथमुन्मध्य ततस्तन्मूर्ध्नि गदां चिक्षेप । अथ तयाऽभि-
हतः सुमाली मूर्छामवाप्य छिन्नमूलस्तरुरिव निपपात । ततः समरे मेघनादो वज्रिणः
सुतं जयन्तं जित्वाऽत्यन्तं हर्षं समवाप । अथ शक्रपौलस्त्ययोस्तुमुलं युद्धं बभूव ।
यत्र देवा असुराश्च समागत्य परमविस्मयमवापुः । तस्मिन्नवसरे कुम्भकर्णो शैलशस्त्रा-
स्त्रवृष्टिभिर्देवानां कदनं चकार । एतदालोक्य देवराजोऽपि विवुधैः सह भास्करोऽन्धकार-
मिव रक्षः क्षयमकार्षीत् । ततः क्रुद्धो दशाननः शरवर्षैर्वज्रपाणिमाच्छादितं चकार ।
ज्ञात्वैतन्महेन्द्रः स्वभावेन शरवृष्टिं निर्भिद्य प्रभाकर इव विरेजे । ततश्चक्रेण पौलस्त्यो
प्रस्त इति नादे समुत्थिते घनघोषेण रथेन स्वयं मेघनादस्तत्र समाययौ । ततः सं-
मायातिरोहितो भूत्वा सायकैरैरावतस्थं शक्रं समाच्छाद्य विबुधानीकमध्ये बबन्ध । एवं
विद्रवितामरो मेघनादस्तं समादाय पित्रा सह लंकां निववृते । एतदालोक्य विश्वसृजा
सह सर्वे देवा लंकां ययुः । ततः प्रजापतिगिरा यदा मेघनादः शक्रं मुमोच । तदा
प्रभृत्येव स रावणात्मज इन्द्रजिन्नाम्ना विश्रुतो बभूव । सोऽथ यदा पितामहादमरत्वं
ययाचे तदा ब्रह्मोवाच । वत्स ! समरे यद्यसमाप्तयज्ञो योत्स्यसे तदा तु तव विनाशो-
ऽन्यथाऽमरत्वमिति वरं प्रादात् । ततोऽतिलज्जितो देवराजो ब्रह्मणोऽग्रे चिरं मूकव-
त्तस्थौ । एतदालोक्य पद्मयोनिः प्रोवाच । शचीपते ! वृथा चिन्तां मा कृथाः । त्वया
स्वदुर्णयैर्नैवैतद् विपरीतफलं प्राप्तम् । पुरा मया तुल्यवर्णवयोरूपाः प्रजाः सृष्टाः ।
ततस्तासां विशेषायैव ललना निर्मिता । अथ भूतानामङ्गेभ्य उत्तमरूपमुच्चिलोच्चित्य
मया शशिमुखी कान्ताऽहल्या नाम कृता । सा सुन्दरी लोकस्य तु स्पृहास्पदमासीत् ।
किन्तु त्वमपि तस्यामनुरागवानभूः । ततो मया स्वयं सा गौतममुनिहस्ते न्यासीकृता ।
अथैकदा सा मनस्थिनी तमेव मुनिं पतिं वव्रे । एतदालोक्य निराशा दिवौकसः स्वलोकं
ययुः । ततस्त्वयाऽधर्मेण धर्षितायां तस्यां कोपानलाकुलो मुनिस्त्वां तु शापान्निष्फलं
महल्यां च शिलारूपां चक्रे । संसारेऽस्मिन् क्षणिकस्य सुखस्य कृते कामवाणवशीकृता
जना तरकेष्वक्षयाः पीडा भुञ्जते । परस्त्रीसङ्गेनाऽत्र दुःखमवाप्य परलोकेऽपि सुखं न
विन्दति व्यभिचारी । शक्र ! त्वं वैष्णवं क्रतुं समाराध्य धूतपापो भव । रावणोऽप्ययं
न चिरं राज्यं करिष्यतीत्यभिधाय विरांचिः स्वलोकं जगाम । अथैकदा रावणः सचिवैः
सह व्रजन् पश्चिमसमुद्रस्य विमलं द्वीपमवाप । तत्र तेजसा भास्करोपमं पुरुषं दृष्ट्वा

यद्यपि युद्धेच्छया रावणस्तस्मै दीप्तिशस्त्रपरंपरां प्राहिणोत् । तथापि दीप्तिविग्रहः स न चकम्पे । ततस्तेन हेलयैव मुष्टिना पीडितो दशाननः कृत्तपक्षः शैल इव क्षितौ निपपात । एवं तस्मिन् मूर्छिते पतिते भगवान् कपिलदेवः क्षणाद् विद्युत्पुंजोऽम्युधिमिव पातालतलं प्रविवेश । ततो लब्धसंज्ञो रावणः सचिवेभ्यः पाताललोकं प्रविष्टं तन्निशम्य स्वयमपि तत्र जगाम । सोऽथ तत्र संख्यातीतान् कपिलात्मजानवलोक्य क्षिप्रमेव जातरोमांचकंचुको बभूव । अथ स शेषनिर्मोककान्तिस्वच्छोत्तरच्छदे दिव्यशयने शयानं पुरुषोत्तमं तस्याग्रे च ललिताकारां लक्ष्मीन्ददर्श । ततः स पीयूषकिरणाननां तामादातुकामः सपेकुटिलां गतिं समाश्रित्य ससर्प । एवं ज्ञात्वा विष्णुः स्वमुखादंशुकं समुत्सार्य नयने समुन्मील्य तं विलोक्य चोच्चैर्जहास । किञ्चिद्गुणः । तस्य प्रज्वलिततेजसा छिन्नमूलद्रुम इव मोहमूर्छितमानसो राजसपतिर्निपपात । एतदालोक्य देवः किञ्चिदागतजीवितं तमुवाच । राजस ! क्षिप्रमुत्तिष्ठ । त्वं प्रजापतिवराद्रच्योऽसि । लोके सदाचारपरिभ्रष्टा न कदापि सुखं लभन्ते । एतदाकर्ण्य शनकैर्लब्धचेतनो दशाननः कृतांजलिस्तमुवाच । भगवन् ! यदि मे मृत्युर्वेधसा त्वत्करे धृतस्तदात्वहं विश्वेऽस्मिन् धन्योऽस्मि । सोऽथ तस्य विश्वात्मनस्तनौ ससुरासुरगन्धर्व सचराचरं च त्रैलोक्यं लीनं दृष्ट्वाऽतिविस्मितो बभूव । ततो दशग्रीवस्तान् सचिवान् संप्राप्य तदाश्चर्यं विचिन्तयन् स्वनगरं न्यवर्तत । एवं दशाननवृत्तान्तमाकर्ण्य रामो मुनिवरं समुद्रलंबनोपायमपृच्छत् । तच्छ्रुत्वा महर्षि रवाच । दाशरथे ! देवाधिदेवं महादेवं संपूज्य समुद्रं शरणं गच्छेत्प्रतिधाय महात्मनि मुनिराजे गते सर्वे मुनीन्द्रं प्रशशंसुः । अथ रामः सागरं शरणमयात् । यतोऽयं रामपितामहेन सगरेणैव निर्मितोऽस्ति । ततो निराहारो राघवो महादेवं ध्यात्वा समुद्रतीरे कुशाचास्तीर्य च जलनिधिदर्शनाय तिस्रः क्षपास्तपश्चक्रे । एवं त्रिरात्रोपोषिते रामे निर्विकारे च जलानिधौ हरिवाहिनी चिन्ताकुलिता बभूव । ततः कोपसंरक्तलोचनो रामो विशिखेषु दृष्टिं निक्षिप्य सौमित्रमुवाच । धत्स ! दृप्तस्यास्य जलराशेरसाधुतां तु पश्य । यो नीच इव न नयेन न च प्रीत्या संतुष्यति । खलः प्रणयेनोपतामेति सेवया च काठिन्यं याति । जगत्सर्वविधः कश्चिदप्युपायो नास्ति । येन दुर्जनो गृह्यते । नूनमस्थाने प्रयुक्ताः प्रणयप्रशमक्षमा अगुणतामेव प्रयांति । ऐश्वर्यं विजयः कीर्तिश्च सान्नेयं न लभ्यते । किन्तु तीक्ष्णानुवर्ती लोकोऽयं पुरुषार्थेनैव भुज्यते । गुणसंसक्तसाधुसारंगवागुरा क्व ? दुष्टाश्चोपक्रशाहतिः क्रूरता च क्व ? आतः ! महावीरं शरासनं घापं च समानय । यदेवं जलानिधिं विपर्यस्तमर्यादं करोमि । शरैर्निकृष्ट-

निःशेषसत्त्वरक्ताकुलोऽयमम्बुधिः सरिद्वधूमध्ये जुगुप्सायतनं वपुर्धत्तामित्युक्ता सशरा-
सनं धनुरादाय च राघवो गंभीरक्षोभसंरंभभ्रान्तं सागरं विदधे । एवं समुद्रे परिवृत्ते
शरत्रस्ताः शिखारिसन्निभाः ससर्पमकराः पातालतलवासिनो दैत्याश्च सहसा समुत्तस्थुः ।
ततो मन्युदुःखाकुलो वारिधिः फल्लोलांजलिभिः कौसल्यानंदनयांचामिव चक्रे । अथ
मूर्तिमान्महोदधिः सहसा वीचिचक्रं विधूय स्रग्वीरुचिरकुंडलश्च समुत्तस्थौ । सोऽथ
कृतांजलिर्दाशरथिं प्राणिपत्य प्रोवाच । काकुत्स्थ ! मिथ्यैव विक्रियां कर्तुं ब्राह्मसि । यतः
शाश्वते वर्त्मनि स्थितोऽहं भयकामसंरंभगोरवेभ्योऽपि मर्यादां त्यक्त्युन्नोत्सहे । दाशरथे !
सगरान्वयमानभृदहं तेऽभीष्टं करोमि । यतः सागरे स्थलदर्शनं सर्वथैवाद्भुतम् । मया
सलिले स्तंभिते द्रुमैः शैलैश्च वद्धं सेतुं सुखेन वानरास्तरंतु । मत्कृतं भयमेषां मा
भवतु । प्रभो ! समोत्तरे प्रदेशे कृमिकूलाख्यः पुण्यपवित्रो भूभागोऽस्ति । स चाद्यन्धः
पापकर्मभिर्दस्युभिरावृतो वर्तते । देव ! मदर्थमुद्यतोऽयं वाणस्तेषु प्रक्षिप्यतामिति जल-
निधिगिरा रामस्तं प्रज्वलितं शरं तत्र चिक्षेप । स देशस्तेन निर्दग्धो भूत्वा मरुकान्तार-
संज्ञामवाप । श्रीरघुपतिवरप्रभावात्स एव देशो निर्व्यालः क्षीरौषधिकलाकुलश्च बभूव ।
ततो जलनिधिः प्रीत्या काकुत्स्थमवदत् । वत्स ! तव पिता राजा दशरथो मम दयितः
सुहृदासीत् । पुरा देवासुरे युद्धे सचाऽहं चैकीभावमिवापन्नौ देववृन्दसाहाय्यार्थं गत-
धन्तौ । ततः सफलमनोरथः स देवराजसकाशाद्वरमवाप । रघुकुलचूडामणेर्यस्य
त्वज्जन्म प्रथमं फलं वर्तते । अथाहं साकेते तस्य शुभऽसद्वानि प्रीतिसर्वस्वरूपचारैर्मांसं
सुखमभ्युपितः । सोऽहं तव पितृमित्रं तत् स्नेहे निष्प्रतिक्रियः सन् पापशतैः स्पृष्टं कृत-
घ्नमात्मानं च मन्ये । किम्बहुना । अद्याऽहं तत्पुत्रोपकृत्याऽनृण्यमवाप्य चिरवांछितो
प्रीतिसुखोच्छ्वासविश्रान्तिं भजे । एष विश्वकर्मसुतो नलः मम स्तंभिते गंभीरे च
पयासि सेतुं वध्नातु । एवं वारिनिधिनाऽनुशासितो नलः श्रीरघुपतिं प्राणिपत्य प्लवंगम-
गणैः सह सेतुकर्मण्युद्ययौ । अथ प्रहृष्टाः कपयः लुभितेभसि सालतालपाषाणानुन्मूल्यो-
न्मूल्य चिक्षिपुः । एवं वानरर्षभैः सलिले पात्यमानानां गिरीणां प्रलयावर्तसूचकः
क्षोभविभ्रमोऽभवत् । ततस्तस्मिन्तद्भुते सेतुकर्मणि समारब्धे ससिद्धगन्धर्वादेवा व्यो-
म्ना द्रष्टुं समाययुः । अहोवताऽमितौजसो राघवस्याऽयं महाप्रभावो वर्णनातीतः ! केन
कदा नाम महाव्यो सेतुबन्धनं दृष्टम् ? अयं दिगन्तरव्यापी जलाधिपारगः सेतुर्दाशरथि-
यशसा सह कल्पान्तस्थायी भविष्यति । अहो ! प्रतापनिधिनाऽनेन रामेण नदीनाथोऽपि
स्थिरीकृतः । एष मज्जत्ययं मग्नः स्थितश्चासौ न विकम्पते । एवं सेतुबन्धे गगने देवानां

निःस्वनो बभूव । अथ प्लवंगमैश्चतुर्दशसु योजनेषु बद्धेषु महाश्चर्यदर्शनात् तप्त इव प्रभा-
 करोऽस्तमगमत् । सा लंका कदा दृश्यते ? कदाचाऽयं सेतुः संपूर्यते ? इति सोत्कण्ठानां
 कपीनां सा निशा कृच्छ्रेण व्यतीता । एवं विश्वकर्मसुतो नलो वानराहतैः षड्भिर्दिनै-
 र्निश्चलं सेतुं बबन्ध । मलयचलात्प्रवृत्तं लंकामूलपर्यन्तं दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजन-
 मायतं च निवद्धं सेतुं समवलोक्य हर्षनिर्भरः सुग्रीवः सेतुकार्यं समाप्तमिति शुभसमाचारं
 वीरराववाय निवेदयामास । ततः सुग्रीवसहितो रामो मारुतिलक्ष्मणविभीषणप्रभृतीन्
 पुरस्कृत्य स्वयं तत्र जगाम । सोऽथ नलनिवद्धं सेतुमवलोक्य परमानन्दमवाप । ततस्तर-
 स्विनां वानराणां संख्यातीतानि सैन्यानि तेनैव सेतुना ययुः । एवं तस्मिन्नसूचीवि-
 ष्वरे प्लवंगार्णवे व्रजति केचिन्नभसाऽपि जग्मुः । एवं रघुनन्दने समुद्रस्य परं पारे संप्राप्ते
 त्रिदिवौकसां प्रमोदः परां कोटिमारुरोह । ततः सेतुगो जलानिधिः स्वयं रामं समभ्येत्य
 ग्रीत्याऽवदत् । रघुराज ! जयारम्भे मुनिवेशोऽयं तव नोचितम् । नृपास्तु भूपार्हे भूषणै-
 र्युद्धमर्हन्ति । साम्प्रतं जटाबन्धमपास्य बल्कलं च परित्यज्य हेमकवचं दिव्याभरणानि
 च गृहाणेत्युक्त्वा पूर्वं रघुपतिकरे बद्ध्वा ततो लक्ष्मणहस्तेऽपि बबन्ध । अथामुक्त-
 कवचौ दीप्तांगदकुण्डलौ च तौ रामलक्ष्मणौ नूनं रत्नशैलाविव विरेजतुः । ततो जग-
 न्निवासस्य श्रीविष्णोस्तुल्यस्वरूपोऽपि वीरराघवो जलान्तरं प्रविश्य वरुणं प्रणनाम ।
 सोऽथ तत्ताशीर्भिर्विवर्धितस्तं समामन्त्र्य च वहिराजगाम । ततो हनुमत्प्रभृतिभिः कपिच-
 सूपातिभिः सह रामलक्ष्मणौ सागरपारं ययुः । एवं लंकाशैलानिविष्टेषु परेषु पृथुपौरुषा
 अमात्याः सभास्थितं दशग्रीवमुपतस्थुः । ततो महार्णवे बद्धं सेतुं विज्ञाय विस्मयाविष्टां
 दशाननस्तानुवाच । अहो नु सुखसंसक्तैरवलितैश्च भवद्विर्वर्धमानः शत्रुरप्युपेक्षितः ?
 महाम्भोधौ सेतुं बद्ध्वा शत्रवः सहसा पारं प्राप्ताः । तथाऽप्यनुप्रचारैर्युष्माभिर्दोषोऽयं न
 विचिन्तितः । यथा सदैवा पूर्वमेव चिकित्सया दोषान् शमयन्ति । तथोत्तमसाचिवा अपि
 प्रागेव मन्त्रणया विविधोपद्रवान्नाशयन्ति । यदि व्यसनोपहता यूयं कार्यपराङ्मुखा जाता-
 स्तदाऽहमेक एव मन्त्रविक्रमयोर्मध्ये समास्थितोऽस्मि । एवं राक्षसेन्द्रेणोक्ते मन्त्रिमण्डले च
 लाजिते विजयोजितो मेघनादोऽब्रवीत् । तात ! सचिवान्वृथा मोपालभस्व । जगत्यास्मिन्
 भवदमुजानां प्रतिमल्लतां को नाम विभर्ति ? देव ! विवासितसुरेन्द्रस्य तव मानुषे चिन्ता
 का ? वनचारिणो भीरवश्च वानराः कस्य भयदाः ? निशम्यैतदिन्द्रजिद्वचनं प्रहस्तप्रमुखा
 मन्त्रिणः पुनः पुनर्भवनादकथनं समर्थयामासुः । तच्छ्रुत्वाऽतिकायो नाम प्राज्ञो राक्षसः
 प्रोवाच । राजन् ! यः शत्रुमवज्ञाय स्वात्मानं न रक्षति । सोऽनर्थानवाप्य स्वस्थानाच्च्यवते ।

यत् प्रजापालनं दस्युप्रसार्जनंचैतदेव राज्ञां परमकर्तव्यमस्ति । शेषं तु पिष्टपेषणं मन्ये ।
 येषां बुद्धिः परधनहरणे परदारसंभोगे च न प्रवर्तते । तेषामेव पवित्रयशसां सर्वसम्पदः
 कलत्रम् । रामो जात्या नः शत्रुर्नास्ति । अस्य सीतोपहारकोपस्तत्प्रदानेन स्वयमेव
 प्रशममुपयास्यति । त्रैलोक्यविजेतृणां सत्कुलजातानां भवादृशां परदारापहरणं कथं
 युक्तम् ? किम्बहुना । रामाय सीता त्यज्यताम् । म्लानं यशः समुत्सृज्यताम् । अकालपा-
 तिनः कालस्य तूर्णं वंचनाक्रियतामित्यातिकायेनोक्ते तमनादृत्य दर्पान्धो रावणः शुकसा-
 रणौ प्रोवाच । प्रच्छन्नाभ्यां भवदूभ्यामितो गत्वा हरिवाहिनीं दृश्यताम् । यतस्तत्
 संख्याने युवयोरेव प्रधानताऽस्ति । एवं भर्त्रा समादिष्टौ तौ वानराकृतिं कृत्वा यत्र राघव
 आस्ते तत्र लघुसंचारौ जग्मतुः । ततस्तौ गूढचारिणावपारे वानराभोधौ यत्नेनाऽपि नाग्रं
 न मध्यं न चान्तं प्रापतुः । किम्बहुना । शिखरिशृंगस्थौ तौ सर्वं जगत्कपिमयं दृष्ट्वा
 निःस्यन्दौ बभूवतुः । अथ नीतिनिपुणो विभीषणश्छन्नं चरन्तौ शुकसारणौ परिज्ञाय
 तयोश्चेष्टां राघवाय निवेदयामास । ततो विभीषणगिरा प्लवंगमैर्गृहीतौ तौ रामाग्रे न्यस्ता
 वपि क्षणं न किञ्चित्प्रोचतुः । एतदालोक्य रामः सस्मितमुवाच । भयं परित्यज्य स्वस्थ-
 चित्तेन सैन्यं पश्यतम् । भद्रपुरुषौ ! रामोऽहमस्मि । एष सौमित्रिः । अयं विभीषणः ।
 एतच्च सुग्रीवाधिष्ठितं वानरबलम् । एषाऽपर्याप्ता वानरचमूः पौलस्त्याय विनिवेद्यताम् ।
 श्वः प्रभाते सेयमक्षया सेना रक्षोवधाय निपतिष्यति । एवं तेन प्रभुणा दत्ताभयौ तौ
 क्षणदाचरौ प्रणिपत्य रामं वक्तुमारभताम् । श्रीरामचन्द्र ! यद्यप्यस्माभिः सुबहवो
 देवासुरबलार्णवा दृष्टास्तथाप्येताः प्लवगवाहिन्यो नः परमकौतुकाय विद्यन्ते । राजर्षे !
 तवाऽयं कोऽप्यपूर्वः प्रभावोऽस्ति । येन भ्रूभंगमात्रेण महोदधिजलं स्थलीकृतम् ? किम्ब-
 हुना । यस्यां प्लवणः पवनः सेयं पौलस्त्यपालिता लंका कपिभिराक्रान्ता । किमतः परं
 कौतुकम् ? महाराज ! अद्भुतनिधेर्विधेस्त्रैलोक्याश्चर्यकारिणी शक्तिर्दृष्टेत्युक्त्वा रामाज्ञया
 श्रयसंकटाद्विमुक्तौ तौ प्रवर्तताम् । ततस्तौ दशग्रीवं समेत्य प्रणतिपुरस्सरं च तस्मै सर्व
 घृत्तान्तं विनिवेद्य विश्रान्तिमवापतुः । ततो रावणो रामौदार्यं लक्ष्मणगार्भर्यं सुग्रीवप्रभावं
 विभीषणकृत्यं वानरसैन्यं च स्मारं स्मारं चकितो बभूव । अथ सेनां द्रष्टुं प्रयत्नवन्तं
 सौधारूढं च रावणं शुकसारणावभाषताम् । राजाधिराज ! योऽयं वानरसेनानामग्रे स्थितः ।
 सोऽयं विश्वकर्मसुतो नलनामको वानरपुंगवो विज्ञानविशारदोऽस्ति । किम्बहुना । यस्य नादेन
 जगत्प्रकम्पते । अयं मेरुरिवापरः पद्मकिंजल्कगौरौऽगदः । यस्याऽसंख्या वानरा वश-
 वर्तिनो वर्तन्ते । एष पृथुविक्रमो विरांचिपुत्रो जाम्बवान् । यो बुद्धौ गुरुशुकयोरपि समा-

नतां न सहते । एष वरुणपुत्रो मदोत्कटो हेमकूटः । यस्य सैन्यानां संख्या पयसाभि-
न विद्यते । अयं धर्मसुतः सुपेणः । असौ सोमपुत्रो दधिमुखः । एषोऽनलसुतो नीलः ।
एते पंचगजगवयगवाक्षशरभगंधमादनाः पितृतुल्यपराक्रमा यमपुत्राः संति । एष कुमुदः,
अयं वेगवान् विनतः, रंभः, क्रथनः, पनसः, हरः, अयं सूर्यसुतः श्रीमान्वानरेश्वरः
सुग्रीवः । यस्येयं दृष्टिदोलाविलासिनी महती सेना वर्तते । एषोऽक्षहंता हनूमान् । यो
भवानीपतिवरोर्जितं भवन्तमपि प्रौढलंकाग्नितापितं चक्रे । एतावद्विनीकुमारसुतौ मैदद्वि-
विदौ । आभ्यां दिवि ब्रह्मवरादाकण्ठममृतं पीतम् । एष सत्त्वोदधिः कमलनयनः श्रीमा-
नामचन्द्रः । यो लंकामालोक्यत्रास्ते । योऽस्य पार्श्वे स्थितः स शौर्यसागरो रामानुजो
लक्ष्मणोऽस्ति । एष त्वदनुजो रामपादाब्जचंचरीको विभीषणः । यो मनोवाक्कायकर्मभिः
सदा रामचन्द्रहितमेव समभिलषति । प्रभो ! प्रसीद । भृत्येष्वनुग्रहं कृत्वा रामेण सार्द्धं
सन्धिङ्कुरु । सत्वरं मैथिलीं समर्प्य श्रीमदाशरथ्ये विरोधतरोर्मूलं निकृन्त । निशम्यैत-
च्चारवचनं क्रोधमूर्छितो रावणस्तौ निर्भर्त्स्य चारानन्यान्विससर्ज । सोऽथ महाव्रस्ते बन्ध्य-
परिश्रमे च चारचक्रे प्राप्ते वानरानीकनायकैर्लंकाद्वारेषु निरुद्धेषु विद्युजिह्वाख्यं सचिवं
समानाग्य तेन साकं सुचिरं संमन्थ्य च तूष्णं सीतान्तिकं जगाम । ततः स वेपमानां तां
समवाप्य व्याघ्रश्चकितेक्षणां मृगीमेव वालां प्रोवाच । सीते ! त्वया यस्योपरि साधुपरि-
श्रमः कृतः स स्वयं प्लवशीलः पंगुरिव महाश्वध्रे निपतितः । स सुग्रीवश्छिन्नग्रीवः,
सोऽगदश्चूर्णितागदः, स च हनूमान् विनिष्पिष्टहनुर्निहतः । वैदेहि ! स्वयं विच्छिन्ना-
लम्बनां रामगतां प्रीतिं त्यक्त्वा मम भवने यथेप्सितं भोगविभवं भजस्वेत्याभिधाय सुसं-
ज्ञया महाकायं विद्युजिह्वं समानिनाय । सोऽथ भर्तुराज्ञया प्रणतः प्रविश्य तत्र राम-
शिरस्तुल्यं रुचिरं कृत्रिमं शिरश्चिक्षेप । एतदालोक्य जानकी कृतोपकारेव मोहेन क्षणं
निश्चलाऽतिष्ठत् । ततोऽत्याकुललोचनः स समुद्रान्तःप्रविश्य स्वामिकृत्ये सहायकोऽभवत् ।
अथ पौलस्त्ये प्रयाते सीता संज्ञामवाप्य साश्रुनयना प्राणत्यागार्थमुद्यता बभूव । आर्य-
पुत्र ! त्वया संकल्पानल्पपल्लवा ममेयमाशालता । फलकाले कथं निर्लेना ? प्राणनाथ !
गन्तुमभ्यर्थितस्य जीवितस्याऽयमंजलिः । येन व्यवहितं पतिमुखाम्बुजं न पश्यामि ।
प्रभो ! सागरं समुत्तीर्य राक्षसपालितां लंकां समासाद्याऽपि मम भाग्यविपर्ययात् त्वयेप्सितं
न प्राप्तम् ? अहं मेरुशिखरमारुह्य तव दर्शनं विना ततोऽधोमुखी निपतिताऽस्मि । देवं !
द्वयतीं भूमिं समभ्येत्य सुदुष्करं कर्म च कृत्वा मुखाम्भोजं मेऽसंदेश्यं कथं नाम गतोऽसि ?
प्रियतम ! क्षणं प्रतीक्षस्व । भवद्विधा महानुभावा निर्दोषा भार्या परित्यज्य नहि गच्छन्ति ।

एवं प्रलापिनीं शोकसागरमग्रां च जानकीं प्रीतिवत्सला सरमा नाम राक्षसीं प्रोवाच ।
 अयि मुग्ध ! किं त्वं दशग्रीववक्रतां न जानासि ? यो विविधैर्मायाविलसितैस्तेऽनिष्टं
 विदधाति । सीते ! भर्तृप्रभावज्ञाऽपि कथं मिथ्या मूर्छिता भवसि । अथवा किमहं
 शोचानि ? स्त्रीणामत्यन्तभीरुता स्वभावसुलभाऽस्ति । जानकि ! सशरासनं रामं को नाम
 हन्तुं प्रगल्भते ? यस्य प्रभानं सेतुसीमन्तिर्तोषुधिः प्रकटयति । किम्बहुना समाश्वसिहि
 समाश्वसिहि । रामस्य परतो भयन्नास्ति । नूनमेतच्छिरो मायाविना विधुजिह्वेन निर्मित-
 मस्ति । वैदेहि ! एष रामवलांभोधिनिर्घोषः श्रूयते । यो भुवनव्यापी भूत्वा सर्वरक्ष-
 सान्धृतिं पिनष्टि । एष दशाननः स्वजनैर्जनन्या च संप्रार्थितोऽपि प्रत्यासन्नपरिक्तयो
 वक्रतां परित्यज्य सरलतां न प्राप्नोति । दुरात्मनां या गतिः कुरंगशृङ्गकुटिलास्ति । सा
 दैवस्येव केन सरलीक्रियते ? जगति वृद्ध्या कलुषितस्य नीचमार्गानुसारिणः खलस्य सलि-
 लस्य च कौटिल्यं केन वार्यते ? व्यालदुष्टश्चपुच्छोष्ट्रगलानां सारल्यं मणिमंत्रौषधैश्चापि न
 जातु जायते । विश्वकण्टकोऽयं पौलस्त्यः सर्वथैव विनष्टः । धर्मरामस्य रामस्य जयो
 हस्तगत एवेति सत्यमवगच्छ । एवं सरमावाक्यामृतवृष्टिभिः सिक्तेव जानकी
 सहसा भयंशोकं च परित्यज्य लब्धजीविता बभूव । अथ सजीकृतबलं सिंहासनस्थं दशाननं
 समभ्येत्य वृद्धामात्यौ माल्यवानुवाच । राजन् ! साधुवृत्तानां विधेयो न कदापि वाच्यतां
 याति । यस्य संधिविग्रहौ देशकालोचितौ तस्य संपदः सततं पार्श्वस्था एव । न्यूनबलः
 सन्धिमिच्छेत् । ज्यायान् विग्रहं कुर्वीत । समःसमं पराक्रमेण जयेत् । बलशालिना
 रामेण सह युद्धं मह्यं न रोचते । अतः सीतासमर्पणमात्रेण तेन साकं तव सन्धिः सर्व-
 थोपयुक्तः । जयस्यायतनं धर्मः क्षयस्य च वर्त्म पापं विद्यते । विषयेऽस्मिन् विजयैषिणो
 देवा धर्ममवलम्ब्य रामपक्षे स्थिताः । प्रत्यहं नो गृहेष्वधर्मप्रभवाण्येव दुर्निमित्तानि सीता-
 हेतोरवलोक्यन्ते । येषां परिणामः क्षय एवास्ति । कृष्णा स्त्री रक्तवस्त्राणि परिदधाना
 पाण्डुरैर्दन्तैर्हसन्ती रथ्यासु यत् संचरति । तत् क्षयस्यैव लक्षणमस्ति । प्रेता बलिं
 भुञ्जते । खरा गोपु जायन्ते नकुलेष्वाखव उत्पद्यन्ते । सर्वमेतद्विनाशलक्षणमेव । रामं
 दैत्यकुलच्छिदो विष्णोरवतारं गणय । राक्षसांश्च पापपक्वान् विजानीहि । निशम्यैवं
 माल्यवद्वचनं क्रोधानलाकुलो रावणो मंत्रिमण्डलमध्ये प्रोवाच । अलमनेन हितोपदेशेन ।
 स्वर्गविध्वंससाक्षिणोऽपि ते कुतो भयमागतम् ? अथवा किमुत्तरेण । वृद्धास्तु प्रायो भवंति
 लुप्तसत्त्वाः । बलिभिर्हीनोऽपि शत्रुर्नावमन्तव्य इति विचिन्त्योपेक्षा कृता । अन्यथा
 सरगात्तापसाद्भयभारवना केति साक्षेपं ब्रुवाणे राक्षसेश्वरे माल्यवान् मौनी बभूव ।

सचिवा अप्यन्ये समयं विलोक्य चित्रार्पिता इव निश्चलास्तस्युः । एवं लाजिते माल्यवति
स्वसदनं याते रावणः संमन्थ्य क्षिप्रं दुर्गरक्षाविधिं चकार । सोऽथ पूर्वद्वाराभिगुप्तये
प्रहस्तं समादिदेश । दक्षिणद्वारे महापार्श्वमहोदयौ स्थापयामास । पश्चिमद्वारे मेघनादं
प्रतिष्ठाप्य शुकसारणौ चोत्तरद्वाररक्षार्थं नियोजयामास । अत्रान्तरे विभीषणगिरा परैः
कृतां लंकागुप्तिं ज्ञात्वा स्वयं रामोऽपि द्वारसंरोधविधानं विदधे । ततो रामाज्ञया पूर्वद्वार-
रक्षाभारं नीलो जग्राह । वालिनन्दनो दक्षिणद्वाररक्षको बभूव । पवनात्मजः पश्चिमं द्वारं
ररक्ष । स्वयं सलदमणो रामश्चोत्तरं द्वारं परिपीडय स्थित्वा मध्यमानीके च ससुग्रीवं
विभीषणं प्रतिष्ठापयामास । ततः कपिसैन्यानां प्रलयाभोधरध्वनिरुदतिष्ठत् । तं रक्षः
क्षयलक्षणं शब्दं श्रुत्वा विध्वंसातंकशांकेता साध्वीव लंका चकंपे । ततो विभीषणानु-
मत्या रामोऽगदं समाहूय प्रोवाच । युवराज ! त्वं मद्वाक्याद् द्रष्टुं दशाननं गत्वा
ब्रूहि । राजन् ! तव प्रीतिर्धनभोगमित्रबन्धुषु नास्तीति सत्यम् । किन्तु प्राणेष्वपि
पक्षपातो न विद्यते । यत् त्वं सर्वमेव त्यक्तुमद्यतोऽसि । त्वया हेममृगव्याजाद् वने यद्वं-
चिताः । तत्तव कौशलं तु तत्रैवासीत् । किन्त्वधुना बाहुतोरणोऽस्मिन् रणे तव सूपो न
गलिष्यति । नेयं भिन्नरूपस्य ते शून्या तपोभूमिः । किंत्विमास्तु कार्मुककूरुङ्कारमुखरा रण-
भूमयः संति । संप्रति व्याजहृतां जनकात्मजां समर्प्य प्राणरक्षां कुरु । पाप ! ते बंध-
वधमोक्षा मे भुजेवाक्ये च स्थिताः संति । किम्वधुना । यदि जीविते खिन्नोऽसि तदात्वमि-
पतनं क्रियतामिति रामशासनं शिरसा समादाय वालिसूनुर्यत्र ससचिवो रावणोऽतिष्ठत्तत्र
ययौ । सोऽथ शिष्टाचारपूर्वकं प्रोवाच । राक्षसराज ! इदमनल्पमैश्वर्यं यत्कण्ठच्छेद-
पणेन समुपार्जितं तत् सर्वस्वमुन्मत्त इव कथं त्यजसि ? यदि त्वमेक एव जीवितं न
वाञ्छसि । तर्हि स्वात्मानं समुद्रे प्रक्षिप्य प्राणास्त्यज । किं त्वेभिर्वराकैः पुत्रपौत्रैश्च किम-
पकृतं येषान्त्वं निधनमभिलषसि ? ते मृत्युनखराः खरप्राणापहारिणो रामशरा दूरे न
सन्तीति श्रुत्वैव दशाननः क्रोधाग्निज्वालाविभ्रमभंगुरैर्भ्रूभंगैः कपिवधमभ्यधात् । ततो
राक्षसैः सहसा गृहीतोऽप्यंगदः स्वभुजवलात् तान् पृथ्वीतले निपात्य चरणप्रेण च
राजप्रासादमपि वभञ्ज । अथ कृतकृत्यो युवराजः प्रतिनिवृत्त्य स्वकटकं रामाय सर्वं
वृत्तान्तमावेदयामास । ततः प्राकारशिखरमारुढो रावणः सर्वगर्भैर्निरुद्धां लंकां विलोक्य
सपदि योद्धुं निशाचरानादिदेश । अथ राक्षसेषु संग्रामार्थं बहिर्निर्गतेषु व्रजद्वजघण्टा-
टंकारवधिरा दिशो भीत्यैवादर्शनं ययुः । अत्रान्तरे तरस्विनां वानराणां कोटीशतसह-
स्राणि प्राकाराट्टालप्रुंगाणि समारुहन्तः श्रीरामप्रतापं पुनः पुनर्नेदुः ।

जयत्यातिवलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।

राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥

अत्रान्तरे सैन्येषु दशाननस्य क्षुभितांभोधिनिःस्वनः समरारंभदुन्दुभिराहन्यत । ततः
 कपिराक्षससैन्ययोः प्रलयोद्धूतयोः सागरयोरिव संप्रहारार्हः समागमो बभूव । ततः समरे
 प्रवृत्ते राक्षसाः स्वपराक्रमं कथयन्तो गदाशूलशक्तिपरश्वधैः सर्वान् वानरात्रिजघ्नुः । एतदा-
 लोक्त्य महाकायाः कपयोनखैर्दन्तैः शिलाभिर्वृक्षैश्च तानि रक्षांसि प्रतिजघ्नुः । ततः प्राकारस्था
 राक्षसा महीतलस्थान् वानरान् भिदिपालैर्विदारयामासुः । पृथ्वीगताः कपयश्च खमाप्लुत्य
 स्वबाहुभिः प्रकारस्थान् पातयामासुः । अथ तेषां वानराणां राक्षसानां च द्वन्द्वयुद्धं प्राव-
 र्तत । तत्रांगदेन्द्रजितोऽन्यम्बकान्धकयोरिव युद्धमभूत् । प्रजंघेन संपातिरयुध्यत ।
 हनूमान् जम्बुमालिना सह युयुधे । ततो विभीषणः शत्रुघ्नेन सुग्रीवः प्रघसेन जाम्बवान्
 खरपुत्रमकराक्षेण सुपेणो महोदरेण लक्ष्मणो विरूपाक्षेण शतबलिर्विश्रुज्जिह्वेन रंभोऽति-
 कायेन विनतोऽतिकायसुतेन नलः प्रतपनेन नीलो निकुंभेन हनुमत्पिता केसरी धूम्रा-
 क्षेण ऋषभः सारजेन गवाक्षो देवान्तकेन गंधमादनो महापार्श्वेन वेगदर्शी च शुकेन
 युयुधे । अस्मिन्नेवावसरे सुमन्त्राऽग्निकेतुयज्ञकोपा निशितैः शरैः काकुत्स्थमदृश्यं चाकिरे ।
 एतदालोक्त्य कोपाकुलो रघुवीरोऽर्धचन्द्रैस्तेषां शिरांसि सपदि चिच्छेद । ततो मैन्दद्विविदौ
 मुष्टिघातेन वज्रमुष्टिं जघ्नतुः । महाबली नीलोऽपि शैलेन शरवर्षिणं निकुंभं निहत्य
 जगर्ज । एवं युद्धयमानानां तेषां वानररक्षसां रविस्त्वस्तंगतः प्राणहारिणी रात्रिश्च प्रवृत्ता ।
 ततोऽन्योऽन्यं जयमिच्छतां तेषां निशायुद्धं प्रावर्तत । अथ राक्षसोऽसीति कथयन्तो
 हरयः कपिरसीति भाषमाणा निशाचरास्तस्मिन्दारुणे तमसि परस्परं जघ्नुः । ततो यत्र
 यत्र रघुनाथस्योद्यतं धनुश्चुकूज । तत्र तत्र राक्षसाविहीना क्षितिरभवत् । तस्मिन्नवसरे
 बालिनन्दनेन हताश्वो हतसाराथिश्च मेघनादो वीरैरनुचरैः सार्धं द्रुतं तिरोदधे । सोऽथ
 रक्ताम्बरो यागभूमिं प्राविश्य जीवतः कृष्णछागस्य कंठाच्छ्रोणितं समादाय च युधि
 सिद्धये प्रज्वलितपावके विधिवज्जुहाव । ततः स देवदत्तं रथं समारुह्य घोराभिः
 शरवृष्टिभी रामलक्ष्मणावदृश्यौ चक्रे । एतदालोक्त्य रघुपतिः प्रच्छन्नं चरतस्तस्य घोरा-
 वाणवृष्टिं स्ववाणैश्चिच्छेद । तत क्रुद्धो मेघनादो विपुलं धनुर्विस्फार्य महामृधे भूयो
 घोरान् वाणान् प्रचिक्षेप । एवं कामरूपिणा राक्षसेन मर्मताडितौ रामलक्ष्मणौ प्रस्रवणौ
 जलमिव तीव्रमसृक् सुस्रुवतुः । किम्बहुना । मार्गणैर्मर्मसु विद्धौ महावीरावपि रामलक्ष्म-
 णौ निपतितौ । एतदालोक्त्य सविभीषणाः सर्वेऽपि वानरा व्यथिता बभूवुः । ततो वरद-

नादन्तर्हितो मेघनादः सर्वराक्षसान् हर्षयन् प्रोवाच । भो भो वीराः ! इमौ खरदूषण-
हन्तारौ रामलक्ष्मणौ मामकैर्वाणैः सादितौ सर्पिसंघैः सुरासुरैरपि मोचयितुं न शक्यौ ।
सोऽथ नीलादीन् वानरपुंगवान् विविधैर्वाणैर्वक्षसि विध्वा लंकां विवेश । अत्रान्तरे
विभीषणो भयत्रस्तं सुग्रीवं प्रोवाच । सखे ! त्रासेनालम् । प्रायेण युद्धान्येवंविधानि
भवन्ति । सत्यधर्मरतानां मृत्युकृतं भयन्नास्ति । कपिराज ! वैक्लव्यमवलंबितुन्नायं कालः ।
वीराणां जन्म समरे वधाय विजयाय वा भवति । जगत्यास्मिन् सुभटा अल्पैरेवासु-
भिरनल्पं यशो लभन्ते । रिपुपराभवे मोहसुलभं शोकं मा कृथाः । सखे ! मानधनानां
प्रतिक्रिया भुजायत्ता हि । क्षणं प्रतीक्षस्व । राघवः सत्वरं मोहं त्यज्यति । विपदि
धैर्यमेव महापुरुषलक्षणम् । धीमतां सर्वाणि कार्याणि धैर्यायत्तानि । प्रतापनिधे !
मोहमेघनिमीलिते त्वयि हरिवाहिनीयमकर्णधारा नौरिव भज्यत इत्युक्त्वा स्वयमस्य
नयने प्रममार्ज । एतस्मिन्नेवावसरे शक्रजिदिगरा रामलक्ष्मणौ निहतौ ज्ञात्वा राघवस्तं
परिष्वज्य च नगरोत्सवं विदधे । सोऽथ राक्षसीभिः सुरक्षितां सीतां पुष्पकं समारोप्य
तस्यै शरत्तल्पगतं पतिं दर्शयामास । ततः सा तं दृष्ट्वैव सहसा मोहमवाप । साऽथ
शनकैः संज्ञामास्वाद्याऽश्रुगद्गदं विललाप । अहोनु पुण्यहीनाया मम ललाटे विधात्रा
पुनस्त्वत्समागमपीयूषप्राप्तिर्न लिखिता ? नाथ ! क्व ते तद्वाक्षिण्यं ? सा च स्वाभाविकी
प्रीतिः क्व ? यन्मामसुरनिरुद्धामपि दृष्ट्वा न संभाषसे ? आर्यपुत्र ! प्रणयिनीं मां दृष्ट्वा
प्रतिवचो मे प्रयच्छ । पूर्वं प्रसादाज्जालितोऽयं जनो नावज्ञां सहते । अपि ते हृदयं
कञ्चित्परांगनां तु नाऽध्यास्ते । अपि नाम ते स्नेहः प्रवासात्तु मयि न विस्मृतः ? धैर्यसिन्धो !
समुल्लांघिताब्धेस्तव गोष्पदे पतनं सर्वथैव विस्मयावहं वर्तते । कन्यालक्षणकोविदा ये
दैवज्ञा मां भर्तृशस्ताः प्राहुस्ते कथं नाम वितथवादिनो जाताः ? मम सुन्दमाःसमानीलाश्च
केशाः, परिच्छिन्ने भ्रुवौ, शंखे नेत्रे, अविरला दन्ताः, शौभनौ करौ, पीनौ स्तनौ, मणि-
निभो वर्णाः, मृदून्यंगरूहाणि, किंवहुना सुस्पष्टभूमिकौ पादौ च सर्वाणिमानि सौभाग्य-
चिह्नानि विद्यन्ते । शत्रुकुलहंताऽयं युधि निपातित इति चित्रम् ? राघव ! परदेशे प्रियां
त्यक्त्वा गंतुर्नाहंसि । निशम्यैतत्सीतावचनं स्तीव्रतवत्सला त्रिजटा प्रोवाच । पुत्रि !
मिथ्याविपादेनालम् । ते पातिस्तु जीवति । अस्य सुखवर्णेनाग्रतः शुभं पश्यामि । इमे
प्लवगा अन्तष्टधैर्या विचरन्ति । एतदपि शुभलक्षणमस्ति । वैदेहि ! त्वं भाग्यहीना
नाऽसि । भग्नभाग्यो जनः पुष्पकेन नहि धार्यत इति त्रिजटावाक्यसाकर्ण्य परितुष्टा
सीता तूर्णमेवाशोकवाटिकां निववृते । ततः संज्ञामवाप्य कृच्छ्रेण नयने च समुन्मील्य

लवगैः परिवारितो रामः समुत्तस्थौ । सोऽथ रुधिरोक्षितं रणाङ्गणे च शयानं लक्ष्मण-
मवलोक्य गद्गदस्वरमुवाच । मर्त्यलोके विचिन्वता मया सीता समा नारी तु लब्धुं
शक्या । परं लक्ष्मणसमो भ्राता सांपरायिकः सचिवः सर्वथैव दुर्लभः । अहं कौसल्या
केकयीसुमित्राः किन्तु वक्ष्यामि ? भरतशत्रुघ्नौ च किं वदिष्यामि ? हा त्यक्तसुखसुमित्रा-
नन्दन ! त्वं मदर्थे जीवितं त्यक्त्वा भूमिमालिङ्ग्य च मम पराङ्मुखः कथं सुप्तोऽसि ?
मित्राणि सर्वत्र मिलन्ति । बान्धवाश्चापि यत्र तत्र समुपलभ्यन्ते । किन्त्वभिन्नहृदयो
भवद्विधः सहोदरो न भूतो न चाऽग्रे भाविष्यति । हा ! मित्राभिमानसर्वस्वोऽहं जीवितं
कथमुत्सहे । यस्याऽयं दक्षिणः सौमित्रिर्दक्षिणो भुजरिछन्नः । भ्रातः ! सीतावियोग-
समयेऽपि मया परुषं नोक्तोऽसि । साम्प्रतं समन्युरिव कस्मान्मां नाऽभिभाषसे ? तवाऽयं
मयि कीदृशः सेवारसः ? यदद्यापि न प्रतिबुध्यसे ? एवं प्रलापमुखरे लक्ष्मणाक्षिप्त-
चक्षुषि च रघुवरे प्लवंगमा अपि धृतिं तत्त्यजुः । ततो हरिसैन्यं सहस्रधा विद्रुतं दृष्ट्वा
सुग्रीवो धूम्रं यूथपाध्यक्षं समाहूय प्रोवाच । सखे ! मेघनादभयत्रस्ता इमे वानरा भीतिं
परित्यज्य गदापाणिं विभीषणमनुसरन्तु । भयभग्नानां भटानां जीवितं धिक् । देहिनां
रणे मृत्युर्वने मृत्युर्गृहेऽपि च मृत्युर्वर्तते । निशम्यैवं भर्तुरादेशं वानरयूथपो धूम्रो भुजमुद्यम्य
प्लवगर्षभाञ्जगाद । भो भो वानरसैनिकाः ! श्रीमानेष विभीषणो रामशासनसर्वस्वो-
ऽस्ति । महाशयोऽयं मायाविनो मेघनादस्य व्याजयुद्धं सम्यगवगच्छति । ज्ञात्वैवं रघु-
नाथविजयाय सैन्यसंग्रहः क्रियताम् । इति धूम्रवचसा बलार्णवे परावृत्ते विभीषणोऽपि
राघवगतिमवलोक्य विललाप । अत्र प्रसादविशदाः स्मितपूर्वाभिभाषिणश्च प्रभवो
भाग्यहीनैर्न लभ्यन्ते । अहोवत कूटयोधिना नृशंसेन वीरौ निघ्नता निराश्रयोऽहमपि
निहतः । अहो चतुर्दन्तं चामरच्छत्रलाञ्छनं श्वेतगजराजं मुहूर्तमात्रमालोक्याऽपि
निम्नाननः पतितोऽस्मि । अहो वेश्येव स्नेहशून्या, दुर्जनधीरिव कुटिला, खलमैत्रीव
च दुरन्ता वेधसो गतिर्वामाऽस्तीत्यभिधाय साश्रुनेत्रो विभीषणः सलिलार्द्रेण पाणिना
लक्ष्मणं स्पृष्ट्वाऽतिचकितो बभूव । एतदालोक्य सुग्रीवो विभीषणं जगाद । सखे !
एष स्त्रीजनोचितः शोकस्त्यज्यताम् । एष रामचन्द्रहस्त एव तव मौलावचिरादभिषे-
कोत्सवं विधास्यति । अयमंगदः सुपेणेन सह सानुजं राममादाय च किष्किन्धां यातु ।
अहमेक एव हनुमता सह लंकागराक्षसां कृत्वा सीतां नीत्वा च राघवसमेतः पश्चादे-
ष्यामि । किम्बहुना अहंत्वद्यैव सौहार्दप्रसादप्रणयरज्यदानानामानृत्यं गच्छामीत्युक्ते
वानरेन्द्रेण कपियूथपः सुपेणो धृतिमालम्ब्य दुःस्वभेषजं च चिन्तयन् प्रोवाच । पूर्वं

यदा देवासुररणेऽसुरैः सुरा ये निहताः । तदा ते गुरुणाऽर्पितैर्मत्रौपधिगणैः सपदि जीवितं प्रापुः । क्षीरसागरे द्रोणचन्द्रयोः पर्वतयोस्तरे ता महौपधयः संति । यत्र पुराऽमृतसंयन्त्रं बभूव । तत्रैका तु संजीवनी द्वितीया विशल्या तृतीया च संधिनी । यद्यपि पत्तसादयस्ताः सम्यग्जानन्ति तथापि शीघ्रमानयनार्थं हनूमानेव यातु । इति सुपेणेनाभिहिते सर्वेऽपि सैन्यसागराश्चिन्तामग्नौ बभूव । अत्रान्तरेऽम्बरादवतीर्य देवर्षिर्नारदस्तत्र समाजगाम । सोऽथ कृतातिथ्यं काकुत्स्थं प्रोवाच । रघुवीर ! त्वं साक्षान्नारायणोऽसि । युद्धेचाऽसुरा-
न्निर्हसि । भगवन् ! भुवनारम्भक्यापारेषु प्रजानाथस्य त्वदनुप्राणिता शक्तिः संहारेषु च महादेवशक्तिः कार्यं करोति । देव ! त्वमेव वराहस्वरूपं धृत्वा हिरण्याक्षं हत्वा च सम-
र्द्धीधराया धरायाः समुद्धारं कृतवान् । लीलाकेसरिणा त्वयैव नखैर्देवद्विपेन्द्रस्य मौक्तिकानीव यशांसि प्राणैः सह लुंठितानि । त्वमेव यज्ञे बद्रूपेण बलिं जित्वा तदै-
श्वर्यं शक्राय वितीर्य च देवकार्यं सम्पादितवान् । भार्गवाकृतेस्ते परशुः क्षत्रियवने दीर्घदावाग्निलीलया जजृम्हे । त्वं सर्वयज्ञमयोऽसि । त्वं सर्वदेवमयोऽसि । त्वमेव च सर्व-
धेदमयोऽप्यसि । वैकुण्ठ ! त्वं स्वसचिवं सुपर्णं स्मर । स क्षिप्रमेव समागत्य भुजं गणपंजरं क्षपयिष्यतीत्यभिधाय महामुनिस्तिरोदधे । ततः पवित्रात्मा दाशरथिर्गरुडं सस्मार । स ध्यातमात्रस्तत्र समाययौ । अथ तेन पाणिना कृतसंस्पर्शः सानुजो राघवो निःशल्यो निर्व्रणो मुक्तपाशश्च बभूव । ततः स्वर्णगिरिसन्निभः स सुपर्णः स्वस्थं काकुत्स्थं समामन्त्र्य तूर्णं विशदं नभो विवेश । एवं स लक्ष्मणे रघुनाथे समुत्थिते सर्वभूतानां निर्विघ्ना हर्षनिवृत्तिर्बभूव । ततः प्लवंगा नादं चक्रुः । तच्छ्रुत्वा सर्वेऽपि निशाचरास्तूर्णं तत्रागत्य दशरथात्मजौ च स्वस्थौ विलोक्य विपण्णाबभूवुः । ततो भग्नमनोरथास्ते रावणमुपसृत्य काकुत्स्थोत्थानवृत्तान्तं तस्मै विनिवे-
दयामासुः । एवं पौलस्त्यः सानुजं राघवं प्राप्तजीवितं ज्ञात्वा विचर्यन्वदनो भूत्वा किमपि नोचे । ततः संदेहदोलामारुह्य कार्यं विचार्य क्रोधाद्धूम्राक्षं जगाद । वीर ! पश्य पश्य । क्षुद्रोऽपि शत्रुरपेक्षितो व्याधिरिव साम्प्रतं कृच्छ्रसाध्यतां प्रयातः । सेयमयशोधूलिधूसरा पराभवग्लानिस्त्वद्यशःश्वेतपटेन मयाद्य सर्वथैव परिमृज्यते । रामलक्ष्मणसुग्रीवविभीषणो-
ष्वेकतमं जित्वा मे मनोरथं पूरयेति प्रभुशासनं माल्यमिव शिरसा समादाय रथारूढो धूम्राक्षो राक्षससैन्येन सह धूलिधूम्रादिशः कुर्वन् विनिर्ययौ । ततस्तस्मिन् भटदारणे रणे दण्डादण्डि केशाकेशि युद्धमभूत् । राक्षस ! युध्यस्व । कातरवानर ! तिष्ठेति भीषणः शब्द-
स्तत्र प्रासरत् । किम्बहुना । धूम्राक्षवाणनिर्भिन्नैः प्लवगैः समरभूमिर्दालाकैलिविलासिनी

बभूव । एतदालोक्य वानरप्रवराः प्रौढभुजोत्सृष्टैर्महाद्रुमैर्विपुलाभिः शिलाभिश्च रक्षसां क्षयं
 चक्रिरे । इत्थं धूम्राक्षेण विदारितेषु कपिसैन्येषु मारुतिः शिलां गृहीत्वा तमभ्यधावत् ।
 ततो निशाचरस्तेन क्षिप्तां शिलां वीक्ष्य क्षिप्रं रथादवतीर्य च गदां जग्माह । अत्रान्तरे
 मूढस्य मनोरथ इव तस्य साश्वसूतध्वजो रथः शिलया सहसा प्रलयं प्रयातः । एतदा-
 लोक्य स भीषण्या गदया वक्षसि मारुतात्मजमताडयत् । ततः पावनिस्तं प्रहारं विपद्य
 तस्योत्तमांगे गिरिशृंगं चिक्षेप । येन निष्पिष्टसर्वाङ्गः स क्षितितले निपपात । एवं
 धूम्राक्षे निहते त्रस्ता निशाचरा गत्वा हनुमाद्विक्रमं सर्वं रावणाय निवेदयामासुः । एवं
 जितनाके तस्मिन्हते रावणः शत्रुहृत्कंपनमकम्पनं युद्धाय विससर्ज । सोऽथ भर्तुराज्ञां
 शिरसि धृत्वा वज्राज । तस्मिन्नवसरे तस्य दुर्निमित्तानि दूततां प्रययुः । ततोऽकंपनपुरस्सरै-
 रारक्षैः सह वीर्यशालिनां कपीनां संमर्दोऽभवत् । ततः सुभटशैलाग्रनिर्यद्रुधिरनिर्भरै-
 र्महीतले व्याप्ते रजो मूलच्छिन्नं शांतिं ययौ । अथाकंपनशरात्तानि रणेच्छुकानां कपीनां
 शरीराणि परस्परमाच्छादनानीव चक्रुः । ततो हनूमान् महापादपमुत्सृज्य रुषा तमभ्यधावत् ।
 एतदालोक्य राक्षसोऽशानिस्पर्शैर्विशिखैस्तस्य तं वृक्षं सपदि चिच्छेद । ततो वाणविद्धोऽपि
 मारुतिर्यद्गिरिशिरः प्राक्षिपत् । अकम्पनो वज्रवेगैः शरैः सपदि तच्चिच्छेद । अथ
 वज्राङ्गोऽपरं पादपं समासाद्य तत्पदानुगाञ्जघान । ततस्तस्मिन्नपि महाद्रुमेऽकंपनशरोत्कृत्ते
 सति पवनान्मजो विपुलं सालमुन्मूल्य तं निजघान । एवं तेन द्रुमाभिघातेन विह्वलो
 भूत्वाऽकम्पनो वृक्षेण सहैव शकलतामयासीत् । एवं युद्धेऽकम्पनं हतं श्रुत्वा दशाननः
 कोपात्तूष्णीमासीत् । सोऽथ सैन्यनायकं प्रहस्तं समाहूयादिदेश । सखे ! दिग्विजये यथा
 त्वं मम सहायकोऽभूस्तथाधुनाऽपि रणे राक्षससैन्यं रक्ष । निशम्यैतद्राक्षसराजशासनं
 प्रहस्तो वाढमित्युक्त्वा कृष्णहययुक्तं रथं च समारुह्याऽप्रशस्तेषु निमित्तेष्वपि युद्धार्थं
 निश्चक्राम । ततः प्रहस्तसैन्येन पूरिते समरे वानरसेना कृच्छ्रसंचारा बभूव । एष राक्षस-
 राजस्य दक्षिणोवाहुरिति जननिःस्वनोऽभूत् । ततो रामरावणयोरर्थे परित्यक्तात्मनां कपि-
 रक्षसां समरसंवर्षनिर्घोषोऽभवत् ! तस्मिन्नवसरे विशालेषु रक्षः खड्गेषु प्रतिविम्बिता
 हरिसेना रामप्रभावेण सहस्रगुणितामिव लेभे । अथ बलाम्बुधौ यत्र तत्र प्रहस्तभुजोत्सृष्टा
 ये सायका निपेतुः । ते रघुवरप्रतापेन वानरगात्राणि स्पृष्ट्वैव कुसुमोपमां दधुः । एवं
 वानराद्रिद्रुमाघातभग्नाङ्गा अपि रजनीचरा मानांकुशांकत्वमवलंब्य पराङ्मुखा न बभूवुः ।
 ततः प्लवङ्गाभिर्नैर्गजैरुत्कृत्ताङ्गैर्हयैश्छिन्नकंकटैः पतितैश्च भटैः समरभूमिर्व्याप्ताऽभूत् ।
 ननो रथरथ्यासु कवंचरुद्धासु निःसंचारेषु च सैन्येषु जनो निरुद्धासोऽभवत् । अत्रान्तरे

समुन्मदकुंभहनुमहानादतरंधमाः प्रहस्तसचिवगणा वानरक्षयं चक्रिरे । एतदालोक्य
द्विविदः शैलशृंगेण तरंधमं निष्पिपेप । दुंदुभो महाद्रुमाभिघातेन समुन्नदन्मुन्ममाथ ।
जाम्बवान्छिलया महानादं जघान । तरुणश्च तरुणा कुंभं हनुं च व्यसुं चक्रे । एवं तेषु
वीरेषु वीरगतिं प्राप्तेषु प्रहस्तो रिपुसैन्यहृदे निविडालोडनक्रीडां व्यधात् । एवं वानरसेना-
नायको नीलः प्रहस्तप्रहतां वानरवाहिनीं दृष्ट्वा वेगेन तमभ्यधावत् । अथ विस्मयावहे
युद्धे सन्नद्धयोस्तयोः कपियक्षसाः क्षणं प्रेक्षकतां प्रायुः । ततो नीलः कोपात् तरुं चिक्षेप ।
प्रहस्तः शरैस्तं खण्डशः कृतवान् । ततो रुपा नीलो यावच्छिलां प्रक्षिपति । तावद्राक्षस-
राजसचिवः शरजालेन तमदृश्यतान्निनाथ । एतदालोक्य नीलो लोचने निमील्य कुंजरो
धर्मान्तेऽभिनवं वर्षाभिच जग्राह । अथावसरज्ञो नीलस्तरुप्रहारेणाऽस्य तुरंगमाञ्जघान ।
विलोक्यैतद्वतान्धः सः मुसलेन ललाटे प्लवंगमं जघान । स च वृक्षेण तसुरसि प्रतिजघान ।
ततो नीलस्तमुद्भ्रान्तमुसलं प्रहस्तं साक्षात्कालमिवोपस्थितं ज्ञात्वा शिलां समुत्क्षिप्य तं
स्फुटितभस्तकं चक्रे । ततो भग्नोत्तमांगे प्रहस्ते धरणीतले निपतिते रक्षोगणमध्ये कश्चिदपि
पलायितानां निरोद्धा नाऽभवत् । एवं तस्मिन्नण्यज्ञे हुतात्मनि सेनानाथे समस्तसामंतैः
समं स्वयं रावणो निर्जगाम । ततः प्रलयभैरवाभोधरध्वनिः समरदुन्दुभिर्दशाननाग्रे
रुराव । एवं सैन्यैः दशापि दिशः पूर्यमाणा विलोक्य काकुत्स्थोऽग्रे स्थितं विभीषणं पप्रच्छ ।
सखे ! महीध्रविपुलैर्ध्वजपिंजरिताम्बरैर्वलैः कोऽस्माकं पुरः सुभटो योद्धुमभ्येतीति रामेण
पृष्टः प्रह्वो विभीषणो दूरादंगुल्या सैन्यनायकान्निर्दिशन्प्रोवाच । प्रभो ! योऽयमग्रे रथस्थः
सूर्यवत्प्रकाशते । स स्वर्गौकसां भोगवियोगगुरुरिन्द्रजित् । यस्यैतत्पर्जन्योर्जितगर्जितं धनुः
कूजत्येषोऽतिकायः । योऽत्र हेमसंनाहं रथं समारुह्य वलादेति स देवान्तक्र एष च त्रिशिराः ।
अयं राक्षसपतिसूनुर्मकराक्षः । एते कुंभनिकुंभमहोदरसुमालिनः संप्रामयज्ञेषु सदा
त्रिदशक्षयदीक्षिताः संति । एते रावणामात्याः स्वर्गोल्लुंठनमेव स्वधर्मं मन्यन्ते । य एते
राक्षसराजस्य सेनाग्रे पद्भ्यां परिसर्पन्ति । ते सर्वे विबुधध्वंससाक्षिणो वर्तन्ते । योऽयं
स्थच्छकांतिना छत्रेण नीलशैल इवाभाति । स जानकीदुःखकोपाग्निदग्धशक्तिर्दशाननोऽस्ति ।
नाथ ! यथा पिनाकिनं भूतगणास्सेवन्ते तथैनं पिशिताशनाः पर्युपासते । देव ! तस्यैत-
च्चन्द्रधवलं यशो जलदश्यामलेन त्वद्भ्रूभंगेनैव निमीलितम् । निशम्यैतद्विभीषणोक्तं
दिवं विलोक्य राजीवलोचनो रामो रावणानुजं प्रोवाच । मित्र ! राजलक्ष्मीरियं कुर्वरेण्य
दूरे शतक्रतोश्चापि दुर्लभास्ति । यद्येपाश्रीर्धर्मेणाच्छुरितास्यात्तदास्य श्लाघ्यतमा भवेत् ।
अहोनु विधिर्विपरीतेष्वेवार्थेष्वधिकादरो भूत्वाऽऽयतां लक्ष्मीमयशः स्पर्शदूषितां करोति ।

प्रक्षीणसंचयः शशी सापायाः समृद्धयश्च निर्विवेकिनो विधातुरकौशलं दर्शयन्ति । एवं
 बहुविधैरुदारभावैर्दाशरथिर्दशाननं प्रशशंस । यतो गुणलुब्धा महानुभावाः सापराधेष्वपि
 सादरा भवन्ति । ततः पौलस्त्यो वीरनादं कृत्वा यान् वाणान् प्राक्षिपत् । ते वानरशरीराणि
 भित्त्वा पाताललोकं विविशुः । एवं रावणेन हन्यमानेषु सैन्येषु पर्वतायुधः सुग्रीवः
 सहसा तमभ्यधावत् । एतदालोक्य दशाननो वज्रशिखैर्विशिखैः सुग्रीवदोर्युगाक्षिप्तं तं
 गिरिं क्षणाद् व्यदारयत् । ततो राक्षसराजः सुग्रीवाय मृत्युदंष्ट्राकरं शरं चिक्षेप । स
 आशुगः सर्प इव स्रवणं भित्त्वा रसातलं प्रविवेश । एवं व्यथिते वानरेश्वरेऽन्ये प्लवग-
 पुंगवा योद्धुमभ्याययुः । ततस्तैः क्षिप्तां तालसालशिलावृष्टिं दशाननः क्षणाच्छित्त्वाऽन्यान्
 विशिखान् प्राक्षिपत् । तस्मिन्नवसरे वज्रवेगैः शरैः प्रक्षिप्ता मैन्दाद्विविदादयः प्लवंगमभटा-
 शिङ्गमूला द्रुमा इव धरण्यां निपेतुः । अथ भग्नेषु कपिसैन्येषु शत्रुदारणो लक्ष्मणो राम-
 शासनं समादाय रावणं दुद्राव । ततस्तास्मिन् वीरे कोपादापतिते मारुतिरग्रे गत्वा लंकेश्वरं
 योधयामास । एतदालोक्य दशाननो जगाद । कपेऽधुना पौरुषं दर्शय । यतो मदभुजा
 विहीनविक्रमे हन्तुं न प्रवर्तन्ते । तच्छ्रुत्वा वज्राङ्गः प्रत्यवदत् । वीरम्मन्य ! किन्त्वयाऽ-
 क्षवधे मम पुरुषार्थो न दृष्टः ? किम्बहुना । एष मम मुष्टिरेवाद्य ते शरीरं क्षिप्रं प्रोषित
 जीवितं करोति । निशम्यैतद्वनुसद्वचनं दशास्यो विहस्य प्रोवाच । कपे ! निःशकं प्रहर ।
 मया निहितस्य तवैषा प्रागल्भ्यजा कीर्तिश्चिरं विजृम्भतामित्यभिधाय रावणः पृथुवेगेन
 तलेनोरसि मारुतिं जघान । येन स मुहूर्तमकम्पत । ततः प्रौढविक्रमो हनूमान् वज्रसारेण
 तलेन राक्षसराजं प्रत्यताडयत् । तेन लोलबाहुर्दशाननश्चकपे । एतदालोक्य सोऽवदत् ।
 कपे ! साधु ते वीर्यम् । त्वं मे योग्यो रिपुरसि । एतदाकर्ण्य पावनिर्जगाद । पौलस्त्य !
 मम घलं धिक् । यन्मन्मुष्टिनिष्पिप्रोऽपि श्लक्ष्णचूणतात्र यातोऽसि । निशम्यैतन्मारुतिवचनं
 कोपाकुलो राक्षसो वेगात् कपिवत्तसि मुष्टिमपातयत् । किम्बहुना । गिरिगौरवोऽपि हनूमा-
 न्येन मुमूर्छ । ततो हनुमत्सहायार्थं समागतेन नीलेन सह रावणो युयुधे । अत्रान्तरे
 लब्धसङ्गो मारुतिर्नीलेन सह युध्यमानं रावणं विलोक्य द्वन्द्वयुद्धविधिं स्मृत्वा च
 नैनमभ्याद्रवत् । ततो रावणवाणविद्धोऽग्निसुतो नीलः कोपात् पौलस्त्याय यं गिरिं
 व्यसृजत् । तं रावणो नवाभिः शरैश्छित्त्वा पुनः शरशतैर्नीलं मेघच्छन्नमिवाचलं चक्रे ।
 एतदालोक्य नीलोऽपि मायां समाश्रित्य सर्वत्र विश्वात्माऽग्निमिवात्मानं दर्शयामास । तस्मिन्न-
 वसरे राक्षसराजो ध्वजे वाणान्ते शरासने किरीटाग्रे च पावकं विलोक्य विस्मयाऽब्धौ
 निमग्नः । सोऽथ धैर्यमवलम्ब्य नीलाय सप्तलोकक्षयक्षमं पावकास्त्रमाशु चिक्षेप । ततस्तेन

वत्तस्यभिहतो नीलो विसंज्ञो भूत्वा धरातले निपपात । किन्तु तूर्णमेव पित्रा रक्षितः
 पुनराय प्रस्तुतोऽभवत् । ततः पादचारी कर्णान्ताकृष्टकर्मुकश्च लक्ष्मणो महारथस्थं
 रावणमभ्येत्य प्रोवाच । राक्षसपते ! शीघ्रमभ्येहि । समरे च मया सह युध्यस्व ।
 घानरा इमेऽभंगविक्रमं त्वां सर्वथा विजेतुं नार्हति । निश्म्यैतल्लक्ष्मणवचनं कोपाकुलो
 दशाननः प्रत्यवदत् । तापसपशो ! दिष्ट्याऽद्य त्वं मे दशोर्गोचरं यातोऽसि । साम्प्रतं
 मे जीवितं त्वदर्शनपर्यन्तमिति सत्यम् । यथा मूकस्य शास्त्रार्थेच्छा प्रज्ञाचक्षुषश्च रूप-
 निरीक्षण रुचिस् तथा मेऽभिलापस्ते युधि वर्तते । दर्पान्ध ! सावधानतायै किमप्यौषधं
 सेवस्व युद्धे वाक्चापलं नापेक्षितम् । एवं रावणगर्वोक्तिं श्रुत्वा सौमित्रिः प्रत्यभापत । लोके
 बहुधा निस्साराणामेव वाचि प्रगल्भता भवतीत्युक्त्वा लक्ष्मणो नानाविशिखैस्तत्सा-
 यकानकृन्तत् । ततः पौलस्त्यसौमित्रिपत्रिजालैर्नभः समाच्छादितमभूत् । अथ रावणो
 ब्रह्मदत्तेन सायकेन ललाटे सौमित्रिमाभिनत् । ततो वीरो लक्ष्मणोऽपि कृच्छ्रेण तां शरनि-
 र्भेदव्यथां संस्तभ्य शिलीमुखैः कृत्तचापं रिपुं कृत्वा च तं मूर्छितमपि चक्रे । अथ
 दशग्रीवः संज्ञामवाप्य लक्ष्मणाय कालानलोल्वणां शक्तिं विससर्ज । एतदालोक्य
 भरतानुजो यद्यपि पावकोपमैर्वाणैस्तां निजघान । तथापि सा तस्य विशालं भुजान्तरं
 प्रविश्य प्रत्याययौ । ततो लक्ष्मण आत्मानं विष्णोर्भागं मत्वा तां व्यथां सेहे । अत्रान्तरे
 क्रुद्धो घायुसुतो लंकापतिमभ्येत तं मुष्टिनोरसि जघान । येन जानुभ्यामवनिं गत्वा
 दशाननो निपपात । एवं त्रिदिवविद्विषि निजाभिमानेन सह च्युते श्री, सुरसिद्धर्षिसंचाना-
 मानंदनिःस्वनो बभूव । ततो लब्धप्राणो दशानने पुनर्योद्धुं समुद्यते तद्वाणाशानिसंपातै-
 र्बहुलः प्लवंगमक्षयो बभूव । ततो राघवोऽच्युतो गरुडभिर्वा मारुतिमारुह्य चापं विस्फार्य
 च दशाननमभ्याद्रवत् । एतदालोक्य क्रुब्धो रजनीचरराजः सहसा सीताप्राप्तिमनोरथं
 तत्याज । अथ रामः पौलस्त्यविशिखैर्विद्धं मारुतिं दृष्ट्वा कोपाद्रावणाय तीक्ष्णतमान्
 सायकान् व्यसृजत् । ततो रामरावणयोः शरामिथः शौर्यश्रियं द्रष्टुमितस्ततः संकल्पा
 इव चेरुः । तस्मिन्नवसरे देवाविजेतुं रावणस्य रथकेतुर्दशरथिशरैः शार्वो वर इव मेदिन्यां
 निपपात । ततः शस्त्रास्त्रप्रयोगनिपुणो रघुवरो वाणैर्लंकापते रथमुन्ममाथ । अथ
 रामार्धचन्द्रैः सायकैर्हताश्वो हतसारथिश्च पौलस्त्यः सहसा किंकर्तव्यविमूढोऽभवत् । एवं
 हतगतिं च्युतचापं च रावणं रघुवीरः प्रोवाच । समरे श्रान्तस्त्वमितो गच्छ । प्रथमावसरे
 तु मया संरक्षितोऽसि । तच्छ्रुत्वा त्रैलोक्यजयगर्वितोऽपि रावणो निजदुराचारान् स्मृत्वा
 क्षितिं क्षणमात्रलोके । एवं निर्जितोऽपि राक्षसराजो जानकीसंगमस्पृहां न तत्याज ।

यतो दुर्वृत्तानां निर्वन्धः प्राणैः सहैव विनिवर्तते । किम्बहुना । यथा साध्वी विगुणं पतिं
माता कुपात्रं पुत्रं वेश्या च नीचातिनीचं दातारं न त्यजति । तंथां मूढतापि दर्पान्धं न
जहाति । ततः पौलस्त्यः कनकमंदिरं गत्वा कांचनासने समुपविश्य सुचिरं ध्यात्वा च
राक्षसान्प्रोवाच । अहोऽद्य ममातितीव्राणि तपांसि तेजांसि च पौरुषद्विषो दैवस्य
शासनाद्व्यर्थभूतानि । यद्यपि कार्याणि शक्तिसाध्यानि पौरुषश्रियश्च स्वाधीनास्तथापि
सोन्मादस्य विधेर्गतिः फलकालेऽचिन्त्यैव प्रतीयते । किम्बहुना । दधीच्यस्थुद्धवाः
कुलाचलाः कुलिशेन छिन्नाः । श्रीकैलासतुल्यकल्लोलो जलाधिश्च मुनिना पीत
इति सुविचिन्त्य विधिगतिमेव जगति बलवतीं मन्ये । मर्त्येभ्य एव भयमिति
प्रजापतिर्मां सत्यमूचे । नन्दिनिर्दिष्टः सोऽयं कपिपराभवोऽपि समुपस्थितः साम्प्रतं ।
द्वारगोपुरवर्त्मसु सालाट्टालप्रतोलीषु च बलवत्तरै रक्षोभिः सुरक्षा क्रियताम् । ब्रह्मशापा-
भिभूतोऽसावनुजः कुंभकर्णः प्रबोध्यताम् । यथा स्वभुजे तथा तस्मिन् भ्रातरि मे जयाशा
सदा वसति । स मम भ्राता यद्यस्मिन् व्यसने नोपयुज्यते । तदा तेन स्फारसारेण
भूभारेणाऽपि किम् ? इति राक्षसराजेन समादिष्टा रजनीचराः कुंभकर्णप्रबोधाय सपदि
तन्निकेतनं जग्मुः । अथ ते रत्नकुट्टिमसंश्रये महार्हशयने सुप्तं गिरिप्रभं कुंभकर्णं ददृशुः ।
किम्बहुना । तस्य नासागुहागर्भनिर्गतैः श्वासमारुतैरक्षसां गतागतं तृणानामिव तूर्णं
वभूव । ततः स शीतचंदनैर्माल्यैः कीर्णोऽपि यदा न बुबुधे । तदा तैः शंखभेरीणां
सहस्रैः स्वनं चक्रिरे । अथ तैर्गदामुदगरतोमरैः समाहतोऽपि गाढनिद्रां न तत्याज ।
तर्हि गीतवाद्यरवाकुलास्त्रिदशगन्धर्वसिद्धविद्याधरांगनास्तत्प्रबोधाय विविशुः । ततस्तासां
पीतस्तनस्पर्शैश्चंदनसौरभैर्मधुरकाकलीगीतैश्च कुंभकर्णः सहसा व्यबुध्यत । ततः पाताल-
विपुलाननः स नेत्रे समुन्मील्य व्यजृंभत । सोऽथ स्नात्वा हस्तिमहिषमनुष्यैश्च कृताशनो
रुधिरस्यासवस्य कुंभसहस्राणि पीत्वा च ततर्प । ततः स सीता निकारजं घोरं भ्रातृपराभवं
श्रुत्वा शीघ्रमुत्थाय चाग्रजं द्रष्टुं प्रययौ । ततो मेरुशरीरस्य तस्य रविपथे लग्नं शिरोऽवलोक्य
वहिः स्थिताः सर्वे वानरा भयादितस्ततो दुद्रुवुः । एतदालोक्य रघुनाथो विभीषणं पप्रच्छ ।
सखे ! लंकायां किमेतदद्भुततरं भूतं समुद्भूतम् ? इति विस्मयाद्रामेण पृष्ठो विभीषणः
प्रेम्णा प्रत्यवदत् । महाराज ! भ्रात्रा कृच्छ्रविवोधितोऽयं कुंभकर्णः । एष विजितश-
तक्रतुर्ब्रह्मणैव दीर्घनिद्रां प्रवेशितोऽस्ति । अनेनैव दिग्गजादन्तमाकृष्य समरे तत्प्रहारै-
र्घासवो जर्जरीकृतः । संप्रति तीव्रत्रासविनिवृत्तये तूर्णं कपयः प्रबोध्यन्ताम् । एवं विभीषणा-
नुमत्या सैन्यसागरे निर्भयेकृते मदोत्कटः कुंभकर्णो रावणभवनं प्रविवेश । सोऽथ दशाननं

प्रणम्य प्रबोधकारणं पप्रच्छ । तच्छ्रुत्वा रावणोऽब्रवीत् । अहो त्वम्मे दयितो भ्राता
 दिग्विजये च प्रथमो भुजोऽसि । सुखसुप्तत्वान्नवं वैरिपराभवं न जानीषे ? भ्रातः सीता-
 वियोगप्रस्तेन पदातिना मनुजेनाऽस्मत् प्रभावगंभीरो नदीनाथोऽपि स्थलीकृतोऽस्ति । अनुज !
 अस्यावमानपंकस्य कलंकस्य निहतारातिवधूवाष्पाम्बुनिर्भरैस्त्वमेव प्रक्षालको भवेति
 राक्षसेन्द्रेणोक्ते विहस्य कुंभकर्णोऽभ्यभाषत । अहोवताऽस्मिन् मंत्रिमण्डले कश्चिदपि विपश्चि-
 न्नास्ति । यो घोरव्यसनवातव्याधेऽधिकृतां कुर्यात् ? राजन् ! विपदामादावेव प्रतिक्रियां
 चिन्तनीया । वह्निना प्रदीप्ते भवने कूपखननं न युक्तम् । या मतिः पश्चादुत्पद्यते सा यदि
 पूर्वमेव भवेत्तदा न कार्यहानिर्जायते न च लोकोऽपि हसति । देव ! देशकालाविरुद्धां
 मतिर्मत्रविहीनाऽऽहुतिरिव फलाय न प्रकल्पते । नूनममात्या इमे महामूर्खाः संति ।
 ये कूपे पतितं मे भ्रातरं नाऽरक्षन् । छंदानुवर्तिनो दुर्णयेष्वनुवादिनश्च मंत्रिणो राज्ञां
 शत्रव एव न सुहृदः । किं बहुना महाबधौ सेतुबंधनं नाद्यावधि केनाऽपि श्रुतं नचाऽव-
 लोचितम् ? नायं सेतुः किन्तु रामस्य यशः केतुरेवाऽस्तीति कुंभकर्णस्य पथ्यमपि
 वचः श्रुत्वा कोपाद् भ्रुकुटीकुटिलाननो रावणस्तमवादीत् । भ्रातः ! तव वीरव्रतपरिश्रष्टं
 वचो मयाऽधुना श्रुतम् । त्वं वृथैवायासितोऽसि । शीघ्रमितो गत्वा पुनः शयनं भज ।
 अनुजो भूत्वाऽग्रजं मां मोषदिश । संप्रति व्यतीतेनोपालंभेन किम् ? साध्वसाधुर्वा
 यत्कृतं तत्कृतं । प्रतिक्रिया तु वर्तमानस्य हि दोषस्य विचिन्त्यते । विचारावसरस्तु
 तावदेव यावत्कोशात् कृपाणो नाऽवकृष्यते । किन्तु रक्तक्षीवेषु खड्गेषु को मंत्रावसरं
 प्रतीक्षते ? समयोऽयं श्रीरक्षणस्याऽस्ति नचोपदेशस्य । रजन्यां नेत्रसर्वस्वं दीपो दिवा
 स्वयमेव निरर्थको भवति । योऽयं सुमार्गोऽस्माभिः प्रमादाद्विपरीकृतः । स त्वत्प्रभाव-
 समीभूतोऽद्भुतफलप्रदो भवत्विति प्रौढप्रकोपस्य भ्रातुः शासनं समाकर्ण्य वैलक्ष्य-
 विनताननः कुंभकर्णोऽभ्यधात् । आर्य ! एष शत्रुचिन्ताकृतो ज्वरः संत्यज्यताम् । प्रभो !
 मया यद्विदितमुक्तं तदन्यथा मा गणय । अधुना त्वं मम स्कन्धे युद्धभारं निक्षिप्य
 कान्ताप्रसादनव्यग्रश्चिरं निर्वृतो विचर । किम्वहुना । अहमद्य त्वच्छासनपरो रणे
 लोकमराममलक्ष्मणमसुग्रीवमवानरं च करोमि । देव ! अहमेक एव निजभुजायुध इतो
 गत्वा परानीकं क्षपयामि । सर्वे राक्षसास्त्वत्रैव तिष्ठन्त्विति कुंभकर्णस्य सोत्सेकं वचः श्रुत्वा
 महोदरः कार्यगौरवाद्दशाननाग्रेऽप्युवाच । निद्रारसिक ! कथं बाल इव निःस्तहायस्त्वं
 चापलान् महावीरं काकुत्स्थं जेतुमिच्छसि ? मम वार्ता मत्वा क्षपाचरगरैः सह रणांगणं
 गच्छ । कुलानुरूपमेव युध्यस्व । विजयस्तु विधिवशो वर्तते । देवो राघवं मिथ्याहंतं

विश्राम्य निराशां जनकात्मजां स्ववशां करोतु । एवं महोदरवाक्यं समाकर्ण्य क्षितिपानुजो
दशग्रीवं प्रणम्य ज्वालाकपिलं शूलं समादाय कल्पान्ते सर्वभूतदमनाय भैरव इव
खरसहस्रयुक्तं रथं समारुह्य च समुद्ययौ । सोऽथ राक्षससैन्यपरिवृतो योद्धुमुद्यतोऽभवत् ।
एतदालोक्य संत्रस्ता वानरा इतस्ततो धावितुमारेभिरे । एवं हरिसैन्येषु भग्नेषु बालिसूनुर्नादेन
हरियूथपाञ्जगाद । शूराः ! भयेनाऽलम् । महाकायोऽयं कुंभकर्णोऽस्ति । शरीरिणां मृत्युरेक
एव । प्राणाः सर्वथा क्षयिणः । ज्ञात्वैवं यशोरक्षां कुरुत । वयं सर्वे मिलित्वैनं निशाचरं
युद्धे प्रापयितुं शक्ताः । इत्यंगदगिरा सालतालाचलायुधाः प्लवंगमवीरास्ते कुंभकर्ण-
मभिजग्मुः । ततो वानरभुजोज्झिता गुरवोऽपि गिरस्तस्य गात्रेषु कणशो ययुः । ततो
द्विविदस्तस्मै यं पर्वतं प्रचिक्षेप । स कुंभकर्णमनवाप्याऽपरान्निशाचरान् निष्पिपेष ।
एतदालोक्य कोपाकुलो रावणानुजः पद्भ्यामेव प्लवगान्निष्पिष्य रक्ततटिनीं ससर्ज । एवं
हरिरक्षसां घोरनिर्घोषे समरे प्रवृत्ते क्षणमपि कश्चित्पराङ्मुखो न बभूव । किम्बहुना ।
ब्रह्मलोकाभिकामानां प्राणैरानृण्यकाङ्क्षिणां च तेषां मिथो महाक्षयोऽभवत् । ततो वानराः
प्रहरोद्यतस्य तस्य विकरालं रूपं दृष्ट्वा दिशो जग्मुः । एवं पलायितेषु तेषु परिवृत्त्यांगदो
जगाद । अहोनु क्षणसंक्षयिणोऽस्य जीवितस्य कृते कोऽयं वः स्त्रीजनोचितः संत्रासः ?
साध्वसं विनिवार्य चेतोऽचंचलं क्रियताम् । जगत्यस्मिन् वीराः कीर्त्यर्थं जीवन्ति द्विजन्मानश्च
तपश्चर्यायै प्राणान् धारयन्ति । किम्बहुना । मोक्षारोहणसोपानपङ्क्तिरियं खड्गपरंपरा
पुण्यविहीनानामङ्गेषु नहि पतति । रामस्यार्थे सर्वस्वं त्यज्याम इति सुग्रीवाग्रे भवद्भिः
प्रतिज्ञातं तदद्य सत्यं क्रियताम् । यतो मानिनां वित्तं सत्यमेव । जगति त एव
धर्मवान्धवा जयन्ति । येषां मुखकमले सत्यप्रतिष्ठिता सरस्वती सदा वसति । युद्धेऽप-
लायनमेव शूरव्रतम् । किन्तु द्यूत इव जयपराजयौ तु भाग्यायतौ । इत्यंगदवचसा
घलार्णवे परावृत्तप्लवगरक्षसां पुनस्तुमुलं युद्धं बभूव । ततो जाम्बवन्तं पुरस्कृत्य
नीलकुमुदगवाक्षांगदा युगपत्कुभकर्णं समाद्रवन् । अत्रान्तरे मैन्दचन्दनमारुतयस्तस्मै
सालतालकुलाचलान् प्राक्षिपन् । यैः कुंभकर्णरथो भग्नो भूत्वा पृथिव्यां निपपात । ततो
विरथो रावणानुजः शूलमुद्यम्य कपिक्षयं चकार । एतदालोक्य हनूमान् राक्षसनायकाय
गिरिं प्राहिणोत् । कुंभकर्णः शूलान्नेण तं सहसा न्यपातयत् । ततो रावणभ्रात्रास्तनान्तरे
शूलेनाहतो वायुसूनुर्मुखादसृग्बमन् ननाद । एतदालोक्य वानराः सपदि पलायांचक्रिरे ।
एवं मारुतसुते व्यथिते नीलः शैलं चिक्षेप । कुंभकर्णो हस्ताभ्यां तमपि निवारयामास ।
सोऽथ कोपाकुलः पाणिभ्यां गृहीत्वा शरभमुख्यान् मुखे प्राक्षिप्य न्यगिलत् । विलोक्यै-

तद्भयार्ताः कपियूथपा राघवं शरणमयासिषुः । अथ कोपकम्पितः सुग्रीवश्चैत्यवृक्षेण
कुम्भकर्णं वक्षसि जवान । तेनाभिहतः स विहस्य सुग्रीवाय घोरं शूलं व्यसृजत् ।
महावीरः सुग्रीवस्तं पाणिभ्यामपवार्य जानुसंध्यग्रे नीत्वा च वभञ्ज । अथ शूलभंगात्प्र-
कुपितः कुम्भकर्णो गिरिशृंगेण हरीश्वरं निजघान । येन स मूर्छितो भूत्वा पृथ्वीतले
निपपात । ततः प्रहृष्टो रावणानुजस्तं समादाय लंकां प्रययौ । अत्रान्तरे निशाचरैः
स्तूयमानं तं प्रयान्तं च विलोक्य हनूमानचिन्तयत् । अहो विसंज्ञोऽस्मत्सेनापतिः संग्रामे
शत्रुणा गृहीतः । अतोऽस्य सचिवान् धिक् । एषोऽहं मुष्टिप्रहारेण क्षणदाचरं हत्वा
स्ववर्गं प्रसादयामि । अथवा लब्धसंज्ञ एष यथोचितं प्रतीकारं करोतु । नूनं परेण
मोक्षितोऽहमितिलज्जां नाऽयं सहते । अतोऽहं तावद्भग्नसैन्यानां विनिवर्तनं करोमीति
चिन्ताकुलिते हनूमति सुग्रीवः सुप्तोत्थित इव शनकैः संज्ञां समवाप्तवान् । सोऽथ वेगा-
द्ब्रुविधूय कुम्भकर्णस्य कर्णनासिके चकर्त । ततः स्रवद्बुधिरनिर्भरः स पार्श्वे कर्पिं निष्पिपेप ।
ततो लब्धावकाशः सुग्रीवः खमुत्पत्य यत्र सलक्ष्मणो राम आसीत्तत्र जगाम । अथाऽ-
न्येद्युः पुनः कुम्भकर्णो रणांगणे समागत्य घोरं वानरसैन्यकदनं चक्रे । किम्बहुना ।
कोपाकुलः स कपिभिः सह मुखे राक्षसानपि प्रचिक्षेप । एवं त्यक्तमर्यादं तं दृष्ट्वा
त्रस्तानि सर्वभूतानि कालोऽयमिति मेनिरे । ततो रक्षसा भग्नेषु क्षपितेषु च प्लवंगेषु
सलक्ष्मणो राघवश्चापं समाकृष्य तमभ्याद्रवत् । अथ रघुनन्दनः शोणिताक्तसर्वाङ्गं कपि-
रक्षोभिश्च वर्जितं तं दृष्ट्वा जगाद । क्षणदाचर ! त्वं महामोहप्रस्तोऽसि । यः
प्राप्तैश्वर्योऽधम इव स्वान् पराञ्चापि न जानीषे । एषोऽहं पापवृत्तानां निग्रहीता ।
त्वां दशास्यस्य यमवर्त्मपुरस्सरं करोमीति रघुवरवचः श्रुत्वा सौमित्रिशरदारितोऽपि
रावणानुजो विहस्य प्रोवाच । राम ! नाऽहं खरदूषणमारीचविराधकबंधतुल्योऽस्मि ।
किन्तु मां निर्जितसुरासुरं विद्धि । काकुत्स्थ ! शक्रादीनामपि भयंकरं कुम्भकर्णं मां
विजानीहि । किम्बहुना । लोकपालवसादिग्धं मे मुद्गरं पश्येति ब्रुवाणस्य तस्य शरीरं
रामसायका विविशुः । एतदालोक्य कोपाकुलः स सुरसंहारसचिवं तं मुद्गरं समुद्यम्य
राममभ्याद्रवत् । अत्रान्तरे रामो रौद्रमखं ससर्ज । येन विद्वस्य तस्य वक्त्रादर्चीपि
निश्चेरुः । ततो हृदि निमग्नवाणस्य तस्य कराद् गिरिगौरवो मुद्गरः सहसा पपात ।
अथ भुजायुधः स कोपात् पुनः कपिरक्षसां संहारं चकार । एतदालोक्य लक्ष्मणः
कपियूथपान् प्रोवाच । भवंतः सर्वेऽस्य शरीरं समारुह्य गात्रसमर्द्धं कुर्वन्तु । तच्छ्रुत्वा
जाम्बवन्तमग्रे कृत्वा गवाक्षकुमुदाङ्गदा जवात् समारुरुहुः । एवं ज्ञात्वा सोऽसुरो गात्रं

विधूय दिक्षु तानारूढान् वानरान् प्रचिक्षेप । सोऽथ कृत्तवामभुजः कोपं कृत्वा वृक्ष-
मुद्यम्य च राघवमभ्यधावत् । एतदालोक्य रामः शाक्राख्येण तमपि ससालं भुजं
चिच्छेद । ततो राक्षसः पादप्रहारैर्वानरान् जघान । ज्ञात्वैवं रामोऽर्धचन्द्राभ्यां तस्य
चरणौ छित्त्वा शक्रदत्तेन शरेणास्य राक्षसपुंगवस्यशिरोऽपि चकर्त । ततस्तस्य
शिरसि काये च निपतिते बहवो रणांगनस्थाः कपिराक्षसा अपि समाक्रान्ताः क्षयं प्रापुः ।
एवं सदिवौकसां मुनीनां कण्टके विध्वस्ते सातंका लंका तु चकंपे । शेषा च वेददेवहितैषिणी
भुवनावली निष्कण्टकेव भूत्वा चकाशे । एवं भ्रातरं निहतं श्रुत्वा भग्नमानो रावणः
शोकसंतापमेत्य कनकासनात्पपात । ततो देवान्तकनरान्तकातिकायास्त्रिशिरसो मुखादधृत्त-
माकर्ण्य शुचा पितरं रुरुदुः । अथ महोदरमहापार्श्वानपि नृपं निश्चेष्टमालोक्य शोकमस्तौ
वभूवतुः । ततो दशाननः कृच्छ्रेण संज्ञामवाप्य पुनः पुनः प्रललाप । हा कुंभकर्ण !
मया किन्तवाऽपकृतम् ? यन्मां व्यसनार्णवे परित्यज्य गतोऽसि । हे देवेन्द्रसेनासरसी-
विलोडनमहागज ! मे जीवितेन किम् ? यस्य दक्षिणो भुजः कुंभकर्णश्च्युतः । भ्रातस्त्वं
युधि सिंहोपमं शक्रं विजित्याऽपि जम्बुकतुल्येन मर्त्येन राघवेण कथं हतोऽसि ? अधुना
मम सीता का ? राज्यं धिक् । जीवितेनाऽपि च किम् ? वत्स ? त्वां विनाऽहं तु जगत्र्यीं
शून्यामेव मन्ये । हा दुर्विनीतेन मया यत्तद्ध्यं पथ्यं च विभीषणवचो न श्रुतम् । तस्य
पापपादपस्याऽयं विपाकः प्रादुरासीत् । हा महाभिमानिना मया विनीतो भ्राता विवासितः ।
तद्वाक्यातिक्रमणादेव दुःस्सहोऽयं पराभवः प्राप्तः । एतदाकर्ण्य त्रिशिराः स्वदुःखं
नियम्य प्रोवाच । राजाधिराज ? एवमेतत् । भवता हितमपि विभीषणवचनं
नाङ्गीकृतम् । अधुना प्रलापेन पश्चात्तापेन वा किम् ? धैर्यसागराः साधवोऽतीतं नहि
शोचन्ति । तात ! त्वदर्थं कुंभकर्णस्य जीवितव्ययो जातः स तु सर्वथैव श्लाघ्यः । वस्तुतो
धन्यानामेव प्राणिनां संप्राप्ते प्राणत्यागः संजायते । देव ! क्षीणपापं समुज्ज्वलयशसं च
कुंभकर्णं मा शोचः । यतो रणे हतानां शूराणां शोकेन प्रतिक्रिया न भवति । राजन् !
सुहृदोरथः, प्रौढा शक्तिः, कार्मुकं धनुः संख्यातीताश्च शिलीगृखा भतत्सन्निधौ वर्तन्ते ।
तर्हि चिन्तया किम् ? भुजानां विक्रमस्य च समुचितं क्रियताम् । भ्रातृवधक्रोधश्च क्षिप्रं
शत्रुषु विनिपात्यताम् । महाराज ! स्थितेष्वस्मासु विधेयेषु रामः कः ? सौमित्रिः कः ?
वराकाः प्लवंगमाश्च के ? इति त्रिशिरसो वाक्यान्मंदशोके दशाननेऽतिकायप्रभृतयो
वाढामित्यूचुः । ततस्तेऽपरेऽन्धि पितृशासनं मूर्ध्ना समादाय युद्धार्थं निर्ययुः । अथ ते
कपिसैन्यसागरं समासाद्य शरवर्षेण दुःसहं क्षोभाविभ्रमं चक्रिरे । ततः कपिप्रवराणां

यातुधानगणैः सह शिलाशस्त्रास्त्रदुःसहं निर्विभागं युद्धमभूत् । अथ देवान्तकादिभि-
र्विदारिताः प्लवगाश्छिन्नपक्षा गिरय इव निपेतुः । एवं राक्षसैर्वध्यमानेषु प्लवंगमेषु
सुग्रीवशासनादंगदस्तूर्णं नरान्तकमुपाद्रवत् । एतदालोक्य तुरगारूढो नरान्तको महाजवं
प्राप्तं वालिपुत्रवत्सि चिक्षेप । सोऽस्य शिलापीठकठिनं वक्षस्थलमवाप्य क्षणाद्भ्रमन्नननो
भूत्वा निपपात । ततोऽंगदः कोपात्तस्य बल्लुगवल्गितं तुरंगमं मुष्टिप्रहारेण शीर्णवक्र-
शिरोधरं चक्रे । ततस्तयोर्द्वन्द्वयुद्धमभूत् । तत्र पूर्वं नरान्तको मुष्टिना वालिसूनुं मूर्ध्नि
निजघान । ततो रुधिरविलम्बमुखोऽपि वालिनन्दनो वज्रकल्पेन मुष्टिना तं प्रतिजघान ।
येन स सत्वरमेव वीरगातिमवाप । एवं नरान्तके हते त्रिशिरसं पुरस्कृत्य देवान्तक-
महोदरप्रभृतयो लब्धलक्ष्यं वालिमूनुं समुपाद्रवन् । एतदालोक्यांगदो देवान्तकाय
महापादपं चिक्षेप । रणदक्षस्त्रिशिराः शरैस्तं तिलशश्चकार । ततोऽंगदः क्रुधा तस्मै
शालशैलावलीं प्राहिणोत् । त्रिशिराः परिघाग्रेण तामपि तूर्णं बभञ्ज । अत्रान्तरे महोदर-
प्रेरावणसमं सुदर्शनं गजं समारूढ्यांगदं छिन्नतोमरं चक्रे । देवान्तकश्च परिघेण
तमपीडयत् । ततो बली गजदंतं समुत्पाट्य तमुरसि प्राहरत् । अथ तैस्त्रिभिर्वीरैर्युग-
पदाक्रान्तोऽप्यंगदो युधि न व्यचलत् । एतस्मिन्नेवावसरे नीलवज्रांगौ कप्रियूथपौ तत्रा-
गत्य तैस्त्रिभिः साकं शिलाशस्त्रास्त्रदुःसहं युद्धं चक्राते । ततो मारुतिर्देवान्तक्रं मुष्टिपादा-
हते गतासुं च कृत्वा तत्याज । एवं देवांतके हते त्रिशिरसार्दितो नीलः संज्ञामासाद्य
महोदराय भूधरं चिक्षेप । तेन गाढनिष्पिष्टो दुर्लक्षावयवश्च स धरणीपृष्ठे निपपात ।
एवं पितृव्यं निहतमालोक्य क्रोधमूर्च्छितस्त्रिशिराः शरैस्तरस्विनां वानराणां कदनं चकार ।
सोऽथ वायुपुत्राय प्राणहारिणीं शक्तिं प्राहरत् । पवनात्मजस्तां समादाय सहसा बभञ्ज । एत-
दालोक्य क्षणदाचरः खड्गमाकृष्य स्फारोरसि हनुमन्तं जघान । ततोऽसिप्रहारकुपितो
वज्रांगस्तलाग्रेण तमुरसि निजघान । येन च्युतायुधः स मूर्च्छामवाप्य धरातले पपात ।
एवं त्रिशिरसि हते महापार्श्वः कोपं कृत्वा गदया त्वंगमान् पिपेष । सोऽथ त्रिदशमंगदां
गदां ऋषभस्योरस्यपातयत् । यया पीडितो महाकपिः कृच्छ्रेण संज्ञामवाप । ततो
धरणात्मजो जवेनास्य गदां हत्वा तथा जघान । येनाऽसौ मूर्च्छितो भूत्वा प्राणांस्तत्याज ।
अत्रान्तरे राहुध्वजेन रथेन राममतिकायो दुद्राव । तमालोक्य राघवो विभीषणं प्रपच्छ ।
सखे ? शौर्यार्जिताकृतिरयं कः ? तच्छ्रुत्वा सोऽब्रवीत् । रघुराज ! अयं पौलस्त्याग्रजो-
ऽतिकायः । एष धर्मनिष्ठः सदैव सत्यव्रतं पालयति । किम्वहुना । दिवि देवांगना अपि
यस्य परमपावित्रं चरित्रं गायंतीति विभीषणेनोक्ते रघुराजस्तं चिरमैक्षत । उक्तं च ॥

गुणलुब्धाःसाधवः सदाऽतिविरुद्धेऽपि सादरा भवंति । ततोऽतिकायो निःशस्त्रभग्नभी-
तपराङ्मुखान् विहाय समरे युध्यमानानां क्षयं चकार । एवं तेन वज्रोपमैः शरैराहतेषु
सैन्येषु मैन्दद्विविदमुख्यानामप्यपूर्वः संभ्रमो बभूव । ततो लक्ष्मणोऽभ्येत्य मन्थुना तं
दीप्तानां वाणानामिव पात्रीचकार । अथाऽतिकायो यान् यान् वाणान् लक्ष्मणाय प्राक्षि-
पत् । सौमित्रिस्तौस्तान् विशिखैः खण्डशः कृत्वा न्यपातयत् । एवं लक्ष्मणस्य हस्त-
लाघवं विलोक्यातिकायोऽतीव विस्मितो बभूव । ततः सौमित्रिणा ललाटे पत्रिणा हतः
स श्रमस्तारुणोष्णीष इव भूरि शोणितोऽभवत् । अथ रक्षसा सायकेन वक्षसि हतो
रुधिरोक्षितो लक्ष्मणः पुष्पच्छत्रोऽशोक इव चकाशे । ततो रामानुजोऽस्मै यदानेयमस्त्रं
ससर्ज । वीरोऽतिकायस्तत् सौराख्येण निष्कलं चकार । एवमालोक्य लक्ष्मणो वारुणास्त्रं
व्यसृजत् । राक्षसः पवनाख्येण तत्प्रतिजग्ने । ततः सौमित्रिमुक्ताः पत्रिणोऽतिकायस्य
ब्राह्मकवचं विभेद्य क्षितिं प्राविशन् । अथ मारुतिः सौमित्रिं समभ्येत्य कर्णेऽवदत् ।
सखे ! ब्रह्मदत्तवरं राक्षसं ब्रह्मास्त्रेणैव जहीतिवाक्यं समाकर्ण्य राघवानुजो ब्राह्ममस्त्रं प्रादु-
श्चकार । किम्वहुना । येनाऽखिलं विश्वमप्यकम्पत । ततस्तदस्त्रं तस्यातिकायस्य दीप्ताम-
प्यायुधपरंपरात्रिहत्य स्फुरन्मुकुटकुण्डलं तच्छिरोऽप्याशु जहार । एवमतिक्राये देवलोकं
गतेऽसुरवाहिनी सहस्रधा क्षिप्रमयासीत् । एवमातिकायप्रमुखान् निहतानाकर्ण्य रावणः
पुनः पुनः स्वकृत्यं शुशोच । अत्रान्तरे मेघनादस्तमुवाच । तात ! विक्रमकालेऽस्मिन्
विलापं कर्तुं नार्हसि । देव ! भुजाधीने शत्रुक्षये नारीजनोचितैर्वाष्पैरलम् । यदि शत्रुकृता
चिन्ता तवाऽपि हृदि निर्मग्ना तर्हि मिथ्याशत्रुजयोजितैर्मे यशोभिः किम् ? अहमद्यैव लोक-
मवानरमराक्षसं च विधाय शस्त्रसेतुनाऽवमानोदधेः पारं गच्छामीति निगद्य सहसा
निकुम्भिलां जगाम । सोऽथ कृष्णच्छागकण्ठास्रैः पूर्ववत्पावकं हुत्वा युद्धमहीं च गत्वा-
ऽन्तर्हितोऽभवत् । सा रात्रिस्तस्य मायेव वनौकसां दुर्लक्ष्या बभूव । ततो हरिशरीरेषु
व्योन्नः प्राणहारिणी शस्त्रपरंपरा पपात । एवं राक्षसप्रेरितशरशूलपरश्वधैः प्लवंगेषु
वाध्यमानेषु तुमुलो निर्धोपो बभूव । ततश्छिन्नजानुशिरोग्नीवैः खण्डितपादशिरोरुभिश्च
वानरभटैः पृथ्वी दुःसंचारा बभूव । ततो नलनीलसुपेणेषु निहतेषु गजगवाक्षकुमुद-
द्विविदादिषु च विह्वलेषु शराच्छादितविग्रहो रामो लक्ष्मणं जगाद । वत्स ! ब्रह्मास्त्रेण
गर्वितस्य शक्रजितो युद्धं पश्य । अहोवत खलेनाऽनेन पक्वं क्षेत्रमकालेऽशनिवर्षिणा
मेघेनेव मम सैन्यं क्षणान्निर्दलितम् । सर्वा दिशो निःसंचारा, व्योम्नि राक्षसा अदृश्या
ब्रह्मास्त्रं चाऽप्रतिहतमनोऽन प्रतिक्रियां न विद्मः । एतदाकर्ण्य रामवचनं लक्ष्मणो याव-

त्प्रतिवचनं दातुमुत्सहते तावद्राक्षसमायया विमोहितो भूत्वा सहसैव चेष्टां तत्याज ।
 एवमद्भुतं युद्धं कृत्वा विजयार्जितः शक्रजिह्वां प्रविश्य पितुर्हर्ममतनोत् । एवं
 तस्मिन्निरालोके रजनीमुखे उल्कां प्रज्वाल्य हनूमता सह विचरन् विभीषणः कपि-
 सैन्यं निपतितं विलोक्य विस्मयाविष्टो बभूव । सोऽथ शरतल्पगतं वृद्धं जाम्बवन्तं
 प्रोवाच । आर्य ! धन्योऽसि । तच्छ्रुत्वा कण्ठप्राणोत्पजीवितश्च जाम्बवान् शनैर्जगाद ।
 पौलस्त्य ! दिष्ट्याऽन्ते त्वत्संगमं प्राप्तवानस्मि । त्वामहं स्वरेण जानामि किन्तु चक्षुषा
 न पश्यामि । इष्टसंदर्शनं, प्रशंसाश्रवणं, यथाशक्तिदानं च प्राणानां दीर्घप्रवासेऽस्मिन् परं
 दुःखप्रमार्जनं भाणितम् । काचेन् मारुतिर्जीवति ? तद्विरहितं जगदिदं निरालोकमिवेति
 तद्वचः श्रुत्वा विभीषणो मारुतेः समक्षं तत्परीक्षार्थं प्रोवाच । ऋक्षराज ! ययोरर्थे वयं
 सर्वे स्वजीविते निरपेक्षास्तौ राघवौ कस्मान्न पृच्छसि ? अथवा प्रभुं सुग्रीवं युवराज-
 मङ्गादमन्यान् दयितान् सुहृदश्च परित्यज्य कस्य हेतोर्हनूमन्तमेव पृच्छसि ? तच्छ्रु-
 त्वा सोऽब्रवीत् । रावणानुज ! तस्मिन् संनिहिते रामः सर्वथा कुशलो । तस्मिन्हते सर्वं
 सैन्यं हतं । तस्मिन्जीवति च सकलं जीवतीति कथयित्वा जाम्बवान् विरराम । अथ
 रावणानुजस्तस्यैतद्वचनं यथार्थं मत्वा प्रोवाच । महानुभाव ! एष जीवन् हनूमौस्
 त्वामवलोकयितुं समायातः । ततो मारुतिर्जाम्बवन्तमभिवाद्य तद्व्यथामनुभूय च निश्चलो
 बभूव । अथ जाम्बवान् वायुसूनुं पार्श्वस्थं विज्ञाय सादरं प्रोवाच । हरिशार्दूल !
 एहोहि । मे गात्रं च पाणिना स्पृश । दिष्ट्याऽद्य त्वामानन्दवांधवमक्षततनुं पश्यामि । सखे !
 सुग्रीवादिकपीथराणां घोरेऽस्मिन् विनाशकाले त्वमेवैकः परायणमसि । पूर्वं जलधिं
 समुल्लङ्घ्य कैलासमारोह । अत्र तत्र स्वर्णशृंगोपरि दीप्तौपधिर्वर्गं विलोक्य ततो
 भासुराश्चतस्रो महौपधीस्तूर्णमाहर । विशल्या, वर्या, जीवनी संधिनी चेति तास्त्वये-
 हाऽऽनीता व्यसनेऽस्मिन् प्रतिक्रियां करिष्यन्ति । तच्छ्रुत्वा हनूमान् वाढमित्युक्त्वा च
 ततः प्रतस्थे । सोऽथ सागरं प्रणम्य व्योम्नि पुप्लुवे । ततः स जाम्बवतो वाक्यमनुस्मरन्
 महर्षिगणसेवितं हिमवन्तं दृष्ट्वाऽतितरां जहर्प । सोऽथ ब्रह्मकोशाद्रजताद्रिं जगाम ।
 ततः शक्रालयं गत्वा रुद्रनगं प्राप । अथ ह्याननं दृष्ट्वा ब्रह्मशीर्षमगमत् । ततोऽग्नि-
 यमकुबेरादीनां स्थानान्यतिक्रम्य स पिनाकिनः स्थानं कैलाशमारोह । ततस्तदग्रहण-
 त्रासात् सहसौपधमन्तर्हितम् । एतदालोक्य महावीरः समग्रमौपधगिरिशृंगमुत्पाट्य
 जवात्प्रययौ । सोऽथ मुहूर्तेन स्वसैन्यं समासाद्य महौपधिरश्मिभिः सर्वादिशो वितिमिराश्च-
 कार । ततो दिव्यौपधिगंधेन विशल्यौ रुढन्नयौ च रामलक्ष्मणौ क्षणात्संज्ञामवापतुः ।

एवमौपधिगिरोर्विक्रीर्णेन सामोदवायुना वानरा अपि विशल्या भूत्वा सुप्तोत्थिता इव
 धभूवुः । ततः कृतकार्यो हनूमान् तं दीप्तमौपधिशेखरं निजपदे प्रतिष्ठाप्य ततस्तूर्णं समा-
 गत्य च सर्वान् सहृदयानानन्दयामास । अथ प्रहृष्टाः प्लवंगमाः परस्परं परिष्वज्य
 राक्षसक्षयशंसिना नादेन क्षोभं चक्रिरे । ततो महौजसस्ते सुग्रीवशासनं समासाद्योल्का-
 सहस्रैर्लंकां प्रदीपयामासुः । अथ दशाननः प्राकाराट्टालमालिकां लंकां प्रदीप्तामालोक्य
 क्रोधात्प्रजज्वाल । ततस्तदिगम् महासैन्येन कुम्भकर्णात्मजौ समरभूमिं गतौ । ततो निशिं
 वानरैः सह रक्षसां घोरे समरे प्रवृत्ते दीप्तायुधांशुभिर्दिशः समुन्मीलिता इव बभुः । अथ
 तस्मिन्निर्मर्यादे रणे कम्पितारातिः कंपनो गद्यांऽगदं जघान । ततस्तयाभिहतो वालिसूनुः
 पूर्वं तु विचलितोऽभवत् । किंतु पश्चात् स संज्ञामवाप्य गिरिशिखरं चिक्षेप । तत् प्रहारा-
 दितः कंपनो भुवि न्यपतत् । सोऽथ रुधिरोक्षितोऽपि समुत्थाय पुरः समायातं द्विविदं
 वाणेन हृदि विव्याध । अथ विह्वले द्विविदे भुवि निपतिते मैन्दः शिलां समुद्यम्य रुषा
 कुम्भमभ्याद्रवत् । एतदालोक्य कुम्भः पंचभिः शरैस्तेन क्षिप्तां शिलां निपात्य पृथक्पत्रि-
 णा मैन्दमपि विव्याध । ततो मूर्छिते मैन्दे मातुलस्नेहादंगदः कुंभाय द्रुमं प्राहिणोत् ।
 युद्धकोविदः कुम्भः शरैस्तं छित्त्वांऽगदमपि वाणविट् चक्रे । विलोक्यैतज्जाम्बवत्प्रमुखाः
 कपयः कोपात्कुम्भमभ्याद्रवन् । कुम्भः शरवर्षेण तानपि निरुरोध । किम्बहुना ते लज्जया
 नाभिमुखमाजग्मुर्न च प्रययुः । अत्रान्तरे सुग्रीवोऽभिपत्य सालतालाशिलाशतैः कुम्भं
 पीडयितुमारभे । राक्षकुशलः कुम्भः शरैस्ता द्रुमशिलाश्छित्त्वा सुग्रीवमपि समाच्छादयामास ।
 ततो वीरवरः सुग्रीवो रथमाप्लुत्य कराभ्यां तस्य कार्मुकं द्विधा विधाय च प्रोवाच ।
 निशाचर ! दर्पे रावणाधिकं बले कुम्भकर्णाधिकं शौर्ये च मेघनादाधिकं त्वां जाने ।
 साम्प्रतं मे भुजयोर्वेगं पश्येति ब्रुवाणं सुग्रीवं राक्षसो मुष्टिनाऽवधीत् । ततः कोपाकुलः
 सुग्रीवस्तं मुष्टिना प्रतिजघान । येन कुलिशेन भूधर इव कुम्भो धरातले निपपात । एवं
 सुग्रीवेण कुम्भे हते निकुम्भः परिघाघातैः कपिवाहिर्नीपिपेष । सोऽथ मारुतिवक्षःस्थले
 परिघमपातयत् । येन पवनात्मजश्चक्रेपे । ततो व्यथितोऽपि हनूमान् मुष्टिना निशाचरं
 निजघान । एतदालोक्य निकुम्भो भुजवन्धेन हनूमन्तं परिवेष्ट्य पीडयामास । ततो
 मारुतिः स्वपौरुषेण भुजपंजराद्विमुक्तिं लब्ध्वा पृष्ठे निपतितं क्षपाचरं मुष्टिप्रहारैर्भग्न-
 शिरोधरं च कृत्वा न्यपातयत् । इत्थं हनूमता निकुम्भे निहते प्लवंगसंगरे रक्षसां कोऽप्य-
 पूर्वो भंगोऽभूत् । ततो रावणशासनात् खरसुतो मकराक्षो योद्धुमभ्याययौ । सोऽथ शरैः
 कपिवाहिर्नीपिदार्य क्व रामः क्व लक्ष्मण इति परान् मुहुर्मुहुरपृच्छत् । सोऽथ रामं

समासाद्य प्रोवाच । राम ! त्वामद्य रणांगणे निपात्य पितृवधात् क्रुधः पारं गच्छामीत्य-
भिधाय विविधैः शरैः राममाच्छादयत् । एतदालोक्य रामः शितैर्वाणैस्तदुत्सृष्टां शरवृष्टिं
छित्त्वाऽस्य रथं सूतं धनुश्चापि चिच्छेद । ततः कोपाकुलो राक्षसो राघवाय ज्वलनप्रभं शूलं
चिक्षेप । शस्त्रास्त्रप्रयोगदक्षो रामः सहसा त्रिभिः शरैस्तं चकर्त । ततो दष्टौष्ठो राक्षस-
स्तिष्ठ तिष्ठेति गर्जन् राघवं दुद्राव । एतदालोक्य रामः पावकास्त्रं प्रादुश्चकार । येन
निर्मिन्नहृदयो निशाचरो भूमितले निषपात । एवं मकराक्षे हते कोपाद्विजयोर्जितो मेघनादो
राक्षससेनाप्रगो भूत्वा पुनर्युद्धभूमिं समागच्छत् । सोऽथ प्लवंगमैः राक्षसानीके समावृते
क्रुद्धो रुद्र इव तेषां संहारं चकार । किम्बहुना । वाणैर्नैकैव स यातुघानो नव सप्त च
चानरान् प्रधने जघान । एवं नलनीलगंधमादनादिषु तद्वाणभिन्नदेहेषु दश दिशो
विदुतेषु स पुनरपि नगरं प्रविश्य पितृशासनात् पूर्वोक्तेनैव विधिना हुताशनं तर्पयामास ।
ततः स तिरोहितो भूत्वा यत्र सलक्ष्मणो रामोऽयुध्यत तत्र गतवान् । सोऽथ तयो
रुपरि दुस्सहं शरासारं ववर्ष । येन क्षणेन वाणमयो लोकोऽभवत् । एवमिन्द्रजिद्भुज-
निर्मुक्तैः शरैर्यदा रामलक्ष्मणावदृश्यौ बभूवतुस्तदा दिवौकसामपि विस्मयोऽभूत् । एतदा-
लोक्य करुणानिधी रामः सर्वभूतक्षयभयात् तच्छरोत्करं सेहे । तस्मिन्नेवावसरे कपट-
विग्रहो मेघनादो रथे मायामयीं सीतां कृत्वा कृपाणेन च तां हन्तुं समुद्यतोऽभवत् ।
एतदालोक्य पापिष्ठ ! विषमं कर्म मा कृथा इति ब्रुवाणो मारुतिर्गिरिशृंगं समुद्यम्य च
तमभिदुद्राव । ततः पश्यतो मारुतेः स नृशंसः खड्गेन साक्रंदां सीतां निहत्य तत्र
चिक्षेप । ततो मारुतिर्जवात् पर्वतोपमां यां शिलां राक्षसाय चिक्षेप । चतुरसारथिर्विश्य-
तुरंगिणं तं रथमपसार्य तां विफलप्रयासां चक्रे । अथ शरीरनिरपेक्षाणां हरीणां राक्षसैः
सह घोरं युद्धं प्रावर्तत । एतदालोक्य मेघनादः शत्रुजयाय निकुंभिलां गत्वा विधिना
होमं कर्तुं प्रचक्रमे । ततो मंत्राभिसंस्कृतोऽग्निः प्रजज्वाल । अत्रान्तरे पवनात्मजः प्राण-
त्यागकृतोद्यमान् प्लवंगमान् प्रोवाच । सखायः ! यदर्थमयमुद्योगः सा सीता सती तु
रक्षसा हता । साम्प्रतं भाग्यतिरस्कृता वयं रामाय वृत्तमावेद्य यथोचितं करिष्यामः ।
इत्युक्त्वा सोऽजनीतनयो महासेनां विनिवर्त्य यत्र सानुगो राघवोऽतिष्ठतत्र प्रययौ ।
ततो राघवः श्रमश्वासप्रयासितैः कपिवलैर्युक्तं मारुतिभायान्तं दृष्ट्वा सहसा सादरो
बभूव । अथ हरिपुंगवो धैर्यं विहाय रामं जगाद । देव ! त्यक्तधैर्योऽहं दुःसहं विज्ञापयितुं
त्वां समुपस्थितोऽस्मि । संहारसारेऽस्मिन् संसारे त एव सुखभागिनः संति । ये प्रियजनस्य
क्षयमदृष्ट्वैव परलोकं यान्ति । श्रीमती पतिव्रता सीता विनष्टचेष्टैरस्माभिः शक्राजिता

हता सीताऽवलोकितेतिवाक्यमाकर्ण्य महामोहेनाहतः स्वस्तवाणशरासनो रामः सहसा भूमौ निपपात । अथ लक्ष्मणस्तं भुजाभ्यां परिष्वज्य सगद्गदमुवाच । अहोवत लोकः सदाचारे मिथ्यैव सादरो भवति । यस्य फलोदयः पण्डस्य सुत इव निष्फलोऽद्य मयाऽवलोकितः । धर्मं धिक् । यददुःखार्हा अपि धर्मिष्ठाः कष्टं लभन्ते । पापाय पुनः पुनः प्रणतिरस्तु । यस्मिन् संसक्तो जनः प्रत्यहमभ्युदयमभ्येति । श्रीमताऽऽर्येण मिथ्यैव क्लेशाय धर्मः परिसेवितः । तेन धर्मेण किं यो विपत्कालेऽपि स्वभक्तं नहि रक्षति । धर्मानुरोधादेव श्रीराघवेण पितृवाक्यं मत्वा वंशक्रमगतं राज्यं परित्यक्तम् । प्रज्ञा, श्रुतं, यशः, रूपं, वयः, कुलं च सर्वं धनेनैव लभ्यते । किन्त्वेतैर्धनं नैवाप्यते । केलिलीलासु बालकः, संभोगसमये युवा, संमानपूजासु च वृद्धो धनवानेव भवति नाऽपरः कश्चित् । तेषां शीलं तेषां कुलं तेषामेव च प्रगल्भताऽस्ति । येषां गजेन्द्राणामिव समुज्ज्वला भूतिर्विभूषणं वर्तते । निर्धनो वंधुर्लज्जया जनैः पर इत्युच्यते । धनाढ्यः परोऽप्यभिमानार्थं परैर्वन्धुरिति समभिधीयते । येन धनं नोपार्जितं तेन नूनं धर्मकामौ हतौ । तेन पुष्पफलं छिन्नं येन तरुमूलं हतम् । मित्राणां बांधवानां च ते जंतवो न जीवन्ति । येषां जीवितस्यापि जीवितं धनं न विद्यते । जना धनहीनं स्वजनं तु त्यजन्ति किन्तु सधनं कुष्ठिनं प्रेम्णा परिरक्षन्ति । किम्बहुना धनहीनः पिता पुत्रेण त्यज्यते । निर्धनश्च पतिः पत्न्याऽपि परिभूयते । रघुशार्दूल ! समुत्तिष्ठ । मया च सायकैर्युधि निहतं पौलस्त्यजं च पश्य । इति लक्ष्मणेनाभिहिते युद्धासक्तो विभीषणो विपुलं संघातं दृष्ट्वा सहसा तं देशं समाययौ । सोऽथ भूतलाखण्डलं रघुनाथं भुवि स्थितं विलोक्य तान् कष्टकारणं पप्रच्छ । सोऽथ हनुमन्मुखात्सीतामरणवृत्तान्तं श्रुत्वा धिगेतन्मिथ्यावृत्तामिति सासूयमुवाच । ततः स सस्मितमवादीत् । देव ! शीघ्रमुत्तिष्ठ । रावणे जीवति न कश्चित्तां हन्ति । किम्बहुना । दुरात्मनस्तस्य तत्प्रणये बांछा हतस्याऽपि नहि शाम्यति । एषा तु मेवनादस्य मायाऽस्ति । स निकुंभिलायामग्निं हुत्वा घोरेऽस्मिन् संहारकर्मणि प्रवृत्तः । कर्मण्यपूर्णे तस्य वधे शीघ्रमुद्यमः क्रियताम् । समाप्तकर्मणि तु तं सुरासुरा अपि जेतुं न शक्ताः । तव शासनात् । सौमित्रिन्तूर्णं तं हन्तुं तत्र प्रयातु । एषा मायामयी सीता हता । त्वं वृथैव शोकं मा कृथाः । अपूर्णे यागसमये यो युद्धधीस्त्वामुपेक्ष्यति तस्य त्वं वध्योऽसीति विधिः पूर्वमिन्द्रजितं प्रावोचत् । निशन्यैतद्विभीषणवचनं रघुनन्दनस्तथास्तिवति व्याहृत्य च विगतशोको बभूव । अथ राघवशासनात् प्लवगसैन्येन वृतः सौमित्रिर्भेषनादेन सह योद्धुं प्रययौ । सोऽथ विभीषणादिष्ट-चर्त्मना निकुंभिलां गत्वा तत्र मेघसंघातसन्निभं राक्षसव्यूहं ददर्श । ततः स विभीषणं

गिरा वारौराक्षससैन्यं विदार्य तस्येन्द्रजितः क्रतुक्षितिं सुदृश्यां चक्रे । एतदालोक्य
 कोपाविष्टो मेघनादः सहसा यागमुत्सृज्य युद्धार्थं निश्चक्राम । एवमसमाप्ते मखविधौ
 निर्गते रावणतनये उभयोरेव सैन्ययोर्महान् सुभटक्षयो बभूव । ततो रावणात्मजो
 घोरघोषेण रथेन मारुतिं समुपाद्रवत् । एतदालोक्य विभीषणानुमत्या लक्ष्मणः सपदि
 तत्पुरतोऽभूत् । ततो मेघनादः समीपस्थ विभीषणं प्रोवाच । रे कुलांगार ! त्वं नितरां
 शोच्योऽसि । यत् स्वजनं परित्यज्य शत्रूणां किंकरत्वं गतोऽसि । यः स्वजनं परित्यज्य
 परपक्षं समाश्रयति स कृतघ्नः । स्वार्थसाधनानन्तरं तमप्येकदा त्यज्यत्येव । किञ्चहुना ।
 त्वद्दर्शनसंक्रान्तपातकस्याऽस्य नेत्रस्य वर्षशतैरपि वैमल्यं न जायते । निश्म्यैतन्मेघनाद-
 वचनं विभीषणः प्रत्यवदत् । अहो स्वजनवात्सल्यात्त्वं गुणवानिव संभाषसे । मया दुरा-
 चारस्तव पिता पुनः पुनः प्रवाधितः । मह्यं पापं नहि रोचते । योऽत्र यद्वृत्तः स तद्वृत्ते रमते-
 ऽत्र संदेहो नास्ति । त्वं वृथैव मामुपालभसे । न्यग्रोधान्तर्हितेन त्वया निकुम्भिला वने हुत्वा
 यद्युद्धं कृतं । तस्मिन् कपटकृत्यं नास्ति ? एतदाकर्ण्य कोपादिन्द्रजित् पुनः सौमित्रमुपेत्य
 शरासारैः संपूरयामास । एतदालोक्य लक्ष्मणोऽपि स्वैशरैस्तस्य सायकान् प्रतिजग्राह ।
 उक्तं च “शूरो हि शूरं जानाति ने च कौतरः” अथेगितज्ञो विभीषणो लक्ष्मणं जगाद ।
 सखे ! हताशोऽयं शत्रुस्ते वधमर्हति । तच्छ्रुत्वा प्रत्युत्पन्नमतिर्लक्ष्मणः कार्मुकमाकृष्य
 रात्राणै सहसा पत्रिमयं व्यधात् । ततो रणदक्षो मेघनादो लक्ष्मणशरार्दितोऽपि
 विभीषणहनुमत्प्रमुखान् वारौर्विदार्य सौमित्रिमपि समाच्छादयामास । ततोलक्ष्मणः
 स्व रक्षणं कृत्वा विशिखरस्य हेममयं कवचमपि सत्वरं चिच्छेद । एतदालोक्य
 तीव्रकोपविधुरः सोऽपि निजदोर्दण्डतोमरैर्घोरं कपिसंहारं चकार । अथ विभीषण-
 गिरा जाम्बवत्प्रमुखा अपि रणे घोरं रक्षसां क्षयं चक्रुः । ततो विभीषणो युद्धेऽ-
 ग्निमिव वर्धमानं मेघनादं विलोक्य विपुलोत्साहान् मारुतिप्रमुखान् प्रोवाच । भद्राः ! बल-
 वत्तरैर्भवद्भिः शत्रुमैन्यं हन्यताम् । यतोऽस्मिन् स्वल्पावशेषेऽपि कार्ये सर्वथा विलम्बो
 नोचितः । सखायः ! यद्यपि राववार्थं ममाकार्यं लोके किञ्चिन्न विद्यते । तथापि स्वहस्तेना
 ऽस्य वधे मे धृणा स्वयमुपजायते । एवमभिधाय स्वयं रावणानुजोऽशानिगौरवैः शरै
 राक्षसचमूं जघान । एतदालोक्य शक्रजित् तूर्णं तं रिलीमुखैः संपूर्य लक्ष्मणमपि
 सायकांकितं विदधे । किञ्चहुना । तयोस्तदद्भुतं युद्धं द्रष्टुं जम्भारिप्रमुखा देवा अपि विमा-
 नान्यारुह्य समाययुः । ततः कृतहस्तयोस्तयोराधानसंधानलक्ष्यलाघवमौष्ठवे कश्चिदप्यन्तरं
 न ददर्श । अथ दिनाधिनाथे पिहिते सुरसिद्धर्षिसंघेषु त्रस्तेषु तमसा संवृताः ककुभः प्रलयोपद्रवं

प्रापुः । ततः सौमित्रिः शरेण तस्य सूतं न्यपातयत् । अत्रान्तरे प्लवंगमास्तुरंग-
माञ्जघ्नुः । अथ विरथोऽपि रावणिः शरैः सौमित्रिं समाच्छाद्य विभीषणायाऽप्युग्रं
याम्यमस्त्रं विससर्ज । एतदालोक्य लक्ष्मणः कौवेरास्त्रेण तदस्त्रं निपात्य वज्रिणा समर्पितं
रौद्रास्त्रं समाददे । सोऽथ रामो यदि सत्यधर्मास्पदं तदा तु तेन सत्येन मेऽस्त्रं साफल्यं
प्रयात्विष्युक्त्वा मेघनादाय व्यसृजत् । ततस्तेन महास्त्रेण कृतं शक्रजितः कुण्डलमण्डितं
शिरः सपदि निपपात । एतदालोक्य रामदले हर्षस्वनोऽभवत् । रावणसैन्ये च
हाहाकारो बभूव । अथ सौमित्रिर्विभीषणप्रमुखैः सहाऽग्रजं द्रष्टुं प्रययौ । ततो राघवो
मेघनादं हतं श्रुत्वाऽपि लक्ष्मणं निकृत्तागं च दृष्ट्वाऽतीव व्यथितो बभूव । सोऽथ साश्रुलो-
चनो भ्रातरं परिव्रज्याऽङ्गे धृत्वाऽस्य शल्यसंहतस्रुतशोणितगात्रं च पस्पर्श । ततो
रामशासनात् कापियूथपः सुषेणो विशल्यकरणीं दिव्यां महौषधिमाजहार । ततो लक्ष्म-
णस्तां समाधाय क्षणाद्विशल्यो निर्त्रणश्च बभूव । अत्रान्तरे दशमुखः पुत्रं निपातितं
श्रुत्वा छिन्नशीर्षः फणीव न ददर्श न च शुश्राव । ततो लब्धसंज्ञः स शोकक्रोधाग्निसं-
ततैः श्वासैर्दिशो दहन्निव मुहुर्मुहुः शक्रजितं शुशोच । हा देवराजविजयोदारयशः कुसुम-
माधव ! व्यसनकालेऽस्मिन् मामेकाकिनं परित्यज्य क्व यातोऽसि ? अहोवत मघोनोऽपि
भयदीक्षागुरुर्गुरुस्तव भुजस्तंभः कथं नाम लक्ष्मणे लघुतां गतवान् ? वत्स ! त्वया
पुत्रेण पिनाकिनश्च वरेण मम शिरसां श्लाघ्या समुन्नतिर्जाता । अधुनाऽस्मिन् मम जीविते
राज्ये च का शोभा ? यस्य कुलचडामाणिः सुरेन्द्रजित्पुत्रो हतः । हा हा पुत्र ! सहसा
क्व गतोऽसि ? वृद्धस्य मम विलापं श्रुत्वा क्षणमात्रं स्वाननं दर्शयेति प्रलापिनस्तस्य
शोकः क्रोधाग्निना पुनः प्रज्ज्वाल । ततः स मेघनादवधे सीतामेव मूलकारणं मत्वा
खड्गेन सीतां हन्तुमशोकवनिकां जगाम । ततः कृपाणपाणिं तं विलोक्य पतिव्रता सीताऽ-
तीवभयभीता बभूव । अथ सुपार्श्वो नाम वृद्धराक्षसो दोर्भ्यामाकृष्य सीतां हन्तुं रावणं
दृष्ट्वाऽस्यक्रोधमूर्छितस्य व्यवसितं विनिदन्नवदत् । राजन् ! पूर्वं तु विशुद्धतमे परमोष्ठीकुले जन्म,
ततः स्निजगद्विजयार्जितं दिक्षु विश्रुतं चरितम्, अथ वेदविभूषिता बुद्धिः, पुनर्मनोन्नतं च
शिरो, यथा तव वर्तते । तथाऽन्यस्य कस्य लोके समवलोक्यते ? स त्वं सत्त्ववतामग्न्यो
भूत्वा स्त्रीवधे कथमुद्यतोऽसि ? पौलस्त्य ! श्रुतं, विवेकः, दमः, कारुण्यं, साधुसमागमश्च
पंचैते मोहप्रपंचेऽस्मिञ्जगति पापसंचयवंचकाः संति । एतामवलां तूर्णं त्यज । सहसा
कीर्तिविप्लवं मा कृथाः । किम्बहुना । यैरिन्द्रजिद्धतस्तेष्वयं कोपो विनिपात्यताम् । इति
सुपार्श्वेनेत्याभिहिते दशाननो विनिवृत्य संग्रामकर्मणि निजानीकं समादिदेश । ततो दुर्मदा

राक्षसा गजवाजिभिर्मेघप्रस्ता इव दिशः कुर्वन्तो युद्धाय विनिर्ययुः । अथ प्रभाकरे
समुदिते प्लवंगमैः सह तेषां शस्त्रास्त्रप्रस्तरनिर्घर्षामलपिगलं युद्धमवर्तत । तस्मिन्नवसरे
नखदंतप्रहारिणां वानराणां शतं शतमेकैकस्य च रक्षसोऽप्ये समदृश्यत । ततो राक्षस-
क्षयदीक्षितो रामचापश्चुकूज । किम्बहुना । कृष्टैरर्द्धोद्धतैर्निगतैर्निष्पतद्भिश्च रामचापच्युतै
र्विशिखैर्दशाऽपि दिशो नादृश्यन्त । अयं हस्ती हतः, सोऽधो निपतितः, अत्र रथः,
समुन्मथितस्तत्र साराथिर्मृत इति राक्षसानां विपुलः शब्दो बभूव । ततो रामशराशनि-
निर्भिन्नाः निशाचरा दिवि दिव्मु महीतले च भयाद्रामसहस्राणि विलोकयामासुः ।
एवं रामप्रयुक्तेन संमोहनास्त्रेण मोहितास्ते रजनीचराः शक्तिशूलप्रासासिपाट्टिशैः परस्परं
जघ्नुः । ततश्छिन्नोरुवाहुचरणैः स्तब्धाननशिरोरुहैः पतितैराक्षसानीकैश्च पृथ्वी निःसं-
चारा बभूव । अथ भुजशालिषु राक्षसवर्गेषु भग्रेषु हतशेषाः क्षपाचरा यत्रास्ते
पौलस्त्यस्तत्र तूर्णं जग्मुः । ततो निहतनाथानां राक्षसयोपितां करुणस्वनः प्रलाप उद-
भवत् । अहोवत पावकशिखेव मनस्विनी सीता राक्षसेन्द्रेण स्ववर्गक्षयायैव हता ।
जगत्यस्मिन् समरे को रामशराशनिं सोढुं शक्तः ? यस्य प्रतापान्नौ पतित्वा नक्तंचराः
पतंगवन्नाशं याताः । हा ! खरमारीचविराधादयःक्षणादाचरा रामस्य विप्रियं कृत्वा
तूर्णमेव यमालयं गताः । यो वालिकंकालं कोपकापालिकस्य केतुतान्निनाय । स रामो
राक्षसेन्द्रेण कथन्न श्रुतः ? लंकासंरोधवन्धुना सेतुबंधेन तथा कुंभकर्णवधेनाऽपि दशा-
ननो न प्रबुद्ध इति गृहे २ राक्षसानां विपुलप्रलापमाकर्ण्य सामात्यस् तुरंगसैन्यसमे-
तश्चः दशग्रीवः निर्ययौ । ततो राक्षसा वानरान्प्रति शरीरान्तकरान् शरखड्गपरिध-
पट्टिशपरश्वधान् चिक्षिपुः । वानरा अपि शैलान् द्रुमांश्च राक्षसान्प्रति प्राक्षिपन् ।
एवं संप्राप्ते प्रवृत्ते यद्रज उदपतत् । तद्रक्षसां वानराणां च शोणितविस्त्रवैः शांतमभूत् ।
ततो वानरास्तीक्ष्णैर्नखैर्दशनैश्च रक्षसां कर्णललाटनासिकाश्चकर्तुः । तस्मिन्नवसरे यथा
शकुनयो वृक्षमन्वधावन् तथा वानरा एकैकं राक्षसमन्वसरन् । एतदालोक्य पर्वतोपमाः
राक्षसा घोरान्वानरान्निर्जघ्नुः । एवं राक्षसैर्विध्वस्ता वानरचमूः शरण्यं रघुपतिं जगाम ।
ततो महातेजा रामो धनुरादाय राक्षससैन्यं प्रविश्य च शरवर्षं षवर्षं । एष गजानीकं
हन्ति महारथानेप निहन्ति, तीक्ष्णैः शरैरेप वाजिभिः सह पदातीन् हिनस्तीति राक्षसानां
कोलाहलो ऽभवत् । ततो गान्धर्वास्त्रेण मोहिता राक्षसा रणे रामसहस्राणि पश्यन्तिस्म ।
अथान्निशिखोपमैः शरैरेकेन रामेण कामरूपिणां रक्षसां चतुर्दशसहस्राणि निहतानि ।
एतदालोक्य सर्गंधर्वा देवगणा रामस्य तत्कर्म साधुसाध्विति वदन्तः समपूजयन् ।

अथ क्रुद्धो दशाननः कपीनामनीकेषु महत्कदनं चकार । एतदालोक्य कृत्तगात्राः
 कपयः क्रोशन्त इतस्ततो दुद्रुवुः । ततो दुर्निमित्तान्यनुभवन्नपि रावणो रणे त्वरितं
 राववमाससाद । अस्मिन्नेवावसरे सुग्रीवो रणे भग्नान् कपीन् दृष्ट्वा गुल्मे च सुषेणं
 निक्षिप्य युद्धे मत्तश्चक्रे । एतदालोक्य सर्वे वानरद्यूथपास्तमनुजग्मुः । ततो वानरेश्वरो
 ऽनेकान्निशाचरान् ममर्द । ततो विरूपाक्षो रथादवतीर्य गजस्कंधमारुरोह । ततः स
 शिलीमुखैर्वहून् वानरान् गतप्राणान् कृत्वा भूमौ न्यपातयत् । एतदालोक्य क्रुद्धः कपी-
 श्वरः पादपप्रहारेणाऽस्य गजं निजघान । ततः पदातिर्निशाचरः खड्गं नीत्वा सुग्रीवमास-
 साद । अथ सुग्रीवो यां शिलां प्राक्षिपत् । राक्षसोऽपक्रम्य तां खड्गेन विनिवार्य च वानरेश्वरं
 प्राहरत् । ततस् तेनाऽऽहतो वानरो विसंज्ञ इव मुहूर्तमात्रं भूमावभवत् । सोऽथ सहस्रोत्थाय
 राक्षसवक्षसि मुष्टिं पातयामास । ततः सहनशीलां राक्षसोऽस्मै यावच्छूलं प्रक्षिपति । ततः
 पूर्वमेव वानरोऽस्य शंखदेशे वज्रोपमं तलं न्यपातयत् । तेनाभिहतः स पृथिव्यां
 निपपात । एतदालोक्य वानरा जहर्षुर्निशाचराश्च शुशुचुः । ततः स्वबलसंक्षयेण विरू-
 पाक्षवधेन च रावणो दैवविपर्ययं मेने । सोऽथ समीपस्थं महोदरं प्रोवाच । महा-
 बाहोऽस्मिन्काले मे जयाशा तवाधीनास्ति । त्वामितां गत्वा शत्रुं जाहि । तच्छ्रुत्वा महोदर-
 स्तथाऽस्त्विति व्याहृत्य च पतंगः पावकमिव रिपुसेनां विवेश । सोऽथ भर्तृवाक्येन
 वानराणां कदनं चक्रे । एतदालोक्य महासत्त्वा वानरा अपि विपुलाः शिलाः प्रक्षिपन्तो
 ऽरिवलं जव्नुः । ततो महोदरः शरैर्वानराणां पाणिपादोरु जघान । ज्ञात्वैतत् सुग्री-
 वस्तद्वधाय महीधरशिलां चिक्षेप । रणदक्षो महोदरस्तामापतन्तीं शिलां वाणैर्विभेद ।
 ततः सुग्रीवः सलमुत्पाट्य चिक्षेप । राक्षसस्तमपि चिच्छेद । अथ सुग्रीवो भुवि
 पतितं परिधं समादाय तेनास्य हयान् जघान । एतदालोक्य राक्षसो रथादवप्लुत्य च
 गदां जग्राह । ततो गदापरिघहस्तयोस्तयोर्द्वैद्युद्धमभूत् । ततः क्रुद्धो रजनीचरोऽस्मै
 गदां चिक्षेप । हरीश्वरः परिवेण तामाजघान । अथ सुग्रीवो वसुधातलादायसं मुसल-
 मुदम्य प्राक्षिपत् । सोऽप्यस्य गदां चिक्षेप । एवं तावन्त्याऽन्यमासाद्य महीतले पेततुः ।
 ततो भिन्नायुधौ तौ मुष्टिभ्यां युयुधाते । अथ राक्षसो भुवि पतितं कृपाणं नीत्वा तं
 महावर्मेण पातयामास । कपिकुंजरोऽप्यन्येन खड्गेनास्य प्रहारं विनिवार्य पृथक् प्रहा-
 रेणाऽस्य शिरश्चकर्त । एतदालोक्य रावणदलं सहसा विगतप्रभं बभूव ।
 एवं महोदरे निहते महापाश्वोऽगदचमूं मार्गणैः शोभयामास । सोऽथ शिलीमुखैः
 सुग्रीवस्य पर्यतः कपिमुख्यानामुत्तमांगानि चिच्छेद । एतदालोक्य कोपाकुलो बालि-

सूनुः परिषमादाय महापार्श्वे पातयामास । तेन प्रहारेण स विचेतनो भूत्वा स्यन्दनाग्नि-
पपात । ततो महापार्श्वो मुहूर्तचित्तनां लब्ध्वाऽगदं भूयोऽपि वाणैर्विव्याध । सोऽथ
त्रिभिर्वाणैर्जम्बवन्तं चतुर्भिश्च गवाक्षं जवान । एतदालोक्य क्रोधमूर्छितोऽगदो भुजाभ्यां
परिवं भ्रामयित्वा महापार्श्वाय चिक्षेप । सोऽस्य सशरं धनुः शिख्खारणं च न्यपातयत् ।
ततोऽगदस्तलेनाऽस्य कर्णमूलेऽभ्याह्नत् । अथ महापार्श्वोऽतिवेदनामपि विस्मृत्य तैलधौतं
परश्वयं बालितनये पातयामास । लघुगतिर्वालिसूनुः प्रहारं तं सहसैव निवारयामास ।
ततो रणकुशलोऽगदस्तस्य राक्षसस्य स्तनाभ्याशो मुष्टिं न्यपातयत् । तेनास्य राक्षसस्य हृदयं
प्रास्फुटत् । सोऽथ गतप्राणो भूत्वा पृथ्वीतले निपपात । एवं महोदरमहापार्श्वत्रयपि हतौ
दृष्ट्वा कोपकंपितो रावणः सूतं प्रोवाच । सारथे ! ऽद्याहं तौ रामलक्ष्मणौ हत्वा हता-
नाममात्यानां निरुद्धस्य नगरस्य च दुःखमपनय्यामि । सोऽथ रथघोषेण दिशो नादयन्
सहसा राघवमभ्याद्रवत् । एतदालोक्य हृष्टो राघवः कार्मुकं जग्राह । अत्रान्तरे लक्ष्मणः
प्रथमं योद्धुमिच्छन् धनुरानम्य पावकशिखोपमान् वाणान्मुमोच । एतदालोक्य महा-
तेजा रावणो वाणैर्वाणान् प्रत्यवारयत् । ततो दशाननो लक्ष्मणमतिक्रम्य रणेऽपरं शैल-
मिव स्थितं दाशरथिमाससाद् । सोऽथ पूर्वं रामाय शरवर्षाणि व्यसृजत् । राघवस्त्रीक्ष्णै-
र्भल्लैस्तां वृक्षैर्वाणश्चिच्छेद । ततो राघवो रावणं रावणश्च राघवमन्योऽन्यं विविधैः
शरवर्षैर्विव्याध धनुः । एवमन्योऽन्यजयकाक्षिणोस्तथोर्वृत्रवामघयोरिव महायुद्धमभूत् ।
ततो रावणो रामललाटे यां नाराचमालाममुंचत् । वीरराघवो रौद्रचापप्रयुक्तां तां शिरसा
धृत्वाऽपि व्यथां नाऽभ्यपद्यत । अथ मंत्रानभिजपन् क्रोधमूर्छितो रामोऽपि रावणाय यान्
विशिलांश्चिक्षेप । ते कवचं स्पृष्ट्वैव पतितास्तस्य व्यथां नाजनयन् । ततो रावणो वरा-
हादिमुखान् वाणान् रामं प्रति ससर्ज । ते सर्वेऽपि राघवाख्यसमाहताः सर्पादि विलयं जग्मुः ।
एतदालोक्य हृष्टाः कपयः पुनः पुनर्दाशरथिं प्राशंसन् । अथाऽन्येद्युर्दशाननो मयविहितं
रौद्रास्त्रं राघवायोत्सृष्टुं प्रचक्रमे । अत्रान्तरे गदाशूलमुसलमुदगरा अपि राक्षसगणैः
प्राक्षिप्ता निवेतुः । महामतिर्दाशरथिगांधर्वेणाख्येण तदस्त्रं जघान । एतदालोक्य रावण
श्चक्राणि प्राक्षिपत् । राघवो वाणैर्वैस्तान्यपि चिच्छेद । ततो रावणो दशभिर्वाणैः
रामं मर्मसु विव्याध । गिरिगौरवो राघवो वाणविद्धोऽपि नाकंपत । अत्रान्तरे रामानुजो
रावणाय सप्तत्राणान् प्राक्षिपत् । तैः सायकैः सारथिर्हतो धनुर्भ्रं ध्वजश्च निपतितः ।
आस्मिन्नेवावसरे विभीषणः समुत्प्लुत्य गदयाऽस्य घोटकाञ्जघान । ततः कोपाकुलो रावणो
विभीषणाय शक्तिं चिक्षेप । लक्ष्मणद्विभिः शरैस्तामप्राप्तमेव चिच्छेद । एतदालोक्य कोप-

कम्पितो दशाननोऽष्टवंटारवोन्कटां मयकृतां शक्तिं लक्ष्मणायोत्सर्ज । त्रिदशत्रासका-
रिणी सा तस्य हृदयं भित्त्वा सहसा वसुधां विवेश । अथ रामो मूर्छितं लक्ष्मणं विलोक्य
विह्वलोऽभवत् । ततः स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति निगद्य कराभ्यां च तां समाकृष्य बभञ्ज ।
सोऽथ ससुग्रीवं हनूमन्तं प्रोवाच । वानरोत्तमा ! लक्ष्मणं परिवार्यैव तिष्ठतु । अहमधुनैव
देहं पातयामि वाऽर्थं साधयामि । अथवा भ्रातरं विना युद्धेन किम् ? प्राणैर्वा किम् ?
साम्प्रतं तु विजयोऽपि मह्यं न रोचते । किं बहुनाः—

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।

तं तु देशं न परयामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥

हा सुतवत्सलां सुमित्रां किन्नु वक्ष्यामि ? कौसल्यां वा किं कथयिष्यामि ?
यदा भरतः “येन सह वनं यातः सम्प्रति तेन विना कथमायात” इति प्रक्ष्यति तदाऽहं
तं किन्नु व्याहरिष्यामि ? हा मयाऽन्यजन्मनि किं दुष्कृतं कर्म कृतं । येन मे धार्मिको
भ्राताऽग्रतो निहतः स्थितोऽस्ति । हे भ्रातः ! मां विहाय कथमेकाकी परलोकाय प्रस्थि-
तोऽसि ? वत्स ! शीघ्रमुत्तिष्ठ । विलपन्तं मां किमर्थं न भाषसे ? एवं ब्रुवाणं रामं
समाश्वासयन् सुषेणोऽब्रवीत् । पुरुषोत्तम ! वैक्लज्यकारिणीमिमां बुद्धिं त्यक्त्वाऽस्य सुप्रभं
मुखं विलोक्य । नेदृशं रूपं गतासूनां दृश्यते । रघुवीर ! वृथा विषादं मा कृथाः ।
शत्रुमुदनोऽयं सग्राणोऽस्ति । सोऽथ समीपस्थं मारुतिं प्रोवाच । सखे ! शीघ्रमितो
हिमालयं गत्वा दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिं समानय । विशल्यकरणीं, सावर्ण्यकरणीं,
संजीवकरणीं तथा च संधानीं त्वं सम्यगवगच्छसीत्यभिधाय सुषेणो विरराम । ततो हनूमान्
गरुडगत्या तत्र गत्वा सुषेणनिर्दिष्टं तमौषधिगिरिमेव समानिनाय । अथ तस्मात्सुषेणोद्धृतां
संजीवनौषधिं नासायोगेन समाप्राप्य लक्ष्मणः सद्यः पूर्ववत् स्वास्थ्यं समवाप्तवान् ।
अथाऽपरेऽह्नि रावणो मायाविनिर्मितं पृथुहयोदमं च रथं समारुह्य युद्धार्थं समाजगाम ।
क्षितितलस्थस्य काकुत्स्थस्य रथस्थस्य रावणस्य च क्रूरक्रोधोद्धतं युद्धं प्रावर्तत । एतदा-
लोक्य देवगंधर्वकिन्नरा नैतत्समं युद्धमित्याहुः । तच्छ्रुत्वा देवराजो मातलिं समाहूय मम
रथेन शीघ्रं रघुनाथं याहीत्यादिदेश । ततो मातलिर्बाढमित्युक्त्वा हरितहयैः स्यन्दनोत्तमं
संयोज्य त्रिविष्टपादवतीर्य च काकुत्स्थमुपाजगाम । अथ रामो मातलिमुखाभ्यर्च्य द्रुपदं
समाकर्ण्य रथं समारुरोह । ततो रामरावणयो रोमहर्षणं युद्धं बभूव । तत्र रावण-
शरासनमुक्ताः शराः सर्पा भूत्वा राघवमभ्यवर्तत । एतदालोक्य रामो घोरं गारुत्मत-
मस्त्रं प्रादुश्चक्रे । ततस्ते सुपर्णरूपाः सहसा ताञ्जजन्तुः । अथ क्रुद्धो दशाननः शरस-

हस्तेण राममर्दयित्वा मातालिमपि विव्याध । किम्वहुना । ऐन्द्रानश्वानपि जघान ।
 अस्मिन्नवसरे रावणराहुणा भस्तं रामचन्द्रं विलोक्य सविभीषणा वानरेन्द्रा व्यथिता
 बभूवुः । ततो रामं सुसंकुद्रं दारुणानुत्पातांश्च विलोक्य रावणस्याऽपि भयं बभूव । तस्मिन्
 समये राक्षसास्तु रावणं विजयी भवेत्याहुः । देवगणाश्च दाशरथिं विजयं लभस्वेत्यूचुः ।
 ततो रावणः शूलं गृहीत्वा राघवाय चिक्षेप । रणदक्षो राघवः शरैवेण सपदि तमापतन्तं
 चारयामास । एतदालोक्य यदा क्रोधाविष्टो राक्षसोऽपरं शूलं प्राक्षिपत् । तदा रामोऽपि
 घासवसंमतां शक्तिं चिक्षेप । तथा भिन्नो गतदुतिश्च शूलो धरातले निपपात । ततो
 देवाः साधुसाध्विति वदन्तो रामं प्रशशंसुः । अथ क्रुद्धो राक्षसाधिपो राघवांसि शरस-
 हस्राणि निजघान । एतदालोक्य शोणितसमादिग्धोऽपि काकुत्स्थो विहस्य रावणं परुष
 वचनं प्रोवाच । राक्षसाधम ! जनस्थानात् त्वया मम भार्याऽज्ञानाद्धृता । तस्मात्त्वं वीर्य-
 घात्रासि । कापुरुषोचितं कर्म कृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे । दुर्मते ! तस्याद्य सुमहत्फलमवा-
 प्नुहि । मंदात्मन् ! दिष्टया मम नयनगोचरोऽसि । त्वामिदानीं सायकैर्विद्ध्वा यमालयं
 नयामीति वदन् स समीपस्थं रावणं शरैरवाकिरत् । अत्रान्तरे विदितात्मनो रामस्याग्रे
 सर्वाण्यस्त्राणि प्रादुर्वभूवुः । ततो हरीणामश्मनिकरै राघववाणवर्षैश्च हन्यमानो दशग्रीवो
 ऽतित्तरां विघूर्णहृदयो बभूव । एतदालोक्य प्रत्युत्पन्नमतिः सारथिर्जलदस्वनं रथं चिनि-
 धार्य समरात्तुरक्षितं स्थानं जगाम । अथ कृतान्तबलचोदितो रावणः सारथिमवोचत् ।
 दुर्वुद्धे ! मामवज्ञाय किमर्थं शत्रुसमक्षं मे रथमपवाहितवान् । किम्वहुना । अनार्य !
 त्वयाऽद्य मम चिरकालमुपार्जितं यशः, तेजः, वीर्यं, प्रत्ययश्चापि विनाशितः । यावद्वि-
 पुर्नाभ्येति तावद् द्रुतं मम रथं निवर्तय । तच्छ्रुत्वा सूतः सानुनयं प्रावाच । देव ! माऽन्यथा
 गणय । तस्मिन् समये मे वाजिनो रथोद्वहनखिन्ना अभूवन् । बहूनि दुर्निभित्तान्यपि च
 प्रादुरभवन् । प्रभो ! भर्तृस्नेहपरीतेन मया यत्कृतं तत् क्षमस्व । निशम्यैतत्सूतवचनं
 संतुष्टो रावणस्तस्मै हस्ताभरणं दत्त्वा प्रोवाच । भद्र ! शीघ्रमिमं रथं राघवाभिमुखं प्रापय ।
 ततः सारथिर्द्रुतं घोटकान् प्रचोद्य क्षणेन रामरणाग्रतो बभूव । अत्रान्तरेऽगस्त्यो भगवान्
 रामं समुपेत्य प्रोवाच । महाबाहो ! सनातनमादित्यहृदयाख्यं स्तोत्रं शृणु । यज्यपमा-
 त्रेण नरः सर्वत्र जयं लभते । एपोऽर्यमा आदित्यः इन्दुपोपकः उमेशः ऋषिरक्षकः,
 एकाकी, ऐश्वर्यदः ओङ्कारस्वरूपः, अंशुमान् कमलवन्धुः खगसुखदः, गभस्तिमान्,
 घनानन्ददाता, चक्रवाकसुहृत्, छंदोनिधिः जगच्चक्षुः, तमोहन्ता, दिवाकरः, धनदः,
 निरुपमः, प्रभाकरः, पूषा फलदाता, ब्रह्ममूर्तिः, भगः, भास्करः, मित्रः, यमपिता, रश्मि-

माली, लोकपालमणिः, विभवदः, शुद्धः, सहस्रार्चिः हरिदश्वश्चाऽस्ति । एनमेव पूर्वं
प्रणम्य ततः कार्यमारभस्व ।

नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमायाद्रये नमः ।
ज्योतिर्गणानामीशाय दिनाधिनतये नमः ॥
जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमोनमः ।
नमानमश्चण्डधाम्ने आदिन्याय नमोनमः ॥
नम उग्राय वीराय सारंगाय नमोनमः ।
नमः पद्मप्रबोधाय प्रचण्डाय नमोऽस्तुते ॥
ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे ।
भास्वते सवभचाय श्रीरौद्रवपुषे नमः ॥
तमोन्नाय हिमन्नाय शशुन्नायाऽमितात्मने ।
कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥
तप्तचामीकराभाय हरये विश्वकर्माणे ।
नमस्तमोभिनिम्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥

देव ! त्वमेव सुप्तेषु जागर्षि । त्वमेवाग्निहोत्रफलं वितरसि । त्वमेव सर्वेषु लोकेषु
परमप्रभुरसि । एवं यः पुमान् भक्त्याऽऽपन्नसु भयेषु कान्तारेषु च भगवन्तं दिनाधिनाथं
स्तौति । स सदैव विजयं युद्धे समवाप्स्यति । रामभद्र ! त्वमस्मिन् क्षणेऽवश्यमादित्यं
स्मरेति निगद्य महामुनिरगस्त्यो यथागतं जगाम । अथ रामः श्रीमदादित्यदेवं प्रेक्ष्य
तं प्रणम्य च तुष्टाव । ततस्त्रिराचम्य धनुरादाय च विजयार्थं रावणमुपागमत् । एतदो-
लोक्य रावणोऽपि युद्धार्थं तत्परो बभूव । ततो रामो बालचन्द्रानर्न धनुर्विस्फालयन्
मातलिं प्रोवाच । सारथे ! रिपुरथं दृष्ट्वाऽऽशु सावधानो भव । निशचैतद्रामवचनं
मातलिर्दशग्रीवरथमपसव्यं कुर्वन् चक्रसंभूतरजसा तमाच्छादयामास । ततः क्रुद्धो रावणः
सायकै राममवधूनयामास । अथ परस्परमभिमुखयोर्दक्षिणहयोरिव महायुद्धमभूत् ।
अत्रान्तरे रावणविनाशाय दारुणोत्पाताः समुत्पेतुः । ततो येन येन पथाऽस्य रथो
याति । तेन तेन मार्गेणैव भ्रममाणं गृध्रकुलमेनं पुनः पुनः प्रधावति । अथ तस्य च
रथाश्चा अकस्मान्नेत्रेभ्योऽश्रूणि मुमुचुः । तस्मिन्नेवावसरे रामस्य शिवानि निमित्तानि
प्रादुर्भूतानि । ततो रावणरावणौ निमित्तानि विलोभ्याऽपि ह्यभीतवद्युयुधाते । अथ रावणो
ध्वजमुद्दिश्य यान् वाणान् प्राक्षिपत् । ते तमनासाद्य धरणीतले निपेतुः । ततो रामः

केतुमुद्दिश्य यं सायकं समर्ज । स रावणध्वजं भित्त्वा महीं जगाम । एतदालोक्य रोप-
ताम्राक्षो रावणः शरवर्षं ववर्ष । रामोऽपि स्वदाक्षिण्येन तत्प्रतीकारं चकार । ततो
रावणो गदामुषलवर्षेण रामं रणे प्रत्यर्दयत् । किम्बहुना । रामरावणयोर्युद्धं रामरावण-
योरिव निरुमं बभूव । ततो मातली रामं स्मारयामास । रघुराज ! त्वमस्य वधाय ब्रह्मास्त्रं
विसृज । सुरैर्योऽस्य विनाशकालः कथितः सोऽद्य वर्तते । तच्छ्रुत्वा राघवो वेदोक्तविधिना
ऽगस्त्यदत्ते कार्मुके ब्रह्मदत्तं शरं संदधे । ततः संकुब्धः स कार्मुकं भृशमायम्य रावणाय
मर्मविदारणं शरं चिक्षेप । स वज्र इव रावणोरसि न्यपतत् । सोऽथ रावणप्राणान् हृत्वा
धरणीतलं प्रविवेश । ततो नैर्ऋतेन्द्रो रथाद्वज्रहतो वृत्र इव भूमौ निपपात । एतदा-
लोक्य हतशेषा निशाचरा भयमवाप्य सर्वतो दुद्रुवुः । ततोऽन्तरिक्षे त्रिदशदुन्दुभिर्व्य-
नदत् । सुखप्रदश्च वायुर्वनौ । अथ प्रतापपुंजो राघवः सुग्रीवांगदविभीषणान् सफलमनो
रथान् कृत्वाऽत्यानन्दमवाप । एवं स्थिरप्रतिज्ञो दाशरथिं प्रतिज्ञार्णवं समुत्तीर्य कृतकृत्यो
बभूव । ततो विभीषणो रणे भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा विललाप । वीर ! नीतिशास्त्रपारदृष्ट्वा-
ऽपि त्वं दुराग्रहमवलम्ब्य शत्रुणा निहतः किं भुवि शेषे ? हा प्रहस्तमेघनादकुम्भकर्णो
दिभिर्दर्पान्न प्रबोधितस्तस्योदकोऽयं समुपस्थितः । हाऽद्य सुनीतीनां सेतुर्गतः । सुहस्तानां
गतिर्गता । सत्त्वस्य संक्षेपः पलायितः । वेदमूर्तिधर्मस्य च विग्रहस्तिरोहितः । इति शोकग्र-
स्तस्य विभीषणस्य परिदेवनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच । सखे ! नैवं विधा रणशूराः शोच्यन्ते । समरे
नैकाः तविजयः कदाचनभूतपूर्वः । वीरः परैर्हन्यते वा परान्निहन्ति । एवं बहुविधैर्वाक्यै
प्रबोधितो विभीषणो धैर्यं धृत्वा रघुपतिं प्रत्यवदत् । प्रभो ! सत्यमेतत्तथापि सहसा
ममता न विनश्यति जीवस्य । देव ! तव प्रसादात्संप्रत्यस्य प्रेतकृत्यं कर्तुमिच्छामीति विभीषण
वचः श्रुत्वा राघवो जगाद । भद्र ! वैराणि तु मरणान्तानि भवन्ति । नः प्रयोजनं
वृत्तम् । अतोऽस्य संस्कारः क्रियताम् । अधुनाऽयं यथा तव तथा ममापि सत्कारार्हः ।
अत्रान्तरे समरे सुरैरप्यवध्यं दशाननं हतं श्रुत्वा मंदोदरीप्रमुखाऽन्तःपुरांगनास्तूर्णं तं
देशमाययुः । ततस्ता गतासुं तं गाढमालिङ्ग्य वाष्पसालिलं मृजन्त्योऽतितरां शुशुचुः ।
नाथ ! येन त्रिदशा अपि विवशाः कृताः । सोऽद्य परैर्निःशेषितस्त्वं कथं भूमौ शेषे ?
आर्यपुत्र ! कैलासोल्लासलाञ्छना एते तव भुजा मंत्रात्ता भुजगा इव भूभागे शेरते ।
प्राणपते ! रूपलुब्धेन पतंगेन पावकशिलेव त्वयाऽस्मविनाशाय जानकी स्पृष्टा । येन
जलनिधिः स्थलीकृतः कुम्भकर्णश्च रणे निशतितः । स त्वया क्राकुत्स्थो मर्त्य इति कथं
मिथ्या चिन्तितः ? नूनमयं विष्णुर्मानुषरूपेण पृथिव्यामवतीर्णः । नाऽस्त्यत्र संदेश-

लेशः । प्रभो ! पूर्वं तु हितैषिणां चान्धवानां वचनं नाङ्गीकृतम् । किन्त्वधुना रजः
 पुटेनेव मुखं हिया किं विनिगूहसे ? परस्त्रीबुद्ध ! स्वदारानपि परित्यज्य कथं गच्छसि ?
 अधुना साधुसंततोऽयं विवेकस्तव केनोपादिष्टः ? अनाथा एते सामात्या भृत्याः सनाथा
 भाविष्यन्ति । वसुन्धराऽप्येता पुनर्भर्तारं समवाप्स्यति । किन्तु त्वयि नाथे गते विनाथोऽयं
 वधूजनः कं शरण्यमुपयास्यति ? ततो मंदोदरी बहुमानान् तं परिष्वज्य प्रोवाच । नूनं
 पतिव्रतातपसा त्वं दग्धोसि । लोके शुभकृच्छ्रं पापकृच्च पापफलं लभते । महाबाहो !
 दैवयोगाद्दानराणां राक्षसानां तव च विनाशोऽयं समुपस्थितः । हा सत्यवाक्यस्य देवरस्याऽपि
 वाक्यं त्वया न श्रुतं तस्यैतत्फलं विद्यते । एवं नानाविधैर्वाक्यैर्विलप्य रावणज्येष्ठपत्नी मुहु-
 र्मुहुःस्वदौर्भाग्यमपि निनिन्द । अत्रान्तरे तत्रागतो विभीषणोऽपि भ्रातृजायां प्रबोधयामास ।
 ततो रघुपतिवाक्यात् त्वरमणो विभीषणो हतं भ्रातरं रावणं संस्कारयितुमारेभे । सोऽथ
 लंकां प्राविश्य रावणस्याऽग्निहोत्रं निर्यापयति स्म । ततोऽश्रुपूर्णमुखा द्विजा वस्त्रालंकार-
 पुष्पादिभिर्विभूषितं रावणं पताकाभिरलंकृतायां सौवर्णाशिविकायां प्रतिष्ठाप्य विभीषणं
 पुरस्कृत्य च दक्षिणस्थं श्मशानक्षेत्रं ययुः । ततस्ते तत्र चंदनकाष्ठैश्चितां रचयित्वा
 पितृमेवविहितं कर्म प्रचक्रुः । अथ विभीषणः स्नात्वाऽर्द्रवस्त्रेण तिलदर्भाविमिश्रितान्
 सलिलांजलीन् विधिवन् प्रेताय समर्पयामास । सोऽथ ताः स्त्रियः पुनः पुनः सांत्वयित्वा
 ताभिः सहैव नगरं विवेश । ततः स रामपार्श्वं गत्वा विनीतवत् तस्थौ । अथ विमु-
 क्तकवचः शिथिलीकृतकार्मुकश्च रघुपतिः प्रीत्या मातर्लिं विसृज्य सौमित्रिमुवाच । वत्स !
 संप्रति पूर्वोपकारिणोऽस्य विभीषणस्य राज्याभिषेकमहोत्सवं द्रष्टुमिच्छामि । अनुरक्तस्य सदैव
 हितानिरतस्य स्निग्धस्य च मित्रस्य कृत्स्नाऽपि पृथ्वी स्वल्पमूल्यमस्ति । निजयशः शुभ्रोष्णी-
 पविभूषणो विभीषणो लंकाशासनमलंकरोतु । एवंविधः सदाचारसम्पन्नो विद्वान् कृपालुश्च
 प्रभुः प्रजाभिर्महापुण्यैः समवाप्यते । धनी दानशीलः, गुणवान्नम्रः, शूरः क्षमावान्,
 द्विजोऽक्रोधी, भूपतिश्च धर्मनिष्ठः सर्वमेतत्कृतयुगस्य मूलम् । किम्बहुना । श्रुतशी-
 लदयादाक्षिण्यादिसद्गुणेषु विभीषणोपमो बुधेषु विबुधेषु च कोऽपरोऽस्ति ? सद्धर्मनि-
 स्थितं तनयं, व्यसनग्रस्तं शत्रुं, विभवारूढं च मित्रं पुण्यात्मान एव पश्यति । संसार-
 वारिधेः सन्मित्रं, सत्कलत्रं, सत्पुत्रः सद्गुरुः सद्धर्ताचेति रत्नोत्तमानि संति । सोऽयं
 मम मान्यः सुहृदभिषेकार्द्रः क्रियताम् । इति रघुनाथेनोक्ते शुभलक्ष्मणो लक्ष्मणः स्वर्गा-
 रत्नघटन्यस्तसर्वोपाधिकलाक्षतैर्मंगलैर्विभीषणं मित्रं साम्राज्यसंपदां क्षेत्रं विदधे । ततो
 ऽभिषिक्तो विभीषणः कृपासागरं रघुनाथं समस्तं मित्रवर्गं च मुहुर्मुहुर्हृदयेनाऽभ्यनन्दत् । अथ

रघुनाथशासनान्मारुतिः सन्तुष्टः सन् सीतामुपसृत्य तस्यै च विजयवृत्तान्तमावेदयामास ।
साऽथ भर्तृसंदेशं श्रुत्वाऽमृतनिर्भरः क्षीवेव क्षणं वक्तुन्त शशाक । ततश्चिरेण जन-
कात्मजा पवनात्मजं वभाषे । मारुते ! हर्षाधिक्येन निरुद्धं मे वचनं न प्रवर्तते । अस्य
प्रियाख्यानस्य मूल्यं सर्वेषां वसुन्धरा । अतः किमहं ते ददानि ? महोपकारिन् ! दैन्ये-
न मे चेतः संतोषं नार्धिगच्छति । निशम्यैतत्सीतावचनं मारुतिर्वैदेहीं प्रत्यभाषत ।
मातः ! तवेदं वचनमेव परमपारितोषिकमास्ति । त्वामिदानीं हतामित्रं स्वप्राणेशं पश्य ।
यामिस्त्वं कृच्छ्रे तर्जिताऽभूस्तासां निग्रहं आह्वयैव कुर्विति मे प्रसादः सत्वरं विधीयताम् ।
इत्युक्ते वायुपुत्रेण सीता जगाद । वीर ! परतंत्रासु ग्रेण्यासु क्रोद्धुं नार्हसि । यतो महा-
शयो वधार्हेऽप्यपराधेक्षमामेव समालम्बते । इति व्याघ्रस्य पुरतः कश्चिन्मुनिरभाषत ।
इति वैदेहीवचनं श्रुत्वा स प्रतिनिवृत्त्य यत्र राघवोऽतिष्ठत् । तत्राऽऽययौ । सोऽथ तस्मै
सानंदां जानकीं विनिवेद्य प्रोवाच । प्रभो ! देवी त्वां द्रष्टुमुत्कण्ठते । एवं हन्मसतो
वाक्यमाकर्ण्य धिया सुचिरं विचार्य च हर्षशोकसमाविष्टो राघवः कृच्छ्रेणोवाच । कृतो-
दको गताशौचश्च स्वयं राजा विभीषणो स्नातामलंकृतां च सीतां समादाय समुपगच्छतु ।
एतदाकर्ण्य पावनिल्लंकां गत्वा विभीषणाय सीतार्थं यथावृत्तं निवेदयामास । अथ वृद्धामात्यैः
परिवृत्तो विभीषणः स्नातां शशिमुखीं वस्त्राभरणभूषितां रत्नाशिविकारुढां च सीतां
कृत्वा काकुत्स्थं प्रति जगाम । ततः कौतुकाकुला वानराः सीतां समालोक्य वैदेही किन्तु
वदयाति ? रामश्च किं प्रतिवदयतीति जिज्ञासमाना वभूवुः । धन्याऽस्याः कान्तित्यर्थदर्शयं
रावणो निहतः । शीघ्रमेव दम्पत्योः समागमो भवत्विति वदन्तः सर्वे वानराः समुत्सुका
दत्तदृष्टयश्च तस्थुः । ततो विभीषणो वेत्रिप्रवरैर्दर्शनसंगतं जनं निरस्य प्रणतिपुरस्सरं
प्रोवाच । रघुराज ! कलानिधेः कौमुदीव किं वा मूर्ता जयश्रीरिव च श्रीमती जानकीयं
तवाग्रे स्थिता । निशम्यैतत् लंकेशवचनं रघुपतिः क्षणं प्रमोदक्रोधैर्दन्यानां तुल्यं विधे-
यतां प्राप । सोऽथ राजसेवकान् प्रोवाच । किमर्थमयं जनो मिथ्या पुरः प्रोत्सार्यते ।
युद्धसहायका इमे स्वजनाः कथं नु परतां प्राप्ताः ? विस्मयावहोऽयं सेतुरपि पुरुषार्थमेपां
प्रकटयति । राज्ञः प्रजाः पुत्रपक्षे वर्तन्ते । तस्माल्लोका विहाय संक्रोचं वैदेहीं पश्यंतु ।
व्यसनोत्सवयुद्धेषु राजदारा नादृश्या भवन्ति । नार्यो यथा शीलेन पूज्या भवन्ति ।
तथा नाऽन्तःपुरैर्नपटव्यवधानैर्नपुरो जनोत्सारणैश्चाऽपि । यथा विद्या विवेकेन शो-
भते । सरस्वती सत्येन दीप्यते । प्रज्ञा धर्मेण राजते । तथा नारी शीलेन
प्रकाशते इति रघुनाथेनांके राक्षसैः सह वानराः समुपसर्पतां सीतां ददृशुः ।

अथ रामश्चिरमंभृतलावण्यनालितान्तामवलोक्य सहसा कोपस्नेहाकुलो बभूव । ततः
 स तद्वदनांभोजाद् दृशमपसार्य संकोचात् क्षितिं निरैक्षत । अथ सुग्रीवलक्ष्मणप्रभृ-
 तय एवं प्रत्याख्यातामधोमुखीं च तां दृष्ट्वा वाससा मुखमाच्छाद्य भृशं रुरुदुः । अथ
 कोपाग्निना प्रज्वलन् काकुत्स्थः प्रोवाच । वैदेहि ! यद्यपि दारहरणे यत् कुलोचितं
 वैरनिर्यातनं कर्तव्यमासीत् । तत्समरेऽस्माभिःकृतं । तथापि लज्जावमानपंकेन यन्मेऽखिलं
 यशोलिप्तं तन्निहतारातिवनितावाष्पाम्बुनिर्भरैरपि न क्षालितम् । सम्प्रति त्वमितो गच्छ ।
 ते दशापि दिशः स्वाधीनास्सन्ति । परिभूतस्य मानिनः, कुशधनस्य दातुः, दारेषु च
 च शंकितस्य, कुतो निद्रा ? कुतश्च सुखम् ? त्वमधुना देवराणां गृहे वस । वा सुग्रीव-
 गृहं गच्छ । अथवाऽत्रैव तिष्ठ । किम्वहुना । गतत्रपस्य खलस्य च गृहे स्थितां त्वां
 परधृतां मालामिव कथं नु धारयामि ? इति प्रियस्याऽप्यप्रियवचनमाकर्ण्य निर्दोषा
 सीताऽश्रुविन्दुभिः कुचयोरमूत्रहारं विदधे । ततो मृगेक्षणा सा वस्त्रेण वाष्पजलं परि-
 मृज्य दीर्घं निश्चस्य च प्रोवाच । अहो नाथ ? त्वया जनसन्निधौ कुलवधूरहं परुषं
 श्राविता । ते साशंकं मनः स्थाने । भवन्ति हि स्त्रियस्तरलाशयाः । किन्तु प्रभो ! त्वं तु
 सर्वज्ञोऽसि । पुनः कथमेवं भापसे ? अहं जनकराजकुले जाता । दशरथस्तनुषा रामपत्नी
 भूत्वा च कथमिमां दूषणां सहे ? प्राकृतस्त्रीसमुचितैरसंगतैः प्रलापैः किम् ? मिथ्याव्यली
 कस्याऽस्यप्रमाणं मे हुताशनदेव एव । सौमित्रे ! शीघ्रं चितां रचय । नाऽहमिदानीं
 जीवितुमुत्सहे । तच्छ्रुत्वा शोकविह्वलो लक्ष्मणो राघवेऽङ्गितं विज्ञाय वैदेह्या मिथ्यादोषस्य
 भेषजं जातवेदसं दुःखसदृशं ज्वलितं विदधे । ततः पतिव्रता जनकात्मजा पावकाभिमुखी
 भूत्वाऽभ्यधात् । देव ! मनोवाककायचेष्टाभिर्यथाऽहं रघुनाथात्परं दैवतन्नाभिजानामि । तेन
 सत्यव्रतेन मां पाहीत्युक्त्वा देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च मनसा प्रणामं कृत्वा सपदि हुताशनं
 प्राविवेश । अत्रान्तरे महेन्द्राद्या लोकपालाः शिवचिरञ्चिप्रभृतयो देवगणाश्च विमानारूढा
 दृष्टिगोचरा बभूवुः । अथ ते दशरथं पुरस्कृत्य रामं प्रोचुः । रघुवीर ! पृथग्जन इयं
 निजक्रीर्तिमिव विशुद्धां सीतां कथं त्यजसि ? अहोवताऽच्युत ! स्वयमात्मानमपि त्वं
 न जानासि ? जगन्निवामस्य तव प्रभावः कथं विस्मृतः ? ततः शक्रप्रेरितो विधाता-
 ऽब्रवीत् । रघुनाथ ! त्वं साक्षान्नारायणोऽसि । त्वमनंतः, आदिपुरुषः, इंदिरापतिः,
 ईश्वरः, उमेशमलः, एकः, ऐश्वर्यवान्, ओंकारमूर्तिः, कमलापतिः, खगेशवाहनः,
 गदावरः, घनश्यामः, चतुर्भुजः, छलरहितः, जगन्नाथः, तपःफलदाता, देवाधिदेवः,
 धर्मरक्षकः, नारायणः, पञ्चनाभः, फलदः, नाक्षत्रप्रियः, अन्वयदर्शनः, मर्यादापुरुषोत्तमः,

यज्ञकर्ता, रमाकान्तः, लक्ष्मीनिवासः, विष्णुः, शांतिसागरः, सर्वदेवमयः, हरिः, क्षमा-
सिन्धुः, त्राता ज्ञाननिधिश्चाऽसि । किन्वहुना । तव गुणा वर्णनातीताः । तव सर्वाव-
तारलीलासु विस्त्रम्भसाक्षिणी लक्ष्मीरेषा जनकनन्दिन्येव । इति पितामहेनोक्ते स्वयं भव-
वान् विभावसुः सीतां समादाय प्रत्यदृश्यत । सोऽथ काकुत्स्थं समभ्येत्य प्रोवाच ।
रघुकुलकेतो ! इमां पवित्रमूर्तिं सीतां गृहाण । अत्र विमोहजननीं भिष्या शंकां कर्तुं
नार्हसि । तच्छ्रुत्वा कृताञ्जली रामः प्रत्यभाषत । देवदूत ! तव शासनादियं वैदेहीं मया
गृहीता । किंत्वस्याः शुद्धिः संसारप्रत्ययकारिणी विहिता । अत्रान्तरे महेशशासनाद्
दिवि स्थितो दंशरथोऽपि रामं जगाद । वत्स ! यथा रुपुत्रेणाऽप्रावक्रेण कङ्कालस्तारित-
स्तथाऽहं त्वया संतारितोऽस्मि । एषा स्तुपाऽपि धन्या । यस्या नामस्मरणमात्रेण मंगलं
जायते । पुत्र ! ममचरात्त्वं स्वच्छन्ददेहविरहो भविष्यति । एतदाकर्ण्यपितृवाक्यं
प्रणतशेखरो रामस्तथास्त्विति व्याजहार । ततो राजोवाच । प्रियवर ! कौसल्यानन्दन !
यो मद्विप्रवासकोपस्ते केकर्यौ प्रत्यभूत् । चा तदुद्धृतो भरतेऽभवत् । तयोः शापो
विनिवर्ततामित्युक्त्वा राजाऽन्तर्हितो बभूव । ततो राघवो न्यायमवलम्ब्य हतानां
कपिवीराणां जीवितं ययाचे । अथ शक्रोत्सृष्टेन पीयूषवर्षेण सहसैव लब्धजीवा वानराः
समुत्थम्युः । ततो रघुवर्तिं समाभाष्य पुनः पुनस्तं पूजयित्वा च ससिद्धगन्धर्वा देवा
यत्र तत्र प्रययुः । अथ रामवचसा रत्नैर्वानरानापूर्य स्वपुरीं गन्तुमुद्यतो विभीषणस्त
मुवाच । कृपासिन्धो ! अहं देवराजस्येव भवदभिषेकं द्रष्टुमिच्छामि । इदं मयनिर्मितं
विमानाश्रयं पुण्यकं समारुह्य सनाथीक्रियताम् । एतदाकर्ण्य जानकीजानिस्तथेत्युक्त्वा
सानुजः सविभीषणश्च तद्विमानं समारुरोह । ततो वानरराजस्य वलजयोजितं सैन्यं
त्रिविक्रम इव भुवनोल्लंघनाय समुद्यतमपि राघवाज्ञया कैलाससंनिभं पुष्पकमारुह्य वेगाद्
भगन्नं जगाहे । ततो रत्नमण्डितेन पुष्पकेन व्रजान्मो व्योम्नः द्वां विलोकयन् वैदेहीं जगाद ।
देवि ! एतद्भ्रष्टाङ्गं यत्र मेघनादप्रभृतयो वीरा वीरगतिं प्राप्ताः । भामिनि ! एनं तरंग-
मालिनं रत्नाकरं पश्य । यं तीर्त्वा मारुतिनन्दनोऽस्माकं महोपकारं कृतवान् । सोऽयं गिरि-
निवद्धः सेतुर्मया तवहेतोर्वद्धः । येन भुजोर्जितानां प्लवगर्भभाणां यशांसि सततं तरन्ति ।

अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादरुकोद्विभुः ।

सेतुबंध इति ख्यातो महापातकनाशकः ॥

सोऽयं महेंद्रो यत्र जलधिलंघनसमये मारुतिर्विश्राममनवाप्य हताशो बभूव । जानकि !
एतदनगरं माल्यवतः शृंगं संदृश्यते । यत्कन्दरे रत्नोज्ज्वला वानरराजजुष्टा राजधानी विराजते ।

प्रियतमे ! त्वया विहीनेन मयाऽस्यशिखरे नवमेघकालः कृच्छ्रेण नीतः । किम्बहुना ।
 सेन्द्रायुधानि वारिदमण्डलानि नृत्यन्मयूराणि वनानि च स्मृत्वा मे चेतोऽद्यापि वियोग-
 दुःखं न जहाति । प्राणेश्वरि ! एतत्पंकजपरागपिशंगं सारसनादद्द्वयं च पंपासरः । यस्य
 च तीरे वियुक्तैश्चक्रवाकैः सह मया त्वद्विरहे बह्व्यो निशा नीताः । सुमुखि ! स एवाऽयं
 वनस्पतिरस्ति । यत्र गृध्रराजस्त्वदर्थे हतः ! यशः शरीरः सन् स सर्वत्र जनसाधुवादं
 शृणोति । सुभ्रु ! पवित्रक्रीतेरगस्त्यस्यायमाश्रमः । अयं च महामुनेरत्रेः । उभयत्रा-
 ऽपि स्वाभाविकं वैरं विहाय पशुपक्षिणो निवसन्ति । हंसगते ! सोऽयं चित्रकूटो यत्र
 सौजन्यसुधाकरेण भ्रात्रा भरतेन मे समागमो बभूव । मानिनि ! समुद्रपत्नीनां गंगा-
 यमुनागरस्वतीनां संगमप्रदेशं तीर्थराजं पश्य । यत्र स्नानात् पूतात्मनां तनुत्यजां तत्त्व-
 ज्ञानेन विनाऽपि शरीरबंधो नास्ति । शुचिस्मिते ! ऽत्र नेत्रसुखप्रदो भरद्वाजमुनेराश्रमो
 विभाति । यस्याऽविदूरे मेऽक्षया प्रीतिरिव गुहनगरी विराजते । इयं सा सरयूरस्ति ।
 या ब्राह्मनरसः समुद्भवा रघुराजधानीमयोध्यां भूपयति । एषाऽयोध्या नगरी । या
 भरतक्रीतिरिव सौधशतैर्विराजत इति निगद्य रामः श्रीभरद्वाजं द्रष्टुं विमानादवततार ।
 ततः स मुनिमवाप्य तं विधिवत्संजयामास । सोऽथ तस्मात् सप्रजस्य राज्ञो भरतस्य
 कुशलं निशम्यैतस्मै शुभसमाचारमावेदयितुमभिन्नहृदयं पवनात्मजं विससर्ज । अथ
 मारुतिः प्रभुशापनेन पूर्वं गुहाय सर्वनावेद्य ततो धर्म्यं भरतधाम जगाम । सोऽथ महा-
 व्रतकर्षिताङ्गं भरतं दृष्ट्वा प्रणम्य च पुनः पुनस्तस्य भ्रातृस्नेहं प्रशशंस । ततः स
 पूजां समवाप्य रघुनन्दनस्य सीतावियोगव्यसनार्तिकृच्छ्रं दशाननोच्छेदवृत्तं चास्मै निवेद-
 यामास । ततो भरतः सुग्रीवविभीषणाद्यैर्विजयश्रीसाधिवैः सह सीतासहायं रघुपतिं
 समायातं श्रुत्वा नवेन हर्षेण निस्पन्दमूर्तिर्वभूव । सोऽथ शनैर्धैर्यं समासाद्य पुनर्जातभिव
 जगदाकलग्न्य च कराग्रेण कपिं स्पृशञ्जगाद । सखे ! दिष्ट्या स महाभागः कुशली
 हतारिश्च त्वत्तोऽयं श्रुतः । किन्तेऽस्य प्रियाख्यानसुखस्य मूल्यं हेमः कोटीमहस्राणि ददानि ?
 इह प्रहर्षो वर्षशतादपि जीवन्तं नरं समायातीति सत्योऽयं किल लोकवादो मेऽपि योग्यं प्रतिभा-
 तीत्युक्त्वा पुरोत्सवसत्क्रियासुप्रकृतीर्निर्गोज्य सामात्यो भरतो जननीजनेन सार्धमग्रजं
 पुरस्कर्तुं प्रतस्थे । अथ भरतो वानरानीकमहाब्धिमध्ये समायान्तमनंतकीर्तिं च राघवं
 विलोक्य प्रहृष्टो दूरात्प्रणनाम । ततः सरामो रामो महाव्रतकर्षिताङ्गं भरतं मुहुर्मुहुः
 समालिङ्ग्याऽमृताभिषिक्त इव बभूव । सोऽथ स्वयं कुबेराय विमानं समुत्सृज्य कुलगुरुं
 वशिष्ठं प्रणम्य च जननीजनं वन्दे । ततो भरतेन न्यास इव स्वराज्ये रामाय समर्पिते

लोकाः पुनः पुनर्भरं प्रशरांसुः । ततस्तत्र राववेण भरतस्य गुणप्रकर्षे वर्ण्यमाने विलज्जि-
ताभ्यां सुग्रीवविभीषणाभ्यामन्यत्र सर्वे तथेत्याहुः । अथ नूतनसंगमेन प्रहृष्टाः सर्वे मिथः
प्रणामैः परिष्वज्य ते भ्रातरस्ता जनन्यः सीतायाः मनुषाश्च चिरं ननन्दुः । ततो दशवदन-
कारागारबंधनमुक्तानानाकौकसां वलत्रैः समर्पितकुसुमैराकीर्यमाणो रघुराजचन्द्रः स्वां पुरीं
प्रविवेश । ततो विशुद्धवेशाः पुण्योज्ज्वला रत्नविभूषिताश्च ते राववा वसन्ते वृक्षा इव
तारुण्यमवाप्य वभूवुः । अथ कौराल्यया वनमाल्यरत्नभरणैः प्रलाभिता तन्वी मैथिल-
राजपुत्री नवचैत्रलक्ष्म्या विभूषिता लतेव चारुतरा वभूव । ततः सुग्रीवगिरांसगदप्रभृतयो
वानरपुंगवाश्चतुर्भ्यः सागरेभ्यो नदीरातेभ्यश्च जलपूर्णान् सुवर्णकुंभान् समातीयाऽऽजग्मुः ।
अथ महर्षिवाशिष्ठप्रमुखैः समस्तमुनिभिर्वेदोक्तविधिनाऽभिषिक्तः सामंतवृन्दैर्विविधोपहारैश्च
संपूजितो रत्नासने राजा रराज । एवं श्रीमद्रामचन्द्रराज्याभिषेकेत्सवं दृष्ट्वाऽऽकाशो देव-
सिद्धगंधर्वा मिथः प्रोचुः । महाभागाः ! यथैव चरिताभिगमो रामस्तथाविधं नृपं नैव
स्मरामः । तस्मिन्महोत्सवे महनीयकीर्तेस्तस्य यशःशुभ्रं द्युतं शत्रुघ्नो दधार । सुग्रीव
विभीषणौ श्वेतचामराभ्यां रघुपतिमसेवेताम् । सुरासुरेन्द्रैः प्राहिता नवरत्नाभरणाभूतिहस्ताः
समुद्रा अव्यग्रतया राववेन्द्रमुपतस्थुः । ततोऽयोध्याधिपतिर्नलनीलांगदजाम्बवत्प्रभृतिभ्यो
वानरपुंगवेभ्यो यथाहं दिव्यविभूषणानि प्रादात् । एभिर्भूधरविग्रहास्ते शक्रचापसंविभक्ता
मेघा इव वभूवुः । अथेगितज्ञा सीता हारं विमुच्य हनुमते प्रादात् । स संपूर्णतुषार-
श्मितारण्य तेन हारेणाऽतितरां रराज । अथ रामः सुग्रीवविभीषणावपि रत्नाभरणैःसंपूजया
मास । ततो यथायोग्यं सत्कारं समवाप्य स देवगणा अन्येऽपि स्वकीयान् लोकाञ्जग्मुः ।
ततः सौमित्रिर्यदा दाशरथिना समादिष्टमपि यावराज्यं न जग्राह । तदा प्रणयेन नियुक्तो
भरतस्तत् प्रपेदे । ततो रामराज्ये तरवो नित्यफलाः पर्जन्यः कामवर्षा मारुतश्च सुखस्पर्शो
वभूव । धरित्री च सकला स्वर्गोपमाऽऽसीत् । श्रीमद्भगवतो रामस्यादरः सुचरितेऽभवत्
सितातपत्रे । संचयश्च धर्मोज्ज्वलेषु गुणेषु चासीत् भूषणेषु । किम्वहुना । नृपतिमुकुट-
रत्ने श्री राववे क्षमां शासति जनः सर्वसमृद्धिपूर्णः सुतपरिजनयुक्तः प्राज्यजीवश्च वभूव ।

इति श्री गद्यरामायणे लंकाकाण्डं समाप्तम् ।

अथोत्तरकाण्डं समारभ्यते ।

—:—:—

जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ।

अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥

अथैकदा मुनिजनाः शरांशुनिहतारातितिभिरं तेजोनिधिं राज्योदयस्थं च काकुत्स्थं
द्रुपुं समाययुः । तत्रादावगस्त्यः अग्निः आपस्तम्बः ऋष्यशृंगः कश्यपः कपिलः कौत्सः
गौतमः गर्गः च्यवनः जाबालिः दीर्घतमसः देवलः नारदः पराशरः पिप्पलादः बलायनः
बोधायनः भारद्वाजः रोमहर्षणः लोकाक्षः वसिष्ठः वामदेवः विश्वामित्रः शांडिल्यः सनंदः
सुमन्तुः हरीताद्याश्च पृथग्द्रव्यादिसंचयाः समागच्छन् । ततस्ते प्रधानं रोहितेन विधिवत्
संपूजिता हेमरत्नासनजुपः प्रणतं रघुनाथं प्रोचुः । महावीर ! दिष्ट्या त्वया सानुगो रावणो
निहतः । यस्मिन् स्मृतेऽपि दिवौकसः संत्रासं न त्यजन्ति । राम ! हताऽमेत्रं त्वां विलो-
क्य जगत्रयीं पुनर्जातानि च मन्यामहे । यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिरधर्मस्य चाऽभ्यु-
त्थानं भवति । तदा तदा लोकरक्षणाय भवद्विधा महानुभावाः खलु जायन्ते । काकुत्स्थ !
महाव्रथौ सेतुबंधः कल्पान्तपर्यन्तं स्थित्वा त्वद्यशः स्मारयिष्यति । किम्बहुना । त्रैलो-
क्यरक्षार्थं धनुः, यज्ञार्थं धनं, साधुवादार्थं जीवितंचैतत् त्रयं तव सर्वथैव श्लाघ्यम् । ततः
प्रसंगे समुपस्थिते ब्रह्मज्ञानसारमुपदिदेश श्रीमदधीचिमुतो महर्षिः पिप्पलादः ।
समाहेतः सच्चासन्नं सर्वमात्मनि संपश्येत् । सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नधर्मे मनो न कुर्यात् ।
सर्वा देवता आत्मैव । सर्वमात्मन्येव प्रतिष्ठितमस्ति । एष शरीरिणामात्माङ्गि-
कर्मयोगं जनयति । बाह्यमाकाशं स्वोदरस्थे गगने सन्निवेशयेत् । एवं बाह्यं वायुं देह-
स्थे वायौ, सूर्याग्नितेजसी नेत्रज्योतिषि, बाह्यं जलमाभ्यन्तरे जले, पृथ्वीं च पार्थिवे
भागे धारयेत् । एवं मनसि चन्द्रमसं, श्रोत्रे दिशः, क्रान्ते विष्णुं, बले हरं, वाच्यग्निं,
उत्सर्गे भिन्नं, जनने प्रजापतिं च भावनया साधयेत् । यः सर्वेषां प्रशासिता, अणोरप्य-
णीयान्, रुक्माभः, स्वप्नबुद्धिगम्यश्चाऽस्ति । तं परमपुरुषं विजानीयात् । एतमेकेऽग्निं
वदन्ति । अन्ये मनुं व्याहरन्ति । केचित् प्रजापतिं भाषन्ते । इन्द्रमपरे कथयन्ति ।

ततः स प्रयतो विप्रो वशिष्ठो ब्राह्मणैः सह ।
 रामं रत्नमये पीठे ससीतं संन्यवेशयत् ॥ १ ॥
 छत्रं तस्य च जग्राह शत्रुञ्जः पारुडरं शुभम् ।
 श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २ ॥

सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपति यत्नम् ।
 नियुज्यमानो भुवि यौवराज्ये ततोऽभ्यर्षिचन्द्ररत्नं महात्मा ॥ ३ ॥
 अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च ।
 अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनुवे ॥ ४ ॥

बहवः प्राणं शेषाश्च शाश्वतं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । एष पञ्चभिर्मूर्तिभिः सर्वाणि भूतानि
व्याप्य तिष्ठति । जन्ममृद्विच्छेद्यैश्च सदा चक्रवत् संसारयति । एवं यः सर्वभूतेष्व्वात्मना-
ऽऽत्मानं पश्यति । स सर्वसमतां समभ्येत्य ब्रह्मणः पदं समवाप्नोति । तथाचोक्तम् ।
ईशाद्युपनिषत्सु ।

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥
दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स ब्रह्माभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परस्तः परः ॥
मिथ्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥
यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ॥
यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

एतदाकर्ण्य परितुष्टो दाशरथिर्गतुकाममगस्त्यमपृच्छत् । महर्षे ! कृपया हनूमज्ज-
न्मकथां कथयेति राघवेणोक्तो महर्षिः प्रोवाच । राजन् ! महानुभावोऽयमंजनायां
केसरिणोऽनिलाज्जातः । किन्मृदुना । प्रवलाशयादयं शैशवेऽपि वालार्कमादातुमुत्पपात ।
एतस्मिन्नेव काले राहुः पर्वणि सूर्यग्रहणोद्यतं कपिं दृष्ट्वा चुकोप । सोऽथ सभास्थितं शक्रं
जगाद । वत युष्माकं सत्यवादिता मिथ्यैव ! यो मे शिरश्छिन्ना आसाभ्यास्त्विनोदं
कृतवान् । मयाऽद्यैव सूर्यग्रहे द्वितीयो राहुर्दृष्टः । एतदाकर्ण्य स्थितिर्विपर्ययाच्छङ्कितचेता
मघवा समारुह्यैरावतं राहुं पुरस्कृत्य च तत्र जगाम । यत्र रणमदोद्धतो निर्भयः
सिंहिकासुतो वदनं विस्तार्य च सहस्रांशुं समुपाद्रवन् । एतदालोक्य हनूमान् जिगी-
षया तमभ्यधावत् । ततः शक्र ! शकेति भयविह्वलो राहुश्चुकोश । त्वया न भेतव्यं
न भेतव्यमिति वञ्चिवचनं श्रुत्वा पवनात्मजो राहुं परित्यज्य गजारूढं देवराजमभ्याक्रमन् ।
ततः पाकशासनः क्रोपाद्वज्रेण तं जघान । येनास्य गिरौ पतितस्य धामो हनुरभज्यत ।
अथ पुत्रप्रहारकुपितः प्रभंजनस्तानि सर्वथा काष्ठभूतानि चकार । अथ जगत्क्षयभया-
द्देवैः संप्रार्थितो ब्रह्मा स्वयं तत्र गत्वा वायुप्रसादाय पुत्रं जीवयामास । ततः पितामह-
कस्पर्ष्टं तनयं लब्धजीवितं दृष्ट्वा ब्रह्मः पवनः क्षणाज्जगान् स्वस्थं चक्रे । अथ

प्रजापतिगिरा सर्वे त्रिदशाः पवनसूनवे वरान्प्रददुः । येनाऽयं महावीरोऽभवत् । ततो देवराजोऽस्य हनूमानिति नाम कृत्वा वज्रविभेदिनीं विद्यां ददौ । भास्करोऽस्मै तेजोभावं प्रादात् । वरुणोऽमरत्वं यमश्च स्वदण्डादभयं प्रायच्छत् । कुबेरः शस्त्रास्त्रप्रहारसहन-
शक्तिं व्यतरत् । भवः शूलपाशुपतादिभ्योऽभयं दत्तवान् । प्रजापतिर्ब्रह्मास्त्रादिभ्योऽन्नध्य-
त्वमदात् । विश्वकर्मा च सर्वायुधप्रतीघातं दत्त्वाऽस्य महोत्साहं प्रावर्धयत् । एवमेव
वरसंपूर्णः पितृगेहे क्रमशो व्यवर्धत । सोऽथ तपस्विनां मुनीनां तपोवनं गत्वा
घालचापलाट्कलाजिनभाण्डेषु विकारमकरोत् । एतदालोक्य कोपाविष्टा मुनय एनं
विस्मृतव्रलं चक्रुः । शापवशादयं विस्मृतवलोऽभवत् । तस्माद्बालिवधेऽस्य बुद्धिर्नाऽस्फुरत् ।
श्रीमत्तूर्यदेवादयं समग्रं व्याकरणमधीतवान् । महानुभावोऽयं सकलाश्चर्याणां भूमिः सत्व-
सागरश्चाऽस्ति । अस्य गुणान्वक्तुं कः शक्तः ? किं बहुना । जिह्वासहस्रेणाऽपि स्तुतिरस्याऽ-
घर्णेनीयेत्यभिधाय श्रीरामं समामंत्र्य च कुंभोद्भवप्रभृतयो महामुनयः सत्वरं स्वस्वतपोवनं
जग्मुः । अथाऽपराहे काकुत्स्थोऽभिषेकार्थं समायातान् भूपान् रत्नैः संपूज्य निजदेशान्
विससर्ज । ततो मैथिलो जनकः केकयाधिपो युधाजित् प्रतर्दनः काशिराजोऽपि च रामं
समामंत्र्य ययौ । ततः सुग्रीवांगदमुख्या वानरेश्वरा अतुलां पूजां समासाद्य किंकिन्धां
ययुः । अथ विभीषणोऽपि सत्कारमवाप्य रामाज्ञया लंकां जगाम । ततो गंतुकामो
हनूमान् राघवं प्रणिपत्य प्रोवाच । प्रभो ! त्वयि मे सर्वदा परमस्नेहो भक्तिश्च तिष्ठतु ।
किंच यावन्महीतले रामायणकथा प्रचलिष्यति । तावन्मम शरीरे प्राणा वसंत्विति
ध्रुवाणं मारुतिं रघुवीरो वरासनादुत्थाय सस्वजे । अथ रामः स्नेहात् प्रत्यवदत् । कपि
श्रेष्ठ ! तथास्तु । त्वं कल्पान्तयशस्वी भूयाः । किम्बहुना ।

एकैकस्योपकाराय प्राणान्दास्यामि ते कपे ।

शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् ॥

इत्युक्त्वा हृदयस्थं हारं कंठादवतार्य तस्मै प्रादात् । ततः पवनात्मजे स्वपदं
प्रयाते राघवाक्षिरेण धृतिमाससाद । अथ सीतामुखांभोजमधुपो राघवो मदनोदग्रसंभोग
सुभगाः क्षपा निनाय । कदाचित् सुकृती स ज्योत्स्नासिते हर्म्यतले, कदाचित् कुसुमास्मि
ते कानने, कदाचिच्च हारस्मितेस्तनतटे रतिं लेभे । अथैकदा ससीतो रघुनन्दनो
ऽशोकवर्निकां प्रविश्य शुभासने निषसाद । ततस्तत्र हस्तेन शुचि मधु मैरेयकं सीतां
पाचयामास । अत्रान्तरे किंकरा रामस्याभ्यवहारार्थं विविधानि फलानि मांसानि चानयन् ।
ततो नृत्यगीतविशारदा अप्सरसोऽनृत्यन् । एवं मुदायुक्तो रामः सुरसुतोपमां सीतां

प्रत्यहं देववद्रमयामास । धर्मवित्स पूर्वोद्धे धर्मकार्याणि कृत्वा शोपेदिवसभागार्धमन्तः पुर-
गतो बभूव । एतस्मिन्नेवावसरे व्योममार्गात्पुष्पकमवतीर्य दिव्यवपुषा राममवदत् । रघु-
पते ! वैश्रवणेन तेऽहं विसृष्टः । भुजोर्जितस्य मम भोगादनुग्रहः क्रियताम् । तच्छ्रुत्वा
रामस्तं कुसुमैः संपूज्य विहर त्वं स्वैरं स्मृतः समं समेप्यसि । ततः पुष्पके
प्रयाते रामः प्रजाकार्ये दत्तचित्तो बभूव । एवं सीताऽपि पूर्वाह्णे देवकार्याणि
कृत्वाऽवकाशसमये सर्वासां श्रृणुणामविशेषतः पूजां चक्रे । महात्मा भरतोऽपि
यौवराज्यमवाप्य पुत्रवत्प्रजाः पालयामास । लक्ष्मणशत्रुघ्नावपि रामभरतयो
राजकार्येषु सदैव सहायकावभूताम् । अथैकदा शशिमुखी सीता दौहृदलक्षणं दधौ ।
अत्रान्तरेऽरुन्धतीं पुरस्कृत्य राममातरो यज्ञे जामातुराश्रमं ययुः । ततोऽन्येद्युरष्टावक्रो
रामं समभ्येत्य स्वस्तिवामित्यवोचत् । अथ सीतारामौ प्रणम्य तमपृच्छताम् । निर्विघ्न
सोमपीथी आवुत्तो भगवानृष्यशृंग आर्या च शान्ता ? सोऽब्रवीत् । राजन् ! सर्वे कुश-
लिनो यज्ञपुरुषप्रसादात् । किन्तु भगवान् वसिष्ठः सीतामिदमादिशति । श्रीमती वसुं-
धरा भवतीमसूत । प्रजापतिसमो जनकस्ते पिता । महानुभावे ! त्वं तेषां पार्थिवानां
वधूरसि । येषां कुलेषु सविता च वयं गुरवः स्मः । तत्किमन्यदाशास्महे । केवलं
वीरप्रसूभूयाः । तच्छ्रुत्वा रामोऽब्रवीत् । ऋषे ! तर्ह्यनुगृहीता वयम् । लौकिकानां साधूनां तु
वाणी सदार्थमनुसरति । किन्त्वाद्यानां महर्षीणां वाचमेवार्थोऽनुधावति । निशम्यैतद्राम
वचनमष्टावक्रोऽवदत् । राजन् ! भगवत्याऽरुन्धत्या देवीभिः शांतया च भूयो भूयः संदि-
ष्टम् । अस्या यः कश्चिद्गर्भदोहदो भवति । सोऽवश्यमचिरान्मानयितव्यः । एतदाकर्ण्य
रामोऽवदत् । महाशय ! क्रियते यदेपा कथयणि । एतदाकर्ण्याऽष्टावक्रः पुनरुवाच ।
रघुवीर ! श्रीऋष्यशृंगेणाऽपि संदिष्टम् । वत्से ! कठोरगर्भेति नानीताऽसि । वत्सो राम
भद्रोऽपि त्वद्विनोदार्थमेव तत्र स्थापितः । तत्पुत्रपूरणोत्संगामेवाऽऽयुष्मतीं द्रक्ष्यामः ।
तच्छ्रुत्वा सविनयं रामो जगाद । तथास्तु । भगवता वसिष्ठेन न किञ्चिदादिष्टोऽस्मि ?
मुनिरुवाच । रघुनाथ ! शृणु । वयं तु जामातृयज्ञेन निरुद्धाः । त्वं बालएवासि ।
राज्यं च नवीनम् । ज्ञात्वैवं त्वं प्रजानुरंजने युक्तः स्याः । यद्वः परमधनं यश एवा
ऽस्ति । रामोऽवदत् । सत्यमाह भगवान् वसिष्ठः । किम्वहुना । स्नेहं दयां च सौख्यं
यदि वा वैदेहीमपि लोकानुरंजनाय मुंचतो मे व्यथा नास्ति । निशम्यैतत्सीतोवाच ।
अतएव मर्यादापुरुषोत्तम आर्यपुत्रः । ततोऽष्टावक्रे गते राघवो ललितलोचनां प्रियां
विलोकयन् तृप्तिन्न लेभे । सोऽथ प्रीत्या तामपृच्छत् । सुभ्रु ! त्वमेधुनाऽभिनवा
गर्भोविर्भूतलक्षणा दृश्यसे ? अतोऽयं प्रणयिजनः किन्ते प्रियं करोतु ?

जगत्यस्मिन् यत्र ते मती रमते । तन्न दुर्लभमिति प्रणयात्पृष्टा जनकनंदिनी जगाद ।
 आर्यपुत्र ! त्वया सह मुनिसेव्यानि काननानि पुनरपि क्षणं द्रष्टुं मे मनः समुत्कण्ठते ।
 तच्छ्रुत्वा तां तथेत्यभिधाय रामोऽन्तःपुरं च गत्वा कामं निर्वृत्तं समवाप्तवान् । ततो
 रामः परिहासकथाशीलैर्नन्दादिसुहृद्भिः सह गोप्त्रीसुखमनुभवन्नासांचक्रे । अथ यशः प्रियो
 रामः कथान्ते भद्रं पप्रच्छ । पुरेऽस्मिन्वा जनपदे मम कीदृशः प्रवादः ? लोके जनाः
 किं शुभं किंवाऽशुभं प्राहुः ? यतो रहस्यं सर्वं ज्ञात्वा निर्दोषं गुणसंग्रहं कुर्याम् ? सुहृ-
 द्विर्जनः सर्वथा स्फुटं गुणदोषं वाच्यम् । यश्छन्नदोषं गुणं वक्ति स मित्रमुखो रिपुरस्ती-
 तिरघुनाथेनोक्ते पंच चारास्तु राजप्रशंसांमेव वर्णयामासुः । ततः पृष्टः प्राञ्जलिर्भद्रोऽ-
 वदत् । ' राजन् ! लोकोऽयं नानाविधः । शुभामशुभां वा कथां भाषते । कलत्रदोषे क्षमा
 सागरे च सेतुबंधश्चैतद्द्वयं राघवस्य महाश्चर्यमयम् । किं बहुना । वयमपि सर्वे
 यथा कथंचिद् दारदोषान् सहामहे । यतः प्रजाः प्रायेण महाजनानुयायिन्यो भवंतीति
 वज्रस्पर्शसमं वचो निशम्य राघवो दुःखाच्चक्रारूढ इव बभूव । सोऽथ चिन्तातुरो
 मित्रमण्डलं विसृज्य द्वाःस्थं प्रेष्य च निजानुजानाजुहाव । ततो भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नास्तूर्ण
 समागत्य वाष्पपूर्णनयनं रघुनाथं च विलोक्य सहसा कंपिताशया बभूवुः ।
 ततः परिशुष्यता मुखेन काकुत्स्थस्तानुवाच । भ्रातरः ! वो भद्रमस्तु । मनोऽन्यथा
 मा कुरुध्वम् । सीताविषये पौराणां यादृशी कथा वर्तते । तां मत्सकाशाच्छृणुत ।
 अहं महात्मनामिच्छाकूणां कुले जातोऽस्मि । सीताऽपि च महानुभावानां जनकानां
 वंशजाऽस्ति । सौमित्रे ! यथा रावणेन विजने दण्डके सीता हृता । तथा त्वं
 जानासि । सच मया विध्वंसितः । ततः प्रत्ययार्थं यदा सीता ज्वलनं प्राविष्टा । तदा तव
 समक्षं हव्यवाहनो निर्दोषां सीतां गणयामास । ततो महर्षीणां सन्निधौ महन्द्रेण मम
 हस्ते समर्पिता । मेऽन्तरात्मा सीतां यशस्विनीं वेत्ति । ततोऽहं वैदेहीं नीत्वाऽत्र समायातः ।
 हा निर्दोषनिन्दको लोकस्तस्याः शीलं न वेत्ति । दुष्टाः खलु पौरजानपदाः । वत्स !
 देवैरकीर्तिर्नियते कीर्तिश्च लोकेषु पूज्यते । महात्मनां सर्वे समारंभाः कीर्त्यर्थमेव भवंति ।
 किं बहुना । अहमपवादभयाज्जीवितमपि जह्यां किंपुनर्जानकीम् ? सौमित्रे ! श्वः प्रभाते
 रुमंत्राधिष्ठितं स्थं समारुह्य सीतां समारोप्य च गंगायाः परे पारे यत्र महामुनेर्वाल्मीके-
 राश्रमोऽस्ति । तत्रैनां विजने देशे परित्यज्य द्रुतमागच्छ । साऽपि तपोवनं द्रष्टुमिच्छति ।
 विषयेऽस्मिन् भवद्भिर्मे प्रतिवचो न देयम् । एतद्वाकर्ण्य लक्ष्मणो वाढमित्युवाच । ततो राघवः
 सहसा शयनागारं गत्वाऽद्दशतोरमां रात्रिं निनाय । भरतादयो भ्रातरोऽपि चिन्ताप्रस्ता

स्वभवनमेत्य रात्रौ निद्रां न लेभिरे । अथ प्रभाते गूढशोकानलाकुलो लक्ष्मणः सीता
मभ्येत्य प्रोवाच । देवि ! तपोवनावलोकने देवस्त्वामनुजानाति । तच्छ्रुत्वा हर्षनिर्भर-
मानसा सीता मुनियोपिताम् प्रदातुं विविधानि वस्त्राण्याभरणानि च जग्राह । ततो रथ-
मारुह्य व्रजन्ती वैदेही स्नानमुखं लक्ष्मणं प्रोवाच । मनस्विन् ! अकस्मान्मे चित्तं
वेपते वामनेत्रं च स्फुरति । पतिमदर्शनार्थं पुनः पुनर्मे मनो धावति । किम्वहुना । पृथ्वीमपि
शून्यां पश्यामीत्युक्त्वा प्रथमां रात्रिन्तु सा गोमतीतटे निनाय । अथाऽन्येषुः स्यन्दनमारुह्य
ससीतःसौमित्रिः प्रतस्थे । ततो नावा कल्लोलमालिनीं गंगां समुत्तीर्य परं पारं प्राप्तां जनकात्मजां
लक्ष्मणोऽब्रवीत् । देवि ! जगति त एव धन्या ये विधिदुर्विलसितं न पश्यन्ति । नूनं
मन्दभाग्यस्य मम वन्ननिर्मितं जीवितमिति वृत्राणं सीता शोककारणं पप्रच्छ । ततः
कृच्छ्रपतितः स व्यप्रचित्तां वैदेहीं प्रोवाच । धिङ्माम् । यस्य मुखात् सर्पस्येव वचो-
विपं निःसृत्य ते घोरां हृदयव्यथां करोति । मातः ! पुरे च जनपदे यन्तव मिथ्यापवादः
प्रासरन् । स राघवस्य मर्माणि क्लृप्तति । दृष्टोऽयं लोकः स्वदोषं विस्मृत्य परापराधं
समीक्षते । जनापवादभीतेन जगतीभुजा परित्यक्ता त्वं पितृमित्रस्य महामुनेर्वाल्मीकेराश्रमे
तिष्ठेति देववाक्यं श्रुत्वा विपण्णा जानकी छिन्नलतेव सहसा धरातले निपपात् । साऽथ
संज्ञामवाप्य गद्गदगिरा लक्ष्मणं जगाद । सौमित्रे ! नूनं विधात्रा मामकीयं तनूदुःखाय
सृष्टा । या निरपराधाऽपि पत्या परित्यक्ता यातनां सहते । हा ! पुरात्वहं रामपादानुवर्तिनी
तपोवनभूमिष्ववसम् । किं त्वधुना तेन विजनीकृताऽहं कथमाश्रमे वत्स्यामि ? न खल्वद्यैव
जीवितं जान्हवी जले त्यजेयं । किन्तु मे भर्तृराजवंशः परिहास्यते । आर्यपुत्र ! क्वनु ते
स्मेरकान्तं कमललोचनं मुखं पुनर्द्रक्ष्यामि । अथवा किमनेन वृथाप्रलापेन । सौम्य !
तदाज्ञां कुरु । मां दुःखभागिनीं च त्यज । किंच ममेदं वचनं शृणु । पूर्वतु प्राञ्जलिप्रग्रहेण
श्वश्रूणां चरणवभिर्वन्न पार्थिवं कुशलं ब्रूहि । अथ धर्मपरायणो नृपतिश्चापि
वक्तव्यः । प्रभो ! अयशोभीरुणा त्वयाऽहं त्यक्ता । किन्तु निर्दोषदारपरित्यागोऽपि दोष-
मावहति । अथवा किमतिक्रान्तवर्णनेन । नार्याः पतिर्हि देवता, पतिर्हि बन्धुः पतिरेव
च गुरुः । तस्मात्प्राणैरपि तस्य प्रियं कुर्यात् । निशम्यैतद्वचनं दीनचेतनो लक्ष्मणः
शिरसा धरणीमभिवन्द्य किमपि वक्तुं शशाक । सोऽथ दुःखभारस्खलदगतिस्तां प्रणम्य
शून्ये वने परित्यज्य च निवर्तमानो व्यर्चितयत् । यदि संसारिणां सर्वं पर्यतविरसं न
स्यात् । तर्हि मुनयः शरीरशोषणं तीव्रं तपो न कुर्युः ? ततोऽक्षपादादप्याते लक्ष्मणे
जनकात्मजा हा राघवेति कोशन्ती मूर्खामवाप्य निपपान । साऽथ निरेण संज्ञामासाद्य

प्रलापैर्निष्पन्दमीनमकरां सविन्तामिव जाह्नवीं चकार । अत्रान्तरे यदृच्छागतः सशिष्यो मुनिस्तामभ्येत्य पुत्रीमिव समाश्वास्य प्रोवाच । वत्से ! त्वं निर्दोषा रघुभूभुजा परित्यक्ताऽसि । विपादं मा कुरु । अत्रत्यास्तापस्यस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि । आश्रमोऽप्ययं सर्वथा तवैवेति निगद्य करुणासिन्धुर्मुनिस्तां स्वतपोवने प्रतिष्ठापयामास । (१)

अत्रान्तरे शोकाकुलो लक्ष्मणो नेत्रजं वारि मेघ इव वर्षन् सुमंत्रं समभ्यधात् । निष्करुणं रघुपतिदुःखैकसाक्षिणं च मान्धक् । येन स्वगिरा निष्पापा-

(१) अद्भुत रामायणे-सीता जन्मकथा ।

अथैकदा सीताविषये पृष्ठे महामुनिः शिष्यान्प्रोवाच । छात्राः ! पुराऽत्र गृत्समदारव्यो वेदवेदांगपारगो ब्राह्मणो बभूव । सचैकदा दुहितृर्ये भार्यया संप्रार्थितः लक्ष्मीर्मे कन्या भूयादित्याशया कलशे दुग्धं निक्षिप्य मंत्रैः संस्कारमकरोत् । अत्रान्तरे रावणो दिग्विजयं कृत्वा दण्डकारण्यं समाजगाम । सोऽथ तत्राऽग्निकल्पान् मुनीन् विलोक्य चिन्तयामास । एतानजित्वा कथमहं त्रैलोक्यभाक् ? वधेन चैतेषां श्रेयो न पश्यामीति विचिन्त्यतान् समेत्य प्रोवाच । भौभो ब्राह्मणाः ! मह्यं करस्वरूपं किमपि दत्त । सोऽथ शराग्रक्षताच्छ्रोणितं तदंगतः समाकृष्याऽकस्माद् गृत्समदराक्षिते कुम्भे स्थापयापास । ततः स तमानीय स्वसदने च संस्थाप्य स्वपत्नीं मंदोदरीं जगाद । सुन्दरि ! कलशमिमं सदा रक्ष । किस्वहुना । कलशस्थितं विपादप्यधिकं भयप्रदं गणय । नैतत्कस्यचिदेयं न च भक्ष्यं । इदं मुनिजनशोणितमस्ति । अथैकदा सापत्न्यदुःख दुःखिता मंदोदरी मरणमांकांदय तद्रक्रमपिवत् । ततः कमलाशरणदुग्धेन मिश्रितादुधिरात्सद्यो रावणकान्ताया गर्भोऽभवत् । ततः प्रोपितभर्तृका सा भयमवाप्य विमानमारुह्य च कुरुक्षेत्रं जगाम । साऽथ तत्र गर्भं विनिष्कृष्य भूमितले निवहान । ततः सरस्वतीतोये स्नात्वा च स्वमालयमाजगाम । अथैकदा राजर्षिजनकः कुरुक्षेत्रं समासाद्य तत्र च स्वर्णलांगलं समादाय च यज्ञभूमिं चकार । ततः स्वर्णलांगलसीतान्तः समुत्थिताऽभवच्छुभानना कन्यका । अथ कन्यकोपरि गगनात्पुष्पवृष्टिः पपात । एतदालोक्य राजा महदाश्चर्यमवाप । अत्रान्तरे व्योम्नि सरस्वत्यभूत् । राजन् ! कन्यामेतां गृहीत्वा पालय । महाभाग ! जगतोऽनया क्षेमं भविष्यति । इयं सीतातः समुत्थिताऽनोऽस्याः सीतेति नाम भविता । ततो राजा यज्ञं कृत्वा कृतार्थो बभूव । शिष्याः ! एषा धर्मतो रावणकन्याऽस्ति । अस्याश्रिते दोषलेशोऽपि नास्तीति सत्ययुवगच्छत ।

सीता श्वश्रे निपातिता । हा मत्समो नृशंसः कोऽस्ति ? येन निष्प्रतीकारत्या-
गसभ्रमकातरा सीता विलोकिता । एवं पुनः पुनः शोचन्तं लक्ष्मणं धीमान्
सुमन्त्रः प्रोवाच । सौमित्रे ! चिन्तां मा कुरु । कालः सर्वकपः । दैवस्य च गतयो
विचित्राः । बहुधा भावानामेवंविधा एव पर्यन्ते शरारुता श्रुता च समवलोकिता । इदं
सर्वं भावितन्यं दुर्वाससा प्रोक्तं वसिष्ठाश्रमे त्वात्पितुः पुरतो मयाऽपि श्रुतम् । एवं सुमन्त्रः
सौमित्रिं कौशिकीतटे समाश्रास्य तेनैव सार्द्धं क्षपां निनाय । अथान्यस्मिन्दिनान्ते विमनाः
पुरीं प्रविश्य विपार्त इव रामानुजो भ्रातृमंदिरं विवेश । सोऽथ प्रियाहीनं साश्रुलोचनं
मिथ्यापवादसंतप्तं च रघुनाथं विलोक्य जगाद । देव ! तव शासनान्निर्जने कानने मया
सीता परित्यक्ता* । मा शुचः । कालगतयः किल सर्वाकुटिलाः संति । भोगा वियोगरोगेण
चारुयौवनं जरया निधनेन च जीवितं सर्वस्य परिणाम एवमेव । आर्य !
संसारतत्त्वं विज्ञाय विवेकालोकविकलं शोकं कर्तुं नार्हसि । विचितात्मनां हृदये मोहः
पदं न करोति । न हि रत्नप्रदीपानामग्रे तमस्तिष्ठति । महाशयानामेतदेव लक्षणं ।
यत् कृच्छ्रेषु न सीदन्ति सुखेषु च न नृत्यन्ति । येषां विद्यादर्पणं चेतः सत्यवसतिर्मतिर्धृ-
तिनिवासो विवेकश्चास्ति ते कदापि न विमुह्यन्ति । निशम्यैतल्लक्ष्मणवचनं सदाचारवि-

*अथैकदा सीतात्यागविषये छात्रैः पृष्ठो मृनिरुवाच । वत्साः ! विचित्रेयं कथा । यदि
कुतूहलं तर्हि सावधानतया समाकर्णयत । पुरोपवनस्था जानकी शुकयोःसंलापं श्रुत्वा
सखीर्जगाद । वयस्याः ! शनकैरेतन्मनोहरं पक्षियुगं गृहीत्वा मह्यं दत्तं । ततस्ताभिर्गृहीत्वा
दत्तं च पक्षियुगं सीतायै संक्षिप्तं रघुवंश चरित्रं वर्णयामास । तच्छ्रुत्वा सीतोवाच ।
भो मधुरालापनिसर्गपण्डितौ विनोदपरायणौ मधुराकारौ च भवन्तौ मदगोहे सुखेना
सीयास्थाम् । एतदाकर्ण्य प्रलुब्धौ तौ जानकीमवोचताम् । साध्वि ! वयं पक्षिणो वनवृक्ष-
विहारिणः स्मः । अतो गृहे सुखिनो न भवामः । शुकी प्राह । साम्प्रतमहमंतर्वत्नी । अतः
स्थानं गत्वा तत्र पुत्रकान् प्रसूय च त्वत् स्थानं समागमिष्यामि । नास्त्यत्र कश्चित् संदेहः ।
एवं तथा प्रोक्ताऽपि सीता यदा तां न तत्याज । तदा शुकस्तां प्रोवाच । मैथिलि ! मे
भार्या त्यज । विपिने विहृत्याऽवसरे समेष्यावः । तच्छ्रुत्वा सीतोवाच । शुक ! चिन्तां
मा कुरु । मत्पार्श्वे तवैतां प्रियां रक्षाभि । निशम्यैतच्छुकोऽब्रवीत् । सुन्दरि ! भार्यया
विना नाऽहं जीवितुमिच्छामि । तस्मादेनां सपदि मुञ्च । एवं बहुविधैर्वाक्यैः प्रबोधिता-
ऽपि सीता यदा खदुराग्रहं नाऽत्याचीत् । जदा कोपाकुला साऽशुपत् । यथा त्वं स्वा-

चारधी रघुनन्दनः शुचं त्यक्त्वा तमुवाच । भ्रानस्त्वं सत्यं वदसि । बलवानयं कालप्रभावो
मार्गनाशाय पर्यटति । प्रजाकार्याण्यशृण्वतो मे चत्वारो वासरा जाताः । नृपत्वधारणादिदं
मे चेतो दहति । अयमेव भूपालानां नरकसंचये हेतुर्यद्द्वारे कार्यार्थिनो जनाः प्रवेशं न
लभन्ते । एवं वृद्धपरंपरयाऽनुश्रूयते । आसीत्पुरा परमगोभक्तो नृगाभिधानो राजर्षिः । स
पुष्करेषु ब्राह्मणैर्भ्यो गवामयुतं प्रादात् । अथैकदा तेन संघमध्यगताऽग्निवेशस्य होम-
धेनुरन्यस्मै विप्राय प्रतिपादिता । ततः स तामन्वेष्टुं वनेपूपवनेषु च सुचिरं विचचार ।
किन्तु प्रियां विद्यामिव तान्नाधिजगाम । अथैकदा स कनखले कस्याचिद् ब्राह्मणवेश्मनि
विवत्सां जीर्णविग्रहां च तां धेनुन्ददर्श । वहले ! द्रुतमेहि द्रुतमेहीति दूराद्द्विजे-
नाहूता सा प्रीत्या हुंकारिणी जवात्तमेवानुससार । एवं द्विजेन ह्रियमाणां प्रतिग्रहात्तां च
तां गां समालोक्य तयोर्मिथो महाकलहोऽभूत् । ततः प्रथमोऽब्रवीत् । एषा मम गृहे
जाता । तच्छ्रुत्वा द्वितीयः प्रत्यवदत् । इयं तु मह्यं नृगेण दत्ता । एवं विवदमानौ तौ
निर्णयार्थं नृपालयं जग्मतुः । ततो वादिप्रतिवादिनोस्तत्र स्थितयो दुर्गमे राजसदने
सुचिरं प्रवेशो नाऽभवत् । ततस्तौ बहुभिर्दिनैः कृच्छ्राद्राजानमवाप्य मन्युसंतापमुद्गिरंतौ
प्रोचतुः । नरनाथ ! कार्यार्थिनां स्वार्थनाशेऽपि यस्मान्न दृश्यसे । तस्माददृश्ये श्वभ्रे कृकला-
सो भविष्यसीति शेषतुः । ततः स्वप्रमादं स्वीकृत्य यदा राजाऽनुनयं चकार । तदा
ताववादिश्राम् । अष्टादशयुगे काले व्यतीते यदा श्रीविष्णुरवतीर्य जगतः कल्याणं क-
रिष्यति । तदा स एव वसुदेवसूनुः श्रीकृष्णचन्द्रः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति । तस्मिन्नेव
समये वसिष्ठवंशे कुरुकुलप्रवर्तको व्यासः प्रादुर्भूय धर्म्यं महाकाव्यं रचयिष्यतीत्याभि-
धाय तौ द्विजौ कस्मैचिद् ब्राह्मणाय तां धेनुं दत्त्वा च जग्मतुः । ततः शापदष्टो नृगः
पञ्चात्तापं ययौ । ततः स वसुसंज्ञकं पुत्रमभिपिच्य जालवल्लीदुमैः सुखोचितं श्वभ्रदेशं
कृत्वा कृकलासतां जगाम । ततो नरकविषये लक्ष्मणेन पृष्ठो राघवोऽब्रवीत् । वत्स !
यः परवित्तं, परकलत्रं परापत्यं च हरति । यमकिंकरास्तस्य पातं तामिस्ते कुर्वन्ति । ये
मृषा जंतूनां वधं कुर्वन्ति तेऽन्धतामिस्ते निपतन्ति । यो मातापितरौ ब्राह्मणं च द्वेष्टि स

भिन्ः सार्धं वियोजयसि माम् । तथाऽवसरे त्वमपि गर्भिणी रामेण वियुक्ता भविष्यसि । एवं
दुःखितायां दशायां तस्याः प्राणो निरगच्छत् । ततो मृतायां भार्यायां परमं
क्रोधमापन्नः स पक्षिराट् स्वर्णैद्यां निपपात । सोऽथ दुःखितत्वात् क्रुद्धत्वात्सीतावमाननाच्च
रजकत्वमवाप । एवं यो महतां दुष्टतामाचरन् क्रोधात्प्राणंस्त्यजति । सोऽन्त्यजत्वं प्राप्नो-
तीति निगद्य महामुनिर्विरराम ॥

मङ्गरैरवे प्रक्षिप्यते । राजाऽदण्ड्यान् दंडयन् दंड्यांश्चाऽदंडयन् संसारेऽपयशो लब्ध्वान्ते
नरकमवाप्नोति । ये गोत्राह्वणदीनान्धपतिविहीनानां स्वल्पं वाऽधिकं वित्तं हरन्ति ।
तेऽन्धकूपे पतित्वा नानादुःखानि सहन्ते । योऽतिलोलुपो देवद्विजमित्रपुत्रकलत्रा-
दिभ्योऽदत्त्वा मिष्टान्नादिकमश्नाति स कृमिभोजने नरके पतति । ये दुष्टा वह्निदा गर-
दास्तथा कूटसाद्यं च भजन्ति । ते सारमेयादने नरके पात्यन्ते । यो द्विजो रसनास्वादात्
सुरां सेवते । तं यमकिंकरा लोहरसं पाययन्ति । यो गुरुनिन्दां वेदनिन्दा
स्त्रामिनिन्दां
विश्वासघातं च कुरुते । मृतः सोऽधोमुखः क्षारकर्दमे निपात्यते । तथाचोक्तम् ।

शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैर्यज्जातिताम् ॥

एवं ज्ञानदाता विद्वान् भवति । भूमिदाता नृपश्रियं लभते । गोदाता वंशवृद्धिं समेति ।
सत्यवक्ता रत्ननिधानमेति । कन्यादानीं वरवर्णिनीं भार्यां प्राप्नोति । अन्नजलौषधिदाता
नीरोगतामधिगच्छति । भयत्राता विजयी भवति । अहिंसाव्रती दीर्घायुष्यमेत्य सदा-
सुखमवाप्नोति । यज्ञकर्ता स्वर्गं लभते । निष्कामकर्मकर्ता भक्तो वीतरागो वा कैवल्यपदं
लभते । सौम्य ! तस्मान् पृथ्वीपतिभिः सचरमेव कार्यार्थिजनदर्शनं कार्यम् । द्वारि
विलम्बमानो महाजनोऽन्यथा गृहपतिं दहति । पुरेद्वाकुकुले निमिर्नामको महीपतिरभूत् ।
स स्वकीयपुरुषार्थेनैव पुरं वैजयन्तं व्यधात् । अथ कदाचित्तेन यज्ञार्थं कुलगुरुर्वशिष्ठः
समाहूतः । मुनिरुपेत्याह । राजन् ! देवराजेनाऽहं क्रतोः पूर्वमेव वृत्तोऽस्मि । तच्छ्रुत्वा
राजा महामुनिं गौतमं समभ्यर्च्य हिमवत्पार्श्वस्थे महोदधितीरे यज्ञं चकार । तस्मिन्मखे
दीक्षितस्य नृपस्य पंचवर्षसहस्राण्यभूवन् । शक्रस्य तु दीक्षा पंचवर्षशतान्यभूत् । अथ
शतक्रतोर्विधिवद्यज्ञे परिपूर्णेऽवकाशवान् मुनिर्निर्मेयज्ञभूमिं प्रायात् । ततो राजदर्शनार्थी
मुनिर्यावत्तत्र तं प्रतीक्षते । तावत्प्रौढगर्वान्वितो भूपतिर्न व्यबुध्यत । एतदालोक्य वसिष्ठोऽ-
शपत् । राजन् ! यस्मात्त्वं चिरं न दृश्यसे । तस्मात् अदृश्यो देहहीनश्च भविष्यसि । ततः
प्रबुद्धो महीपतिस्तच्छापं श्रुत्वा प्रोवाच । भवताऽहं सुप्तः शप्तोऽस्य तत्त्वमप्येवं भविष्यसि ।
अथ मिथः शापान्तावपि विदेहतामवाप्य वासनात्मानवदृश्यौ वायुभूतौ च विचरतुः ।

अथ वसिष्ठेन देहार्थं याचितः कमलोद्भवः प्रोवाच । त्वमितो गत्वा मैत्रावरुणं तेजः
समाविश । अत्रान्तरे वरुणसंगतो मित्रश्चोभौ स्वेच्छयागतां सर्वाङ्गसुन्दरीमुर्वशीं ददशतुः ।
तत्रस्ताभ्यां तुल्यं वृत्ता । साऽव्रवीत् । एकं विहाय नाऽन्यं भजे । एतदाकर्ण्य वरुणो-

ऽब्रवीत् । वरानने ! एषोऽहमपि तेजः कुंभे क्षिपामि । त्वं केवलं भाषमेव मयि समु-
 त्सृज । रतिसंगमश्च ते मित्रेण सहास्त्वित्युक्त्वा ज्वलनोपमं स्वतेजः कुंभे निक्षिप्तेप ।
 ततस्तां समागतां वीक्ष्य कोपाकुलो मित्रोऽभ्यधात् । पुञ्चलि ! भावमन्यत्र निक्षिप्य
 किम्माम् प्राप्ताऽसि । चपले ! पापादस्मात् त्वं मनुष्यलोकं गत्वा पुरुरवसो राज्ञः कामं
 भोग्या भविष्यसीति शशाप । अथ तस्मात्कुम्भान् मैत्रतेजसस्तु त्रैलोक्यपूजितो भगवान-
 गरत्यः प्रागजायत । ततो वारुणात् तेजसो महामुनिर्वसिष्ठः प्रादुर्बभूव । अथ निमि-
 यद्वे मुनिजना मंत्ररक्षितं शरीरं रक्षन्तः सुरवृन्दैः सह कर्मणः पारं प्रययुः । ततो
 देववरप्रभावान्निमिः शरीरेणां लोचनेषु निमेषवासी बभूव । अथ यज्ञान्ते तस्य पुत्रार्थं
 मुनिभिरराणिर्मथिता । सा मिथिमजनयत् । तेनाऽऽवासिता पुरी मिथिलाऽभवत् । जन-
 नाजनकोऽपि स बभूव । यत्र निमिर्विदेहोऽभूत् । तस्मात्तद्देशजा तद्वंश्या वा जना
 विदेहाः स्मृताः । एतदाकर्ण्य रामानुजो रघुनाथवचनं निर्निद्रोऽखिलां रात्रिं तं पुनः
 पुनः पप्रच्छ । रघुवीर ! दीक्षितो गुणज्ञश्च निमिः कस्मात् क्षमां न दद्रे ? तच्छ्रुत्वा
 काकुत्स्थोऽब्रवीत् । वत्स ! दुर्जनः साधुतामिव कोपः क्षमां न क्षमते । कोपनाः कातराः
 क्षमाशीलाश्च महावीरा भवंति । पुरा नहुषात्मजो ययातिर्नाम राजा बभूव । तस्य
 शुक्रात्मजा देवयानी प्रथमा बधूरासीत् । दानवेन्द्रवृषपर्वसुता च शर्मिष्ठा द्वितीया पत्नी
 बभूव । ततो देवयानी यदुमजीजनत् । शर्मिष्ठा च पुरुं सुषुवे । ततस्तयोर्भूपतेः पुरुः
 प्रियोऽभवत् । अथैकदा शिशुर्यदुर्मातरं देवयानीमुवाच । जननि ! त्वं तु भूपतेर्द्वेण्यासि ।
 अतो राजा मयि न स्निह्यति । धन्योऽयं पुरुषो मातृसौभाग्यान्नरपतिवरवल्लभोऽस्ति ।

निशम्यैतत्पुत्रवचो देवयानी भृशं शुचा बाष्पसलिलं किरंती पितरं सस्नार । तया
 स्मृतमात्रो दिव्यचक्षुः शुक्राचार्योऽभ्येत्य पुत्र्या प्रोक्तं भर्तृद्वेषोद्धवं शुचं शुश्राव । ततः
 सुतावत्सलः स कोपेन नृपतिं शशाप । येनाऽसौ यौवनं त्यक्त्वा क्षणाञ्जराजीर्णो
 ऽभवत् । अथ कामिनीभोगेऽवृप्तोऽसौ दुःखमवाप्य पुत्रं यदुं तारुण्यमयाचत । तच्छ्रुत्वा
 यदुरुवाच । तात ! दयितं सुतं पुरुं याचस्वेति यदुनांके रुषा ज्वलन्नरपतिस्तं
 शशाप । येन यादवा ययातिवंशजा अप्यराजभागिनो बभूवुः । ततः पितृभक्तो पुरु-
 र्जराभादाय पित्रे यौवनं प्रादात् । येन प्रियासखः स कंचित्कालं विजहार । अथैकदा
 राजा तस्मै पुत्राय राज्यं दत्त्वा तपसः स्वर्गं जगाम । सौम्य ! एवं शुक्रेण शत्रोऽपि
 क्षमावान् ययातिर्निमिवत् प्रतिशापं न ददौ । एवं कथयतो रामस्य सा विमला चैत्ररा-
 प्रिययौ । ततो रघुपतिः प्रातरुत्थाय कृतनित्यकृत्योऽनुजैः सह मुनिमंत्रिनृपाकीर्णराज-

सभां प्रविशेत् । अथ सर्वे तं राजभास्करं सभासीनं च समालोक्य ववदिरे । यस्योदयेषु सकला दिशा निर्दोषा भवन्ति । ततो नृपाज्ञया गतो लक्ष्मणो द्वारि कार्यार्थिनं जनं किंवा तत्र याचकं कमपि न हि दृष्टवान् । सोऽब्रवीत् । दत्ते त्वयि राजति दैवमानुषो विप्लवो नास्त्येव । लोकेऽस्मिन् स एव राजा राजते । यस्य पुरे वा जन्पदे कार्यार्थिनो जना न चिरं इतस्तत्तश्चरन्ति । रघुराज ! त्वयि निःशेषां पृथिवीं शासति लोकस्य न शरीरो न च मानसः कोऽप्युपताप्रोऽस्ति । अथाऽन्येद्युः कार्यार्थदर्शने नियुक्तो रामानुजो द्वारि प्रहारभिन्नमस्तकं श्वानं दृष्ट्वा राजानमेत्य च प्रोवाच । महाराज ! किमपि वक्तुकामः कुक्कुरः सभादर्शनं वाञ्छति । ततो भूपतिशासनात्पूर्णं सारमेयः प्रविश्य कौतुकालोकलोके सदसि भयं परित्यज्य च प्रोवाच । काकुन्ध ! भूपतेः प्रजापतिनाणादन्यत्कार्यं न विद्यते । यो राजा धर्मस्तंभेन भुजेन भूतधात्रीं विभर्ति स वन्यः । इयं ते भूतेष्वभयदा स्थितिः सर्वथैत्र प्रशस्ता । यत् सभायांश्चाऽपि वक्तुं प्रगल्भते । इति शुनोक्ते राजा द्वाःस्थेन तं द्विजं समाहूय पप्रच्छ । ब्रह्मन् ! निर्दोषे प्रहारस्य कारणं सत्यं सत्यं कथय । किमर्थं त्वा त्वया दण्डेन हतः ? सर्वभूतेषु दयावानेव ब्राह्मणो मैत्र इत्युच्यते । पण्डिता अर्थोऽनर्थो विशुद्धबुद्ध्या हि पश्यन्ति । क्षमा हि सर्वतपसां मूलमस्ति । तपः, दानं, यज्ञः, जपः, सत्यं, सुकृतं, च श्रुतं सर्वमशुचिना क्रोधेन स्पृष्टं सहमैवाऽपवित्रतां याति । यस्य सन्निकर्षस्थोऽप्यात्मा क्रोधावेशेन विस्मृतः । स दुर्मतिः परलोकस्थं धर्मं कथं स्मरति ? लुब्धो धनं पश्यति । कामी कामिनीवीक्षते । किन्तु भ्रमाविष्टः क्रुद्धः किञ्चिन्नावलोकते । तच्छ्रुत्वा रचितांजलिर्विप्रोऽवदत् । राजन् ! मित्राकालोऽतिक्रान्ते क्रोधाभिभूतेन मया किञ्चिदसांप्रतं कृतम् । त्वाऽयं मार्गमावृत्त्याऽतिष्ठत् । अतो दण्डेन ताडितः । एतत्पापं मया कृतं । तस्मात्तेऽहं शासनीयोऽस्मि । किं बहुना । भवता कृतदण्डस्य मे नरकाद्वयं नास्ति । ब्राह्मणेनेत्यभिहिते सामात्याः कौत्सवसिष्ठात्रिशृङ्गागिरसगौतमा दण्डसंशये प्रोचुः । सूक्ष्मापराधेषु भूभुजा क्वचिद्विप्रो न दण्डय इति धर्मस्थैरभिहिते सारमेयो नृपमवदत् । राजन् ! किं कार्यमिति पूर्वं त्वया मे प्रतिश्रुतम् । विशेषेण दृष्टिपातादहं तवाऽनुग्राहः । देव ! मद्वचः श्रुत्वा कालांजरे गोत्राह्वयसुरान्प्रति कौलपत्येऽयं ब्राह्मणोऽभिपिच्यताम् । इति सारमेयनोक्ते महीभुजाऽभिपिक्तः स द्विजाधिपो मातंगवरमाकृष्ट ययौ । ततस्तासिन्प्रमुदिते यांते पृथुविस्मयाः सचिवाः शापोऽयं चरोपमोऽस्य दत्त इति पृथगूचिरे । एतदाकर्ण्य स्मितपूर्वाभिभाषी रामोऽब्रवीत् । रहस्यमस्य श्वैव जायते । अथ राजा जन्मान्तरस्थितिं

पृष्ठः श्वाऽवदत् । पुराऽहं सत्रे कुलपतिरासम् । यद्यपि देवद्विजार्थेषु शुचिरभूवम् । तथा-
 ऽपि तामसीमधमांचेमां योनिमवाप्तवानास्मि । अयं तु पुरुषः स्वभावेन क्रूरः पुनः क्रुधा-
 व्वलन् ब्रह्मबन्धुः बौलपत्येन न जाने किं भविष्यति ? यो गोब्राह्मणसुरार्थेष्वधिकारतां
 गच्छेत्तस्य पापशापसखी नरकाभिमुखी मतिर्भवति । योऽभर्यादोऽत्र ब्राह्मणादिधने स्पृहां
 कुर्यात् । देहान्ते तस्य नरके वासो निश्चित एव । एतदाकर्ण्य सामात्यो रामो
 विस्मयस्मेरलोचनो बभूव । ततः श्वाऽप्यनशनेन वाराणस्यां प्राणांस्त्यक्त्वा सदृगतिं
 लेभे । अथैकदा च्यवनादयो मुनिवरा रामं समभ्येत्य पाद्यासनादिसत्कारैः संपूजिताः
 प्रोचुः । रघुवीर ! मलिनाचारान् निशाचरान्निघ्नता प्रतापनिधिना त्वया जगद्वितिमिरं
 कृतम् । किन्तु देव ! दिनेष्वेतेषु मधुसुतो रावणस्वस्त्रेयश्च लवणो लोकान् बाधते । तत्
 पित्रा त्रिपुरान्तकात् एकपुत्रावधि शूलमिवासह्यं शूलं प्राप्तम् । स दुरात्मा रुद्रशासनाद्रौद्र-
 कर्माणि करोति । स शूलरहितस्तु वध्यः सशूलश्च द्विषां विघातकः । किम्बहुना तेन
 प्रतीचीदिक्तु मुनिविहीना कृता । भवानधुना प्रमाणमिति निगद्य महर्षयो विरेमुः । तच्छ्रुत्वा
 विराचितांजलिर्दाशरथिर्भवतामभीष्टं सत्वरं करोमीत्युक्त्वा तान्विससर्ज । ततः पृथुवि-
 क्रमः शत्रुघ्नः काकुत्स्थं लवणवधारंभे शासनं ययाचे । अथ रघुपतिस्तस्याऽभ्यर्थनामंगी-
 कृत्य तस्मै दीप्तं ब्रह्मास्त्रमपि दत्त्वोवाच । वत्स ! स दैत्यः शूलरहितो वध्योऽन्यथाऽवध्य
 इति । ततो रथिप्रवरोऽरिहंता विधिवदभिषिक्तः प्रतस्थे । सोऽथ ब्रजन् रजनीमेकां प्राचेतसाश्रमे
 न्यवसत् । ततो भरतानुजो यूपांकितां भूमिं विलोक्य मुनिमपृच्छत् । भगवन् कस्यैषा
 यज्ञभूमिरभूत् ? मुनिराजोऽब्रवीत् । पुराऽत्र सूर्यवंशीयस्य सुदासभूपतेः सूनुः सौदास
 इति प्रसिद्धो राजा बभूव । स बाल एव मृगयाशीलोऽभवत् । अथैकदा स वने तौ सिंह-
 रुपिणौ राक्षसौ ददर्श । याभ्यां सकलं गहनं निर्मृगं कृतम् । ततस्तयोरेकस्तु तेन सायकेन
 हतः । द्वितीयश्च भयात्पलायितः । अथैकदा राजाऽश्वमेधं चकार । तत्र सोऽवशिष्टो
 राक्षसोऽपि स्वमित्रनिधनप्रतिक्रियां कर्तुमाजगाम । ततोऽवसरमवाप्य स वसिष्ठस्त्वं
 धृत्वा यज्ञान्ते नरेश्वरं मांसभोजनं ययाचे । अथ राज्ञा तथेत्युक्ते स सूदरूपो-राक्ष-
 सो मनुष्यमांसं संस्कृत्य भोज्यगृहे तस्थौ । ततो वसिष्ठो राक्षससंस्कृतं राज्ञोपनीतं च
 तदशनं दृष्ट्वा कुपितस्तस्मै शापं व्यसृजत् । राजन् ! द्वादशवर्षाणि मनुष्यमांसभक्षको
 भविष्यसि । तच्छ्रुत्वा सोऽपि कोपादा पाणिना शापजलं जग्राह । तदा महाराज्ञी
 मदयंती क्रुद्धं महीपतिमुवाच । आर्यपुत्र ! महामुनिर्वसिष्ठोऽयमस्माकं कुलगुरुः ।
 तच्छ्रुत्वा पत्नीगिरा राजा तत्तोयं पादयोज्जग्राह । येन निर्धौतपादौऽसौ कल्माषपादतां जगाम ।

भरतानुज ! तस्य भूपालस्येयं यज्ञवसुधेति कथयित्वा महामुनीर्वाल्मीकिर्विरराम । तस्मिन्नेवावसरे तत्र तपोवने सीताऽश्विनीकुमारविव यमजौ पुत्रौ प्राप्तुत । ततः शिष्यैः प्रियाख्यानादाहूतः करुणानिधिर्वाल्मीकिर्वालकयोस्तयोः कुशौ रक्षां विदधे । अथ शत्रुघ्नो रामस्य तनयौ जाताविति शुभसमाचारं श्रुत्वाऽस्यानन्देन प्रावृट्पयोधरैः श्यामां निशां तत्राश्रमे निनाय । सोऽथ प्रभाते मुनिमामन्त्र्य सप्तभिर्दिनैर्गत्वा यमुनातीरस्थे च्यवनाश्रमे रात्रिमनेपीत् । ततः कथान्ते स कुनूहलाच्च्यवनं पप्रच्छ । महर्षे ! स भूतभयकृल्लवणः किं पराक्रमोऽस्ति ? तच्छ्रुत्वा भार्गवोऽब्रवीत् । दाशरथे ! तस्याऽसुरस्य घोरं कर्म वक्तुं न पार्यते । पुरा यौवनाश्वो मान्धाता नाम राजा बभूव । स समग्रां पृथ्वीं स्ववशे कृत्वा शक्रासने स्पर्हां चक्रे । अथैकदा देवराजो देवलोकं जेतुमुद्यतं तं प्रोवाच । राजन् ! त्वया यदाऽखिला पृथ्वी न विजिता । तदा स्वर्गजये ते मतिः कथं जाता ? किं बहुना । पूर्वं लवणासुरं जित्वा ततः साहसं कुरु । एतदाकर्ण्य मान्धाता हियाऽधोमुखो भूत्वा निरुत्तरोऽभवत् । अथैकदा राजा तं दानवं जेतुं ययौ । ततस्तयोर्दैन्यनरेन्द्रयोर्धोरं युद्धमभूत् । येन सर्वभूतानामपि संत्रासविस्मयावभूताम् । अथ लवणेन प्रहस्य यच्छूलं प्रतिप्रं तत् क्षितिपतिं युधि क्षणेन भस्मसाचक्रे । एवं तस्मिन् सभृत्यवलवाहने भूपतौ निर्दग्धे तच्छूलं पुनरपि दैत्यपतिकरं ययौ । रिपुत्र ! तस्मात् शूलरहितो युद्धे बध्योऽन्यथा दुर्जय इति मुनिगिरिम् श्रुत्वा राजा बाढमित्युक्त्वा प्रतस्थे । अथ प्रभाते शत्रुघ्नो दैत्यकाननं गतः । तत्र प्राणिभारं नीत्वाऽऽयान्तं राक्षसं ददर्श । ततस्तेनाहूतो लवणः कोपात्पादं समुत्पाठ्य तस्मै चिक्षेप । रणदक्षः शत्रुघ्नः पत्रिभिस्तं चिक्षेप । एवं बहुशः क्षिप्तेषु वृक्षेषु क्षीयमाणेषु कोपाकुलो लवणः शत्रुघ्नमूर्ध्नि विशालं तरुं प्राक्षिपत् । ततस्तेन वेगादभिहतो विकीर्णहेमकवचो भरतानुजो धरातले निपपात । एवं तस्मिन्मूर्छिते दिवौकसां हाहाकारो मुनीनां च संदेहदोलाकुलितं मनो बभूव । अथ दैत्यः शत्रुघ्नं हतं विज्ञाय शूलं न जग्राह । यतो विनाशोन्मुखानां मणिमंत्रौपधादि लोपो हि भवति । ततो लब्धसंज्ञः शत्रुघ्नः कार्मुकमाकृष्य रघुनाथेन वितीर्णशरं संदधे । ततस्तस्मिन् प्रादुर्भूते सर्वभूतानां प्रलयसूचको मोहो बभूव । अथ सिद्धसुरगंधर्वकिन्नराः पितामहं प्रोचुः । भगवन् ! शरोऽयं लोकक्षयार्थं सृष्ट उत लवणवधाय ? तच्छ्रुत्वा प्रजापतिरुवाच । महाशयाः ! दुरितापहरः शरोऽयं मुरारिणा मधुकैटभवधे निर्मितः । भवन्तश्चिन्तां विहाय शरेणानेन दारिततनुं दानवं पश्यंतु । वः सायकाद्वयं नास्ति । इत्युक्ते पद्मगर्भेण त्रिदशमण्डले च स्वस्थे शत्रुघ्नेन द्वारि निरुद्धो दानवः शूलं

न प्राप । अत्रान्तरे जवात् प्रक्षिप्तः स शत्रुघ्नशरो राक्षसस्य वक्षःस्थलं निर्भिद्य क्षमां प्रविश्य च पुनः शत्रुघ्नमाजगाम । एवं लवणे निहते शूलं पुनः रुद्रकरम् ययौ । एतदालोक्य सुरसिद्धिर्निर्वाः शत्रुघ्नं संपूजयामासुः । ततः स तद्वरात्तत्र यमुनावेणिकां मथुरां नाम पुरीं निर्ममे । अथ द्वादशाभर्वर्षैः श्रीरामदर्शनोत्सुकोऽरिहन्ता ससैन्योऽयं-
 ध्यां प्रययौ । ततो ब्रजन् स रजनीमेकां वाल्मीकेराश्रमे निनाय । तत्र देवगणैर्गीयमान-
 गुणं रामचरितं श्रुत्वा हर्षनिर्भरः स त्रिदिवस्थमिवात्मानं मेने । ततो भरतानुजः कतिप-
 यैर्वासरैरयोध्यामवाप्य श्रीगणध्वं द्रष्टुं नृपालयं प्रविवेश । ततश्चरणानतिशेखरः स रघुपतिं
 प्रणम्य प्रीत्या तेन परिष्वक्तो यथावृत्तं जगाद । सोऽथ महीभुजा प्रियतरैश्च पूज्यमानस्तत्र
 स्थित्वा कालेन भ्रातुराक्षया मथुरामेव जगाम । अथैकदा काश्चिद् द्विजो मृतपुत्रं स्कन्धे-
 गृहीत्वा राजद्वारमुपेत्य च गद्गद्गिरा रामं प्रोवाच । अहोवताऽयं वृद्धस्य मम जीवितं सुतः
 क्व गतः ? धर्मानुवर्तिना मया यदा न किञ्चिद् दुष्कृतं कृतम् ? तदा कस्येदम् कर्मणः
 फलं यद् गतजीवितं पुत्रं पश्यामि ? धर्मनिरते महीपतौ नाऽकालमृत्युः, न दुर्भिक्षं, न व्या-
 धिर्न च तस्करा भवन्ति । किम्बहुना । पुण्यकर्मणां नृपाणां जनपदे करुणध्वनिरपि न
 श्रूयते । यत्र क्रियाहीना ब्राह्मणा, दुर्वृत्ताः क्षत्रियाः, कृपणा वैश्याः, सेवापराङ्मुखाः
 शूद्राः कुलयोपितश्च स्वैरियो भवन्ति । तत्र जनाश्चाकालमृत्युवो जायन्ते । राजा तु
 पापानि कुरुते । दुर्वला जनता वृथैव पीड्यते । एकोऽप्ययं सेवतेऽन्यश्च म्रियते । कु-
 नृपादराजकता श्रेष्ठा । कुपुरुषाश्रयत्वान्नार्या वैधव्यमेव वरम् । वृद्धस्त्वहं जीवामि । किन्तु
 पञ्चवर्षोऽयं शिशुर्मृतः । अहो नु राजदोषेण मम कष्टमापतितम् । रुते मृते नाऽहं जीवामि ।
 मयि मृते ब्राह्मणी न जीविष्यति । अहो पापस्य नृपतेरग्रे ब्रह्महत्यापरंपरोपस्थिता ।
 एतदाकर्ण्य यथा केदारजलेन केदारः पूरितो भवति । तथा तद्दुःखेन दुःखिताशयो रामो
 वभूव । सोऽथ सामात्यं मुनिमण्डलं सभायां समानाध्याऽपि दुःखसंतापचिन्तया क्षण-
 मात्रं तु वक्तुं शशाक । एतदालोक्यात्रिकौत्सवसिष्ठगौतमाः किंकर्तव्यविमूढा वभूवुः ।
 नारदमौद्गल्यवामदेवमार्कण्डेया अपि विस्मयाविष्टा अभूवन् । भृगुकाश्यपकात्यायनाश्च चि-
 त्तन्यस्ता इव निश्चलास्तस्थुः । ततो भूभुजा बालनिधने कारणं पृष्ठेषु तेषु क्षणं संचित्य
 देवर्षिनारदस्तमभापत । राजन् ! पुरा कृतयुगे एकवर्णं समक्रियं मृत्युहीनं ब्रह्ममयं च
 जगदासीत् । ततस्त्रेतायुगे ब्रह्मक्षत्रं समतपोवलं वैश्यशूद्रोपकरणमवाधिजीवितं च वभूव ।
 ततोऽनृताख्यं पादमधर्मो निदधे । येन धर्मस्त्रिपादभूत् । लोकाश्चारागद्वेपाकुला अभूवन् ।
 अथाधर्मस्य यदा द्वितीयः पादः समपद्यत । तेन द्वापरसंज्ञकोऽसौ युगः प्रवर्तत । धर्मश्च

तदा द्विपादभिधीयते । युगेऽस्मिन् वैरयानान्तपोवृद्धिः शनैः शनैर्भवति । शूद्रस्य तपः,
नोपदेशः, न च व्रतमस्ति । शूद्रो यद्वह्नौ जुहोति, यत्तपः कुरुते, मंत्रदीक्षः गुरुश्च भवति ।
तत्पूर्णं कलिलक्ष्णं ज्ञेयम् । कलौ प्रवलाविभ्रवे जनोऽयं शूद्रस्तपश्चर्यारतोऽस्ति । तेन
कर्मविपर्ययेण ब्राह्मणसुतो मृतः । राजेन्द्र ! पूर्वं स्वयं तमन्विष्य ततो यथोचितं प्रती-
कारं कुरु । यतो राजा प्रजानां पुण्यपापयोश्चतुर्भागहरः कथितः । निशम्यैद्देवर्षिवचनं
स खड्गो रामः सौमित्रिमुवाच । भ्रातः ! शिशारेस्य संनिधानं तैलद्रौण्यां निधीयता
मित्युक्त्वा स्मृतमात्रमुपास्थितं पुष्पकं समारुह्य व्योम्ना प्रययौ । सोऽथ प्रतीचीमवलोक्यो-
त्तरां दिशं ययौ । किन्तुभयत्राऽपि जनताया स स्थितिर्विषयं न ददर्श । ततः स प्राचीं
गतवान् । तत्रत्यामपि धर्ममर्यादां दृष्ट्वा रघुपतिरतीव प्रसन्नोऽभवत् । सोऽथ दक्षिणा-
माशां गत्वा तत्र गिरेरुत्तरपार्श्वतः पंकजरजः पुंजारतं सरोऽद्राक्षीत् । ततो रामस्तत्र
विचरंस्तपः क्षामं लम्बमानमधोमुखं च पुरुषं दृष्ट्वा कस्त्वमुग्रतपोनिधिरिति तम
पृच्छत् । ब्राह्मणोऽसि वा क्षत्रियः ? वैश्यजातीयो वा शूद्रः ? सत्यं सत्यं कथय ।
लोके सत्यमेवामृतम् । तपोऽपि सत्ये प्रतिष्ठितमस्ति । व्रतं हि सत्यमूलम् । सत्यशून्यं
सर्वं धर्माङ्गं केवलं कायक्लेशायैव भवतीति राघवेण पृष्टे व्रतनिश्चलः सोऽधोमुखेन
वपुषा वैरीत्यं प्रदर्शयन्निव प्रत्यवदत् । राजन् ! जात्या शूद्रोऽहम् । मम नाम शम्बूको-
ऽस्ति । किंतु तपसाऽहं सशरीरो दिवं गन्तुमिच्छामि । एतदाकर्ण्य क्रुपितः काकुत्स्थो दुः-
खतरौर्मूलमिव खड्गेन तस्य शिरश्चिच्छेद । ततः शक्रादयो देवाः प्रीत्या पुष्पाणि वि-
कीर्य वरं गृहाणेति रघुनंदनं प्रोचुः । निशम्यैतद्देवगणवचनं रघुपतिरुवाच । देवाः !
यदि यूयं प्रसन्नास्तर्हि ब्राह्मणपुत्रोऽयं जीवितं समाप्नोतु । इति सत्त्वानेधिना रामेणोक्ते
त्रिदिगौकसः प्रोचुः । काकुत्स्थ ! संतापं त्यज । भवता यदैव शूद्रतपस्विनः शिरः कृतं ।
तदैव त्वज्जयशब्देन सहैव शिशुः समुत्थितः । रघुवीर ! वयमगस्त्याश्रमं गच्छामः ।
तत्रैव त्वया सह नेत्रपात्रामृतस्यन्दी नः समागमो भविष्यति । महामुनिरगस्त्यो
ऽन्तर्जलाद् द्वादशभिर्वर्षैः समुत्थितोऽतस्तस्य तपश्चर्यासमाप्तिरथैव जातेत्युक्त्वा यातेषु
तेषु निवर्तमानो रघुराजः कुसुमामोदमत्तालिवलयाकुलं काननं व्यलोकयत् । अत्रान्तरे
स्थानविवादेन मिथः संजातकलहौ वृद्धौ गृध्रोलूकौ राघवं समभ्येत्य प्रोचतुः । राजन् !
परमैश्वर्यात् त्वामिन्द्रः, अमृतप्रदानात् त्वं सोमः, पापदहनात्पावकः दण्ड्यानां च
शासनाद्यमोऽपि त्वमसि । सर्वदेवमयो विष्णुरपि त्वमेव । किम्बहुनाऽस्मिन् विवादा-
स्पदे विषये भवानेव प्रमाणम् । ततः गृध्रोऽवदत् । एष उलूको भमालयं हरति ।

तच्छ्रुत्वोल्बुकोऽवादीदयं ममावाप्तं द्विनत्ति । निशम्यैवमुभयोर्विवादं रामोऽपृच्छत् ।
 गृध्र ! तत्रालये वसतः कियान् कालो जातः ? सोऽब्रवीत् । यदोद्वेगाहुभिर्मनुष्यैर्भूमि-
 व्याप्ताऽभूत् । तदाप्रभृति मे प्रभुत्वम् । अथ पृथक् पृष्ट उल्बुकोऽप्यब्रवीत् । यदा पृथ्वी
 वृक्षैरावृताऽभवत् । तद् दिनादारभ्य ममाऽत्र निवासः । रघुनाथ एवमेतयोर्विवादं श्रुत्वा
 वृद्धामात्यैः सह विचार्य प्रोवाच । पद्मयोनेः सर्गेऽस्मिन् विष्णुर्यदा स्वांगमलोद्भूतौ
 मधुकैटभौ जवान् । तदा तन्मेदसा पूर्णा भूमिर्दुमावृताऽभूत् । ततो मनुष्यैः संपूर्णा-
 ऽभवत् । तस्माद् गृध्रः पराजयं प्राप्तवानिति क्रुद्धेन रामेणोक्तेऽशरीरिणी कागुवाच ।
 राजन् ! गृध्रस्यास्य त्वद्दर्शनाच्छापोऽद्य क्षयमगमत् । अयं पूर्वजन्मानि ब्रह्मदत्ताख्यो
 नरवतिरासीत् । भोजनं मांसमालोक्य गौतमेन शत्रो गृध्रतामिमां प्रयातः । एतदाकर्ण्य
 विरतप्रकोपे रामभद्रे गृध्ररूपं परित्यज्य ब्रह्मदत्तः सहसा दिवं जगाम । अथागस्त्यं पूज-
 यित्वा यातेषु देवेषु रामोऽपि तं समभ्येत्य वन्दे । ततो मुनिवरोऽपि प्रतिपूज्य तस्मै
 तरुणार्कप्रभादीप्तं दिव्याभरणं प्रादात् । एतदालोक्य रामोऽब्रवीत् । भगवन् ! नाऽयं
 प्रतिग्रहो नः समुचितः । किंतु भवच्छासनमलंध्यं मन्ये । प्रभोऽनुग्रहं कृत्वा किमप्यु-
 पदिशेति रघुनाथेनोक्ते कुंभयोनिरुवाच । पूर्वमराजके सर्गे क्षुधाभिधो राजा बभूव ।
 शक्रस्तस्मै प्रभुतां प्रादात् । वरुणः स्वरूपमयच्छत् । कुबेरो धनादानप्रदाने ददौ ।
 यमश्च शासनशक्तिं व्यतरत् । तस्मादैन्द्रेणांशेन पार्थिवा रत्नान्यर्हतीति मुनिनोक्तो
 रघुराजस्तद्गृहीत्वाऽपृच्छत् । ऋषिराज ! पुरेदमाभरणं कस्यासीत् ? तच्छ्रुत्वा मुनिवरो
 ऽब्रवीत् । राजन् ! सत्कार्णय । पुगऽहं निःशब्दे, निद्रितविहंगमे, सस्य फलपुष्पाढ्ये,
 निर्जने च वने भ्रान्त्वा प्रफुल्लकमलसम्पन्नं तडागमपश्यम् । तस्मात् सरसश्चाऽदूरे मया
 कांतिमान् सजीव इव शवोऽपि दृष्टः । ततोऽहं विस्मयात्तत्रातिष्ठम् । अत्रान्तरे रत्न-
 रुधिरं, हंसपंथुतमप्सरोगणसेवितं च विमानगद्गाक्षम् । अथ चारुकेयूरकुण्डलः कश्चित्पु-
 रूपो विमानादवरोह्य शनैः शनैः शवान्तिकं प्रययौ । सोऽथ यथाकामं तस्य शवस्या-
 तिपीवरं यथारुचिमांसं भुक्त्वाऽतिविमलसरसि सलिलं स्वृद्धाऽतिभास्वरं विमानमारु-
 रोह । तस्मिन्नेवावसरे को भवानिति मया पृष्टः सोऽब्रवीत् । मुनिराज ! अहं विदर्भरा-
 जस्य सुदेवस्य श्वेताभिधानः पुत्रोऽस्मि । सुरश्च ममाऽनुजोऽस्ति । पुगऽहं वर्षसहस्रा-
 णि निहतकण्टकं राज्यं भुक्त्वा कालेऽनुजमभिषिच्य तपसे वनमगमम् । तत्र त्रीणि
 वर्षसहस्राणि तपः कृत्वा ततो ब्रह्मर्षिगणसेवितं ब्रह्मलोकमगाम् । ततः संजातक्षुत्पि-
 पासेन मया पृष्टो ब्रह्माऽब्रवीत् । राजन् ! त्वयाऽऽश्रमेऽभ्यागताय न कदाप्यशनं दत्तम् ।

केवलमिदं स्वशरीरमेव पूरितम् । तस्मात्तवायं देह एवाऽऽहारोऽस्तु । यथारुचि भक्षय । सर्व-
दत्तमेव समासाद्यते । वाऽदत्तं कुतो लभ्यते ? अस्मिन् कर्मक्षेत्रेऽनुत्तं भोगवोजं न ह्युप-
जायते । एकदा क्षुधाक्रान्तो यतिस्तेगृहाद्विमुखो गतवान् । तस्मिन्नृतृप्तेऽस्मिन्लोके त्वम-
पि क्षुधाशुष्कतां यास्यसि । कालेन करुणां कृत्वाऽगस्त्योऽत्रागत्य कृच्छ्रादस्मात्त्वां तारायिष्य-
तीति स्वयं विरांचिना प्रोक्तोऽहं सदा स्वशरीरस्य नवं मांसं भक्षयामि । भगवन् ! स त्वं
किल्बिषक्षयादद्य मया दृष्टः । कृपया भूषणमिदं गृहीत्वा मामुद्धर । तच्छ्रुत्वा करुणा-
कुलोऽहं भूषणप्रतिग्रहं कृतवान् । ततो विनष्टपूर्वदेहो राजा दिव्यवपुर्भूत्वा विमानेन
पुण्यार्जितां दिवं जगाम । राघवेन्द्र ! तदेतद्भूषणं मया तस्मात्प्राप्तम् । त्वमेवास्य
समुचितं धामाऽसीत्याभिधाय मुनिवरो विरराम । एतदाकर्ण्य रामः पुनरपृच्छत् । भग-
वन् ! तद्वनं जनवर्जितं कथमभूत् ? तच्छ्रुत्वा मुनिरुवाच । दाशरथे ! आसीदित्वाकु-
र्नाम महीपालः । तस्य दण्डनामकः पुत्रोऽभवत् । अथैकदा राजा पुत्रं दुराचारं विदित्वा
तं विध्यगह्वरभूमिषु नृपं चक्रे । सोऽथ तत्र मधुसत्ताख्यं पुरं कृत्वा पुरोहितमौशनसं च
विधाय प्रजाकार्यरतो बभूव । अथैकदा राजा कुलुमोल्लासहासविकासिनि मधौ रुचिरे
भार्गवाश्रमे विचचार । ततः स राजा तत्र राजीवलोचनामरजां शुक्रात्मजां विलोक्य
मन्मथाविष्टो रतिसंगमं ययाचे । एतदाकर्ण्य साऽब्रवीत् । राजन् ! गुरुसुताऽहं ते
सर्वथैवाऽगम्या । पतंग इव रूपलुब्धो भूत्वा त्वं क्षयोत्संगं मागमः । तच्छ्रुत्वा राजा-
वाच । सुभ्रु ! निर्जने लब्धां त्वां त्यक्तुं कथमहमुत्सहे ? यद्यपि त्वां पितुरायत्तां जाने ।
तथापीदं स्मरस्कारानिलोद्भूतं मानसं कथं स्तम्भ्यते ? इत्युक्त्वा मातंगो नलिनीमिव विधू-
तकरपंकजां तां कन्यां बलादूपयित्वा स्वनगरं जगाम । अथ शुक्रस्तमाश्रमं समभ्येत्य
निम्नाननां साश्रुनयनामरजां च दृष्ट्वा खेदकारणं पप्रच्छ । ततो विदितवृत्तान्तो राजानं
शशाप । तच्छांपादण्डभूपतिपुरे पांशुवृष्टिरभवत् । यया दग्धः सराष्ट्रो राजा क्षयमया-
सीत् । तदाप्रभृति जनोज्झितं दण्डकारण्यमभूत् । ततः पित्रादिष्टमेतदरजाख्यं सरो
लोके प्रथितमभवत् । एवमाकर्ण्य संतुष्टो रामः प्रभाते मुनिं समासेनैव स्वपुरीं जगाम ।
सोऽथ राजधानीं प्रविश्य सभाभवनं समेत्य च रत्नासनस्थितोऽनुजदर्शने द्वाःस्थं समा-
दिदेश । ततः सोत्कंठौ भरतलक्ष्मणौ प्रविश्य प्रणिपत्य च ब्राह्मणशिशोर्जीवितावाप्तिं
जगदतुः । अथ कथांते रघुपतिस्तौ वभापे । भ्रातरौ ! मे मनोरथो राजसूयसभारभे वर्तते ।
तच्छ्रुत्वा कृतांजलिर्भरतोऽबदत् । भूपाल ! त्वमेवाहसि । कोऽपरोऽस्य राजसूयस्याऽधि-
कारी वर्तते ? रघुराज ! यथा भवान् नृपश्रेष्ठस्तथाऽसावपि यज्ञप्रवरोऽस्ति । किंतु राज-

सूयान्ते जगत्क्षयो भवत्येव । पुरा सुधानिधेः सोमराजस्य संपूर्णे राजसूये तारकामयः
संग्रामोऽभवत् । यत्र ज्योतिषां घोरः क्षयो बभूव । एवं वरुणस्याऽपि यज्ञे निर्वृत्तिसंगरो
ऽभूत् । देव ! पूर्वं शतक्रतुरपि यदा बृहद्यज्ञं चकार । तदाऽपि विश्वक्षयक्षमं देवासुर-
युद्धमासीत् । महाराज ! राजर्षेर्हरिश्चन्द्रस्याऽपि यज्ञावसाने आडीवके युद्धे स्थावरा-
णामपि विनाशोऽभवत् । पृथ्वीनाथ ! त्वं कारणादस्मात् सर्वसत्त्वाहितरतत्वमुपेक्ष्य
त्रैलोक्यायासदं यज्ञं कथं कर्तुमाभिलपसि ? एतदाकर्ण्य रामो भरतं प्रशंसन् प्रोवाच ।
सर्वभूताऽभयं क्रतुशताधिको महायज्ञ इत्यहं मन्ये । ततो लक्ष्मणः सविनयं पृथिवी-
पतिं वभाषे । राजाधिराज ! राजसूयसमोऽश्वमेधोऽपि महामखोऽस्ति । पुरा विश्वाविजयी
वृत्रासुरो नाम दैत्यराजो बभूव । एकदा शक्रो वज्रेण तपसि स्थितं तं सहसा जवान ।
ततो ब्रह्महत्यापिशाचिका शक्रमालिलिङ्ग । ययाऽऽक्रान्तः स सर्वभूतानामदृश्यो बभूव ।
अथ विष्णुगिरा देवगणाः शक्रं समेत्य क्षित्विषशांतये तं हयमेधे दीक्षितं चक्रिरे । ततो
देवराजस्य विधिवद्यज्ञे समाप्ते देववृन्दैश्चतुर्धा विन्यस्ता ब्रह्महत्या तन्मुमोच । तत्राद्या
जलस्थिता ब्रह्महत्या जलदूषकं प्रविशति । द्वितीया वृक्षस्था पर्वसु वृक्षच्छेतारमुपस-
र्पति । तृतीया रजस्वलासु नारीषु स्थित्वा तत्संसर्गिणं गच्छति । चतुर्थी च स्वयं ब्राह्मण
हन्तारमभ्येति । राजन् ! एवं मघवाऽश्वमेधप्रभावान्निष्कल्मषो भूत्वा पुनः स्वपदधी
माससाद । एवं लक्ष्मणभाषणं श्रुत्वाऽतिसंतुष्टो रघुनाथोऽब्रवीत् । सौमित्रे ! त्वया यदुक्तं
तत्तथैव । लोकेऽश्वमेधसमं पावनं नहि विद्यते । श्रूयते किल श्री कर्दमप्रजापतेः पुत्र
इडो नाम बाल्हीकेषु राजाऽभवत् । प्रजारक्षणाव्रतः स सुधाकर इव सर्वभूतानां प्रिय-
दर्शनो बभूव । अथैकदा स महीपतिः ससैन्यः पुष्पेपुभिन्ने श्रीवैत्रमहोत्सवे मृगयारसात्
कानने विचरन्नकस्मात् स्कन्दजन्मवसुधां प्राप । तस्मिन्नवसरे तत्र भगवान् विधुशे-
खरः कुसुमसायकं जीवयन्निव भगवत्या सह रममाण आस्ते । किम्बहुना । तत्र स्वेच्छा-
विहारिणः श्रीकण्ठस्य शासनात् खगमृगवृक्षैः सह सर्वेऽपि गणाः स्त्रीत्वं प्रापुः । एवं
सचराचरे सर्वभूतगणे स्त्रीभूते तत्र शशांकमौलिः सदाशिवो त्रिललास । अत्रान्तरे
समृत्यवलवाहनो भूपतिरपि तं देशमवाप्य सहसा स्त्रीरूपो बभूव । सोऽथ रुद्रशासनं
ह्मात्वा तमेव शरणं गत्वा चोपोषितश्चिरं जपध्यानस्तोत्रपरायणो बभूव । अथैकदा
गौरीशक्तिर्विहस्य तमुवाच । राजन् ! पुरुषत्वं विना यदभीष्टं तत्कथ्यताम् । तच्छ्रुत्वा
किञ्चिद्भ्रमनोरथो नरपतिर्भगवतीं शरणमयासीत् । ततो गिरिराजमुता तस्याऽभिप्रायं
ह्मात्वा प्रोवाच । त्वं मासि मासि निजमतीतं रूपं न स्मरिष्यसि । इति देवीवचः श्रुत्वा

स्त्रीभूतैः सेवकैः सह निवर्तमानो वनान्तरं गत्वा च क्वाऽपि रुचिरं सरो ददर्श राजा । ततो
हरशासनात् स्त्रीरूपं धृत्वा नूपुरवावाकृष्टकलहंसकुला सा जलजोदराभिर्गताऽपरा लक्ष्मी-
रिव शनैः शनैः सारप्रस्तीरे विचवार । अत्रान्तरे सोमधुतो बुधस्तत्र तपसि स्थितस्तां
सुलोचनां विन्वोष्ठीं च दृष्ट्वा सहसा कुमुभेपुशरार्दितो धृतेः पात्रं न बभूव । सोऽथ तद-
नुगाहनाः समुपसृत्य प्रियं वचो जगाद । वरवर्णिन्यः ! एष रम्यपुष्पफलोचितो
देशोऽस्ति । तत्र गत्वा किंपुरुषैः सह प्रियसंगमः क्रियताम् । तच्छ्रुत्वा ताः स्त्रियः किं
पुरुषाश्रिते शैलतटे ययुः । ततस्तासु यातासु स तां कान्तां समेत्य सप्रश्रयं प्रोवाच ।
पितास्मिन्ने ! ऽविजल्लोके आनन्दस्यंदिनी तवेयं कांतिर्मनोभुवः कीर्तिरिव विभाति । सुधु !
तस्य स्मरमित्रस्य शर्वशिरोमणोः सुधासिन्धोरिन्दोश्च पुत्रोऽहं बुधोऽस्मि । कृपया मां
भजस्व । एवं मुमथ्यमा सा तस्य मधुरं वचः समाकर्ण्य मन्मथाविष्टा भूत्वा तथेति
प्रत्यपद्यत । ततस्तेन रत्ननागा सा घनस्तनी नीतं मणिमावर्जं मातं क्षणमिव मेने । अथ
मासावसाने सहैव शयनादुत्क्षिप्ता सा स्त्रीभावं विस्मृत्य सपदि महीपतिर्बभूव । सोऽथ
बुधं समेत्यापृच्छत् । भद्र ! राजाऽहं मृगयारसात्काननं प्रविष्टवान् । न जाने मे तत्
सैन्यं क्व गतम् ? सम्प्रति सैन्यहीनः कुत्र गच्छामि । अहमत्रैव वसामि । राज्यं तु
ममानुजः शशिचिन्दुः स्वयमेव करिष्यतीति तेन भूभुजोक्ते बुधस्तं प्रत्यवदत् । राजन् !
तव भृत्यास्तु शिलावर्षेण गहने निषूदिताः । सुप्तेन त्वया न ज्ञाताः । वनेऽस्मिन् मया
संपूजितस्त्वं कंचित्कालं प्रतीक्षस्व । तच्छ्रुत्वा स विविधाः कथाः कुर्वन् तत्रैव न्यवसत् ।
ततो मासे प्रयाते पौरुषं विस्मृत्य च कान्तैव बभूव । साऽथ नवमे मासि पूर्णे पूर्ण-
चन्द्रोपमं पुरुरवसमात्मजं प्राप्तुम् । ततो बुधो जातमात्रं तं तनयं चन्द्रगृहे निक्षिप्य
भूपतेः स्त्रीभावविनिवृत्तये चिन्तां चकार । सोऽथ संवर्तच्यवनप्रमुखान्मुनीन् समानाय्य-
रुद्रप्रसादनोपायेन तां तां क्रियां चिन्तयामास । अत्रान्तरे समायातः प्रजापतिः कर्दमस्तां
नुवाच । वत्साः ! महेश्वरोऽश्वमेधेन तुष्यतीत्यभिधाय गते मुनिवरे ते बुधाश्रमे यज्ञा-
नुष्ठानं चक्रुः । ततस्तत्र नृपतिकृतौ संपूर्णे शर्वस्तुतोष । तद्वाक्याच्च भूपः पौरुषमवाप्रा-
प्रतिष्ठानपुरे तत्पुत्रः पुरुरवा अभूत् । अतोऽहं ब्रवीमि यदश्वमेधसमो यज्ञोऽपरो
नास्ति । निशम्यैतद्रूपतिवचनं भरतलक्ष्मणौ हर्षमवाप्य हयमेधसमारम्भेऽतियत्नवंताव-
भूताम् । अथ सार्वभौमस्य दाशरथेनैमिषतटेयज्ञारम्भे मुनिवराः केचिद् ब्रह्मलोकादपरे
दिवोऽन्ये च पृथक् २ भूभागोभ्य समाययुः । ततः प्रभृति सुग्रीवाविभीषणाद्या रामसखा-
माण्डलिकाः सामन्ताश्चापि यज्ञमहोत्सवं द्रष्टुं समुपस्थिता अभूवन् । अथ हेमरत्नानां

राशिभिः पूरितेयज्ञनिवेशने पुथक्पृथग्देशेभ्योऽपि नागरिकाः समाययुः । अथ शत्रुवृन्नादिभिः सुरक्षिते ह्योत्सृष्टे रामाज्ञया चतुरंगिणी सेनाऽपि तमनुययौ । ततो महीमहेन्द्रस्य काकुत्स्थस्य नानार्थिसार्थसंपूर्णसर्वाशाकल्पद्रुमो महायज्ञः प्रावर्तत । तस्मिन् समये रामस्य या श्रीरभवत् । सा स्वप्नेऽपि सोमं नायाति । वरुणशक्रयोश्चातिदूरवर्तिनी । किम्वहुना । सा विभूतिः कुवेरस्याऽपि कुतः ? तत्र कुशलाशिल्पिभिः कृता हिरण्मयी सीता राघव प्रीत्या वनात्स्वयमागतेव शुशुभे । ततश्चतसृष्वपि दिक्षु परिक्रम्य सोऽश्वो वाल्मीकिमुने-
राश्रममगात् । तस्य घोटकस्य कण्ठाभरणस्थाने पद्यमेतल्लिखितमासीत् ।

एकवीराऽस्ति कौसल्या यस्याः पुत्रो रघूद्वहः ।

तेन रामेण मुक्तोऽयं बाजी वृह्णात्विमं बली ॥

एतदालोक्य लवोऽब्रवीत् । भो २ वटवः ! तत्किमक्षत्रिया भूतधानी ? यदैव-
मुद्वोष्यते ? परिवृत्य लौष्ठैरमिन्नंतो नयतैनमश्वम् । एष रोहितानां मध्ये वराकश्चरतु ।
तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः । कुमार ! कृतमनेनाश्वेन । खड्गपाणयः सैनिकास्तु समीपे दूरेचाश्र-
मतस्तदेहि हरिणप्लुतैः पलायामहे । ततो विहसन् लवः पश्यतां सैनिकानां हयं
तरुमूले बंध । अथ विहसन् वाणान् किरन्तं लवं समवलोक्य चन्द्रकेतुः साराधिमु-
वाच । भद्र ! पश्य पश्य । कोऽप्ययं वीरवालकोऽविरतगुणगुंजत्कोटिना कार्मुकेण
समरे चमूनामुपरि शरतुपारं किरतु । तच्छ्रुत्वा सुमंत्रोऽब्रवीत् । आयुष्मन् ! आतिश-
यितसुरासुरप्रभावं श्रीरामभद्रतुल्यरूपं शिशुमवलोक्य कौशिकमखद्विषां प्रमाथे धृत-
धनुषं कौसल्यानंदनं स्मरामि ॥ निशम्यैतत्सोऽब्रवीत् । आर्य ! सत्यमेतत् । किन्त्वयं
सैन्यं संहरत्यस्माकम् । अतस्त्वर्यताम् । त्वर्यताम् । ततः साराधिना रथे सस्मुखे नीते
चन्द्रकेतुस्तस्य हस्तलाघवं दृष्ट्वाऽवेदत् । भो भो राजानः ! क्व यूयं क्व चाऽयं ?
धिगस्मान् । अत्रान्तरे लवः स्वरक्षार्थं जृम्भकास्त्रमामंत्रितवान् । एतदालोक्य विस्मया-
विष्टश्चन्द्रकेतुः सुमंत्रमपृच्छत् । महाशय ! विलोक्य कौतुकम् । कुतोऽस्य जृम्भकाणा-
मागमः ? सुमंत्रोऽवदत् । वत्स ! पूर्वभेते कृशाश्वमुनिना जनिताः । तस्मात्कौशिकं
प्राप्ताः । ततः संप्रदायेन श्रीरामभद्रं समुपस्थिताः । एवमपरेऽपि सत्त्वप्रकाशा मंत्रदशः
स्वयं सर्वं पश्यन्ति । अथाऽन्येऽन्यं दृष्ट्वा कुमारौ स्नेहार्द्राविभूताम् । ततश्चन्द्रकेतुः सार-
धिमुवादीत् । आर्य ! साम्प्रतम् स्यन्दनादवतरामि । तच्छ्रुत्वा सोऽपृच्छत् । कस्य हेतोः ?
चन्द्रकेतुमुवाच । आर्य ! एकतस्तावदयं वीरः पूजामर्हति । अपरंच “न राधिनः पादचार-
मभियुंजंतीति शान्नज्ञाः” परिभाषन्ते । किं बहुना । यदा ज्ञातमिश्रा अपि भवंतमर्थसंशयेषु

पृच्छन्ति । तर्हि का कथा मादृशानाम् ? सोऽब्रवीत् । वत्स ! एवं यथाधर्ममभिमन्यसे ?
 संप्रामेऽपि मर्यादापालनं राघवाणां कुलव्रतमस्ति । नूनं लक्ष्मणो भाग्यवान् । यस्य
 भवादृशो न्यायनिपुणो वंशरत्नकः । तच्छ्रुत्वा चन्द्रकेतुरवादीत् । आर्य ! रघुज्ये-
 ष्ठेऽप्रतिष्ठे नः कुलस्य का प्रतिष्ठा ! त्रयोऽपरे नः पितरोऽनेनैव दुःखेन तप्यन्ते ।
 सुमन्त्र उवाच । वत्स ! हृदयमर्मदारणान्येव तत्र वचनानि । एवमाकर्ण्य लवो
 व्यचिन्तयत् । हन्त मिश्रीकृतो रसकमो वर्तते । यथा चन्द्रेऽसमुदिते कुमुदिनी
 सुखं व्रजति तथैवाऽस्मिन् मम दृष्टिः संतोषमेति । किंतु कलहकामोऽयं बाहुर्बोद्धुम्
 प्रसरति । ततो रथादवतरन्तं लवोऽब्रवीत् । कुमार ! अतीय नाम शोभसे रत्रस्य
 एव । कृतं कृतमत्यादरेण ? चन्द्रकेतुरुवाच । तर्हि भवानप्यन्यं रथं विभूषयतु ।
 लवोऽब्रवीत् । को विचारः स्वेपूषकरणेषु । किं त्वरण्यसदो वयमनभ्यस्तरथ-
 चर्याः । एवमुभयोः संलापं श्रुत्वा सुमन्त्रो जगाद । वत्स ! जानासि त्वं दर्पसौजन्य-
 योर्यथोचितमाचरितुम् । यदि पुनस्त्वामीदृशमैक्ष्णिको राजा रामभद्रः पश्येत्तदा तस्य
 स्नेहेन हृदयमभिमन्यन्ते । लवः प्रत्यवदत् । आर्य ! सुजनः स राजर्षिः श्रूयते ।
 न खलु वयमप्येवंप्रायाः क्रतुप्रतिधातिनः स्मः । लोकेऽस्मिन् कः पुमान् गुणैस्तं मही-
 पालं न बहुमन्यते ? तुरंगमराक्षिणां गर्वोक्तिरेव मे विकृतिमकरोत् । रघुवीरं हि दान्तं
 वयं शृणुमः । स किल नात्मना दृष्यति । नास्य प्रजा वा दृप्ता जायन्ते । तत्किं मान
 त्वास्तस्य राक्षसीं वाचं समुदीरयन्ति । मुनयो दृष्टोन्मत्तयोर्वाचं राक्षसीमाहुः । सा सर्व
 धैराणां योनिः । सा हि लोकस्य निष्कृतिरप्यस्ति । महात्मानोऽहंकारयुतां वार्ष्णी नि-
 न्दन्ति । अथेतदां स्तुयन्ति । या कामान्दुग्धे । अलक्ष्मीं विप्रकर्षति । कीर्तिं सूते
 दुष्कृतिं च हिनस्ति । धीरा मंगलानां मातरं कामधेनुवत्सर्वाभीष्टप्रदात्रीं च तां सूनृतां
 वाचं ज्ञाह्वरन्ति । तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रोऽब्रवीत् । वत्स ! यद्यपि त्वं प्राज्ञोऽसि । तथापि
 नैव खलु दैवमैक्ष्णिकं जानासि । येनैवं वदसि । त्वया तु सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमो-
 जायितम् । किन्तु जामदग्न्यस्य दमने निर्वन्धं कर्तुमार्हसि । तद्विरमातिप्रसंगात् । नि-
 श्चयैतद्वचनं लवोऽब्रवीत् । आर्य ! जामदग्न्यस्य दमनः स राजेति कोऽयमुच्चैर्वादः ?
 द्विजानां प्रभुत्वं तु वाचि तिष्ठति । क्षत्रियाणां च महत्त्वं बाहोर्वसतीति लोके प्रसिद्धम् ।
 ब्राह्मणो जामदग्न्यः शस्त्राग्राही । तस्य विजये रघुराजस्य का स्तुतिः ? तच्छ्रुत्वा चन्द्रकेतु-
 र्वाच । आर्यसुमन्त्र ! कृतमुत्तरोत्तरेण ? संप्रत्येकः कोऽपि नवीनः पुरुषावतारो जातः ।
 अस्याग्रे भगवान्परशुरामोऽपि वीरो नास्ति । किंवहुना । अयं तु रघुपतिमहिमानमपि न

गणयति । तच्छ्रुत्वा लवोऽवदत् । अविचाग्णीयचरितास्ते वृद्धास्तिष्ठन्तु । सुंदरौ
 मथनेऽप्यकुण्ठयशसस्ते लोके महान्त एव । खरो यदासन्नो भूत्वा स्थितस्तदा रामभद्र-
 आपकर्षणार्थं पदत्रयं निवृत्य तं जघानेति प्रसिद्धमेव । अथवा वाल्मीकिधने यत्कौशलं
 तत्रापि जनोऽभिज्ञो वर्तत एव । तच्छ्रुत्वा चन्द्रकेतुरवदत् । आः तातापवादभिन्नमर्याद !
 मौनमवलम्बस्व । एतदाकर्ण्य लवोऽवदत् । वीरमन्य ! यत्कर्तव्यं तत्कुरु । अहमत्रैव
 स्थितोऽस्मि । ततो जातक्षोभेण चन्द्रकेतुना पावकास्त्रं प्रयुक्तम् । ततस्तस्य प्रचण्डसंतापं
 सर्वतो विलोक्य लवो वारुणास्त्रं प्रयुक्तवान् । येन पावकास्त्रं प्रशान्तम् । ततो
 लवणप्रयुक्तेनस्त्रेण सर्वं सैन्यं चकितं बभूव । अत्रान्तरे समायातः शत्रुघ्नो
 घालकपराक्रमं दृष्ट्वाऽतिचकितो बभूव । सोऽथ नीलोत्पलदलश्यामं तं दृष्ट्वा चिन्त-
 यामास । नूनमयं मैथिलीतनयः । यः समरे राघवचमूं विजित्य मृगराडिव दृश्यते ।
 ततः परिचयं पृष्ठः सोऽब्रवीत् । किन्ते नाम्नाथवा कुलेन वयसा वा प्रयोजनम् ? वीर !
 यदि बलमस्ति । तदा तु बाहं विमोचयेत्युक्त्वा शरसंधानं च विधाय प्राहरत् । ततस्त-
 योस्तुमुलं युद्धं बभूव । किं बहुना लववाणेन विद्धः स शत्रुघ्नो मूर्छामवाप । सोऽथ
 संज्ञामवाप्य येन लवणो घातितस्तं वाणं चिक्षेप । एतदालोक्य रणकुशलो लवो महा-
 बलिनं कुशं सम्भार । एवं तर्कयतस्तस्य हृदि स वाणोऽलगत् । येन स मूर्छितोऽभवत् ।
 ज्ञात्वं भयानकुलाः कोचिन् मुनिवालका वैदेहीमुपसृत्य प्रोचुः । मातः ! ते पुत्रो बला-
 द्भयमप्राहरत् । ततस्तस्य सैन्येन सह घोरं युद्धमभूत् । पूर्वं तु स भूपं मूर्छितं कृत्वा
 जयमवाप । परंतु पश्चात्तेन प्रहृतः सोऽपि मूर्छितो बभूव । तच्छ्रुत्वा भीता सीताऽतीव
 विह्वला बभूव । ततो जानक्याः करुणां श्रुत्वा समायातः कुशो मातरं प्रणम्य
 चिन्ताकारणं पप्रच्छ । अथ विदितवृत्तः स सहसैव रणांगणं जगाम । सोऽथ
 शरव्रातैः सपदि सैन्यं विजित्य कृतकृत्यो जगर्ज । अत्रान्तरे महर्षिर्वाल्मीकि-
 स्तत्राऽऽजगाम । एतदालोक्य लवः सत्वरं तमुपसृत्य च प्रणनाम । मुनिरु-
 वाच । वत्स ! दीर्घायुर्भव । ततो महर्षिर्युद्धघटनां विलोक्य जगाद । लव ! संह्रि-
 यतामस्त्रम् । तच्छ्रुत्वा लवो वाढमित्युवाच । अथ प्रणमन्तं चन्द्रकेतुमपि मुनिरुवाच ।
 राजकुमार ! त्वमपि निर्व्यापाराविलक्षितानि बलानि सान्त्वय । तदाकर्ण्य सोऽब्रवीत् वाढम् ।

अथ प्रशान्ते रणे समवाप्य निमंत्रणपत्रं सशिष्यो मुनिवरो रामाश्वमेधं द्रष्टुं साक्षात्
 प्रजापतिरिव साकेतं जगाम । ततः सोऽद्भुतदर्शनं यज्ञं विलोक्य प्रोवाच । वत्सौ !
 पत्या मुदाऽत्र कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायतम् । यदि राजा मुनिमण्डलाग्रे श्रवणां

समाह्वययेत्तर्हि यथायोग्यं प्रवर्तताम् । धनवांछया स्वल्पाऽपि लोभो न वर्तव्यः ।
चनौकसां फलमूलाशिनां च धनेन किम् ? यदि काकुत्स्थः कस्य दारकौ युवाम इति
पृच्छेत् । तदा वाल्मीकिद्वित्राविति वदतम् । पार्थिवमवज्ञाय न गेयम् । यतो धर्मतो
राजा सर्वभूतानामधिपतिरिति निगद्य महाकविर्विरराम ।
अथ प्रभाते तौ कुशलवौ स्नात्वा विधिवदग्निं संपूज्य च यथा महर्षिणोक्तं तथा रामच-
रित्रमगायताम् । एवं पूर्वाचार्यविनिर्मितां शब्दार्थालंकारसमन्वितां च कवितां समाकर्ण्य
काकुत्स्थः कुतूहलपरो बभूव । सोऽथ श्रौतस्मार्तपौराणिकादीन् विद्वज्जनान् समाहूय
मुनिमण्डलीमध्ये रामायणगानाय तौ समवेशयन् । ततस्तौ मुनिदारकौ श्रोतृणां हर्षवर्धनं
गेयं प्रचक्रतुः । तच्छ्रुत्वा सानुजो रघुपतिः सामन्ताः कपिराक्षसा मुनिजनाः पौराश्च चित्र-
न्यस्ता इवाऽभूवन् । ततस्ते समाहिता मिथः प्रोचुः । अहो गीतं ! अहो ललितं काव्यं ।
अहो कुमारयोः स्वरूपम् ! वयं तु ब्रह्मभुवने चात्रिदिवेऽपि यथैतयोरूपसम्पत्तिस्तथाऽन्यस्य
न विद्वः । एतौ रामसदृशौ दर्पणे प्रतिविम्बिताविव भातः । किन्तु जटावलकलमात्रेण
पैलक्ष्ण्यमुपागतौ स्तः । नूनमिमौ रामतनयौ । यतोऽनयोः स्वरूपसम्पत्तिः सीतासदृशी
वर्तते । एवं सदा रामचरितं कथयतां तेषां कर्मान्तरेषु यज्ञेषु तौ सर्गवन्धं गायन्तावास्ताम् ।
अथैकदाऽपराहेऽतिसंतुष्टो भरतमाहूय प्रोवाच । भ्रातः ! कुमाराभ्यामाभ्यामष्टादशसुव-
र्णमुद्राः सत्वरं देहि । एतदाकर्ण्य स द्रुतं ताभ्यां पृथक् पृथग्ददौ । किन्तु तौ ता नाऽगृहीताम् ।
प्रत्युत तावूचतुः । राजन् ! किमनेन ? वयन्तु वनवासिनो वन्यैः कंदमूलफलैर्जीवासः ।
ततः केनेदं काव्यं रचितमिति महीभुजा पृष्टौ तौ महामहोपाध्यायेन वाल्मीकिना कृत-
मिति सविनयं प्रत्यवदताम् । ततो राघवश्चक्षुषा हृदयेन च तौ तनयौ ज्ञात्वा दयितां
स्मरन् प्रोवाच । भो भो हनुमत्प्रमुखा महानुभावाः ! मम वचसा तपोनिधिं वाल्मीकिं
विज्ञापयन्तु । भगवन् ! जनसंभ्रमादहं सर्वथा निर्दोषां जानकीं जाने । केवलं कीर्ति-
लुब्धेन मयाऽपवादात्सा त्यक्ता । साऽस्मिन्नेकीभूतेजगन्मये ते समक्षं सदसि पुनः शपथं
करोतु । येनेयं जनता प्रत्ययं यातु । निशान्यैतद्राघववचनं हनूमान् सत्वरं गत्वा श्रीमद्वा-
ल्मीकये निवेदयामास । तच्छ्रुत्वा महामुनिरपि तत्सर्वं तथेति प्रत्यपद्यत । अथाऽन्येद्युः
प्रभाते नारदाद्या मुनिजना माण्डलिका भूपाला अन्ये च लोकाः सीताशपथवीक्षार्थमे-
कत्रिता बभूवुः । ततः साक्षा सीता ब्रह्माणं सरस्वतीव वाल्मीकिमनुगता समदृश्यत ।
एतदालोक्य केचिद्रामं केचित्सीतां केचिदुभावेव सीतारामौ साधुवादैः संपूजयामासुः । ततो
वैदेहीसहायो वाल्मीकिर्जनौघमध्ये प्रावेश्य राघवं जगाद । दाशरथे ! लोकापवादाभितेन

त्वयेयं पतिव्रता सीता ममाश्रमसमीपे त्यक्ता । सम्प्रति जानकीयं तव प्रत्ययं दास्यति ।
 कृपया त्वं तामनुज्ञातुमर्हसि । इमौ यमजातकौ सुतौ तवैव । एतत्तेऽहं सत्यं ब्रवीमि ।
 देवीयमपापा । दुष्टैर्वितथवादिभिर्नभस्तटीव वृथा पंकेन लिप्ता । वस्तुत इयं तु शरणा-
 न्द्रिकेव विशुद्धाऽस्ति । रामचन्द्र ! यदि नास्मास्वसत्यं तदा तु सीतासदृशी पतिव्रता न
 भूता न चाग्रे भविष्यतीत्युक्त्वा कृतासनपरिग्रहे महामुनौ गगने देवगंधर्वसिद्धानां साधु-
 साध्विति शब्दोऽभवत् । ततः काकुत्स्थः सर्वदेहिनां शृण्वतां जगाद । अहंतु सर्वथैव
 निर्दोषां सीतां जानामि । इमौ यमजौ सुतावपि ममैव । किम्वहुना । स्वमनोवृत्तिरिव
 देव्यामस्यां ममाऽविश्वासलेशोऽपि नास्ति । श्रीमती सीता करोतु शपथम् । येन जनवां
 दोऽस्याः प्रमृज्यताम् । निशम्यैवं रघुपतिवचनं मनस्विनी सीता मनसा श्रीरामं ध्यात्वा
 निम्नानना प्रोवाच ।

यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।

तथा मे माधवी देवि ! विवरं दातुमर्हसि ॥

मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये ।

तथा मे माधवी देवि ! विवरं दातुमर्हसि ॥

इति रघुनाथपत्न्योक्ते तूर्णं नागैर्मूर्ध्ना धृतं कांचनासनमुदतिष्ठत् । ततस्तस्मिन् स
 मुपविष्टा सर्वसाक्षिणी वसुधा पाणिना सीतां समादाय सपदि पातालं समाविवेश ।
 एवमदर्शनं प्रयातायां तस्यां सर्वे सभ्या मुमुहुः । पुष्पवृष्टिश्च गगनात्पपात । ततो दुः
 खामिसंतप्तो राघवः शून्यं जगन्मन्यमानस्तनुहीन इव बभूव । सोऽथ कोपान्महीमुवाच ।
 देवि ! मह्यं सीतां प्रयच्छ । ममापि दयितार्थिनो वा विवरं प्रयच्छ । अन्यथाऽहं
 जगद्भूभिरहितं करोमीत्युक्त्वा धनुषि बाणेषु च दृशं ददौ । एतदालोक्य पितामहो
 दिवत्तमवदत् । रपुनंदन ! त्वमिदानीं वृथा संतापं कर्तुमार्हसि । भवं स्मर । जनस-
 त्रिधौ रहस्यं वक्तुम् मे न युक्तम् । इत्युक्त्वा देवैः सह प्रजासृजि गगनेऽन्तर्हिते
 भूतलादशरीरिणा वागुद्गताऽभूत् । काकुत्स्थ ! मैथिलीकृते मिथ्यैव श्रमं मा कृथाः ।
 आयासोऽयं मुष्ट्या गगनग्रहरणोपमोऽस्ति । सीता पितृणां स्वधा, दिवौकसां वृष्टिः सुधा,
 विष्णोर्वक्षसि लक्ष्मीः, सिद्धानां च मूर्ध्नि स्थिताऽस्ति । यदि तद्दर्शनरसो न विनिवर्तते ।
 तर्हि तद्वपुर्जातेतावमृतोपमौ सुतौ पश्य । तच्छ्रुत्वा राजा विक्रमं संस्तभ्य पुत्रौ
 गृहीत्वा च यज्ञान्ते ऋत्विग्भ्यो दानपात्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च हेमपूर्णं महीं प्रादात् ।
 ततो गतेषु प्राघुणिकेषु पुनर्यज्ञशतैरिष्ट्वा विपुलं वसु दत्वा च स राजा प्रशान्तोपद्रवे-

राज्ये रराज । ततः पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता राममाता कालधर्ममुपागच्छत् । अथ सुमित्रा
केकय्यावपि विविधं धर्मं कृत्वा दिवं जग्मतुः । रामराज्ये सर्वत्र शान्तिरासीत् । प्रजा-
आऽऽधिव्याधिरहिताः सर्वसुखमन्वभूवन् । अथैकदा केकयाधिपो युधाजित् काकुत्स्थाय
स्वगुरुमांगिरसगार्ग्यं प्रेषयामास । ततो राघवो महर्षिमागतं श्रुत्वा सहानुजः क्रोशमात्रं
प्रत्युद्गम्य विधिवद् गार्ग्यं पूजयामास । अथ राजगुरुर्घोटकसहस्राणि, विविधानि रत्नानि
शुभान्याभरणानि विचित्राणि कम्बलादीनि वस्त्राणि च रामाय प्रादात् । ततः सुखोप-
विष्टो मुनी राजानं प्रोवाच । महाबाहो ! ते मातुलो यद्वाक्यमाह तत्प्रीतिसंयुक्तं श्रूय-
ताम् । राजन् ! सिंधोरुभयतः पार्श्वे विविधफलमूलोपशोभितो गंधर्वविषयोऽस्ति । तं
गंधर्वा रक्षन्ति । संप्रति तान् विजित्य तत्र शुभं नगरं निवेशय । तच्छ्रुत्वा प्रीतो राघवो
वाढमित्युवाच । अथाऽन्येद्युः काकुत्स्थः सपुत्रं ससैन्यं भरतं च समायातं श्रुत्वा परां प्रीति
माससाद । अथ त्वरमाणो युधाजिद् भरतं नीत्वा लघुविक्रमैः सैन्यैः समेतो गंधर्वनगरं प्राप ।
एतदाकर्ण्य योद्धुकामा गन्धर्वाः सहस्रैव समाजग्मुः । ततः सप्ररात्रं लोमहर्षणं तुमुलं
बभूव । परंतु नचान्यतरयोर्योऽभूत् । अथाऽष्टमेऽहनि कोपाकुलो रामानुजः संवर्तनामक-
मस्त्रं गंधर्वेषु चोदयामास । तेन विदारितास्ते क्षणेन पराजिता बभूवुः । एवं जितेषु तेषु
केकयीनंदनस्तत्र द्वे पुरोत्तमे निवेशयामास । ततो भरतस्तत्र तक्षशिलायां * पुष्करं च
पुष्करपुरे प्रतिष्ठापयामास । अथ रामकृपया लक्ष्मणपुत्राऽगदः स्वनाम्नागदपुरमावासया-
मास । चन्द्रकेतुश्च चन्द्रवत्याः प्रतिष्ठापको बभूव ।

अथैकदा तापसविग्रहः कालोऽभ्येत्य लक्ष्मणेन निवेदितो रामभवनं विवेश ।
सोऽथ शुभासनमवाप्य रामेण पूजितः प्रोवाच । राजन् ! निर्जने किञ्चिद्वक्तुकामोऽस्मि ।
अन्यच्च । योऽस्मिन् मंत्रे प्रविशेत् सोऽवश्यं बध्यः । तच्छ्रुत्वा एवमास्त्विति रामः
प्रत्यवदत् । ततस्तयोः स्वैरकथाऽभूत् । तत्र सोऽब्रवीत् । नरनाथ ! स्वयं भगवता
कमलजन्मना विसृष्टोऽहं त्वत्सकाशमायातः । जगत्कार्ये कृतकृत्यं त्वां स यदाह । तत्स-
माकर्ण्य । कैटभारे ! जगद्भारं हरता त्वया रक्षाभिर्विलुंध्यमानं विशदं देवयशो रक्षितम् ।
वर्षाणामेकादशसहस्राणि च निष्कण्टकं राज्यं कृतम् । साम्प्रतं तद्वैष्णवं निजं धाम कथं
नासाद्यते ? देव ! विश्वनिर्माणशालिनीशक्तिस्त्वया रहितस्य मे जगत्परित्राणे न क्षमा ।
अहं कालाख्यस्तव पुत्रोऽस्मीति निगद्य स विरराम । एतत्कालवचो निशम्य राघवो विहस्य

* तक्षशिला नगरी तु तथैव संज्ञां रक्षति । किन्तु तस्य पुष्करस्य यत् पुष्करं नाम नगरं तस्य
“पेशावर” इति नाम परिवर्तनं जातमिति केचित्कथयन्ति ।

प्रोवाच । पुत्र ! भगवान् ब्रह्मा यदाह । तत् सर्वं तथैव करोमि । नाऽत्र कश्चित्संदेहः ।
 अत्रान्तरे चण्डमुनिर्दुर्वासा राजद्वारमभ्येत्य लक्ष्मणं प्रोवाच । रामानुज ! तूर्णं राघवं
 द्रष्टुमिच्छामि । ममात्यान्तिकं कार्यं वर्तते । तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् । मुनिराज ! संप्र-
 ति नृपतिर्व्यग्रोऽस्ति । अतो भवान् मुहूर्तं क्षमताम् । एतदाकर्ण्योऽत्रिपुत्रो रूपा प्रत्यवदत् ।
 सौमित्रे ! राज्ञोऽदर्शने सर्वं पुरमधुनैव दहामि । ततो विद्वानपि लक्ष्मणो रामसंदर्शिनार्थिनो
 दुर्वाससः शापाद्धीतस्तयोः कालरामयोः संवादं विभेद । अथ राजा कालं विसृज्य
 सत्कारान्मुनिं ददर्श । ततो विधिवत् पूजितो मुनिस्तमभाषत । राम ! वर्षसहस्रं प्रया-
 तम् मे भोजनस्य । तदिदानीं त्वत्तत्सूर्णमिच्छामि । यथायुक्तं विधीयताम् । ततो मही-
 भुजा समर्पितं सिद्धान्नमनसूयानंदनो भुक्त्वाऽभिमतां दिशं जगाम । ततो दुःखसन्तप्त-
 मानसो राघवो लक्ष्मणमालोक्य दैन्यात् क्षणं मौनमाललन्ने । ज्ञात्वैतत् सौमित्रिरुवाच ।
 देव ! प्रतिज्ञां वृथा मा कृथाः । स्नेहमुत्सृज्य सत्वरं मां जहि । यतस्त्वं मर्यादा
 पुरुषोत्तमोऽसि । किं बहुना । शरीरिणां स्नेहानुबंधोऽयं मिथ्याऽस्ति । सर्वत्र कालस्य
 निस्सारतरलागतिरेवाविधैव श्रूयते चावलोक्यते । एतल्लक्ष्मणवचनं श्रुत्वा राजा वसि-
 ष्ठादिभिर्विचार्य सजलनयनः सत्यप्रतिज्ञं लक्ष्मणं तत्याज । अथ लक्ष्मणः सरयूं गत्वा
 निरुद्धसकलेन्द्रियो वैष्णवं धाम समचिन्तयन् क्षणान्निरुच्छ्वासोऽभवत् । अत्रान्तरे सा-
 नुगः स्वयमायातो देवराजस्तं नीत्वा त्रिदिवं जगाम । ततस्तद्विरहितो रामोऽपि दशापि
 दिशः शून्या मेने । ततो रामो भरताय राज्यं दातुमियेप । ज्ञात्वैवं भरतो विसंज्ञोऽभ-
 वन् । शत्रुघ्नोऽपि च नाऽतुष्यत् । ततो रघुपतिस्तौ प्रियवचनैः संतोषयामास । अथै-
 कदा रामोऽप्यात्मनो महाप्रस्थानं मुनिभिर्निश्चित्य कुशं कुशावत्यां लवं च श्रावस्त्यामभ्य-
 पिचत् । ततः पुत्रवान् शत्रुघ्नः समायाते सुबाहुं मथुरायां शत्रुघातिनं च विदिशायां प्रति-
 ष्ठापयामास । ततो राजा कापायवसनव्रतं समादाय वायुपुत्रविभीषणौ प्रोवाच । महा-
 नुभावौ ! यावत्पृथिव्यां प्रथिता मत्कथा प्रचरिष्यति । तावद्यशसा सार्धं युवयोरप्यायुर्भवि-
 ष्यति । एवमभिधाय गद्गदगिरा तौ विनिवार्य कुशान् समादाय च मौनमभजत् ।
 तस्मिन्नवसरेऽस्य सव्ये पार्श्वे मूर्तिमती पृथ्वी दक्षिणे च साक्षाल्लक्ष्मीरासीत् । ततस्सर्वे
 वेदा द्विजाकारन् धृत्वा तमनुजग्मुः । श्रीमती सावित्री, प्रणवः, वषाट्कारः, महर्षयः,
 कुलपर्वताः, पौरजानपदैः सहान्तः पुराप्रकृतयः, सुग्रीवप्रभृतयः सखायः कृतकृत्याः
 प्लवंगनाश्च पुरस्कृत्य भरतशत्रुघ्नौ चराचरैर्भूतैः सार्धं प्रजानाथमनुययुः । अथ रघुवरे
 सरयूपलिनं प्राप्ते विमानोद्भासिताम्बराः सुरगणाः पुष्पवृष्टिचक्रुः । स्वयंभूरपि प्रत्यक्षदर्शनं

दत्त्वा प्रोवाच । रघुराज ! दिष्ट्या शाश्वतं पदं प्राप्तवानसि । भगवन् ! सान्प्रतं मनुजै-
भ्रातृभिश्च सह स्वाधीनां वैष्णवीन्तनुमाविशेति ब्रह्मणोक्ते श्रीरघुराजः सशरीरो
वैष्णवीन्तनुमाविवेश । ततोऽग्निपुरोगमा देवा विष्णुमयं देवं पूजयन्ति स्म । अथ महा-
तेजा विष्णुः पितामहं प्रोवाच । सुव्रत ! जनौघानामेषां स्वर्लोके दातुमर्हसि । एवं
विष्णुवचनं श्रुत्वा जगद्गुरुर्ब्रह्माऽब्रवीत् । प्रभो ! समागताः सर्वेऽभी संतानकाल्लोकान्
यास्यन्ति । किंवहुना । अत्रत्याः द्वाटपतंगा अपि सरयूजले स्नात्वाऽक्षयाल्लोकान् संप्रा-
प्स्यन्ति । ततः सुग्रीवप्रमुखा देवांशाः प्लवंगमास्तां तां मूर्तिं समाश्रित्य च स्व धाम
प्रतिपेदिरे । एवं श्रीरामचन्द्रे स्वपदमारूढेऽयोध्यावासिनो दर्शकाश्च तस्मिन् पापहारीणि
पुण्यसलिलेऽवगाह्य प्रभालोलैर्विमानैस्त्रिदिवं ययुः । ततो रामवर्जिताऽयोध्या वर्षशतानि
शून्याऽभवत् । अथ ऋषभाख्यो भूपः पुनस्तामावासयामास । इदं रामायणाख्यमा-
ख्यानं पवित्रं पापनाशनं चास्ति । यः श्रद्धया पठति पाठयति किं वा शृणोति
आचरति स सर्वपापविनिर्मुक्तः कैवल्यपदं लभते कैवल्यपदं लभते ।

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे ।

रामेणाभिहता निशाचरचक्षुः रामाय तस्मै नमः ॥

रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं ।

रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम ! त्वं पाहि माम् ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽवशिष्यते ।

ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति श्रीपुष्करारण्यान्तर्गताजयमेरुनगरस्थ त्रिपाठचुपाख्यराजगुरु-पांडितवदरी-

लालात्मजेन श्रीजानकीगर्भसमुद्भवेन साहित्योपाध्यायशिवदत्त-

काव्यतथिने विरचितं गद्यरामायणे उत्तरकाण्डं समाप्तम् ॥

॥ श्रीरामस्तुतिः ॥

रामाय रामभद्राय रामचंद्राय वेधसे ।

रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ १ ॥

जयति रघुवंशतिलकः कौसल्याहृदयनंदनो रामः ।

दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥ २ ॥

कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानाम् ।

पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ॥

विश्रामस्थानमेकं कविवरवचसां जीवनं सज्जनानां ।

बीजं धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥ ३ ॥

रामरामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।

सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥ ४ ॥

कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरुह्य कविताशाखां वंदे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ५ ॥

दाक्षिणे लक्ष्मणो यस्य वामे च जनकात्मजा ।

पुरतो मारुतिर्यस्य तं वंदे रघुनंदनम् ॥ ६ ॥

वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः ।

शृण्वन् रामकथानादं को न याति परांगतिम् ॥ ७ ॥

गोष्पदीकृतवरीशं मशकीकृतराक्षसं ।

रामायण-महामालिन्तं वन्दे निलात्मजम् ॥ ८ ॥

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।

लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥ ९ ॥

पठन् द्विजो वा वृषभत्वमीयात् स्यात् क्षत्रियो भूमिपातित्वमीयात् ।

वाणिगजनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥ १० ॥

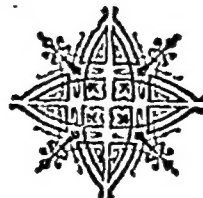
शुद्धि-पत्रम्

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
अर्ह	अर्हाः		भूमिका	नेन	नेन	२६	५
विभ	विभी	४	१३	धवः	धव	"	८
प्यंसि	प्यंति	"	२२	वंश	वंशे	२६	१६
प्रजा	प्रजाः	"	२४	घोषः	घोषः	३०	१
ततः	ततः स	६	४	चन्	०	"	२०
पमा	पमाः	८	२५	च	भूयो भूयो	३१	१६
अथ	सोऽथ	१०	१८	शये	शपे	३२	२
जल	जलै	११	२४	धूर	धर	"	३
मेघो	मेघो	१२	१४	तं	ते	"	६
विश	विश	१५	२	धूमरः	धूमर	३३	१७
ततः	ततस्ता	"	१५	मात्वा	निन्दन्	३५	१६
एव	एवं	१६	१५	त्वद्भुन	तद्भुन	३६	२
गर्भ	गर्भ	१७	१४	राजन् !	राक्षि !	३७	१६
वमुचुः	वभूवुः	"	२१	मंनुं	मंजु	३८	७
इति शशाप	इति	१८	७	इमा	इमाः	"	८
ध्रमं	ध्रमं	२०	८	नाथान्	नाथान्धीचं	४२	२४
राजर्षि	राजर्षि	"	१६	रत्न	राम	४३	१०
नृ	नृ	२१	८	कपो	कोपा	"	२८
दीनां	दीनां	"	१६	पा	पव	४५	१५
राजन्	राजन्यथा	२२	१६	तीनिन	तीनि तुन	४७	२०
दीर्घ	दीर्घ	२३	२४	इष्ट	इष्टा	४६	१६
वेति	येति तां	"	२६	न	म	५१	१०
काशं	काशं न	२४	१	म्रष्ट	म्रष्ट	५३	१४
मर्हा	मर्हा	२५	१५	कुम्ह	कुम्ह	"	२२
मात्यै	मात्यै	२८	४	जिताः	जिनयन्तः	५४	१८

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
न्वाय	न्त्याय	५६	२	मूल्य	मील्य	७६	१०
गुंजा	गुंज	,,	२०	कृता	कृताः	,,	२१
ऽपला	पला	५८	७	मकर्ण्य	माकर्ण्य	,,	२६
णै	णै	,,	१३	हतो	हितो	८०	११
सादि	सादि	,,	२३	मोहि	मोह	,,	१६
रात्रव	राघवः	,,	२३	य	ये	,,	२६
वाचलो	चालको	६०	१७	सुग्रीव	सुग्रीवं	,,	२७
शृणु	शृणु	,,	२०	बोद्धु	योद्धु	८२	१७
माल	मूल	६१	२	नुल्य	तुल्य	८३	१०
हरणे	कृते त्वं	,,	६	ययो	यो	,,	२५
वैरै	वैरे	,,	२०	य	यः	८४	२४
ममा	ममे	,,	२४	मुख	मुखः	,,	२१
भीतौ	भीतो	६३	१४	अन्विश्य	अन्विष्य	८७	१७
त्वया	तर्वा	,,	१८	सोत्सहा	सोत्साहा	८८	५
लोला	लोल	,,	२३	शक्रो	स शक्रो	८९	१३
जगाद्	जगाद	६४	१४	सत्कृता	सत्कृताः	,,	१८
विपाके	विपाकः	,,	२०	रस्मि	रश्मि	९०	१७
तुगा	नुगा	६५	७	मभि	मप्य	९१	३
मसि	मपि	६६	३	त्पात	त्पपात	,,	११
न चिरं	न च जीवितं	,,	१७	डूय	डूय	९२	२८
स्मिते	स्मिने	६७	११	जप	जपं	९३	१३
तनौ च	तनौ	७१	२३	मतश	मतश्	९५	११
गंम्बुना	मुनिना	,,	,,	ततो	ततः स	,,	२२
स्वगति	स्वर्गति	,,	२६	न्य	न्यन	९६	६
न्तः	न्तः	७४	२१	जवि	जीव	,,	१३
कीर्त्ति	कीर्ती	७८	२५	याम्	ताम्	११७	२५
नोचितम् । कृतवान् ।		७९	२	देशकाले	देशे काले च	१२१	२७

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
हृतव्याः	हंतव्याः	१२५	२३	भव	भग	१८२	३
र्थिता	र्थितो	१२७	११	पूं	पू	१८३	१३
तवि	ताव	१२८	१४	जनः	जनाय	१८८	७
तव	तवाऽ	१३२	१०	मह	महे	॥	२०
कालेयां	कालेया	१४०	५	दरी	दरीं	१६०	१५
क्रामति	क्रामंति	१४१	१४	सभ्रम	संभ्रम	१६१	२
दत्त	दत्ता	॥	१७	शारे	शोर	१६६	६
मुग्ध	मुग्धे	१४८	२	नीतिं	नीत	२०३	११
प्रकार	प्राकार	१५०	८	मत	म	२०४	१३
जेन	णेन	॥	१३	किरतु	किरति	॥	१६
जिदि	जिद्	१५१	११	लवण	लव	२०६	८
गृहे	गृहे	१५२	१४	देवि	देवी	२०८	१२
पीत	पीन	१५८	१६	॥	॥	॥	१४
विनि	विनिं	१७०	२२	भूभि	भूमि	॥	२०
दार्श	दार्श	१७३	२३	रघु	रघु	॥	२१
गांध	गंधि	॥	२३	याते	यातं	२१०	२०
नर्न	ननं	१७६	२०	पाट्	पट्	॥	२५
रथि	रथिः	१७७	११	पुरा	पुरचराः	॥	२६
घाक	घाक्	१८०	१६	स्व	स्वं	२११	७

आज्ञान करणांक :—

यह पुस्तक पुस्तकालय में निम्नलिखित
दिनांक के पहले या तक अवश्य लौटा दें ।

